

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ШМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ШГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

№ 3 (2017)

Павлодар

МАЗМҰНЫ**НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ**

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОо постановке на учет средства массовой информации
№ 14210-Ж

выдано

Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан**Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., *к.ф.н., доцент*

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., *к.ф.н.,
ассоц.проф. (доцент)***Редакция алқасы – Редакционная коллегия**

Брицын В. М., *д.ф.н., профессор (Украина)*
 Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*
 Жусип К. П., *д.ф.н., профессор*
 Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*
 Казиминова И. А., *ст. науч. сотр. НАН, Украина*
 Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*
 Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Россия)*
 Ыскак Д., *д.ф.н., профессор*
 Хасанулы Б., *д.ф.н., профессор*
 Нургожина Б. В., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели
 Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

Абнасырова Р. Ж.

А. Бақтыгереева поэзиясының көркемдік ерекшелігінің танымдық сипаты ..9

Ажигенова С. К., Искакова Р. К.

Көп тілді білу – заман талабы 17

Акбаров А.

Екінші шет тілін меңгерудің лингво-дидактикалық моделі:

элеуметтік-когнитивті көзқарас 22

Әлпейісова Г. Т.

Қазіргі музыка өнеріндегі Шәкәрім бейнесін

жарқыратып көрсетудегі ұлттық бірізділік 38

Ахметбекова Ә. М.

Лингвистикалық терминдер сөздіктерінің макроқұрылымы 45

Әбдіхалықова А. М., Қабылғазы А.

Ағылшын тілі білімін бағалау жүйесі: отандық

және шетелдік тәжірибеге шолу 53

Әділбекова Л. М., Мажиева Н. А.

Қазақ эпосында кездесетін мотив түрлерінің ерекшеліктері 62

Ерланова А. Е.

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы

жер-су атауларының этномәдени лексикасы 70

Есенбаева Ә.

Сұраулы сөйлемдерді оқыту әдістемесінің тиімділігі 78

Жүнісова М. Қ., Ордабаева З. З., Рахметова А. Т.

«Манас жыры» туралы бірер сөз 84

Жүсіп Қ. П., Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.

Көркемдік әдіс және бейнелілік 91

Капанова Д. Е., Тяжина Е. Б.

Көркем шығармадағы жалқы есімдердің семантикасы 96

Капанова Д. Е., Хамзина З. Б.

Орыс тіліндегі көркем шығармалардағы әйел есімдерінің мағыналары ...105

Картаева А. М.

Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық 111

Күзембаев Ж. Е.

Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы публицистикалық

сарын және автор ұстанымы 117

Қасымова Ә. Ә.

Қазақ тіліндегі қалып сөздердің лингвистикалық сипаты 137

Қорғанбеков Б. С., Зинедина А. С., Дәулет А. Ж.

Шәкәрім өлеңдеріндегі Абайға бағытталған реминисценция 144

Құсайынова Г. І.

«Тұрақты фраза – фразема» деривациялық процесстердің

тұрақты шамасы (неміс тілінің материалында) 156

Мажиева Н. А., Әділбекова Л. М., Акишева Л. Б.	
Эпостағы жар іздеу мотивінің тарихи дүниетанымдық негіздері	165
Машрапова З. С., Қопаева Ә. Қ.	
Қазақ және ағылшын тілдерін шет тілдері ретінде оқытудың салыстырмалы әдісі	173
Мустафаева А. А., Кулахметова М. С.	
Филолог емес студенттерге арналған «Кәсіби-бағытталған ағылшын тілі» пәнінің ғылыми-әдістемелікпен қамтамасыз етілуі	182
Омарова Р. А., Солтанбай С. С.	
С. Есениннің өлеңдерін неміс тіліне аудару барысында аудармашылық операцияларды қолдану мәселелері	189
Оңалбаева А. Т., Уристенбаева Ж. Н.	
Қазақ және орыс лингвомәдениетіндегі «Семья» / «Отбасы» концептісінің тілде бейнелеуі	199
Рахманова Н. М.	
«Раушан коммунист» повесі және адам-қоғам-автор	207
Рахманова Н. М., Таласпаева Ж.	
Ғасырлық туындының басты бағдары – ел тұтастығы	218
Сабирова Г. Н., Есқалиева Ж. А.	
Жұмекен өлеңдеріндегі ғаламның тілдік бейнесі	224
Сағдиева Р. К., Хуснутдинов Д. Х.	
Г. Ибрагимовтың шығармаларындағы салыстырмалы конструкциялар	231
Сұлтанбекова Ж. К., Көшенова Т. И., Жундибаева А. К.	
Д. Исабековтың «Қарғын» романындағы Жасын бейнесі	239
Такиров С. У., Жумагелдин Ж. Ш.	
Иранбек Оразбаев поэзиясының көркемдік ерекшеліктері	248
Тұрышев А. Қ., Жұманбаева Р. О.	
Ежелгі түркі руханияты: мәңгілік елдің тарихи негізі	254
Хаирова Г. М., Шаймағанбетова Ж. Ж., Рахметова А. Т.	
Танымдық қызметін дамыту құралы ретінде оқытудың белсенді	262
Хаирова Г. М., Рахметуллина М. А., Темирова А. А., Рахметова А. Т.	
Мәтін негізінде коммуникативтік құзыреттілік теориялық өң	270
Шайбақова Д. Д.	
Еліміздің социолінгвистикалық бейінінің формуласы	279
Шайкенова Ж. Ш.	
Қазақ фольклорындағы хат-өлеңдердің кейбір мәселелері мен маңызды тұстары	285
Явэй Ху	
Орыс және қытай сөйлеу актісінің «өтінішін» жүзеге асыру тәсілдері	291
Мұқышева Қ.	
Міржақып Дулатовтың қазақ публицистикасына қосқан орасан үлесінің айнасы – «Айқап»	296
Авторларға арналған ережелер.....	304

СОДЕРЖАНИЕ

Абнасырова Р. Ж.	
Языково-познавательный характер поэзии А. Бактыгереевой	9
Ажигенова С. К., Искакова Р. К.	
Знание трех языков – требование времени	17
Акбаров А.	
Лингводидактические модели усвоения второго языка: социально-когнитивная перспектива	22
Альпеисова Г. Т.	
Национальная идентичность воплощения образа Шакарима в современном музыкальном искусстве	38
Ахметбекова А. М.	
Макроструктура словарей лингвистических терминов	45
Абдыхалыкова А. М., Кабылгазы А.	
Оценка знания английского языка: обзор отечественного и зарубежного опыта	53
Адилбекова Л. М., Мажиева Н. А.	
Особенности видов мотива в казахских эпосах	62
Ерланова А. Е.	
Этнокультурная лексика топонимических названий в произведениях Машхур Жусипа	70
Есенбаева А.	
Эффективность методики обучения вопросительному предложению	78
Жунусова М. К., Ордабаева З. З., Рахметова А. Т.	
Несколько слов о «Манас жыры»	84
Жусип К. П., Жусупов Н. К., Баратова М. Н.	
Художественный прием и образность	91
Капанова Д. Е., Тяжина Е. Б.	
Семантика имен собственных в художественном литературе	96
Капанова Д. Е., Хамзина З. Б.	
Значение женских имен в русской литературе	105
Картаева А. М.	
Традиции и новаторство в казахской литературе	111
Кузембаев Ж. Е.	
Публицистических мотив в произведениях Миржақып Дулатова и позиция автора	117
Касымова А. А.	
Лигвистические аспекты казахского речевого этикета	137
Корганбеков Б. С., Зинедина А. С., Даулет А. Ж.	
Абаевская реминисценция в лирике Шакарима	144
Кусаинова Г. И.	
Диакроническая константа деривационных процессов «устойчивая фраза – фразема» (на материале немецкого языка)	156
Мажиева Н. А., Адилбекова Л. М., Акишева Л. Б.	
Историко-мировоззренческие основы мотива поиска суженого в эпосе	165

Машрапова З. С., Копаева А. К. Преподавание казахского и английского языка, как сравнительный метод преподавания иностранных языков	173
Мустафаева А. А., Кулахметова М. С. Научно-методическая обеспеченность дисциплины «Профессионально-ориентированный английский язык» для студентов-не филологов	182
Омарова Р. А., Солтанбай С. С. Проблемы использования переводческих операций при переложении стихотворений С. Есенина на немецкий язык	189
Оналбаева А. Т., Уристенбаева Ж. Н. Языковая репрезентация концепта «Семья» / «Отбасы» в русской и казахской лингвокультуре	199
Рахманова Н. М. Повесть «Раушан коммунист» и человек-общество-автор	207
Рахманова Н. М., Таласпаева Ж. С. Главный ориентир векового произведения – целостность страны	218
Сабирова Г. Н., Ескалиева Ж. А. Языковая картина мира в поэзии Ж. Нажимеденова	224
Сагдиева Р. К., Хуснутдинов Д. Х. Компаративные конструкции в произведениях Г. Ибрагимова	231
Султанбекова Ж. К., Кошенова Т. И., Жундибаева А. К. Образ Жасына в романе Д. Исабекова «Смятение»	239
Такиров С. У., Жумагелдин Ж. Ш. Поэтическое творчества поэта Иранбек Оразбаева	248
Турушев А. К., Жуманбаева Р. О. Тюркская духовность: историческая основа Мангилик Ел	254
Хаирова Г. М., Шаймаганбетова Ж. Ж., Рахметова А. Т. Активное обучение как средство развития познавательной деятельности ...	262
Хаирова Г. М., Рахметуллина М. А., Темирова А. А., Рахметова А. Т. Теоретические предпосылки развития коммуникативной компетенции на основе текста	270
Шайбакова Д. Д. Формулы социолингвистического профиля стран	279
Шайкенова Ж. Ш. Некоторые проблемы и значимость песен-писем в казахском фольклоре	285
Явэй Ху Средства реализации речевого акта «Просьба» в русском и китайском языках	291
Мукушева К. Неоценимый вклад в казахскую публицистику М. Дулатова в журнале «Айкап».....	296
Правила для авторов	304

CONTENT

Abnassyrova R. Zh. Language and cognitive character of poetry of A. Baktygereeva	9
Azhigenova S. K., Iskakova R. K. Knowing three languages – the requirement of time	17
Akbarov A. Linguo-didactic models of acquiring the foreign language: socially-cognitive perspective	22
Alpeisova G. T. National identity of the embodiment of the image of Shakarim in modern musical art	38
Akhmetbekova A. M. Macrostructure of dictionaries of linguistic terms	45
Abdykhalykova A. M., Kabylgazy A. Assessment of English language: an overview of domestic and foreign experience	53
Adilbekova L. M., Mazhieva N. A. Features of the types of motive in the Kazakh eposes	62
Yerlanova A. E. Ethnocultural vocabulary of toponymy in Mashkhar Zhusip's works	70
Esenbayeva A. Efficiency of a technique of teaching interrogative sentences	78
Zhunusova M. K., Ordabayeva Z. Z., Rakhmetova A. T. A few words about «Manas zhyry»	84
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N. Artistic approach and imagery	91
Kapanova D. Y., Tyazhina Y. B. Semantics of proper names in fiction	96
Kapanova D. Y., Hamzina Z. B. The meaning of women's names in Russian literature	105
Kartayeva A. M. Tradition and innovation in the Kazakh literature	111
Kuzembaev Zh. E. Publicistic motive in the works of Mirzhakyp Dulatov and the position of the author	117
Kassymova A. A. Linguistic aspects of Kazakh speech etiquette	137
Korganbekov B. S., Zinedina A. S., Daulet A. Zh. Abai's reminiscence in the lyrics of Shakarim	144
Kussainova G. I. Diachronic constant of derivation processes «stable phrase – phraseme» (on the material of German language)	156
Mazhieva N. A., Adilbekova L. M., Akisheva L. B. Historical and worldview bases for motive searches of the promised in the epos	165

Mashrapova Z. S., Kopaeva A. K. Teaching English and Kazakh languages as the comparative method of teaching foreign languages	173
Mustafayeva A. A., Kulakhmetova M. S. Scientific and methodological provision of the discipline «Professionally oriented English language» for non-philological students	182
Omarova R. A., Soltanbay S. S. Problems of using translation operations in rendering poems of S. Essenin into German	189
Onalbayeva A. T., Rustenbaeva Z. N. Representation of the language concept family (Semya) in the Russian/Kazakh (Otbasy) linguaculture	199
Rakhmanova N. M. The story «Rashan the Communist» and the man-society-author	207
Rakhmanova N. M., Talaspayeva Zh. S. The main orient of the worldwide work is the country's integrity	218
Sabirova G. N., Eskalyieva Zh. A. Language picture of the world in Zh. Nazhimedenov's poetry	224
Sagdiyeva R. K., Kussnutdinov D. Kh. Comparative constructions in G. Ibragimov's works	231
Sultanbekova Zh. K., Koshenova T. I., Zhundibayeva A. K. Image of Zhasyn in the novel of D. Isabekov «Kargyn»	239
Takirov S. U., Zhumageldin Zh. Sh. Features of poet Iranbek Orzabayev's poetry	248
Trushev A. K., Zhumanbaeva R. O. Ancient Turkic spirituality: the historical base of the eternal people	254
Khairova G., Shaymaganbetova Zh., Rakhmetova A. Active learning as a means of cognitive activity development	262
Khairova G., Rakhmetullina M., Temirova A., Rakhmetova A. Theoretical background of communicative competence on the basis of the text	270
Shaibakova D. National sociolinguistic profile formulas	279
Shaikenova Zh. Sh. Some problems and significance of song-letters in Kazakh folklore	285
Yawei Hu Means of implementation of the speech act «Request» in Russian and Chinese languages	291
Mukusheva K. Invaluable contribution of M. Dulatov to Kazakh journalism in «Aykar» journal.....	296
Rules for authors	304

УДК 8.81

Р. Ж. Абнасырова

ф.ғ.к., қауымд. профессоры, Сулейман Демирель атындағы университеті,
Алматы қ.

e-mail: abnasyrova@mail.ru

А. БАҚТЫГЕРЕЕВА ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІНІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

А. Бақтыгереева өмірге жалын болып келіп, жасынан көркем сөздің шеберіне айналған, ақындық жүрегінен жыр ағытқан, ұлттық поэзиядағы ашық, жаңа қабылдау әкелген әйел-ақындар арасынан озып шығып, ерлермен қатар тұрып, әйел теңдігін жырлаған ақын.

Мақалада ақын өлеңдерінен алынған тілдік материалдарды негізге ала отырып, лексикалық ұқсастығы бар сөздерге, синоним, антонимге ғылыми тұрғыдан сипаттама беріліп, стильдік қызметі анықталды.

Кілтті сөздер: А. Бақтыгереева, концепт, поэзия, синоним, антоним.

КІРІСПЕ

Адамзат қоғамы дамып, өркендеген сайын оның таным – білімі, ой өрісі арта түсетіні заңды құбылыс. Осымен байланысты санада қалыптасқан ұғымды таныту деңгейі де кеңейе түсетіні белгілі. Ақиқат дүниенің кез-келген объектісінің денотаты мен ситуациялары тіл арқылы санада таңбаланып сақталады және сол дүниені таныту үшін жұмсалады.

Тіл арқылы көрініс тапқан санадағы дүниелер бейнесін анықтау, яғни тілді когнитивтік тұрғыдан зерттеу ғаламдық тіл білімінде үлкен бағытқа айналды. Когнитолог – ғалымдар М. Минский, Г. Филлмор, Дж. Лакофф, Э. Кассирер, Б. С. Мейлах, В. А. Маслова, Е. С. Кубрякова, В. К. Нишанов еңбектерінде когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері ұсынылған. Осы бағыт қазақстандық лингвист ғалымдардың зерттеулерінде де кеңінен қарқын ала бастады.

Дүниенің бейнесін танытудағы тұлғалық не ұжымдық санада жинақталған білімі, мәдени ақпараттардың құрылымын, оның жүйелену, топтасу механизмін анықтау, бұнымен қоса басты когнитивтік бірлік – концептіні ұғымнан ажырату, оның санадағы бейнесі мен тілдік көрінісі мәселесін айқындау, бір тұжырымға келу терең зерттеуді талап етеді. Біз өз еңбегімізде А. Бақтыгереева поэзиясының көркемдік ерекшелігінің танымдық сипатын көрсетуге ұмтылмақпыз.

Жалпы А. Бақтыгереева өмірге жалын болып келіп, жасынан көркем сөздің шеберіне айналған, ақындық жүрегінен жыр ағытқан, ұлттық поэзиядағы ашық, жаңа қабылдау әкелген әйел-ақындар арасынан озып шығып, ерлермен қатар тұрып, әйел теңдігін жырлаған ақын.

Ақұштап поэзиясының басты ерекшелігі – өте шыншыл, сүйсе құлай сүйетін адал, жасандылықтан ада. Ақын талантының бір тамаша қыры – ол өмірдің өзіндей қарапайым және өмірдің өзіндей күрделі өлеңдер жаза білді.

Қазақ поэзиясы А. Бақтыгерееваның жырдағы жетістіктері арқылы дәстүрлі әйел тақырыбын алып, әйел бейнесін жасауды игеріп және дамытып қана қоймайды, сонымен қатар болмыстың барлық салаларына белсенді түрде араласып, тіршіліктің қилы толқындарына құлаш ұрады. Оның қызығушылығын туғызбаған, шабытына бастау, өлеңдеріне арқау болмаған өмір құбылыстары да кемде кем шығар. Мұның бәрі А. Бақтыгереева поэтикасында, бейнелеу жүйесінде өз ізін қалдырған. Суреткер ұстанған идеялық, эстетикалық концепция қайшылықты даму эволюциясын салғастыра, қатарластырыла ашылады. Ақұштап ұлттық өлеңімізге өзіне тән мінез алып келді. Лирикалық кейіпкердің үнемі іздейтін мұраты – дүниенің тұтастығы, оның ақиқат терең бағалылығы. Кейіпкер өмірдің сан рет бөлшектенген жарық шақтарынан ғаламның тілдік бейнесін құрастыруға талпынады.

Кез-келген ақын, не жазушы шығармаларда бір сөздің бірнеше синонимдерін қолдана отырып, көркем поэзияның тіл байлығын, көріктілігін, мәнділігін ұғындыра отырып, жеткізуге тырысады. Мұндай сөздер яғни синонимдер әсіресе, поэзия тілінің құралы болып саналады.

Ақын жүрегінен шыққан шынайы сөзді таңдап, талғап, орынды қолдана білсе, бұл оның шеберлігінің бір қыры болып табылады. Синонимнің өлеңге әр түрлі реңк беретін көріктегіш құрал ретінде жұмсалатынын әйел-ақын поэзиясынан байқауға болады. Әйел-ақын өлеңдерінде синонимнің стильдік құралдары орнымен мол жұмсалған. Оның лирикасының қайсысын алсаңыз да ойлы, тілдік құралдардың оралымдылығын, көркемділігін байқайсыз. Ақын лирикасындағы синонимдер сөз табының барлық түрінен жұмсалған. Адамның жеке басындағы әр түрлі болып өткен, болатын қасиеттерді жан-жақты көрсетуде зат есім синонимдерінің берілуі-ұтымды, ал қимыл-әрекетті суреттеуде етістік синонимдерінің орны ерекше.

А. Бақтыгереева өлеңдерінде синонимдердің қатар келуі, белгілі ойды толықтыра түсу үшін, нақтылап дәлелдей беру үшін қолданылады. Синонимдік қатар көркем шығарманың образдылығымен эстетикалық сымбатын арттыра түседі.

Кінәлі-біз

Аспаннан тамшы танбай

Жер көгермей даланың камса құты,

Атақ, мерей, абырой – басқанікі

Бұл шумақта қатар тізбектелген синонимдік қатарлар атақ, мерей, абырой сөздерін үстемелетіп қолдану арқылы өлеңнің эстетикалық қызметін күшейте түскен. Дерексіз ұғымдағы бейперсондық синонимдер адамның бір қасиетіне байланысты айтылған. Атақ, мерей сөзінен гөрі абырой сөзінің әсері күшті. Өлең жолындағы синонимдер өлеңге ерекше мағына үстеп қана қоймай, ақынның тіл байлығын, ұшқыр ойын, жан-жақтылығын таныта түседі. Жалпы, **атақ, құрмет, абырой** адамның қызметіне өмір сүрген ортасында ие болған дәрежесіне, бедел абыройына қарай жұмсалады, соны айта отырып, негізгі идеясы, басты мақсаты адамгершілігін сақтап, адам болып қалуды көздейді.

Мән бермеуім керек пе тосын жайға,

Сөйлесуім керек пе асыл, майда.

Мұң-қайғысын өзгенің бөліскен күн

Мендік өмірбаянға қосылмай ма?

Ақын ойын синонимдер арқылы бере отырып, өлеңге ерекше реңк үстейді. Адам көңіліндегі жайсыздықты зат есімнен келген мұң, қайғы сөздерін синонимдік қатарда ала отырып, ақын адамның жабырқаған, өмірден тарыққан сәттерін нақты үйлесіммен жұмсаған.

Ақын поэзиясындағы синонимдердің қолдануы тек образ үшін емес, өлеңнің көркемдігін, экспрессивті-эмоционалдық бояуын айқындау үшін ойды тереңдетіп беру мақсатында пайдаланылған. Өлең жолдарынан сөздер бояуының мольға түскенін байқауға болады. Әйел ақын қолданған әр сөздің қызмет әсері айқын, олар нақты, шынайы, поэтикалық бейнесін дәл беруде синонимдерді талғап, таңдап, өте шебер пайдаланған.

Жалпыхалықтық тілімізде антонимдер, көркем шығарма тілінде жиі кездеседі. Бұлай болуы олардың мағыналық табиғатының тіл реңділігін тұғызуға арналған деуге болады.

Осындай құбылыс А. Бақтыгереева лирикасында өз мүмкіндігіне қарай қолданылып, қарама-қарсы мәндегі сөздермен шығарманың стильдік бояуын айқын көрсетеді. Әйел-ақын өлеңдерінде адам психологиясын танытуда, табиғаттың сан алуан құбылыстарын суреттегенде зат есім, сан есім антонимдерді жиі қолданған. Мысалы: дос пен қас, қуаныш пен қайғы, ақ пен қара, кәрі мен жас, жақсы мен жаман, адалдық пен зұлымдық.

А. Бақтыгереева өлеңдеріндегі антонимдер мағыналығымен, күштілігімен әсерлігімен, ұйқас пен ырғаққа қатысымен оқырманды оқуға жетелейді.

Бірде жақын, бірде алыс
Азды, көпті жол шыққам
Сәтсіздік пен қуаныш

Мені де көп толқытқан («Алғашқы мұң». 125 б).

Алмастырған **күлкі мен мұң**

Түсініп бомыс неткен тірлік еді. («Арай күлген». 128 б).

А. Бактыгереева өлеңдерінде кездескен антонимдер өмір мен өлім, адамның тіршілік етуі, өлім-адам өмірінің шегі, тынымсыз тіршіліктің аяқталуы ретінде беріледі. «Өлім, қайғы, мұң, шер», концептілері деп аталатын тармақ ақын поэзиясындағы өлім концептісін құрайтын белгілі бір когнитивтік тілдік жүйені зерттеуге арналады. «Өлім» атты концептілік өрісте танылатын «аялық білім» жалпы әйел-ақын поэзиясында логикалық-танымдық тәжірибеден жинақталған ақпараттар жүйесі арқылы қалыптасқан. Өлім туралы барлық адам баласына ортақ стереотиптік танымдағы өлімнің сипаты (оның түпқазық сөздері-өлім, ажал, жан, қараңғы, көр, жер, қара, рух, дүние, көшу, кету т.б.) А. Бактыгереева поэзиясының субъектілік танымы негіз болғандықтан, өлеңнің көркем табиғаты туғызған өлімнің суреті бар. Ақын поэзиясында берілуі:

Өлімнің өкініш бар арасында,

Жай-күйге ол қатыгез қарасын ба?

Ауылда қызған **өмір**, тірі пенде

Арыздап бір-бірімен таласуда. («Жолдағы ой». 198 б).

Әйел-ақын тілдік дүние танымдындағы «өлім» концептісі стереотиптік адами танымдар негізінде және субъектілік ұстанымы арқылы қалыптасқан эстетикалық танымдық жүйелі құрылым болып табылады. Сол секілді адамдық және зұлымдық, сәтсіздік пен қуаныш, күлкі мен мұң, жақсылық пен жамандық А. Бактыгереева поэзиясында қолданған автор идеясының көрсеткіші. Қатар қолданылатын антонимдер өлең бойында бірге келіп, үлесі адам іс- әрекетінің айнасы ретінде беріліп, өмір бойы болып жататын кереғар ұғымдар беріп мәтінге үлкен мағына үстеп, өлең әсерін күшейтіп отырды. Өлең жолдарында кездесетін дерексіз ұғымдарындағы зат есім антонимдер қуаныш-қайғы. Көңілсіздік кез-келген адам өмірінде болатын жайсыз кезеңді жабығулы, мұңды сәттерін суреттесе, қуаныш ерекше бір көңіл-күйді, бақытты шақты оның таңымында жұмсалады.

Сын есімнен келген антонимдер қатары ақындардың айтар ойын нақтылап, өлең әсерін күшейтіп қолдануда ұтымды жұмсалған. Бұлардың қызметі контексте ашылып, өлеңдегі кейіпкер бейнесін нақтылай түскен.

Кетті деп жақсы арадан

Жоқтады барлық **жас-кәрің**

Атынан құлан даладан

Жылады қанша достарың («Әке». 14 б.).

Біреуі мені мақтап жатыр,

Біреуі мені қаралап.

Амал қанша

Ақ көйлекке тез жұғады, **қара** дақ («Жақсылық». 67 б.).

Сын есім антонимдерінің негізінде автордың идеясы дәл беріліп, дүниедегі ұғымдарды бірімен-бірі салыстырып, шендестіріп бөледі. Сын есімдер арқылы берілген антонимдер анық, айқын, оқырманына түсінікті жұмсалған қайшылықтағы мол өмір, сол қайшылықты тудыратын құбылыстың бірі-адамның тұрақсыздығы, күншіл, көрсеқызар, жалтақ, жағымпаз іс-әрекеттерінің тайыз, төмендігін, жақсылардың өздерінен жоғары тұрған ізі-ниет қасиеттерін бағаламай бақталастық өмір кешуін, осындай өмірдің кереғар тіршілік тынысын беруде антонимдерді өте ұтымды қолданған. Сонымен бірге, тілімізде етістіктен келетін антонимдер де поэзияда поэтикалық-стильдік қызмет атқарады. А. Бактыгереевада қарама-қайшылық құбылыстарын жеткізуде етістіктен жасалған антонимдер өлеңнің қуатын, қимыл-әрекеттерін процестің анық көрсетуге бейім екендігі байқалады. Он төмендегі өлең жолдарынан көруге болады:

Мен жаспын,

Лапылдаған жанарым от,

Өмірге берерім көп, аларым көп.

Қырыңа қызғалдақ боп егілермін

Шыңында желбірерсін жалауың боп («Мен жаспын». 148 б.).

Біреуі мені мақтап жатыр

Біреуі мені **қаралап**.

Біреуі мені **ақтап** жатыр,

Біреуі жанды жаралап («Біреулер». 67 б.).

А. Бактыгерееваның өлең жолдарындағы берерім-аларым, жек көру-жақсы көру етістік тұлғалы антонимдер өлеңде айтылатын ойдың берілуіне қарай жұмсалғандығы байқалады.

Суреткер сұрыптауынан өтіп, белгілі үрдіске түскен антонимдер шоғыры (Мысалы, ақ-қара, дос-дұшпан, жақсылық-жамандық, сәтсіздік-қуаныш т.б.) ақынның өлеңдерінде жиі қолданылған. А. Бактыгереева антонимдерді мақсатпен қолданысы жағынан уәжділігі өте айқын, ұтымды пайдаланып, өлең қуатын жандандыра түскен.

Ақынның лирикалық шығармаларында фразеологизмдер бейнелі, мәнерлі болуымен қатар, өлеңнің эмоционалды-экспрессивті бояуын

арттырып тұр. Тұрақты сөз тіркестеріне тән қасиет-бейнелілік, сондықтан ақын бейнелі сөз орамдарының орнын тауып, нақтылы дәл қолданған. Ақын поэзиясында жалпыхалықтық фразеологизмдерді ұшқырлық пен жұмсаған және автордың өңдеуімен өзгертіп те қолданылғанын байқаймыз. Әйел-ақын тіліндегі фразеологизмдер-белгілі бір бейнені суреттеп берудегі күшті құрал. Мәселен ақын поэзиясында фразеологизмдердің халық тіліндегі үлгілерін өзгертпей қолдану жиі кездеседі.

Қорықпаймын найзағайдың отынан

Кейде өзім соны тілеп отырам.

Кейде маған жалғыз гүлің ой салып,

Ұзақ танды **кірпік ілмей** отырам («Дүлейінді сүйемін-ау, табиғат».

103 б).

Деген сөз өзекті өртеп жесір жала

Жатыпты-ау күреңіп иесіз дала,

Даналық сөзің қандай **мір оғындай**

Қатыгез ісің де көп, кешір, баба («Ақын Сара ауылында». 97 б).

Ақұштап пайдаланған **кірпік ілмей** (күту, ұйықтамау), маңдайы тасқа соғыларын (беті қайту қиыншылыққа ұрыну), қас-қағым сәтте (лезде, тез арада) фразеологизмдері арқылы жасалған.

Сөз зергерлері фразеологизмдерді қажет жерінде авторлық өңдеумен қолданады. Өйткені сөз тіркестерін қарастыру арқылы ұлттық тілдің көркемді-таным әлемі, әлеуметтік болмысты танытады.

Анасы ма екен өзінің

Қолға алып ұшқан жүрегін

Кім екен тауысып төзімін

Талдырған жұмыр білегін («Орамал». 31 б.).

А. Бактыгереевадағы **қолға алып ұшқан жүрегін** сияқты сөйлемше-мағына бірлігін сақтап, тұтас бір ойды беріп, құрылысы жағынан ерекшеленіп тұрған тіркес. Бұл халық тіліндегі фразеологизмдерді мақсатты өзгертіп, жаңа қолданымдар жасаудың нәтижесі. Егер оның орнын ауыстырсақ, не байланыс басқа сөздермен тіркестірсек, олар мүлдем өзгеріп кететіні айдан анық.

Сондықтан оның суретті, бейнелі жұмсалуды тұтастығында, бірнеше сөзбен бір мағына болып келетіндігінде. Осылай тұрғанда олардың өлең жолдарындағы стильдік бояу айқын білінеді.

Сол сияқты А.Бактыгереевада экспрессивтік күші бар бейнелі фразеологизмдер ақын талантының тағы бір қырын танытады.

Жанардың нұры сынған

Ол жайлы ел ойланбады,

Жүйрік те ұмтылған

Адамдай тайған бағы («Тасыған жұрт көңілдер».195 б).

Яғни, бұл тіркес перифраз тіркес болып табылады. Бұл – синкреттік тәсілмен жасалған фразеологизм. Бұл тіркес арқылы ақын әсерлі образ жасап, айтпақ ойын идеясын көрсетеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ақұштап Бактыгереева жалпы тілдік қазынасын және көркемдік байлығын зерттеуде, оның фразеологизмдерін мәтін ішінде талдап жинақтау арқылы, фразеологиялық тілдік және стильдік қызметінің табиғаты бейнелі, астарлы екендігі байқалады.

Әйел-ақын қолданған, жасаған бейнелі, мағыналы сөздер – белгілі бір стильдік мақсаттағы өлеңді көркемдеп тұратын құралдар.

А. Бактыгереева дәстүрлі мәдени мұраларды, ұлттық қазақ өнерді, ұлттық колориттегі салт-дәстүр тақырыбын қалай, қай деңгейде игергендігі, өз өлеңдеріне оларды арқау ете алғандығын шағын мақаламызда қарастырып отырмыз. Ақын-әйел поэзиясындағы әр сөздің әр қилы сипаттағы мағынасына зер сала бағдарлағанда сөзбен жасалған суреттегі ой мен сезім дәлдігіне қызмет атқарғандығын байқауға болады. Сол арқылы шығармаға әсерлі күш дарытқанын, қандай құбылыс пен оқиғаны болсын баяндау мен суреттеудегі дәлділік, ақынның шеберлік қырларының бірі екендігі дау туғызбаса керек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Ислам, А.** «Ұлттық мәдени концептідегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама) Фил. ғыл.

2 **Кенжебаева, А.** «Әйел прозасындағы әйел образының ерекшелігі». Фил. ғыл. канд. дисс... ҚазҰМУ, 2001.

3 **Жиренов, С. А.** «ХҮ-ХІХ» ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-өлім» концептісінің танымдық табиғаты». Фил. ғыл. канд. дис.: – Алматы, 2007.

4 **Есіркепова, К.** «1960-1980жж әйел-ақындар поэзиясының тілі» (Ф. Оңғарсынова, М. Айтқожина, А. Бактыгереева, К. Ахметова шығармалары негізінде). Фил. ғыл. кан. дисс. – Астана, 2005.

5 **Бактыгереева, А.** «Жайық қызы». – Алматы, 1980.

6 **Бактыгереева, А.** «Ақ шағала». – Алматы : Жазушы, 1982.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Р. Ж. Абнасырова

Языково-познавательный характер поэзии А. Бактыгереевой

Университет имени С. Демиреля, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Language and cognitive character of poetry of A. Baktygereeva

Suleyman Demirel University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

A. Baktygereeva – одна из ярких личностей в казахской поэзии, подтверждающая вечность высокого искусства, преуспела наравне с мужчинами, и, благодаря своему незаурядному таланту, достигла всеобщего признания.

В данной статье, учитывая и определяя характерный стиль языкового материала поэтессы, даются обоснованные с научной точки зрения описания лексически схожих слов, синонимов, антонимов.

A. Baktygereeva – one of the brightest personalities in Kazakh poetry, confirming the eternity of high art, excelled on a par with men, and, thanks to her outstanding talent, achieved universal recognition.

In this article, taking into account and defining the characteristic style of the linguistic material of the poetess, scientifically substantiated descriptions of lexically similar words, synonyms, and antonyms are given.

ӨОЖ 81`272(574)

С. К. Ажигенова¹, Р. К. Искакова²

¹оқытушы, ²магистр, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

e-mail: green_light0111@mail.ru

КӨП ТІЛДІ БІЛУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының елбасы Н. Назарбаевтың «Үштұғырлы тіл» идеясының үшінші құрамдас бөлігі – ағылшын тілін үйрену, қазақстандықтардың ағылшын және басқа да шет тілдерін оқып-үйренуге жәрдемдесу үшін колледждер мен жоғары оқу орындарында шет тілінің болашақ оқытушыларын оқыту жүйесі мен процесіне қойылатын талаптарды күшейту туралы.

Кілтті сөздер: тіл, халықаралық, жолдау, үштілділік.

КІРІСПЕ

Қай кезеңде болмасын, көп тілді меңгерген халықтар мен ұлттар алдыңғы қатарлы елдің қатарына кіріп, өзінің коммуникациялық және интеграциялық қабілетін кеңейтіп отырғаны тарихтан белгілі. Мәселен, ежелгі Мысырдың өзінде бірнеше тілді білетін мамандар иерархиялық сатымен жоғарылап, көбіне салық төлеуден босатылған көрінеді.

Тілге құрмет – елге құрмет. Тілді өркендету – баршаның ісі. Тіл – тек қарым-қатынас құралы емес, ұлтымыздың биік тұғыры. Әлемде екінші ұстаз, ұлы ғұлама Әбу-Насыр Әл-Фараби өмірінде 76 ұлттың тілі білсе, өр рухты дауылпаз ақын Махамбет пен қазақтың бір туар ұлы Шоқан да бірнеше тіл білсе керек. Ұлы Абай орыс-қазақ тілдерімен қатар парсы, араб тілдерін меңгерген. Орыс тілін орта жастан асып барып, кеш меңгерген. Қазақ тілі еш уақытта өзімен көршілес халықтың тілдерінен сорлы болып, қатардан қалып өмір сүрмегендігі, өз сыбағасын ешкімге бермегендігі мыңдаған жыл тарихынан айқын [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Көп тіл білу-заман талабы. Тәуелсіздік тізгіні қолымызға тиіп, егеменді ел болған алғашқы күндерден бастап-ақ елімізде тіл саясаты Мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың тікелей басшылығымен саликалы да, сындарлы түрде жүзеге асырылуда. Елбасы өзінің 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі – жаңа Қазақстан» атты жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі-мемлекеттік тіл, орыс тілі -ұлттаралық

қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі». Иә, «үштілділік» саясатын қайта қарау қажет деген пікірлер жиі қылаң беріп жүргені жасырын емес. Десек те Елбасының: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» - деп ескерткенін тағы бір қайталап қойсақ артық болмас. Әлемдегі дамыған елу елдің қатарына қосылу үшін билік «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып жатқаны белгілі [2].

Көп тіл білгеннің ешбір зияны жоқ. Қазақ халқы табиғатынан еліктегіш, қабылдағыш халық. Кеңес заманында орыс тілі-заманның кілті болды. Бұл – заман талабы еді. Орыс тілін үйреніп, орыстардың өзін жаңылыстыратын жағдайға жеттік. Енді алдағы асу – ағылшын тілі. Адам көп тіл білген сайын оның көкірек көзі ашылып, өмірінің көкжиегі кеңіп, өрісі ұлғая түсетін болады. Иә, көп тіл білу әрине, мақтаныш. Әйтсе де өз ана тілін аяқ асты ету тексіздің ісі. Ана тілін жақсы біліп тұрып, өзге тілде жетік сөйлесе бұл сүйініш, мақтаныш; ал ана тілін білмей тұрып, өзге тілде сөйлесе бұл күйініш, өкініш. Ал біздің мақсат – ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, ағылшынның тілін ғана үйрену емес пе? Балаларымызды әлемге қанат жайған ағылшын тілімен қаруландыру ғана емес пе? Кейбір адамдар ағылшын тіліне қарсылық білдіріп жатады. Ал ағылшын әлем мойындаған жаһандану тілі. Бұл-бұзылмас заңдылық [3].

Елбасының сындарлы саясатының астары өте тереңде. Біз әлемдік аренаға шығу үшін ағылшын тілін жетік меңгерген мәңгілік Елге айналуымыз керек. Бұл жолда біз ұтпасақ, ұтылмаймыз. Өз тілің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін керек екенін ұмытпайық. Сондықтан «Ана тілің арың бұл, ұятың боп тұр бетте. Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп, ақын Қадыр Мырза-Әли ағамыз айтқандай, әуелі өз ана тілімізді құрметтеп, оны ардақтап, аялап үйренейік те, өзге тілдің бәрін білуге барынша құлшыныс жасайық [3; 4].

Заманауи жаһандану жағдайында ағылшын тілінің рөлі күшеюде, ағылшын тілін еркін меңгеру инновациялық технологияларды игеруге, экономикалық және әлеуметтік жобаларды, ғылыми идеяларды және білім бағдарламаларын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Жасыратыны жоқ, бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу деген сөз.

Білім мен ғылымның, экономиканың, бизнестің, саясаттың, жалпы бәсекелестіктің қарыштап дамып отырған бүгінгідей жаһандану кезеңінде Елбасы көрегендік танытып, алдымызға үш тілді білу қажеттігін қойып отыр. Әсіресе, өскелең ұрпақтың, жастар алдында бірнеше тіл білу міндеті тұр.

Мемлекет басшысы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Қазақстан халқы бүкіл әлемде үш тілді пайдаланатын жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік

тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі», – деген болатын.

Сондықтан да, елімізде «Үш тұғырлы тіл» мәдени бағдарламасы жасалып, жүзеге асырылатын болды. «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде». Мемлекеттік тілді және шет тілдерді үйренуіміз керек. Мынадай шарықтау заманында көп тілді игергенге ешкімнің таласы болмайтыны хақ. Сондықтан қазақ, орыс және шет тілдерінің ішінде көбіне көп қолданылып жүрген ағылшын тілін жетік меңгерген ұрпақ өсіріп, оларға үлгі білу – бәсекеге қабілетті елдің берік іргесі мен кемел келешегінің кепілі.

Білім министрі 2019 жылға дейін елімізде үш тілді білім беруге көшуде еш кедергі болмауы керек деп санайды. 2019 жылға дейін жоғары сыныптарды осы жүйеге көшіретінін айтты. Бір айта кететіні, мектепте жоғары сыныптарға техникалық мамандықтар пәнін (химия, физика, биология, информатика) ағылшын тілінде өткізе отырып, оқушының әлемдік оқудағы үдерістерге ықпалдасуына жағдай жасайтынын тілге тиек етті.

Ағылшын тілі – бүгінгі заманымыздың кілті, ақпараттық технологияның, компьютер технологиясының кілті деуге болады. Бүгінгі әлемде мыңдаған адамдар шетел тілін, соның ішінде ағылшын тілін жұмыста немесе оқуда пайдаланады және ана тілі ретінде меңгереді. Қазіргі заманда ағылшын тілі «21 ғасырдың», халықаралық бизнес, қазіргі ғылым мен технологиялар тілі мәртебесіне ие болды.

Ағылшын тілін оқып – үйренемін деушілердің саны күннен – күнге көбеюде. Бұл сайып келгенде, шет тілін, соның ішінде ағылшын тілін мектеп қабырғасынан бастап жоғары оқу орындарында оқыту әдістемесінің жаңа бетбұрыстарды қажет екендігін тудырады. Қазіргі уақытта, ағылшын тілін меңгерудің талабы жоғары болғандықтан, ағылшын тілін тереңдетіп үйренуге арналған арнайы мектептер, гимназиялар, колледждер көптеп ашылууда [4].

ҚОРЫТЫНДЫ

Осыған байланысты біз ағылшын тілі пәнінде оқушыларға барынша түсінікті етіп, пәнді қызықты етіп өткізуге тырысамыз. Себебі, әрбір баланың бойында тілге деген қызығулық болады, соны көріп аша білу керек деп ойлаймыз. Қазіргі таңда үш тілді еркін меңгерген оқушылар саны артуда. Әр ағылшын тілі сабағының барысында біз оқушылардың алған білімдерін әрі қарай дамытып, ұштауға тырысамыз. Сол үшін оларға қосымша материалдарды көбірек беріп, бейне жазбалар көрсетіп, дыбыстық жазбалар тыңдатамыз. Бұл өз кезегінде оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыратыны сөзсіз. Әрбір тілді меңгерген сайын біз рухани дүниемізді байытамыз. Сонымен қатар, еліміздің болашағы біздер яғни, жастар үш тілді де қатар меңгеруіміз керек. Менің мақсатым ең бастысы, жүрегі «Отаным,

Қазағым, Тілім» деп соғатын ұлттық сана-сезімі жоғары, ұлтжанды шәкірттер тәрбиелеу.

Бүгінде осы үштілділікті қолдау, қолдану мақсатында біз, мұғалімдер өз үлесімізді қосуға, оқушыларға аталған жаңа талаптарға сай білім беруге бір кісідей ат салысамыз.

Үштілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңістігінде еркін самғауына жол ашылатын, әлемдік ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік.

Қарапайым тілмен айтқанда, қазақ тілді дамыту керек, орыс тілін қолданамыз және ағылшын тілін үйренеміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы.

2 Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі». Авторы: Жәрдем Кейкін. – Алматы : «Өлке», 2002 жыл. – 8 б.

3 «Тарихи тұлғалар» энциклопедиясы. – Алматы, 2006. – 12-15 б.

4 «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» Орталық Қазақстан газеті. 2008, 7 ақпан. – № 36 (25008). – 2 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

S. K. Azhigenova, R. K. Iskakova

Знание трех языков – требование времени

Карагандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

S. K. Azhigenova, R. K. Iskakova

Knowing three languages – the requirement of time

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 05.09.17.

Статья посвящена изучению английского языка, как неотъемлемой третьей части идеи «Триединства языков» президента Республики Казахстан Н. Назарбаева, для того чтобы содействовать Казахстанцам в изучении английского и других иностранных языков в колледжах и высших учебных заведениях, будущим преподавателям

иностранного языка надо повысить требования совершенствования системы образования и его процесса.

The article is devoted to the study of English language as an integral part of the third idea of the «Trinity of languages» by the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, to promote the Kazakhs to learn English and other foreign languages at colleges and at universities, the future teachers of a foreign language need to increase the requirements to improve the education system and its process.

А. Акбаров

профессор, декан факультета филологических и педагогических наук,
Университет Сулеймана Демиреля, г. Алматы
e-mail: azamatakbar@yahoo.com

**ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ УСВОЕНИЯ
ВТОРОГО ЯЗЫКА: СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНАЯ
ПЕРСПЕКТИВА**

Приобретение второго языка относится к изучению того, как приобретается новый язык в отличие от родного языка и в какой степени это зависит от таких дисциплин, как лингвистика, психология, психолингвистика, социология, социоллингвистика, социальный когнитивизм и т.д. Приобретение второго языка подверглось некоторым философским, образовательным, психологическим, и лингвистическим изменениям в течение нескольких прошлых десятилетий. Одна из теорий, через которые язык был освещён приобретением является социально-когнитивная перспектива. Растущее число исследований, которые основаны на таких социально-когнитивных взглядах было предпринято в прошлое десятилетие. Социально-когнитивная теория рассматривает, как люди думают и как их мышление влияет на их поведение и их эффективности в окружающей среде. Обучение в социально-когнитивной теории определяется как внутренние психические процессы, которые могут или не могут быть отражены в непосредственных изменениях поведения [1, с. 462]. Эта теория касается идеи, что многое из человеческого изучения происходит в социальной окружающей среде. Поэтому утверждается, что через наблюдение других, индивидуумы приобретают знание правил, навыков, стратегий, вер, и отношений. Эта статья предпринимает попытки объяснения социально-когнитивных перспектив в изучении и его влияния на второе овладение языком.

Ключевые слова: социально-когнитивный, изучение, приобретение второго языка.

ВВЕДЕНИЕ

Приобретение второго языка касается того, как люди приобретают определенный язык, кроме своих собственных. Приобретение второго

языка определяется как «исследование того, как ученики создают новую языковую систему только с ограниченным воздействием второго языка. Это – исследование того что изучено во втором языке и что не изучено; это – исследование того, почему большинство вторых языковых учеников не достигают той же самой степени знания и мастерства на втором языке, как они делают на их родном языке; это – также исследование того, почему только некоторые ученики показываются, достигают типа родного мастерства больше чем на одном языке» [2, с. 45]. Исследования, проведенные для приобретения второго языка имели дело с различными способами изучения языка, таких как шаблонных выражений компьютеризирование изучения языка, критического мышления, анализа словосочетаний, словарного запаса, запоминаемости и удержания [3, с. 15] и т.п.

Для бихевиористов, обучение является относительно постоянным изменением в поведении как результат опыта, и это изменение в поведении всегда наблюдается. Никакое изучение не происходит, если нет никакого заметного изменения в поведении. В основном они предпочитают игнорировать недоступные психические процессы и сосредоточить внимание на наблюдаемом поведении. Классические бихевиористы полагают, что всё изучение согласовывается с заметными научными законами, управляющими динамическими ассоциациями и образцами; ученик просто отвечает внешним стимулам в детерминированной методе. Эти бихевиористские идеи относительно обучения были отвергнуты Хомского, утверждая, что стимул-реакция не объясняет, как дети могут порождать предложения они никогда раньше не слышали. Бихевиористы сообразили это, не всё изучение можно было бы объяснить Павлова и теории Уотсона простого стимула-реакции и усиления [4, с. 68]. Это было показано, что обезьяны решили проблемы через форму размышления названного «проницательного бихевиоризма» [5, с. 87]. Бихевиоризм оценивается и наблюдается [4, с. 69] от различных аспектов. Ниже приведены плюсы и минусы бихевиоризма перечисленные им:

- Бихевиоризм не принимает во внимание способность людей отвечать за их изучение.
- Обучающиеся не имеют никакого выбора в их обучении.
- Контекстные факторы, такие как социальные, экономические и политические условия занижены.
- Бихевиоризм может быть неэффективным, чтобы способствовать глубоко изучению. Используя бихевиористские идеи для взрослого, учащегося и высшего образования, которые требуют креативность со стороны учеников трудная.
- Бихевиоризм может оказаться неэффективным для продвижения глубокого обучения. Используя бихевиористские идеи для обучения

взрослых и высшего образования, которые требуют креативность со стороны учащихся – трудно.

- Вообще говоря, бихевиоризм часто воспринимается как антиинтеллектуальным.

- Он не учитывает другие детерминанты, такие как унаследование интеллекта и личности в процессе обучения.

- Он эффективен в обеспечении быстрого обучения, поскольку он имеет точную спецификацию действий и долгосрочные результаты обучения.

- Его принципы полезны, обеспечивая некоторые практические и конкретные рекомендации для учителей или составителей учебных программ о том что делать.

- Это не полностью против других теорий обучения. Это может соответствовать теориям обучения, сосредотачивающимся на сознании или социальном приобретении значения, например, социо-когнитивной идеологии.

- Это мог быть основополагающий элемент, на котором развиты более есть сложные познавательные процессы.

- Это ещё игнорирует студентов и педагогов, в этом много человеческих поведений может быть связано с или объяснено этой теорией.

- Мировые образовательные системы недавно использовали бихевиористские взгляды в процессе обучения.

Утверждается, что лингвистика и психология засвидетельствовали основные события в течение 1950-х и 1960-х годов. Было лингвистическое изменение от структурализма, основанного на описании поверхностной структуры большого корпуса языка, к генеративизму подчеркивание управляемой правилом и созидательный природы естественного языка. Хомский инициировал это изменение парадигмы через публикацию в 1957 в синтаксических структурах [6, с. 90]. Он представил нативы мнение к изучению языка. В менталистах, как бихевиористы называли их, утверждалось что люди рождаются с генетической способностью, которая предрасполагает их к систематическому восприятию языка вокруг них, в результате к строительству интернализированной системы языка [7, с. 30]. Пиаже был одним из людей, которые считали, что внутренние силы ведут детей и взаимодействуют с их средой ([8, с. 102] [9, с. 82]). Когнитивизм представляет научный подход к изучению и предлагает упорядоченное понимание соответствующих процессов. Это представляет теоретическую поддержку обучающих методов и предлагает набор полезных методик преподавания, которые способствуют обучению. Тем не менее, можно было утверждать, что его внимание на изучение как отдельное умственное событие игнорирует социальные процессы и воплощение. Его трактовка преподавания

как технико-рациональной деятельности игнорирует элемент рефлексивной практики и артистизм участвующих [4, с. 51]. Другое представление об овладении языком и развитии, которое является центром этой статьи, является социо-когнитивной перспективой, которая предпринимает попытки изобразить взаимосвязанные познавательные и социальные особенности в приобретении второго языка. Социально-когнитивный термин предложен [10, с. 530] как гибрид социального и познавательного [11, с. 1]. Аткинсон [10, с. 531] относится к социокогнитивную перспективу как представление о языке и овладении языком как одновременное появление и в интерактивном режиме построенном и «в голове» и «в мире».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

ОВЛАДЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Изучение второго языка упоминается как исследование, которое использует и затрагивает многие дисциплины, такие как лингвистика, психология, психолингвистика, социология, социолингвистика, анализ дискурса, разговорный анализ, а также образование Гасс и Селингер [12, с. 65]. В последние десятилетия, обучения в целом и приобретения второго языка в особенности претерпели различные философские, образовательные, психологические, и лингвистические изменения. Бихевиористы были утверждены о том, что изучение языка происходит, когда люди обеспечивают условные рефлексы стимулам. Они смотрят на языковых учеников как на организмы, которые должны преследовать заказам, выпущенным моделью. Скиннер [13, с. 121] выдвинул свои идеи, уважая языковое изучение, настояв на идеологии, что язык, учащийся, является процессом формирования привычки. Бихевиористские виды на изучении языка не познавательно ожидали активного участия языковых учеников. Таким образом, это был учитель, из которых студенты были вынуждены получать знания. Эта реальность также подтверждается Гасс и Селингер [12, с. 67], как они отмечают, что «было бы контрпродуктивно для обучения базовым языком методологий на чем-нибудь кроме понимания того, как учащийся, делает и не происходит. К примеру, некоторые преподавания иностранного языка методологии основаны исключительно на правилах запоминания и перевода упражнений. Таким образом, студент в языковом классе, как ожидается, запоминает правила и затем переводит предложения с родного языка на изучаемый язык и наоборот. Однако исследования на приобретения второго языка сделали преподаватели языка и дизайнеры учебного плана, знающие, что изучаемый состоит из больше чем запоминания правила. Еще важнее то, что возможно она включает в себя обучение, чтобы выразить коммуникативные потребности. Детали этой новой концептуализации

изучения языка привели к методологии, подчеркивающих связей. Другими словами, педагогические процессы принятия решений должны отражать то, что известно о процессе обучения, который является областью приобретения второго языка. «Эти поведенческие идеи не приветствуются по когнитивистике, который ожидал более познавательное участие языка учащихся в процессе обучения. Они в большой степени подчеркнули факт, что учащиеся используют свою умственную деятельность, следовательно будучи отмеченными менталистами от бихевиористов.

Конструктивисты представили другую идеологию изучения. Они появились в области изучения с двумя перспективами: познавательный и социальный. Познавательный конструктивизм считает, что именно ученики строят свое собственное представление действительности. Заявлено, что учащиеся должны индивидуально обнаружить и преобразовать сложную информацию, если они должны сделать его собственным. Это представление показывает, что ученики должны быть более активными в процессе изучения [14, с. 43]. Что касается социальной версии конструктивизма, то следует отметить, что социальное взаимодействие и совместное обучение имеют первостепенное значение при построении как когнитивные и эмоциональные образы [7, с. 39] реальности. В соответствии с такой идеей, Выготский [15, с. 78] утверждал, что «детские взгляды и создание значения в социальном отношении построены и появляются из их социальных взаимодействий с их средой». Теоретики социального изучения утверждают, что изучение происходит в результате «общих событий в диапазоне социального окружения» [4, с. 79]. Конструктивизм – естественная прогрессия от когнитивизма, и оба подчеркивают познавательные процессы. Однако различие между этими двумя – то, что когнитивизм сосредотачивается о том, как информация обработана, но внимание конструктивизма уделено на то, что люди делают с информацией, чтобы развить знание. Конструктивисты полагают, что люди активно строят знание и понимание, синтезируя знание, которое они уже имеют с новой информацией. Изучение – поэтому, активный процесс, посредством которого ученики строят новое значение [4, с. 80]. Социально-когнитивная представление – другая перспектива, в пределах которой исследовано овладение иностранным языком. Эта точка зрения стремится пролить больше света на социальных и когнитивных факторах, занимающихся разработкой второго приобретения языковых знаний. Как обсуждено ранее, обучение в целом и овладение иностранным языком в особенности было исследовано основываясь на различных теориях.

Социально-когнитивизм фокусируется на социально-когнитивном интерфейсе в качестве составной части изучения языка. В гуманистических представлениях о языковом изучении языковым ученикам разрешают

обнаружить и создать их собственное изучение. Эта идеология очевидна в социально-когнитивной перспективе. Социально-когнитивизм уделяет большое внимание когнитивной и социальной активности участия языка учащихся. Было бы нереально изучить овладение вторым языком только с познавательной или бихевиористской в этом есть много переменных и факторов, способствующих языковым ученикам, чтобы развить второй язык. Таким образом, рассматривая вторые языковые исследования, нельзя найти всестороннюю теорию второго овладения языком.

СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВИЗМ

Бандура [16, с. 88] определяет социальную познавательную теорию как объяснение того, как думают люди и почему они мотивированы следовать конкретным действиям в обществе. Согласно Бандуре, человеческое действие рассматривается как результат взаимодействия когнитивных, поведенческих и экологических факторов, воздействующих на людей, чтобы действовать в социальном и культурном контексте. Социальная познавательная теория рассматривает, как люди думают и как их разум влияет на их поведение и их эффективность в окружающей среде. Обучение в социально-когнитивной теории определяется как внутренние психические процессы, которые могут или не могут быть отражены в непосредственном изменении поведения [1, с. 465]. Это отражают способы, которыми люди приобретают и поддерживают определенные поведенческие модели обеспечивая основание для интервенционных стратегий также [3, с. 15]. Основанный на теорию Бандуры социального изучения, социальная познавательная теория обучения касается утверждения, так-как большая часть времени учащегося человека проходит в социальной среде. Предполагается, что посредством наблюдения других, люди получают знание правил, навыков, стратегий, убеждений и отношений. Они узнают о полноценности и уместности поведений, наблюдая за моделями и последствиями смоделированных поведений, и они действуют основании на их верованиях, уважая ожидаемые результаты действий также. Социальная познавательная теория – прямой ответ на бихевиоризм [5, с. 88].

Бихевиоризм подвергся критике со стороны многих ученых в области нативизма и когнитивизма. Бандура, как другие критиковали бихевиоризм и определили свои слабые стороны:

А. Ограниченный диапазон поведения возможных для исследования в лабораторных условиях типа.

В. Факт, что эти теории были неспособны составлять приобретение новых ответов на ситуации.

С. Имеют дело только с одним типом изучения, т.е., прямого изучения, где ученик говорит ответ и испытывает последствия. (Этот тип изучения

упоминается как мгновенное соответствие). Бандура именовал не прямое обучение, как отсрочено соответствие, где ученик наблюдает укрепленное поведение и позже предписывает тот же самый тип поведения [5, с. 90].

Утверждается, что социо-когнитивное зрение к обучению делает попытки связать социальную и эмоциональную сторону обучения с тем, что происходит в человеческом мозге. Лингвистически, он соответствует интерактивному подходу к теории и исследованиям в области освоения языка. Она начинается с биологической предрасположенности человеческого разума для обучения и языка в соответствии с внешней реальностью [17, с. 320]. Говоря на социо-когнитивном языке, как говорят люди, диалектически связано с социальными контекстами в синергетической, двусторонних отношений, и смысл этой точки зрения является динамическим, никогда не фиксируется. Кроме того он отметил, что процесс обучения и познания являются социальным, а не самостоятельным актом [18, с. 450], [19, с. 76]. В течение последних нескольких десятилетий, социокогнитивной перспективу приобретения второго языка было много подчеркнуты и был в центре внимания многих исследований. Стевик [20, с. 54] особо отметил тот факт, что есть глубокий уровень коммуникативной обработки с другими. Вдоль той же линии, Аткинсон [21, с. 120] утверждает, что социокогнитивной подход проливает свет на интеграцию ума, тела и мировой функции на приобретении второго языка.

Аткинсон [21, с. 43] представляет три последствия в социо-когнитивном подходе: Во-первых, это касается изучения, которое наблюдается как состояние по умолчанию человеческих дел не уточненная деятельность, которая происходит в местоположениях, таких как классы в абстрактных целях. Отмечается, что обучение является непрерывным, если люди постоянно и чутко адаптируются к окружающей среде, по крайней мере, поскольку длительное адаптивное изменение происходит в ученике мировой системы. Эта точка зрения основывается недавними событиями в когнитивной науке, нейробиологии, антропологии и биологии через пере познания сознания как открытую систему, которая непрерывно и динамично может адаптироваться к мировым условиям. Во-вторых, восприятие расширено и распределено. Это суждение относится к факту что проекты познаются в мир, часто через множество адаптивных инструментов, изобретенных людьми. Независимо от инструментов, таких как карты, компьютеры, системы GPS, а также многих других эко-социальных устройств, которые люди создали организацию и поддержку познанием. Это осуществлено посредством обеспечения социо-когнитивных действий, которые были бы трудными или невозможными без них. В-третьих, социокогнитивной подход имеет определенные последствия для овладение иностранным языком. Она рассматривает овладение

иностранном языком, как естественный, адаптивный процесс экологического выравнивания. «Это должно едва отрицать, что познание крайне важно для SLA (овладение иностранным языком), но когнитивистические взгляды игнорируют глубокую включенность изучения языка в мире. С социокогнитивной точки зрения лучший способ продвинуть овладение иностранным языком состоит в том, чтобы разместить учеников в ситуации, где L2 необходим для общественных действий – где им нужен он, чтобы жить и процветать. Такое изучение часто будет, если не всегда, иметь место в пределах расположенных систем деятельности».

После вышеупомянутого обсуждения ясно, что изучающие язык должны находиться в постоянном взаимодействии с окружающей средой, чтобы приобрести второй язык, и познание не достаточно, чтобы продвинуть его. Брунер [22, с. 45] утверждает, что обучение является целенаправленным и стимулирует любопытство. Его принципы обучения и открытия пришли из идей Пиажета относительно активного обучения. Брунер [23, с. 23] изучает социальную значимость языка и культуры в создании значения. Он считал, что изучение сосредоточить в себе три процесса:

1. Приобретение знаний, в котором ученик спрашивает, «Это, подтверждает или совершенствует мои предыдущие знания?» или «Даёт ли эта сложная проблема мне предыдущее знание?»

2. Преобразование знаний, в котором ученик спрашивает, «Что могут теперь сделать другие вещи это знание?»

3. Обзор знаний, в котором ученик спрашивает, «Действительно ли знание важно?» и «Действительно ли это знание достаточно для работы?»

Брунер [23, с. 24] узнал, что индивидуальный смысл решений происходит в более широком контексте и культуре. Культура предоставляет структуру и окружающую среду, делая учеников способными сделать предсказания о том, что произойдет в будущем. То показывает факт, что знание в социальном отношении построено. Хамерс [24, с. 75] обсуждает язык с социальной и функциональной перспективах, заявив, что «поведение языка не делает и не может существовать вне функций, которые она обслуживает». Что здесь имеется в виду, что, во-первых язык является языком – разработанный инструмент и используется для обслуживания ряда функций, социального и психологического. Эти функции могут быть разделены на две основные категории: коммуникативный и когнитивный. Она заявляет, что язык отличен от коммуникации, но используется как инструмент для нее. «Это не существует сам по себе, но имеет использование для полного поведения, которое является значащим в данной культуре. В этом смысле язык не может быть изолирован от других аспектов поведения. Когда язык обрабатывается, он смешан с познанием и эмоциями (социально-эмоциональный аспект) «.

СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНЫЕ ВИДЫ НА ПОВЕДЕНИЯ ЯЗЫКА

Хамерс [24, с. 76] высвечивает язык из социальных и когнитивных аспектов в двуязычном развитии. Она утверждает, что существует постоянное взаимодействие между динамикой поведения языка на социальном уровне и языкового поведения на индивидуальном уровне. В этом представлении, в то время как языковое поведение рассматривается как результат социальных факторов, языковое поведение на социальном уровне также является результатом индивидуального языкового поведения. Указано, что на всех уровнях и между уровнями, есть постоянный и сложный процесс отображения между формой языкового поведения и функцией для которого он предназначается для выполнения. Хамерс утверждает, что модель конкуренции применяется на индивидуальном уровне [25, с. 32], [26, с. 100], [27, с. 145] используется одинаково на социальном уровне. Это предложение показывает, что социальные и когнитивные уровни языка в некоторой степени переплетены. От культурного представления говорят, что поведение языка является продуктом культуры и как таковое оно подчиняется правилам приобщаться к культуре поведения. Язык не является простым продуктом биологической одаренности, а продукт культурной трансмиссии, характерной чертой человеческого языка, от одного поколения к другому в процессе социализации и апроприрует каждому человеку. Таким образом, это показывает факт, что языковые формы культуры и культурные представления под влиянием языкового поведения. Саморегулирование является еще одной особенностью языкового поведения, утверждая, что «поведение не простой ответ на стимулы, но что она принимает во внимание прошлый опыт». Далее утверждается, что язык не следует никакого образца методом проб и ошибок, так как это оценочный ответ призыва к когнитивному и эмоциональному функционированием индивида и адаптированы к данной ситуации.

Хамерс представляет валоризации как понятие центра для динамического взаимодействия между социальным и индивидуальным уровнем. Хамерс и Бланс [28, с. 32], [29, с. 56] определяют валоризации как процесс приписывать определенные положительные значения языка как функционального инструмента для облегчения выполнения социальных и когнитивных функций на всех общественных и индивидуальном уровнях. Для уточнения точки, они относятся к смешанный языковой семье, где оба образованные родители используют каждый из своих языков, чтобы выполнить все социальные и познавательные функции с ребенком, ребенок научится использовать оба языка для этих функций и таким образом, реализует оба языка, которые он или она будет рассматривать взаимозаменяемыми. Они утверждают, что валоризация имеет первостепенное значение в языке контактных ситуациях.

В соответствии с Хамерс [24, с. 78], нужно заявить, что основной целью языка должна быть служба мыслей человека, но вторичным является то, что язык является инструментом для создания вербальных отношений между людьми. Первый показывает познавательный вид и последний социальный характер. С социально-когнитивной точки зрения, Аткинсон [10, с. 532] определяет как инструмент социального действия. Соответственно, люди делают частое использование языка для реализации своих устных целей, как словесная инициализация разговора, выяснение направлений, и т.д.

ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В теории социального обучения, которая также называется наблюдательным обучением, Бандура [5, с. 88] постулировал что обучение человека является непрерывным взаимным взаимодействием когнитивных, поведенческих и экологических факторов. Эта теория фокусируется на моделировании поведения в которых ребенок наблюдает, а затем имитирует поведение взрослых или других детей, окружающих его или её. Социальная теория обучения далее говорит, что обучение может происходить через простой процесс наблюдения, а затем имитируя деятельность других. Таким образом, социальная среда может играть важную роль в обучении учащиеся второго языка.

Преследуя теориям, которые концентрируются на передаче знаний к индивидам и пробовать научить их что думать, вернее, чем как думать, что характерно для навыков критического мышления не приветствуется в эти дни. Эта идея также указана вне Джорданом, Карлилем и Стаком [30, с. 68], о том, что общество регулирует всю общественную жизнь через свои институты и системы.

Все количество верований и чувства членов общества формируют основание моральных и правовых законов, которые объединяют общество и человека. Это очень важно для образования, потому что оно предлагает, чтобы бизнес образования формировал детей в соответствии с нормами и потребностями общества. Социально-познавательный вид является результатом конвергенции социальных идей с когнитивными и считает, что обучение происходит, когда социальные и когнитивные переменные участвуют в этом процессе.

Эта перспектива также признана Иорданией, Карлилом и Стеком [30, с. 69] как говорят, что теория социального обучения предполагает, чтобы общественная жизнь и психологическая жизнь взаимодействовали как часть изучения, так, чтобы изучение нельзя было считать чисто индивидуальной деятельностью. Скорее это расположено в социальных институтах, социальных группах и в социальном классе. Личность, когнитивные и

социальные факторы взаимодействуют между собой динамически создавая идентичность, ожидания, самоуважение, эффективность и в конечном счете, представление. Социально-познавательного говоря, второй язык учащиеся могли бы выучить язык, в лучшем образе, если они оставлены использовать свои когнитивные способности вместе с их социальными взаимодействиями. Это представление подкреплено социальным аспектом конструктивизма, утверждая, что знание в социальном отношении построено.

ТЕОРИЯ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И ОВЛАДЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Теория социального развития, представленная Выготским, как говорят, является попыткой определить познание людей относительно социального взаимодействия человека в пределах их культуры. Выготский отметил, что человеческое сознание является полностью результатом социализации и инкультурации. Таким образом, социальное взаимодействие играет фундаментальную роль в развитии всех познавательных способностей, в том числе мышления, обучения, приобретения языка в особенности второго, и общения. Он уточнил, тот факт, что культурные и социальные факторы способствуют индивидуалам, не реагирующим непосредственно на окружающую среду. Человеческие мысли, действия и события все в социальном отношении и культурно установлены. Это предложение показывает, что приобретение второго языка также может быть реализовано с помощью социальных и культурных сил. Утверждается, что люди смогут учиться и развиваться, когда они способны дифференцировать индивидуальное сознание от других и от окружающей среды. Будучи в состоянии наблюдать и взаимодействовать с другими и оценивать самостоятельную деятельность в контексте культуры и общества, которое живет в также имеет решающее значение для самоконтроля и самоуправления обслуживание также относительно обслуживания и выживание всей культуры. Люди оборудованы разнообразием систем для подсчета, мнемонических техник, алгебраических систем символов, произведений искусства, языка, письменности, схемы, диаграммы, карты и технических чертежей, которые Выготский называет «психологическими инструментами».

Язык является одним из наиболее ценных инструментов, доступных для человека. С помощью языка, люди строят свою реальность. Со словами, люди определяют и характеризуют их жизненный опыт. Со словами люди в состоянии двинуться от субъективных мыслей до объективных, которые будут разделены в обществе [15, с. 56]. Теоретические основы Выготского подчеркивают фундаментальную роль социального взаимодействия в развитии познания. Он [15, с. 57] продолжает заявлять, что «каждая

функция в культурном развитии ребенка появляется дважды: во-первых, на социальном уровне развития, и позже, на индивидуальном уровне; во-первых, между (меж психологическими) людьми и затем внутри ребёнка (интерпсихологическими). Это в равной степени относится к произвольному вниманию, к логической памяти, а также к формированию понятий. Все более высокие функции происходят как фактические отношения между людьми.» Другой аспект теории социального развития является идея о том, что потенциал для когнитивного развития зависит от «зоны ближайшего развития» (ЗБР – Zone of proximal development - ZPD). Этот уровень развития достигается тогда, когда дети занимают в социальном поведении. Полное развитие ЗБР зависит от полного социального взаимодействия. Диапазон умения, который может быть развит со взрослым руководством или сотрудничеством пэра, превышает то, что может быть достигнуто одно.

Леонард [31, с. 12] предполагает, что родители могут увеличить потенциал их детей для развития как культурного человека за счет увеличения площади ЗБР. Это – область на более низком уровне зоны, определенной способности детей думать и решать проблемы в индивидуальном порядке с тем, чтобы выполнять задачи. Чем выше конец зоны определяется способностью родителей, получая учебную среду, в которой ребенок может сотрудничать с другими, в том числе взрослыми и другими, более эксперта в культуре, для решения задач и выполнения задач. Этот более высокий конец зоны очень похожа на то, что обсуждает Бандура в «моделировании поведения». Это также тесно связано с социальным изучением, познавательной тренировкой, изучением ученичества и расположенным изучением. Таким образом, ЗБР является областью, где происходит обучение для индивида в социальном контексте. Эти идеи имеют положительные последствия для приобретения второго языка. Учащиеся смогли выучить второй язык в самом лучшем возможном пути когда они социально и культурно будут включены в процессе приема языка. Лингвистически, некоторые задачи обучения могут быть сделаны самими учащимися изо всех сил, чтобы решить проблемы обучения. Это также основывается на теории когнитивного конструктивизма, заявив, что учащиеся построят свое собственное представление о реальности. Есть другие задачи изучения, каким ученикам нужны другие, чтобы решить их. Таким образом это – социальный вклад, который даёт им достигнуть своей изучительной цели. Такой факт высветил идеями социального конструктивизма и социально-познавательных представлений на приобретении второго языка.

ВЫВОДЫ

Приобретения второго языка претерпел значительные изменения в течение последних десятилетий.

Различные теоретические перспективы сделали преподавателей языка и разработчиков учебных программ, которые ведут себя по-разному и думают о том, как учащиеся должны выучить второй язык. Приобретения второго языка перешли теоретический спектр от догматических взглядов в сторону эклектичным. Согласно бихевиористам, изучение языка происходит когда индивидуалы обеспечивают подготовленные реакции к стимулам. С этой точки зрения, изучающие язык считаются как организмы, вынужденные следовать за моделью. Скиннер, как и другие бихевиористы [13, с. 124] настаивал, что изучение языка является процессом формирования навыка. Эти поведенческие идеи были опровергнуты когнитивистами, которые ожидали более познавательное участие изучающих язык в процессе обучения. Они утверждали, что учащиеся используют свои психические процессы.

Конструктивисты представили другую идеологию изучения. Они появились в области обучения с двух точек зрения: когнитивного и социального версий. Когнитивный конструктивизм считает, что это ученики, которые строят свое собственное представление о реальности. Соответственно, учащиеся должны индивидуально обнаружить и преобразовать сложную информацию, если они хотят сделать это самостоятельно. Само собой разумеется, что учащиеся должны быть более активными в процессе обучения [1, с. 464]. Обосновано на социальной версии конструктивизма, социальное взаимодействие и совместное изучение при построении как когнитивных и эмоциональных образов реальности [3, с. 16].

В связи с этим Выготский [15, с. 80] утверждал, что «детское мышление и смысл решений социально построен и выходит из своих социальных взаимодействий с окружающей их средой». Теоретики социального изучения утверждают, что изучение происходит в результате общих событий в диапазоне социального окружения. Одним из идеологий, которые произвели революцию в области образования в целом и языка педагогической профессии, в частности, было создание социально-когнитивной точки зрения и социальной теории обучения. Бандура [5, с. 90] предположил, что человеческое действие рассматривается как результат взаимодействия когнитивных, поведенческих и экологических факторов, влияющих на индивидов действовать в социальном и культурном контексте. Социальная когнитивная теория рассматривает, как люди думают и как их мышление влияет на их поведение и их эффективности в окружающей среде. Обучение в социальной когнитивной теории определяется как внутренний психический процесс, который может или не может быть отражен в непосредственном

изменении поведения. Через такую идеологию, второй язык учащиеся освобождаются от тех ограничений, установленных бихевиористами. Кроме того, изучение языка не исследовано только с когнитивной точки зрения. Бандура [5, с. 91] утверждал, что обучение человека является непрерывном взаимным взаимодействием когнитивных, поведенческих и экологических факторов. Социальная теория обучения концентрируется на поведении, моделирующем, в котором ребенок наблюдает и затем подражает поведению взрослых или других детей вокруг него или её. Социальная теория обучения далее говорит, что обучение может происходить через простой процесс наблюдения, а затем имитируя деятельность других. Таким образом, социальная среда может играть важную роль в обучении учащегося второго языка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Akbarov, A.** Studying Language Learners' Cognition: Perspectives in L2 Teaching. Sociology Study. – David Publishing Company, USA, 2011. – P. 460-467.
- 2 **Gass, S. M.** Second language acquisition: An introductory course. – Routledge, 2013.
- 3 **Akbarov, A.** A Cognitive Process in Second Language Acquisition through Speech Errors Analyses // International Journal of Social and Educational Innovation (IJSEI). – 2014. – Т. 2014. – № 1. – P. 13-18.
- 4 **Jordan, A., Carlile, O., Stack, A.** Approaches to learning: a guide for teachers: a guide for educators. – McGraw-Hill Education (UK), 2008.
- 5 **Bandura, A.** Social foundations of thought and action: A social cognitive perspective // Englewood Cliffs, NJ : Princeton-Hall. – 1986.
- 6 **Myles, F., Mitchell, R.** Using information technology to support empirical SLA research // Journal of Applied Linguistics. – 2004. – Т. 1. – № 2.
- 7 **Brown, D.,** Principles of language learning and teaching. – New York: Pearson Education Inc, 2007.
- 8 **Piaget, J., Inhelder, B.** The psychology of the child. – Basic books, 1969. – Т. 5001.
- 9 **Piaget, J.** Genetic epistemology. – Columbia, OH : Columbia University Press, 1970.
- 10 **Atkinson, D.** Toward a sociocognitive approach to second Llanguage acquisition //The Modern Language Journal. – 2002. – Т. 86. – № 4. – P. 525-545.
- 11 **Matsuoka, R. et al.** Socio-cognitive approach in second language acquisition research //J Nurs Studies NCNJ Vol. – 2004. – Т. 3. – № 1. – P. 3.

12 **Gass, S. M.** Second language acquisition: An introductory course. – Routledge, 2013.

13 **Skinner, B.** Verbal Behavior. – New York, Appleton-Century-Croft, 1957.

14 **Slavin, R. E., Davis, N.** Educational psychology: Theory and practice. – 2006.

15 **Vygotsky, L. S.** Mind in society: The development of higher psychological processes. – Harvard university press, 1980.

16 **Bandura, A.** Social foundations of thought and action: A social cognitive perspective // Englewood Cliffs, NJ : Princeton-Hall, 1986.

17 **Larsen-Freeman, D.** Second language acquisition research: Staking out the territory // TESOL quarterly. – 1991. – Т. 25. – № 2. – P. 315-350.

18 **Egan-Robertson, A.** Learning about culture, language, and power: Understanding relationships among personhood, literacy practices, and intertextuality // Journal of Literacy research. – 1998. – Т. 30. – № 4. – P. 449-487.

19 **Brown, R. H.** Pedagogy and the Struggle for Voice: Issues of Language, Power, and Schooling for Puerto Ricans. Catherine E. Walsh. – 1992.

20 **Stevick, E. W.** Memory, Meaning and Method: Some Psychological Perspectives on Language Learning. – 1976.

21 **Atkinson, D.** (ed.). Alternative approaches to second language acquisition. – Taylor & Francis, 2011.

22 **Bruner, J. S.** The Process of Education Harvard University Press Cambridge // MA Google Scholar. – 1960.

23 **Bruner, J. S.** The culture of education. – Harvard University Press, 1996.

24 **Hamers, J. F.** A sociocognitive model of bilingual development // Journal of language and social psychology. – 2004. – Т. 23. – № 1. – P. 70-98.

25 **Piaget, J., Inhelder, B.** The psychology of the child. – Basic books, 1969. – Т. 5001.

26 **MacWhinney, B., Pleh, C.** The processing of restrictive relative clauses in Hungarian // Cognition. – 1988. – Т. 29. – № 2. – P. 95-141.

27 **Mitchell, R., and Myles, F.,** Second language learning theories (2nd Ed.). – London : Hodder Arnold, 2004.

28 **Hamers, J. F., Blanc, M.** Towards a social-psychological model of bilingual development // Journal of Language and Social Psychology. – 1982. – Т. 1. – № 1. – P. 29-49.

29 **Hamers, J. F., Blanc, M.** Bilinguality and bilingualism. – Cambridge University Press, 2000.

30 **Jordan, A., Carlile, O., Stack, A.** Approaches to learning: a guide for teachers: a guide for educators. – McGraw-Hill Education (UK), 2008.

31 **Leonard, D. C.** Learning Theories: A to Z: A to Z. – ABC-CLIO, 2002.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. Акбаров

Екінші шет тілін меңгерудің лингво-дидактикалық моделі: әлеуметтік-когнитивті көзқарас

Сулейман Демирель атындағы университеті, Алматы қ.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

A. Akbarov

Linguo-didactic models of acquiring the foreign language: socially-cognitive perspective

Suleyman Demirel University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

Екінші тілді меңгеру, сол тілдің ана тілімен салыстырғанда қалай меңгерілетінін бақылау арқылы зерттеледі. Сонымен қатар, жаңа тілді игеру лингвистика, психология, әлеуметтану, әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, әлеуметтік когнитивизм және т.б. осындай пәндермен қандай дәрежеде байланысты болғаны зерттеледі. Екінші тілді меңгеру саласы бірнеше ондаған жылдар ішінде кейбір философиялық, психологиялық, лингвистикалық өзгерістерге ұшыраған. Тіл меңгеруді зерттеудің теорияларының бірі – әлеуметтік когнитивті көзқарас болып табылады. Осындай әлеуметтік-когнитивті көзқарасқа негізделген зерттеулердің көпшілігі өткен онжылдықта жүргізілген. Әлеуметтік-когнитивті теория адамдардың ойлау қабілетін, және сол қабілеттің адамның мінез-құлқына және оның іс-әрекеттеріне деген әсерін зерттейді. Әлеуметтік-когнитивті теорияны зерделеу, адамның мінез-құлқында тікелей айқындалатын немесе айқындалмайтын ішкі ойлау процестеріне негізделген [1, с. 462]. Бұл теорияға сәйкес адамзатты зерттеудің басым бөлігі әлеуметтік ортада орын алады. Сондықтан, басқа адамдарды бақылау арқылы жеке тұлға өзіне тән білім-дағдылар мен наным-сенімдерді меңгереді. Бұл мақала зерттеудегі әлеуметтік-когнитивті көзқарасты түсіндіріп, оның екінші тілді меңгеруге тигізетін әсерін зерттеуге арналған.

The acquisition of the foreign language refers to the study of how a new language is acquired in contrast to the native language and to what extent it depends on such disciplines as linguistics, psychology, psycholinguistics, sociology, sociolinguistics, social cognitivism, etc. The

acquisition of the foreign language has undergone some philosophical, educational, psychological, and linguistic changes in the past several decades. One of the theories through which language was illuminated by acquisition is the socially-cognitive perspective. The growing number of studies based on such a socially-cognitive views were undertaken in the past decades. Socially-cognitive theory considers how people think and how their thinking affects their behavior and their effectiveness in the environment. Learning in the socially-cognitive theory is defined as the internal mental processes that can or cannot be reflected in the immediate behavioral changes [1, p. 462]. This theory relates the idea that much of human learning occurs in the social environment. Therefore, it is approved that through the observation of others, individuals acquire knowledge of rules, skills, strategies, beliefs, and attitudes. This article attempts to explain the socially-cognitive perspective in the study and its impact on the second language mastery.

УДК 78.072.2(574) А57

Г. Т. Альпеусова

к.иск., зав. кафедрой «Музыковедение и композиция», Казахский национальный университет искусств, г. Астана

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ВОПЛОЩЕНИЯ ОБРАЗА ШАКАРИМА В СОВРЕМЕННОМ МУЗЫКАЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Статья посвящена проблеме исследования национальной идентичности художественного воплощения образа Шакарима в одноименном симфоническом произведении современного казахстанского композитора С. Еркимбекова. В контексте решения проблем отмечена корреляция национального языка с общеевропейскими традициями и индивидуальным композиторским стилем.

Ключевые слова: современное музыкальное искусство, национальная идентичность, образ, композитор.

ВВЕДЕНИЕ

Проблемы исследования национально-культурной идентичности остро стоят в современном мире. Они связаны с процессами глобализации

экономики и культуры, разрушением духовной самобытности народов мира. Национальная идентичность в культуре и искусстве, определение ее генезиса, структуры, оснований ее понимания и изучения привлекает все большее внимание ученых [1-3]. В настоящей статье предпринята попытка рассмотреть отражение этого явления в симфонии «Шакарим» С. Еркимбекова*.

Под национально-культурной идентичностью в художественном воплощении образа Шакарима и его времени современным композитором нами понимаются особенности авторского музыкального материала в их соотношении с основаниями казахской музыкальной ментальности. При этом важным является корреляция национального музыкального языка с общеевропейскими композиторскими традициями и индивидуальным авторским стилем.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Шакарим Кудайбердиев, являясь последователем и продолжателем традиций великого Абая, внес огромный вклад в развитие казахской поэзии, музыки, философии. Творчеству Шакарима посвящено множество работ в различных областях гуманитарного знания. В философской и филологической науке его наследие изучено достаточно полно, в этом отношении можно отметить: пятитомник «Шәкерім мәселелері» [4]. Музыкально-поэтическому творчеству посвящены работы А. Затаевича [5], Т. Бекхожиной [6], Г. Бисеновой [7], А. Ахметжанова [8]. Песенное наследие Шакарима в контексте музыкальной эстетики Абая, получило отдельное освещение в диссертации музыковеда А. Сабыровой [9]. Специальных работ, посвященных поискам национальной идентичности воплощения образа Шакарима в современном композиторском творчестве, пока не наблюдается.

Вместе с тем, необходимо отметить исследования известного отечественного ученого-фольклориста Т. Бекхожиной, благодаря которой была осуществлена публикация нотных записей песен Шакарима. После долгого забвения, на его творчество было обращено внимание, и в 1989 году вышло в свет первое издание песен поэта «Аманат» [6]. В предисловии, Т. Бекхожина поведала о счастливом случае, благодаря которому удалось записать 14 песен Шакарима. «В феврале 1966 года в отдел музыкального искусства Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова... вошел высокий смуглый человек, лет шестидесяти. Тогда заведующий отделом был А. К. Жубанов. К нему обратился незнакомец. Через некоторое время

* Серик Еркимбеков – современный казахстанский композитор, автор ряда произведений, разнообразных как по жанрам, так и по образному содержанию. Получив образование в Казахской национальной консерватории им. Курмангазы, С. Еркимбеков в своем творчестве оригинально претворил традиции европейской академической культуры и национального музыкального искусства. Самыми значительными произведениями композитора являются концертная пьеса «Утро родины», балеты «Вечный огонь» и «Минарет», хореографические композиции – «Полпы», «Назико», «Салтанат», «Соцветия мира».

Ахмет Куанович сказал мне: «Познакомьтесь. Это сын знаменитого акына Шакаримаа – Ахат. Ты должна записать песни Шакарима...» [6, С. 17].

Т. Бекхожина не только записала песни Шакарима от его сына Ахата, но и воссоздала творческий облик поэта, который и сегодня имеет большую научно-практическую значимость. В своей статье «Талига Бекхожина и музыкальное абаеведение» А. Сабырова отмечает: «Периодизация в сборнике Шакарима показывает, что первые песни были сочинены задолго до Абая – в 1879, в том числе песня «Жастык», имеющая идентичность с «Сегіз аяқ» неравносложную стихотворную форму. Уже этот факт служит свидетельством единства творческих принципов Абая и Шакарима, вставших на путь осознанного новаторства. Примечательно, что после ранних сочинений («Шың сырым», Жастык») следует период длительного молчания (с 1881 по 1912 год)» [10, С. 102].

Ценную характеристику песенному творчеству дал видный композитор Темиржан Базарбаев в своей статье «Сахараның ұлы сазгері»: «Песни Шакарима от начала до конца отличаются от ранее известных нам произведений своей новизной. Тем не менее, они очень близки по звучанию казахским слушателям. Не повторяясь внести в песенное творчество новое направление, могут только истинные таланты. Сейчас можно утверждать, что песни Шакарима это песни настоящего композитора – профессионала» [11, С. 44]. Надо отметить большой вклад в дело сохранения песен акына ученых А. Жубанова, Г. Бисенову, М. Мангытаева, А. Асимжанова, Г. Сармурзина, А. Ахметжанова.

Песенное наследие Шакарима разнообразно по тематике, ряд из них носит автобиографический характер. Это песни об искусстве, песни-назидания, песни религиозно-философского содержания, песни-завещания, песни-прощания. В них ясно ощутимы особенности неповторимого творческого подчёрка художника, выраженные в поступенной заполняемости мелодических скачков, в тяготении к ладовым опорам, в вопросо-ответной структуре, причудливости ритма. Вместе с тем, создавая свои песни, Шакарим воплотил в них традиции казахского песенного искусства, подав пример подлинного воплощения национальной идентичности в музыкальном творчестве.

Личность великого философа и поэта-музыканта Шакарима, вобравшая в себя фундаментальные основания, уходящие глубоко в традиционную культуру казахского народа, привлекла современного композитора Серика Еркимбекова, и в 2010 году он написал симфонию, посвященную Шакариму.

Симфония «Шакарим» С. Еркимбекова впервые прозвучала на сцене Казахского национального университета искусств. Высокую оценку этому произведению дала доктор искусствоведения У. Джумкова: «в общем

контексте духовного возрождения и осмысления национальных ценностей создание и исполнение симфонии «Шакарим» - важное событие в культурной жизни Казахстана» [12].

Структура симфония двухчастна, и вступительный раздел, начинаясь с мотива-зачина, построенного на мелодии песни Шакарима «Сәлемде Әбдіғали бауырым жалғызға» сразу вводит в содержательный смысл его творчества. Объединяющим фактором для всей симфонии является воплощение духовного мира великого философа Шакарима. Его образ, незримо представленный в разных ракурсах, занимает важное место в первой части. В ней нет конфликтного противостояния музыкальных тем, хотя энергичная и напористая главная тема становится размышлением о судьбе народа и поэта, а мягкая побочная темой в исполнении мягких тембров струнных и духовых инструментов словно оплакивает трагическую судьбу Шакарима.

Важно для понимания концепции симфонии еще одна традиция, связанная с проявлением национальной идентичности – это введение в оркестровую партитуру казахского народного инструмента домбра, который словно «говорит о казахской душе». Как известно, в казахской культуре домбра – постоянная спутница народа, и сам поэт называл ее «әншінің қолқанаты» (крылья певца) [13, С. 169]. Специфичное взаимодействие классических инструментов и домбры придало симфоническому звучанию оригинальность и ясный национальный колорит. Включение тембра народного инструмента в партитуру симфонии привнесло глубокий философский подтекст и существенно расширило художественное содержание произведения.

После предельной концентрации трагедийного начала первой части звучит светлая и лирическая вторая часть. Эта образная сфера удивительно тонко передана сквозь культурный мир Востока. В конце же части предстает картина массового праздника, приводящего нас в мир спокойствия и радости к которому так мучительно долго шел Шакарим. Именно вторая часть представляет собой лирико-философский центр симфонии, в котором созерцательные размышления поэта перерастает в глобальные жизненные проблемы.

Завершается симфония стихией массового праздника, насыщенной терпкими звучаниями унисонов, активными квартовыми шагами, мощным оркестровым звучанием. Протянутый последний тон произведения вносит умиротворение в передачу образного мира Шакарима.

Необходимо отметить, что смысловые центры симфонии звучат на интонациях песен Шакарима, к которым «прикрепляется» остальной материал. Это песни: «Анадан алғаш туғанда», «Сәлемде Әбдіғали

бауырым жалғызға» и «Мұхамеджан әні». В них, как в звеньях одной цепи, последовательно раскрывается образ поэта и его эпоха. Сдержанная поступь в ритмическом увеличении мелодии песни «Анадан алғаш туғанда» передает идейный облик философа Шакарима, через интонации песни «Мұхамеджан әні» передается тонкий поэтический мир Шакарима-лирика. Обращение С. Еркимбекова непосредственно к песням поэта позволило раскрыть не только образ философа, но и его внутренний мир, наполненный удивительной силой высокого служения народу.

ВЫВОДЫ

Композитор в сжатой двухчастной форме симфонической палитры воссоздал образ Шакарима, претворяя черты его песенного стиля. При этом С. Еркимбеков смог представить высокую одухотворенность творчества Шакарама как обобщенное отражение национально-музыкального менталитета казахского народа. В то же время специфика музыкально-исторического пути казахского народа, во многом заданная Шакаримом, позволила начать поиски путей отражения национальной самобытности воплощения его образа в современном искусстве.

С. Еркимбекову удалось воплотить образ великого поэта и его эпоху как концепт национально-культурной идентичности через творческое наследие великого поэта Шакарима. Замысел композитора воплотился в симфоническом произведении, проникнутом внутренним драматизмом, и вместе с тем, в нем, с волнующей теплотой и любовью передана глубокая скорбь о поэте, как самом близком и родном человеке. Драматургия симфонии строится на раскрытии трагического образа Шакарима, в творчестве которого основное место занимают размышления о народе и его судьбе. Соотнося звуковой образ симфонии с образом Шакарима, необходимо отметить трагичность первой части и глубокую медитацию второй. Возвращение же в знакомый мир образов Финала передает глубоко нравственный и духовный мир народной культуры.

Песни Шакарима, раскрывающие поэтическую природу казахского мышления, легли в основу всей структуры симфонии. И в этом явственно проступает тяготение С. Еркимабеков к песенности, к слиянию вокального и инструментального начал. Среди явлений отечественной музыки эта сфера композиторских поисков в области воплощения национальной идентичности образа великого философа-поэта Шакарима представляет большой вклад в осмысление вопросов развития казахской культуры, ее генетических оснований и корнях. Феномен воплощения образа Шакарима и его времени в современном композиторском творчестве требует дальнейшего изучения как ресурс концептуализации национальной идентичности народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Попова, М. К.** Национальная идентичность и ее отражение в художественном сознании: монография. – Воронеж, 2004. – 170 с.
- 2 **Кузбакова, Г. Ж.** Национальная идея в контексте современной музыкальной культуры Казахстана // Мысль. – 2014. – №10. – С. 73-76.
- 3 **Копцева, Н. П.** Конструирование позитивной этнической идентичности в поликультурной системе / Н. П. Копцева, Н. Н. Середкина. – Красноярск : Изд-во СибФУ. 2013. – 183 с.
- 4 Шәкәрімтану мәселелері. 1 том. Сериялық ғылыми жинақ. / Құраст. Т. Шаңбай. – Алматы : Раритет, 2007. – 448 б.
- 5 **Затаевич, А.** 500 казахских песен и кюев казахского народа. – Алматы : Дайк-Пресс, 2002. – 378 с.
- 6 Аманат: Әндер / Құраст. Т. Бекхожина. – Алматы : Өнер. – 128 б.
- 7 **Бисенова, Г.** Песенное творчество Абая. – Алматы : Дайк-Пресс, 2004. – 167 с.
- 8 **Ахметжанов, А.** «Рухани жол». – Өскем «Рекламный Дайджет», 2008. – 292 б.
- 9 **Сабырова, А.** Абай и Шакарим: музыкальная эстетика и песенный стиль. – Автореферат на соиск. ст. канд.иск. – Алматы, 2006.
- 10 **Сабырова, А.** Талига Бекхожина и музыкальное абаеведение // Этнокультурные традиции в музыке. Материалы международной конференции, посвященной памяти Т. Бекхожиной: – Алматы : Дайк-Пресс, 2000. – С. 100-107.
- 11 **Базарбаев, М.** Избранное. т. 4: Казахская поэзия: художественные искания (к традициям Абая). – Астана : Нұра-Астана, 2009. – 352 с.
- 12 **Джумакова, У. Р.** Рожденный музыкой образ поэта // Казахстанская правда от 02.10.2010.
- 13 **Шәкәрім Құдайбердиев.** Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, кара сөздер. – Алматы : Жазушы, 1998. – 560 б.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Г. Т. Әлпейісова

Қазіргі музыка өнеріндегі Шәкәрім бейнесін жарқыратып көрсетудегі ұлттық бірлізділік

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ.
Материал 05.09.17 баспаға түсті.

National identity of the embodiment of the image of Shakarim in modern musical art

Kazakh National University of Arts, Astana.

Material received on 05.09.17.

Мақала қазіргі заманғы композитор С. Еркімбековтің осы аттас шығармасындағы Шәкәрімнің бейнесін көркемдік жағынан жарқыратып көрсетудің ұлттық бірізділігін зерттеу проблемасына арналған. Проблемаларды шешудің контекстінде ұлттық тіліміздің жалпы еуропалық дәстүрлерге және жеке композиторлық стильге сай түзетілгені бөлінеді.

The article is devoted to the research of national identity of artistic embodiment of an image of Shakarim in the self-titled work of the modern composer S. Erkimbekov. In the context of the problems solution the correlation of national language with the all-European traditions and individual composer style is noted.

УДК 81'374

A. M. Ахметбекова

доктор PhD, ассоц. профессор, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

e-mail: assel_am@mail.ru

**МАКРОСТРУКТУРА СЛОВАРЕЙ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ**

В данной статье исследуются особенности макроструктуры словарей лингвистических терминов на казахском, русском и английском языках, дается краткая характеристика принципов расположения в них заголовочных единиц, определяется их основной состав структурных частей, описывается способ представления многозначных и омонимичных терминов и в результате исследования предлагается комплексная макрокомпозиция словарей лингвистических терминов.

Ключевые слова: макроструктура, заголовочная единица, словник, словарь, терминологический словарь.

ВВЕДЕНИЕ

Терминография как интенсивно развивающееся направление лексикографии рассматривает ряд вопросов, связанных со структурой словаря. Результаты терминографической работы находят своё отражение в многочисленных словарях, отличающихся по своему назначению: переводные, толковые, учебные, информационные. Процесс создания словарей происходит последовательно, опираясь на ряд лексикографических параметров, необходимых для формирования макро- и микроструктуры словаря.

Следует отметить, что словарь как лексикографическое произведение включает в себя макротекст и микротекст, которые также необходимо различать. Под макротекстом понимается весь словарь, рассматриваемый как единое целое, а под микротекстом – отдельная словарная статья [1, с. 78]. Общая структура (макроструктура) терминологического словаря толкового типа придерживается алфавитного порядка заголовочных единиц. Каждая заголовочная единица сопровождается определенной информацией, которая вместе с данной заголовочной единицей представляет словарную статью.

В рамках анализа терминологических словарей, одной из важных проблем является описание техники оформления и представления материала в словарях лингвистических терминов. Как правило, макроструктура

терминологического словаря может включать в себя такие параметры как принцип презентации лексики в словаре, перечень основных частей словаря, презентация терминологической лексики, т.е. заголовочных единиц. Однако, отметим, что не существует четко установленных характеристик для описания макроструктуры словаря. Ученые, исследуя макрокомпозицию словаря, прежде всего, опираются на определяющие её факторы.

Основная цель данного исследования заключается в сопоставлении и разработке комплексной макроструктуры для словарей лингвистических терминов.

При структурировании словаря лингвистических терминов необходимо придерживаться системного подхода, так как предварительная систематизация основных частей словаря влияет, прежде всего, на его качество. С общей структурой терминологического словаря в рамках терминографической лексикографии связаны вопросы выбора принципа расположения лексики, определения состава основных частей словаря и способа представления в словаре многозначных терминов [2, с. 32].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Проведенный анализ подтверждает, что словари лингвистических терминов на казахском, русском и английском языках придерживаются алфавитного принципа расположения заголовочных единиц. При определении основных частей словаря обнаружено следующее:

1 «Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі» С. Кенесбаева, Т. Жанузакова содержит:

- Алғы сөз (Предисловие);
- Сөзтізбе (Словник);
- Терминтердің қазақша-орысша көрсеткіші (Указатель казахско-русских терминов);
- Пайдаланған сөздіктер (Список использованных словарей) [3].

2 «Словарь по языкознанию / Тіл білімі сөздігі» под общей редакцией Э.Д. Сулейменовой охватывает:

- Предисловие на русском и казахском языках;
- Список условных сокращений двух языках;
- Словник ;
- Основные терминологические и энциклопедические справочники по языкознанию;
- Русско-казахский индекс терминов / казахско-русский индекс терминов;
- Алфавитно-предметный указатель терминов на двух языках;
- Краткие сведения об авторах [4].

3 «Лингвистикалық түсіндерме сөздік» А. Салкынбай, Е. Абақан включает в себя:

- Алғы сөз (Предисловие);
- Шартты қысқартулар (Условные сокращения);
- Сөзтізбе (Словник);
- Қосымша (Приложение);
- Терминдер тізімі (Список терминов);
- Есім көрсеткіші (Список ученых, упоминаемых в словнике) [5].

4 «Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі» Г. Калиева состоит из:

- Алғы сөз (Предисловие);
- Қысқартылған атаулар (Список сокращений);
- Сөзтізбе (Словник);
- Терминдер тізімі (Список терминов);
- Тіл білімін зерттеген шет ел ғалымдарының «Сөздікте» кездесетіндерінің есім көрсеткіші (Список зарубежных ученых по языкознанию, упоминаемых в словнике) [6].

5 «Словарь лингвистических терминов» Д. Э. Розенталя, М. А. Теленковой содержит:

- Предисловие;
- Список использованных словарей;
- Словник [7].

6 «Словарь лингвистических терминов» О. С. Ахмановой охватывает:

- Предисловие;
- Список использованных словарей;
- О построении словаря;
- Список сокращений;
- Словник;
- Указатель основных английских переводов;
- Основная терминология метрики и поэтики;
- Список словарей использованных в приложении [8].

7 «Словарь лингвистических терминов» Т. В. Жеребило включает в себя:

- Предисловие к 1-му и 2-му изданиям;
- Предисловие к 3-му изданию;
- Предисловие к 4-му изданию;
- Список терминологических словарей и лингвистических энциклопедий;
- Структуру словаря;
- Список сокращений;
- Алфавиты;
- Словник;
- Приложение I;

- Приложение II;
- Приложение III;
- Приложение IV [9].

8 «Полный словарь лингвистических терминов» Т. В. Матвеевой состоит из:

- Предисловия;
- Словника;
- Литературы [10].

9 «A dictionary of Grammatical Terms in Linguistics» by R. L. Trask содержит:

- Preface (Предисловие или введение);
- Acknowledgements (Благодарность);
- List of abbreviations (Список аббревиатур);
- Guide to pronunciation (Ключ к произношению);
- A dictionary of grammatical terms in Linguistics (Словник);
- References (Библиографический список) [11].

10 «Dictionary of Language and Linguistics» by H. Bussmann охватывает:

- Preface (Предисловие);
- Directory of Participants (Дирекция участников);
- User instructions (Инструкции для пользователя);
- List of Symbols Used in the Book (Список символов, использованных в книге);

– The International Phonetic Alphabet (Международный фонетический алфавит);

- List of Abbreviations in the Text (Список сокращений в тексте);
- List of Abbreviations in the Bibliographies (Список сокращений в библиографии);

– A-Z (Словник) [12].

11 «The Concise Oxford Dictionary of Linguistics» by P. H. Matthews включает в себя:

- Introduction (Введение);
- Acknowledgements (Благодарность);
- Note on the Second Edition (Комментарий ко второму изданию);
- Directory of Symbols (Руководство к символам);
- The Concise Oxford Dictionary of Linguistics (Словник) [13].

12 «Dictionary of Linguistics and Phonetics» by D. Crystal состоит из:

- Preface to the Sixth Edition (Предисловие к шестому изданию);
- Acknowledgements (Благодарность);
- List of Abbreviations (Список сокращений);
- List of Symbols (Список символов);

– The International Phonetic Alphabet (Международный фонетический алфавит);

– Alphabetical Entries (Алфавитные словарные статьи) [14].

Отсюда следует, что макрокомпозиция терминологического словаря толкового типа может состоять из следующих частей:

– *предисловие* – описывается назначение словаря, его состав и структура, построение словарной статьи;

– *благодарность* – автор словаря выражает благодарность всем тем, кто помогал или принял участие в издании данного лексикографического произведения;

– *список условных сокращений* – сокращения и символы, применяемые в словарях и дающие возможность экономно и удобно представить в словаре информацию;

– *ключ к произношению* – одна из основных задач словарей на английском языке – показ произношения английских слов. Следовательно, в словарях на английском языке данный компонент необходим;

– *словник* – словарь, состоящий из перечня заголовочных единиц, каждая из которых имеет словарную статью;

– *библиографический список* – список использованных источников для составления основного словаря. На основе библиографического списка можно определить хронологические рамки словаря, что тоже играет очень важную роль;

– *индекс терминов* – алфавитный указатель, содержащийся в словаре языковых единиц. Данный указатель выполняет справочную функцию и способствует удобному использованию заголовочных единиц;

– *алфавитно-предметный указатель* – список заголовочных единиц с указанием страниц, где данные единицы могут встретиться в словаре [143].

Что касается проблемы многозначности терминов, то в исследуемых словарях лингвистических терминов на казахском, русском и английском языках, если термин или терминологическое словосочетание является многозначным (различные значения одной лексемы), то его многозначность дается в рамках одной словарной статьи через нумерацию. Например: **АБЗАЦ** – (нем. Absatz от глаг. absetzen – отодвигать). 1 Отступ вправо в начале строки (красная строка). 2 Отрезок письменного или печатного текста от одной красной строки до другой, обычно заключающий в себе сверхфразовое единство или его часть, реже – одно простое или сложное предложение; **АКЦЕНТУАЦИЯ** (лат. accentuation, accentus) – 1 сөз немесе сөйлемшеден екпіннің көмегімен сөздегі немесе фразедағы бір элементтің ерекшеленуі. 2 Туыстас тілдер тобындағы немесе жекелеген тілдегі екпін жүйесі. 3 Жазба мәтіндердегі екпіннің (қара Акцент 1) таңбалануы, мыс., жазба ескерткіштер мәтіндерінде немесе оқуға арналған мәтіндерде т.б.

ВЫВОДЫ

На основе сопоставительного анализа словарей лингвистических терминов на казахском, русском и английском словарях выделяется их комплексная макроструктура, состоящая из 8 частей. Каждая составная часть макроструктуры позволяет пользователям быстро ориентироваться в терминологическом словаре. Данный практический подход вырабатывает определенную системность при макрокомпозиции словарей, что способствует их эффективности и качеству.

Несмотря на некоторые различия в принципе презентации заголовочных слов, в составе основных частей словаря и в презентации словосочетаний, макроструктура сопоставляемых словарей имеет и много общего.

Отметим, что словари лингвистических терминов придерживаются формального порядка расположения заголовочных единиц, т. е. алфавитного принципа, где каждый термин имеет свою статью, и все статьи располагаются в строго алфавитном порядке. Однако, наряду с формальным порядком расположения заголовочных единиц существует тематический порядок, который позволяет раскрыть понятийную структуру определенной области знания и системные связи между отдельными терминами в упорядоченных терминосистемах. Также формальный порядок включает не только алфавитный принцип, но и гнездовой – когда в одной словарной статье объединяется информация о родственных по форме или содержанию терминах.

Сопоставительный анализ словарей лингвистических терминов на казахском, русском и английском языках позволяет выделить ряд основных составных частей, обязательными из которых являются:

- 1) предисловие;
- 2) список условных сокращений;
- 3) словник;
- 4) библиографический список;
- 5) индекс терминов.

В настоящее время не существует строго определенных компонентов, формирующих макроструктуру словаря. Анализ составных частей словарей лингвистических терминов позволяет прийти к выводу, что они взаимосвязаны и системно вытекают один из другого. Каждая из составных частей словарей лингвистических терминов имеет свою определенную ценность и значимость. Например, предисловие описывает назначение словаря, его состав и структуру, а также построение словарной статьи или библиографический список, т.е. список использованных источников, на основе которых можно определить хронологические рамки словаря, что тоже играет очень важную роль. Таким образом, последовательность

и системность макроструктуры словарей способствует не только их эффективному составлению, но и их качеству.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Моисеев, М. В.** Лексикография английского языка: учебно-методическое пособие. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2006. – 92 с.
- 2 **Гринев, С. В.** Введение в терминологическую лексикографию: учеб. пособие. – М. : МГУ, 1986. – 98 с.
- 3 **Кенесбаев, С., Жанұзақов, Т.** Тіл білімі терминдерінің орысша-қазақша сөздігі / 2-е изд., испр. и доп. – Алматы : Ғылым, 1966. – 208 с.
- 4 Тіл білімі сөздігі. Словарь по языкознанию / под общей редакцией Э.Д. Сулейменовой. – Алматы : Ғылым, 1998. – 544 с.
- 5 **Салқынбай, А., Абақан, Е.** Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2002. – 304 б.
- 6 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы : «Сөздік-Словарь», 2005. – 440 б.
- 7 **Розенталь, Д. Э., Теленкова, М. А.** Словарь лингвистических терминов. – М. : ООО «Издательский дом «ОНИКС 21 век»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2003. – 623 с.
- 8 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов / 2-е изд., стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 576 с.
- 9 **Жеребило, Т. В.** Словарь лингвистических терминов / 4-е изд., испр. и доп. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2005. – 376 с.
- 10 **Матвеева, Т. В.** Полный словарь лингвистических терминов. – Ростов на /Д : Феникс, 2010. – 562 с.
- 11 **Trask, R. L.** A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics. – New York : Routledge, 1993. – 335 p.
- 12 **Bussmann, H.** Routledge Dictionary of Language and Linguistics. – London and New York : Routledge, 2006. – 1304 p.
- 13 **Matthews, P. H.** Oxford Concise Dictionary of Linguistics / 2nd edition. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 443 p.
- 14 **Crystal, D.** A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Sixth Edition. – Malden, Oxford and Victoria : Blackwell Publishing, 2008. – 555 p.

Ә. М. Ахметбекова

Лингвистикалық терминдер сөздіктерінің макроқұрылымы

С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал 05.09.17 баспаға түсті.

A. M. Akhmetbekova

Macrostructure of dictionaries of linguistic terms

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 05.09.17.

Осы мақалада лингвистикалық терминдер сөздіктерінің макроқұрылымының ерекшелігі ағылшын, орыс және қазақ тілдерінде зерттеледі, сөздіктерде атау бірліктерінің орналасу принциптерінің қысқаша сипаттамасы береледі, құрылым бөліктерінің негізгі құрамы анықталады, көпмағыналы және омонимді терминдерді ұсыну әдістері көрсетіледі және зерттеу нәтижесінде лингвистикалық терминдер сөздіктерінің кешенді макроқұрылымы ұсынылады.

The article is devoted to the macrostructure features of the dictionaries of linguistic terms in Kazakh, Russian and English; provides a brief description of the principles of the layout of entry units; defines the basic structure of the dictionaries; describes the way of presentation of polysemantic and homonymous terms and as a result of the research proposes a complex macrostructure of the dictionaries of linguistic terms.

А. М. Әбдіхалықова¹, А. Қабылғазы²

¹п.ғ.к., доцент, ²магистрант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.
e-mail: ¹akzhan80@mail.ru; ²anar.kablgazi@mail.ru

**АҒЫЛШЫН ТІЛІ БІЛІМІН БАҒАЛАУ ЖҮЙЕСІ:
ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕГЕ ШОЛУ**

Мақалада ағылшын тілі білімін бағалау жүйесінің отандық және әлемдік тәжірибелеріне талдау жасалған. Білім алушылардың бақылауын ұйымдастырудың негізгі әдістемелік ережелері мен тәсілдері берілген. Ағылшын тілі сабағын бағалау үшін кезеңдік және қорытынды бақылаудың өлшемдер жүйесі ұсынылған.

Кілтті сөздер: білімді бағалау, оқу үлгерімі, білім сапасы, шетелдік тәжірибе, бағалау шкаласы.

КІРІСПЕ

Қазіргі таңда еліміздің білім жүйесінде оқыту процесін тың идеяларға негізделген жаңа мазмұнмен қамтамасыз ету міндеті тұр. ҚР «Білім туралы» Заңында, білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық, коммуникациялық желілерге шығу арқылы білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделген. Бұл міндеттерді шешу үшін мектеп ұжымдарының, әр мұғалімнің күнделікті ізденісі арқылы барлық жаңалықтар мен қайта құру, өзгерістерге батыл жол ашарлық жаңа тәжірибеге, жаңа қарым-қатынасқа өту қажеттігі туындайды.

Мақаланың мақсаты отандық және әлемдік тәжірибелерді талдау арқылы ағылшын тілі білімінің сапасын бағалау жүйесіне жалпы шолу жасау.

Әрбір білім алушыға түбегейлі білім мен мәдениеттің негіздерін беру және олардың жан-жақты дамуына қолайлы жағдай жасау үшін педагог алдымен білім мазмұнының даму тенденцияларымен оқу процесін ұйымдастыруда қолданылатын білім берудің жаңа технологияларын білу керек.

Қазіргі таңда ұрпақ таңдауына шексіз мүмкіндіктер берілген. Бүгінгі білім алушы болашағына дұрыс таңдау жасай алатын, ұтымды шешім қабылдай алатын, сондай-ақ өзінің өміріндегі өзгерістер ағымына икемделе

білетін қабілетіне байланысты өмір сүру тәртібі күтіп тұр. Сондықтан да, жаңа мазмұнды білім беру жүйесі алдында оқушыны ойлануға үйрету, қай жаста болмасын алдынан шығатын түрлі проблеманы шешуге қажетті амал-тәсілдерін үйрету міндеті тұр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Білім алушылардың бақылауын ұйымдастырудың негізгі әдістемелік ережелері мен тәсілдерін профессор Т.Сабыров былай көрсетеді [1, 87]:

1 Мұғалім білім алушылардың бақылауын ұйымдастыру үшін ең алдымен бақылаудың мақсатын, байқайтын нәрселердің мөлшерін немесе көлемін анықтап, жоспарын жасайды.

2 Бақылауда мүмкіндігінше оқушылардың барлық сезім мүшелерін қалыптастыру арқылы нәрселердің неғұрлым көп және әртүрлі қасиеттерін жан-жақты байытқан жөн.

3 Мұғалім бақылау кезінде оқушылардың сараптама мен синтез жасап, нәрселердің негізгі қасиеттерін айыру, топтастыру сияқты ойлау амалдарын қолданып, қорытынды шығаруына басшылық ете білуі қажет.

4 Бақылау кезінде мұғалім өз сөздеріне жұмыс істеуінің арасында дұрыс байланыс болуын қамтамасыз етіп, олардың өздігінен бақылау қабілетін мейлінше дамыту мақсатын көздеуі керек.

Білім мекемелерінде, соның ішінде орта мектептерде ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау қазіргі кезеңде әртүрлі елдердің арасында нарық қатынасы нығайып, адам өміріндегі ақпараттар алмасу өскен сайын талаптар күшейтіліп, оқу үрдісінің мағыналылығына және білімді бағалау жүйесіне ерекше назар аударылуда. Қазіргі кезеңде білім алушылар ағылшын тіліндегі көркем әдебиеттер, публицистикалық, арнайы әдебиеттер және газеттер мен журналдарды оқуды үйреніп, араласа бастады. Ал мұның өзі сәйкесті біліктілік пен дағдыны талап етеді және бұл қасиеттер өздігінен қалыптаспайтыны белгілі. Сондықтан да орта мектептерде ағылшын тілін үйретудің негізгі міндеттерінің бірі – ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқуға үйрету болып табылады. Орта мектепті бітірген оқушылар ағылшын тілінде оқи білуі керек. Ең алдымен ағылшын тілінде оқып білмей тұрып, оны әрі қарай дамытып, қолдану мүмкін емес. Ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау, оқыту мен оқу жаңа білім алып, үйреніп және мағлұмат алуына шектеусіз мүмкіндік беріп қана қоймай, сонымен бірге мәдениетке, өнерге баулиды, сонымен қатар басқа халықтардың өмірімен таныстырады. Кітаптар адамға өзінше идеялық мазмұнымен әсер етіп, жеке тұлға ретінде қалыптастырады.

Соңғы кездері ұлтаралық қатынастардың кеңеюі, радио, кино, теледидар сияқты бұқаралық ақпарат құралдарының кең тарауына мүмкіндік туғыза

отырған, ағылшын тілін үйренудің бірден-бір негізгі объектісі болып табылатын ауызекі тілге ерекше назар аударылып жүр. Бұған мынадай бірнеше орынды дәлелдер келтіруге болады:

1 Орта мектепте ағылшын тілі білімін қазіргі заманға сай бағалау ауызекі тілмен салыстырғанда адамдар арасындағы кең көлемде нарық – қатынас жолын ұсынады. Әсіресе кәсіби қызмет саласында анық көрінеді. Қазіргі кезде әлемде 100 мыңнан астам ғылыми журналдар шығарылады және оның тек шектеулі ғана бөлігі «Экспресс – аудармаға» түседі. Дәстүрлі жолмен аударуға болатын материал баспа сатысынан өту үшін көп уақыт керек етеді. Сондықтан, әр уақытта кәсіби маман өзінің кәсіби ортасында баспасөз арқылы халықаралық стандарт деңгейімен қолма-қол, тез арада таныса алады.

2 Көптеген адамдарда ақпаратты қабылдау көру арқылы жақсы нәтиже береді. Сондықтан көру презентациясындағы тілдік бірліктер, яғни баспа мәтін түрінде берілген бірліктер өте нәтижелі қабылданады және өңделеді.

3 Физиологиялық мәліметтер бойынша уақыт бірлігі арқылы адам есту қабілетіне қарағанда көру қабілеті арқылы он алты есе көп ақпаратты қабылдайды екен. Бұл белгілі бір мектептерде орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқытуға қатынасты әділ саналады. Сонымен, тиісті білім саласында кеңірек ауқымдағы аппарат қабылдауға кететін оқу уақытын және күшті үнемдеуге қолайлы мүмкіндік беріледі.

4 Мәтінмен жұмыс жасау кезінде оқушы өзінің оқу қарқынын өзі анықтап және бірнеше рет қайталап оқи бере алады, ал бұл ауызекі тілде мүмкін емес. Ауызекі тілдік қатынас – екі жақты процесс, ал оқу – біржақты сыртқы процесс. Баспа мәтінде мазмұн мен форма алдын-ала беріліп қойылатындықтан, орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқытуға үйрету жеңілірек болып келеді және оларды құрастыра салуға болмайды.

5 Орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқыту оқушыларға тек қана ақпараттарды қабылдауына ғана емес, сонымен қатар ауызекі тілде де, жазбаша тілде де басқа да тіл дамыту түрлерін меңгеруге мүмкіндік береді.

Әр адамның жеке тәжірибесінде орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқыту сондай-ақ ауызша сөйлеу негізінде дамиды. Оқушы ана тілінде оқуға ауызша сөйлеудің біліктілігі мен дағдысы қалыптасқан кезде кіріседі және орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау оқыту арқылы жүзеге асырылады.

Ағылшын тілінде орта мектепте ағылшын тілі сабағын қазіргі заманға сай бағалау тәрбиелік, білімдік және практикалық міндеттерінің болуын қажет етеді. Білім алушы тіл дамытудың бұл түрін меңгермей тұрып, ағылшын тілін әрі қарай дамытып қолдануы мүмкін емес.

Білім нәтижесін бағалауда өзге елдердің кейбір әдіс-тәсілдерін талқылайтын болсақ, Беларусь, Грузия, Литва, Латвия, Молдова елдерінде ағылшын тілі білімін бағалаудың 10 балдық жүйесін тәжірибеге енгізген. Германия мен Польшада бағалау жүйесінің 6 балдық, Голландия мен Жапонияда 100 балдық, Италияда 30 балдық жүйесі қолданылады. Франция және оның бұрынғы бірқатар отар елдерінде 20 балдық жүйе пайдаланылады. АҚШ-та 5 балдық жүйе қабылданған, бірақ санның орнына әріптер қолданылады [2, 98].

АҚШ-тың бірқатар колледждері мен орта мектептерінде оқушылардың оқу үлгерімін бағалауда әріптік жүйені қолданады: А – тамаша; В – жақсы; С – қанағаттанарлық; Д – нашар; F – өте нашар. Солай болғанымен, әр жарты жыл сайын өтетін қорытынды тест жұмыстары пайыздық жүйе арқылы бағаланады. Дұрыс жауаптардың пайызына қарай мынадай өлшемдер бойынша балл қойылады: 90-100 % – А; 80-89 % – В; 70-79 % – С; 65-69 % – Д, одан төмен болса – F.

Канадада баға пайыз есебімен қойылады. Мысалы, 50-60 % – қанағаттанарлық, 65-75 % – жақсы, 80-90 % – «өте жақсыға» жақын, 100 % алу өте қиын. Бұл көбінесе математика және нақты ғылымдарда мүмкін. Барлық пәннен алынған бағалар негізінде орташа балл шығарылады. Келесі жылға көшіру үшін 50 %-дан жоғары болуы тиіс. Орташа балл 80 %-дан асқан жағдайда емтиханнан босатылып, мақтау қағазы беріледі [3, 76].

Жапония мектебінде оқушылардың білім деңгейі жеке бағаланбайды. Білім сапасының жалпы пайызы анықталып, тұтас топқа орташа балл шығарылады. Десе де, орта және жоғары мектеп оқушылары пайыздық жүйе бойынша бағаланатын әр триместрдің аяғында және бірінші, екінші триместрдің ортасында емтихан тапсырады [4, 65].

Францияда білімді 20 балдық жүйе бойынша бағалайды. Осыған байланысты, жоғары баға – 18 балл. Француздар 20 балды алуды мүмкін емес деп санайды, ал 19 балл мұғалімге беріледі. 10-ға дейін және одан жоғары балл «жақсы» деп саналады. «Төртке» оқитын француздықтардың көпшілігі 12-14 балл алады. 14-16 балл алу екінің бірінің қолынан келе бермейді [4, 77].

Испаниядағы білім беру жүйесінде оқушылардың білім сапасын ағылшын тілінде бағалаудың сапалық және сандық түрлері қолданылады. Бірінші жағдайда мынадай сапалық сипаттамалар қолданылады: Sobresaliente – өте жақсы, Notable – жақсы, Aprobado – қанағаттанарлық, Suspenso – қанағаттанарлықсыз. Білім сапасын ағылшын тілінде бағалаудың сандық жүйесі 10 балдық жүйе: 9-10 – өте жақсы, 7-8 – жақсы, 5-6 – қанағаттанарлық, 1-4 – нашар [4, 96].

Польшада 6 балдық жүйе қолданылады. Сонымен қатар, оқу мекемелері оқу процесін ұйымдастыруда өз бетінше жұмыс істеудің белгілі бір

үлесін алды. Осыған байланысты әрбір мектептің өз қызметі аясында оқушылардың үлгерімін ағылшын тілінде бағалаудың «ішкі» шкаласы аталатын артықшылығы бар. Алайда, басқа оқу мекемелеріне берілетін мектеп құжатындағы бағалар ағылшын тілінде бағалаудың сыртқы жүйесінің жалпы қабылданған шеңберінде болуы тиіс [4, 107].

Германиядағы орта білім беру жүйесінде де ағылшын тілін бағалаудың 6 балдық жүйесі қолданылады, бірақ керісінше жүргізіледі: 1 – өте жақсы; 2 – жақсы; 3 – жеткілікті; 4 – қанағаттанарлық; 5 – қанағаттанарлықсыз; 6 – өте нашар. «Бір» деген баға өте сирек қойылады. Өйткені, Германияда [4, 122] жоғары оқу орындарына түсу үшін емтихандар болмайды; мұнда басты қызметті орташа баға атқарады; ол неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оқуға түсу мүмкіндігі мол. Орташа бағаны шығару үшін бағаны балға мынадай қатынаста қайта айналдырып есептейді: 1-15 балл; 2-12 балл; 3-9 балл; 4-6 балл; 5-3 балл; 6-0 балл.

Ұлыбританияда ағылшын тілінде бағалаудың әріптік жүйесі қабылданған (А*-дан U-ға дейін) [4, 131]. А* – өте жоғары баға, өте сирек қойылады; А – өте тамаша; В – өте жақсы; С – жақсы; D – жеткіліксіз; E – нашар; F – өте нашар; N – аттестациядан өтпеді; U – өте алмау. Қағаз жүзінде тек U деген баға емтихан тапсыра алмады дегенді білдіреді. Десе де тәжірибеде E-ден төмен бағалар «екілік» бағасына барабар.

Аргентина мектептерінде 10 балдық жүйе қолданылады. 10 – өте жоғары нәтиже. Өткен материалдар бойынша тексеру, тәжірибелер және қорытынды жұмыстар жүргізіледі. Олардың нәтижесі әр триместрдегі орташа арифметикалық бағаны шығаруда ескеріледі. Орташа арифметикалық баға 7-ден көп немесе оған тең болса, осы курсты табысты аяқтады дегенді білдіреді; баға 7-ден төмен болған жағдайда оқу жылында өткен барлық материалдар бойынша емтихан тапсыруға тура келеді.

Израилдағы орта мектептерде 10-0 немесе 100-0 масштабындағы сандық баға қолданылады. Жоғары балл 10 немесе 100 балл болып табылады [4, 138].

Австралияда Конституцияға сәйкес әрбір штат және әрбір аумақта өздерінің меншікті білім беру жүйесін құрады және дамытады [4, 146].

Шетелдік тәжірибені зерттей келе, қазақстандық білім жүйесінде бағалау үшін ұсынылатын кезеңдік және қорытынды бақылаудың өлшемдер жүйесі құрылымдық бағалау кезінде: оқу бағдарламасының тарауларын аяқтау бойынша, тоқсандық, жартыжылдық, жылдық қорытынды бағалау кезінде қолданылады. Қазақстанда орта мектептерде бес балдық жүйені басшылыққа алады, ал бұл әртүрлі дәрежедегі жауаптарды саралау және сабақ кезіндегі психологиялық жайлылықты қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болып табылады деген пікір қалыптасады.

Бұл үшін «1», «2», «3», «4», «5» дәстүрлі бағалар және «А+», «А-», «В+», «В-», «С+», «С-», «Д+», «Д-», «F+», «F-» халықаралық таңба арқылы оңай бағаланатын 10 баллдық бағалау шкаласы (жоба) ұсынылады [5].

Сонымен қатар, белгіленген өлшемдерде жазылған параметрлер функционалдық сауаттылықты қалыптастыру бойынша ажырамас компонентімен бірге оқу үдерісін ұйымдастыру үшін барынша қолайлы.

Кесте 1 – Білім сапасын бағалауда ұсынылатын кезеңдік және қорытынды бақылаудың өлшемдер жүйесі

Деңгейлер	Балл	Әріптік белгілеулер	Бағалау көрсеткіштері
1 Төменгі (рецепттік)	«1»	F- «өте қанағаттанарлықсыз»	Зерделеу объектілеріне қызығушылығы, құбылыстың мәнділігін тануға талпынысы жоқ.
	«2»	F+ «қанағаттанарлықсыз»	Зерделеу объектілерін тану, олардың мәнін меңгерусіз терминдерді түсіну, елiктеу тапсырмаларын орындау (үлгі бойынша), өзгертілген жағдайларда орындаудың берілген алгоритмдерін қолдана білмеу
2 Қанағаттанарлық (рецепттік-репродуктивтік)	«3»	D- «орташа»	Ұсынылған оқу материалының тұтас құрылымының көрініс таппауы, тектілік қарым-қатынастары мен себептік-тергеу байланыстарын меңгерусіз ішінара қайта жаңғырту; жауаптарда елеулі қателіктердің болуы, біреулердің көмегімен орындау алгоритмін пайдалану; тапсырмаларды орындауда дағдылардың болмауы.
	«4»	D+ «қанағаттанарлық»	Мазмұнды ұғынусыз репродуктивтік деңгейде оқу материалдарын механикалық меңгеру, жетелеуші сұрақтар негізінде оны еске түсіру; практикада алған білімді қолдана білмеу, тапсырмаларды шешуде алгоритмді пайдалануға ұмтылу және 50% орындау жетістігі
3 Орташа (репродуктивтік-өнімді)	«5»	C- «орташадан төмен»	Оқу материалын түсіну, оның 75% еске түсіру; оқуға деген қызығушылығын арттыру, жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін барлық күш-жігерін жұмсау (оқу уәждемесі – оң баға алу); одан арғы танымдық процесс үшін мәнін терең ұғынусыз құрдастарының әрекеттерін қайталаумен тұжырымдалатын оқу біліктерін (тапсырмаларды 70% орындау) орташа деңгейде меңгеру.
	«6»	C+ «орташа»	Оқу материалының 75% еске түсіру; типтік жағдаяттарда үлгі бойынша тапсырмаларды орындау дағдыларын меңгеру; вариативті жағдаяттарда тапсырмаларды орындауда қиналу; әрекеттердің жүйесіздігі, тұтас болмауы салдарлары қателіктерге алып келетін тапсырмаларды өз бетінше орындауға ұмтылу; топта шығармашылық жұмыстарды орындауға ұмтылу; тапсырмаларды шығармашылық тұрғыдан өз бетінше орындау дағдыларының болмауы.

4 Жеткілікті (өнімді)	«7»	B- «жеткілікті»	Когнитивтік құрылымды анықтау негізінде бағдарламалық материалдарды меңгеру (семантикалық блок), зерделенетін материалдар бөлігінің өзара байланысы, типтік, вариативтік және кейде проблемалық жағдаяттарда білімді қолдана білу; тапсырмаларды 80% орындау; жол берілген қателіктерді қалпына келтіру қабілеттері, шығармашылық тапсырмаларды орындаудағы табиғи уәждеме, топта шығармашылық тапсырмаларды орындауға белсене қатысу; өз қателіктерін қалпына келтіру бойынша мақсаттар қоя білу.
	«8»	B+ «жақсы»	Оқу материалдарын меңгеру және оларды типтік вариативтік және проблемалық жағдаяттарда өз бетінше қолдана білу; алған білімдерін шығармашылық пайдалану дағдыларын игеру; тапсырмаларды 85% орындау, өз қателіктерін түзете білу; өзіне сын көзбен қараушылық, тапсырмаларды шешу дағдыларын жетілдіру жөніндегі іс-әрекетті жоспарлай білу, өмірлік жағдаяттарда кездесетін проблемаларды шешу үшін алынған білімдерді пайдалана білу
5 Жоғарғы (өнімді шығармашылық)	«9»	A- «өте жақсы»	Оқу материалдарын толық меңгеру және оны жеке толықтырулар мен дәйектемелерге сәйкес еске түсіру; проблемалық және креативтік жағдаяттарда әртүрлі күрделілік деңгейіндегі оқу материалдарын еркін меңгеру; шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды орындау; өздігінен жұмыс істеу мен шығармашылық тәсілдің жоғары деңгейі, тапсырмаларды 90% орындау; әрекеттердің жүйелілігінде немесе ресімдеуді шамалы ғана кемшіліктерге жол беру; өмірлік кезеңдерде кездесетін проблемаларды шешу үшін алынған білімдерді пайдалана білу
	«10»	A+ «өте жақсы»	Оқу материалдарын шығармашылық тұрғыдан ұғыну, құбылыстың мәнін неғұрлым терең ұғыну үшін қосымша дереккөздерді пайдалану, материалдың когнитивтік құрылымын көрсету, құрылымның жетіспейтін элементтерін анықтау, оны толықтыру; зерделенетін материалдың проблемалық аспектілерін белгілеу; тапсырмаларды 95-100% орындау; пәнді зерделеудегі табиғи уәждеме; өмірлік жағдаяттарда кездесетін проблемаларды шешу үшін алынған білімдерді креативті пайдалана білу

10 балдық жүйенің дәстүрлі 5 балдық жүйеден басты ерекшелігі – оның диагностикалық қызметінде. Бұл мұғалімге әрбір білім алушының білім сапасын жүйелі бағалауға, оның оқу жетістіктері мен диагностикалау негізінде оқудағы жеке қажеттіліктерін анықтауға мүмкіндік береді [5].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмысты қорыта келгенде мынадай тұжырым жасалды, міндетті қорытынды бақылау оқушының оқу үдерісіне жай ғана қатысуын ғана емес, ақпараттың нақты бір бөлігін меңгеру сапасын бағалауға да көмектеседі. Нашар бағаның болмауы және қорытынды диагностикалық жұмысты қайта тапсыру білім алушылардың оқуға деген ынтасын арттырады. Қорытынды бағаларды қойған кезде ағымдағы бағаларды ескермеу талабы, яғни білім алушылардың жетістіктерін арнайы жазбаша жұмыстар немесе ауызша сұраудың нәтижесі бойынша бағалау бағаның объективті қойылуын қамтамасыз етеді. Өйткені мұғалім оқушыны ынталандырғанда немесе жазалағанда баға арқылы бұрмалауға бара алмайды. Бірқатар педагогтар реформаның бір кемшілігі үлгерімі өте нашар білім алушыларды екінші жылға қалдырмау қажет, өйткені оқушылардың көпшілігі мұндай жағдайда босаңсиды деп санайды.

Білім алушыларды бағалауда шет елдік бағалау модельдері Қазақстан білім жүйесіне енгізудің тиімділігі, білім алушыларға сапалы білім мен саналы тәрбие беруге үлес қосуда, педагогикалық тәжірибеде үлкен көмек көрсетуде. Адамның үнемі ізденіске, жаңалыққа ұмтылуы ол физиологиялық құбылыс, ал заманауи әдістердің қоғамымыздың түрлі салаларында орын алып, дамуы бүгінгі күннің талабы. Ал өркениетті елдердің бірін-бірі тануы, байланысы, білім саласы бойынша тәжірибе алмасуынан болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ғылыми журнал «Ағылшын тілін оқыту әдістемесі» № 3/ 17. 2007.
- 2 **Байтұрсынұлы, А.** Тіл тағылымы. – Алматы, Ана тілі, 1999.
- 3 **Рогова, Т. В., Сахарова, Т. Е.** «Методика обучения иностранного языка в средней школе». – Москва, 1998.
- 4 Ғылыми журнал «Мектептегі шет тілі». – № 3. – 2006.
- 5 **Хасенов, Ә.** Тіл білімінің теориялық және практикалық мәселелері. – Алматы : Мектеп, 1985.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

А. М. Абдыхалыкова, А. Кабылгасы

Оценка знания английского языка: обзор отечественного и зарубежного опыта

Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

А. М. Abdykhalykova, A. Kabylgazy

Assessment of English language: an overview of domestic and foreign experience

L. N. Gumilyov Eurasia National University, Astana.

Material received on 05.09.17.

В настоящей статье проведен анализ мирового и отечественного опыта системы оценки знания английского языка. Представлены основные методические положения и приемы организации контроля обучающихся. Также предлагается критерии оценки итогового контроля для уроков английского языка.

The article reviews and analyzes the world and domestic experience of the English language knowledge assessment system. There were given the basic methodical principles and methods of the students control organization. There were also given the assessment criteria for the final control at the English lessons.

Л. М. Әділбекова¹, Н. А. Мажиева²

¹ф.ғ.к., ²гум.ғ.м., аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

e-mail: kaugabaj@mail.ru

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН МОТИВ ТҮРЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада автор мотивке қатысты зерттеушілердің ғылыми ой-пікірлерін негізге ала отырып, талдау жасайды. Әлемдік фольклорда кездесетін мотив түрлері, яғни, дүниеге келу мотиві, елін-жерін қорғау, жар іздеу, т.б. сынды оқиғалардың сюжеті қарастырылған. Қазақ эпосындағы мотив түрлерінің көрінісінің жанрлық ұқсастықтары мен ерекшеліктері салыстырылды. Батырлар жырындағы нұсқалардың зерттелуі мен даму тарихы, мотив түрлері мен көркемдік ерекшелігі талданды.

Кілтті сөздер: фольклор, мотив, эпос, жыр, семантикалық, сюжет, поэтика.

КІРІСПЕ

Көптеген халықтардың фольклорында, әсіресе батырлық эпосында кейіпкердің ерекше жағдайда дүниеге келуі, елден ерекше болып өсуі, халқын, елін-жерін жаудан қорғауы, жар іздеуі сынды оқиғалардың ұқсастықтары бір-бірімен ұштасып жатады. Яғни, белгілі бір эпостағы сюжет, келесі бір эпоста көрініс береді. Мұндай қайталануды не ұқсастықты әдебиетте «мотив» деп атаймыз.

Әдетте, эпикалық туындылардың қай-қайсысын алсаңыз да олардың белгілі бір сюжетке құрылатынын байқайсыз. Бұл қасиет осы тектес фольклорлық шығармалардың басты ерекшелігі деуге де болады. Аталмыш сюжеттік желілер болса ғасырлар сүзгісінен өтіп, әбден тұрақтанған. Көбінесе, бұл фольклордың эпос, ертегі секілді жанрларына тән. Оларда оқиғаның басталуы, оқиғаның шиелінісі, шарықтау шегі және сәтті шешілуі секілді өрбу барысы белгілі бір жүйеге бағынған. Соған сай көркемдеу тәсілдері мен өлшем-пішіндері де орнығып, дәстүрге айналған. Бұл ретте эпикалық баяндаудың ұлттық ерекшеліктері бой көрсетеді. Демек, барша халықтарға ортақ сюжеттік желілер болғанымен, оның оқиғасын құру, өрбіту және көркемдеу тұрғысынан келгенде, әрбір халықтың тек өзіне ғана тән баяндау ерекшеліктері мен машықты тәсілдері дәстүр болып қалыптасқанын көреміз.

Сондықтан да эпос жанрын зерттеушілер шығарма табиғатын тексеру барысында осында сөз болған дәстүрлі тұрақты белгілеріне сүйене отырып, эпостық туындыны талдап таразылап жүр. Эпос оқиғасын мотивтерге жіктеп қарастырушылар қатарына А. Н. Веселовский мен Б. Н. Путиловты жатқызуға болады. Осы айтылған жайттардан шығатын қорытынды, эпикалық туындыларды қарастыру кезінде олардың сюжеттік желісіне соқпай өте алмаймыз. Ал эпикалық сюжет тұтас құбылыс болғандықтан, оның ерекшеліктерін, тарихи қалыптасу жолын, сюжет ішіндегі ауыс-түйістерді, оқиғалардың даму ретіне енгізілетін өзгерістерге негіз боларлық тұрақтанған қағидаларды анықтауда мотивтерге сүйену жемісті болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл орайда мотивтердің өзінің жанрада атқаратын рөлі қандай деген сұрақ туындайды.

Осыған қатысты ғалым Шәкір Ыбыраевтың мотивтерге қатысты «*біріншіден*, семантикалық мағынасы жағынан ұқсас мотивтер (кейіпкердің ғажайып тууы, тездеп өсуі, қалыңдық үшін жолға шығуы, т.б.) дәуірі және жанры жағынан бір-біріне сәйкес емес шығармаларда (миф, ертегі, көне эпос, батырлық жыр, лиро-эпос, т.б.) кездесе береді. Бұл жерде мотив көп жанрларға ортақ әлеуметтік астар (фон), сюжетті оқиғалармен, іс-әрекеттермен толтырудың дәстүрлі машығы болып табылады.

Екіншіден, мотивтердің мағыналық ұқсастықтары сырттай ғана, ал олардың сюжетке қарап көркемделуі, нақтылы өрнектелуі әр жанрада, әр шығармада бірдей емес. Ендеше, мотив – кез-келген сюжеттің, тақырып пен идеяның, кеңірек алсақ жанрдың өлшем-пішініне, мақсатына икемдеп қолдануға таптырмайтын даяр шағын типтік оқиға. Ол үнемі түлеп отырады.

Үшіншіден, бір-біріне мағынасы жағынан ұқсамайтын мотивтер де тарихи дамудың нәтижесінде пайда болған. Олардың қызметі көбінесе тың деректерді, тіршіліктегі жаңа көріністерді игеру мақсатымен қарайлас. Жалпы типтік сюжеттен ауытқыған жырларда бірегей мотивтер мольрақ кездеседі.

Төртіншіден, мотивтердің қызметі екі жақты: әрі дәстүрлі, жаңашылдық сипатта. Анығырақ айтқанда тарихи жаңа мазмұнды дәстүрлі машықтармен игеруде мотив айрықша қызмет шқарады. Мотивтің мағынасы тың деректермен толысып, әлеуметтік ортаға икемделгенімен, оның сюжеттегі семантикалық қызметі сол қалпында қала береді» [1, 244 б.] – деген пікірі мотивтің табиғатын біршама ашып тұр деуге болады. Осында тізбектелген белгілерді негізге ала отырып, қазақ эпостарындағы жар іздеу мотивінің даму барысы мен динамикасын, дәстүрлі және жаңашылдық белгілерін, оның бойындағы дәуір бейнесін, дүниетаным сілемдерін анықтау қиындық тудырмайды.

Сонымен мотивтер табиғатын тереңдеп зерттеген Б. Путиловтың сөзімен айтсақ, «мотив – сюжет аясында өзінше дербестігі бар, оқиғасы іштей тұжырымдалып жинақталған бүтіннің бөлшегі, яғни толып жатқан оқиғалар тізбегінен құралатын сюжеттің жекелеген қиындысы» [2, 143 б.].

Жинақтай келгенде, мотивтің сюжет құраудағы рөлі ерекше. Оның нақты қызметтерін Б. Путилов жақсы жіктеп көрсеткен. Ғалымның «Мотив выполняет одновременно по крайней мере три постоянные функции: конструктивную, динамическую и семантическую; он входит в составляющие сюжета, он выступает как организованный момент сюжетного движения и несет свои значения, определяющие содержание сюжета. Но у мотива есть еще одна очень важная функция, обусловленная заложенными в нем способности к изменениям, варьированию, трансформациями, к взаимным замещениям: эту функцию можно было бы называть продуцирующей» [3, 140 б.], – деген пікірі мотивтің табиғатын едәуір аша алған деп санаймыз. Мотивтің осында тізбектелген сипаттарын жар іздеу мотивіне қатысты да қолдануға және табуға болады.

Аталған мәселеге орай көңіл аударуды қажет ететін теориялық жайттердің біріне әрбір халыққа тән ортақ сарындар мен сюжеттік желілер жайы. Әлемдік фольклор тарихында кездесіп жүрген бұл құбылыс туралы да пікірлер әр алуан. Ұқсас мотивтердің түп бастауы бір-бірімен немесе кездейсоқтық па деген мәселеге келгенде, ғалымдардың ойы бір жерден шыға бермейді.

Осыған орай, жар іздеу мотиві әлем халықтары фольклорының барлығында дерлік кездеседі. Осындағы бір-бірімен ұқсас, тектес сарындарды халықтар арасындағы мәдени-әдеби ауыс-түйіске жатқызу, біздің-ше, біржақтылық болады. Ал түбі бір тектес, туыстас халықтардың әдеби мұрасы туралы сөз басқа. «Алпамыс», «Қобыланды» жырларында бұл айқын көрінеді.

Өткен тарихқа зер салсақ, қай халықтың болмасын ауызша әдебиетінің өлең, жыр ретінде пайда болып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жатқанын байқаймыз. Әріге бармай-ақ, әлем халықтарының поэтикалық мәдениетін алсақ, олардың түп-тамыры тереңге бойлап, көне замандарға тірелетініне куә боламыз. Айталық, шумерлердің сына әрпімен жазылған «Гильгамеш» туралы эпосы, сурет таңбасымен бедерленген мысыр папирустары, үнділердің Митраға жалбарынған ведалары, Зәрдеш (Заратустра) пайғамбардың сырлы сарындары, Алланың адамзатқа жіберген қасиетті кітабы – Құранның өзі де өлең түрінде болуы кездейсоқтық емес. Айтылатын ойдың поэтикалық қалыпта болуының өзіндік мәні бар. Ырғақ пен екпіні, буын мен өлшемі бар ой еске тұтқанға жеңіл, ұмытылмай, санада ұзақтан ұзақ уақыт сақталады. Айтылатын ой неғұрлым жүйелі, әлеуметтік маңызы салмақты болса, оған

қойылатын поэтикалық талғам да жоғары болуы шарт. Бұл бізді философия мен поэзияның тегінде еншілестік бар, егіз құбылыстар деген ойға жетелейді. Жалпы адам баласының тегі, тұрқы, көңіл күйлері мен сезім сырлары ортақ болғандықтан, бір-бірімен араласып-құраласып, ауыс-түйіс жасамай-ақ бірдей түйінге, тектес ойға дербес жетуі танданыс тудырмайды. Сондықтан әртүрлі халықтар фольклорында кездесетін ұқсас мотивтерді бір-бірінен ауысқан деп біржақты тұжырым жасауға болмайды.

Тағы да бір батырлар жырларында көптеп кезігетін жәйт, бұл батырлардың жар таңдап, үйленуі. Батырлар есейіп, ел қорғауға шама-сарқы жеткен тұста, үйлену жайы да сөз болады. Және батырлар өз жарларына міндетті түрде үлкен сыннан өтіп, алысып, шабысып, шайқасып барып қана қол жеткізеді. Яғни, жар болар жанның асқан сұлу, ақылына көркі сай екендігі суреттеледі. Ел ішінде ерлігімен аты шыққан ерге сай сұлу, ақылды, қаншама ерді бір ауыз сөзіне қаратқан қыздардан дәмелі жандар біршама болады. Ал, сондай тұста хор қызындай сұлу сылқымдар талай сыннан өткізіп барып қана өздеріне лайық жар таңдайды. Қазақ эпосындағы жар іздеудің мысалы батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе діни және тарихи эпостарда жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады. Егер батырлық жырларда батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немесе қыздың әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындауы арқылы үйленсе, лиро-эпостарда батыр қызға шынайы ғашық болуы арқылы қосылады» [4]. Жоғарыда айта кеткендей-ақ, батыр ғашық болатын, өзіне жар етіп таңдайтын қыздар сұлу, ақылды, парасатты және т.б жақсы қасиеттерімен суреттеледі. Мысалы «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүніс бейнесін былай суреттейді:

Бет ажарын қарасаң,
Жазғы түскен сағымдай,
Ет ажарын байқасаң,
Терісінен айырған
Арпа-бидай ақ ұндай...
Бұрылып белі бүгілген,

Қараған кісі үңілген... Бұл жерде Ақжүністің сондай сұлу екендігі баяндалады. Бұл бір ақиқат сияқты мүлде өзгермейтін, қатып қалған құбылыс сияқты. Яғни, қандай жырды алып қарасақ та, жар болар қыздың ел ішінде батырдан кем емес, ақылдылығымен, сұлулығымен атағы жайылғандығын көреміз. Осынау көріністі сол кездегі ер мен әйел ортасындағы теңдікке балауға болады. Ата-бабаларымыз ежелден «тең теңімен...» деген сөзді айтуында да бір байланыс бар сияқты.

Батырлық жыры деп аты атағандай-ақ, бұндай жырлардағы ең негізгі, басты көрініс бұл – ерлік, батырлық. Яғни, батырдың елін, жерін, халқын, отбасын, қалыңдығын жаудан, дұшпаннан, қара ниеттілерден қорғауы.

Бұл батырлық жырдағы басты идея. Батырлық жырдағы ұқсас ерлік іс-әрекеттеріне тоқталар болсақ. Мәселен:

- қалыңдық туралы немесе туған-туыстың тұтқынға түскені не қорлық көргені жөнінде хабар жетуі (түс көру, белгі берілуі);
- хабар алған соң жорыққа аттану;
- дұшпанның, бәсекелестің немесе құлдың кейіпкердің қалыңдығына үйленуді ниет етуі;
- батырлардың белдесуі (кейде жорық сәтсіз болып, батыр тұтқынға түседі);
- жекпе-жек және кейіпкердің жеңісі;
- жеңіспен елге оралу, сынды оқиғалар дерлік барша жырларда кездеседі.

Шынында да, әр жырдың, өзіндік жанрына, стиліне байланысты ерекшеліктер бар. Бірақ, сол, бір типке жататын дастандардан ұқсастықтар көптеп кездеседі.

Батырлар жыры — халық ауыз әдебиетіндегі ең бай да көне жанрлардың бірі. Қаһармандық эпос деп те аталады. Батырлық жырлар халық өмірінің тұтас бір дәуірін жан-жақты қамти отырып, сол тарихи кезеңдегі батырлардың сыртқы жауларға қарсы ерлік күресін, ел ішіндегі әлеуметтік қайшылықтар мен тартыстарды бейнелеп береді. Бірақ онда тарихи оқиғалар тізбегі өмірде болған қалпында емес, жырдың көркемдік шешіміне лайықты өріледі. Бірақ түп-түбінде сол дәуір ерекшелігін сипаттап бере алады. Батырлық жырлардың ұқсастықтарын тек бізге авторы белгісіз, ауыздан-ауызға көшу барысында өзгеріп, бір-біріне әсер етіп, бірдей сипатқа ие болған деген оймен ғана баға беру үлкен қателік. Тек ертедегі шығармаларда ғана емес, сонымен қатар, бергін келе жарыққа шыққан, авторы белгілі туындылардың өзінен де ұқсастықтарды байқауға болады. Мысалы: Қазақ хандығы тұсындағы шығармаларда ерлік, батырлық, елді, жерді қорғау сынды дүниелер өзекті мәселе болып, дерлік барша сол тұста жазылған еңбектерде көрініс тапты. Бұған бірден-бір басты себеп, сол кезеңдегі өмір ағымы, әлеуметтік жағдай. Міне, сол себепті де, батырлық жырлардағы ұқсас мотивтер қайталанушылықты емес, сонау кезеңдегі өмір көрінісін, халықтың арман-қалауын бейнелейді.

Қазақтың Біржан, Мұрын, Айса, Мергенбай, Нұрпейіс секілді ақын-жыраулары жырлаған «Қобыланды батыр» жырының өзіндік ерекшелігі бар. Мысалы, Қобыланды Құртқа туралы Естемістен, Бек деген жылқышыдан, әкесі Тоқтарбайдан (Айса жырында) естиді... бұл жырдың әр нұсқасында әртүрлі айтылады. Құртқа бірде Тауіпханның, Көктім ханның, Дау Маманын қызы болса, Айса жырында Құртқа Көкпан деген кемпірдің сұлу қызы болады.

Тағы бір нұсқада батыр кімде-кім қара тасты қақ айырса немесе шойыннан құйылған діңгекті садақтың оғымен қақ айырса, «кім де кімнің

өнері асса, қызын соған бермек, – деген жарлықты естиді. Бақан басындағы теңгені атып түсірген адамға сұлу қызын бермек болады. Қобыландының қарсыласы Көкеман жеңілгенін мойындамайды, ат шабысы мен алтын жамбыны атуын сұрайды. Бірақ Қобыланды осы жарыстарда да жеңіске жетеді. Егер кейбір варианттарда Қобыланды Құртқа жайлы біреуден естіп барып үйленсе, Нұрпейіс ақынның вариантында Қобыланды ата-анасының рұқсатын алып, Құртқаны үйіне әкеледі. Құртқаны алмақ болып жатқан қалмақ батырлармен ұрыс ашып, оларды жеңеді. Мұндағы бір ерекшелік, егер басқа жырларда екі жастың қосылуына әйтеуір не жігіт жақтағы ата-анасы немесе қыз жақтың ата-аналары баталарын бермей үйленуіне қарсы болып, алыс жаққа қашып немесе барса келмес жаққа кетсе, мұнда ондай қарсылықтарды кездестірмейміз. Жырда Қобыланды айлакер, тапқыр әрі батыр ретінде суреттелсе, Құртқа ажарына ақылы сай ару ретінде бейнеленген.

Сонымен, «Қобыланды батыр» жырының барлық варианттарында Қобыландының жұрт алдында батыр атануы Құртқаны алуынан басталады. Бұл жерде садақтың оғымен жамбыны атып түсіру батырлыққа емес, мергендікке жатпай ма? – деген сұрақ туады. Сондықтан жырда батырдың күштілігін көрсету үшін оған жамбыны ғана атқызбай, қара тасты, кейде шойыннан құйылған діңгекті қақ айыртады. Садақтың оғымен қара тасты (я шойын діңгекті) қақ айыру Қобыландыны өте мықты алып батыр етіп көрсеткені. Мұндай сюжеттерді қазақ халқының жырларында ғана емес, әлем халықтарының эпостарынан да байқауға болады. Мәселен, Одессей өзіне Пенелопаны жар ету үшін бірнеше адаммен жаяу жарысқа түсіп, олардан озып келеді. Армян эпосының кейіпкері Давид Сасунский Хандутхатун аруға үйлену жолында сол қызды алам деп таласқан көп жігіттермен күш сынасады. Гэсэр (Бурят эпосының кейіпкері) Рогмогоға, Иван Царевич Еленаға, Алпамыс Гүлбаршынға үйлену үшін сол қыздарға қоятын бірнеше шартын (садақ ату, күресу, ат жарыстыру, жаяу жүгіру, темір сындыру т.б.) орындап барып мақсаттарына жетеді. Кейбір жырларда батыр өз тапсырмасын орындау мақсатында өз қалыңдығына кез болып ғашық болу мақсатында үйленетін жырлар да кездеседі.

Қобыланды Көкпанның алып дәулерін де жарыста жеңіп шығады. Бір көлдің суын бір-ақ ұрттай салатын, қолдарына үлкен үлкен тауларды ойыншық етіп ұстап жүретін алып дәулерді Қобыландының жеңуі, оның жаратылысы ерекше, бойында асқан күші бар батыр екендігін көрсету үшін асыра гипербола келтіріледі. Мұндай батыр ел шетіне қандай жау шапса да оған қарсы тұруға жарайды, ондай жауларды жеңе алады, сөйтіп, еліне қамқор болады деген негізгі идея көтеріледі. Жыршы ақындар Қобыландының туысын, балалық шағын, Құртқаға үйлену жайын айта отырып, мұның бәрі батырлық іске даярлық дегендей қорытынды жасайды.

Сондай-ақ, Манас өзі үйленгенше талай қақтығыстарды басынан кешіреді. Батырлық әрекеттерге барады. Қарсы келген Алоекке, Саурық, Несқара сияқты жаулары оған төтеп бере алмайды. Қазақ эпостары «Алпамыс» пен «Қобыландыда» мұндай эпизодтар кездеспейді. Алпамыс пен Қобыланды батырлар қақтығыстар мен әрекеттерге үйлену жолында тап болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ел тарихы ерлері мен қыздармен көрікті. Қай заманда да тарихи оқиғалардың бел ортасында ірі тұлғалар тұрған. Олар атқарған істің жақсы жаманы сол ұлт тағдырындағы мән маңызына қарай бағаланатыны да даусыз. Байырғы заманғы миф, аңыздардан бастап, бүгінгі күннің тарихи көркем шығармаларына дейін ел тағдырымен қарайлас ғұмыр кешкен қайраткерлер, батырлар, ақындар, жыраулар, билер бейнесі оларға түп қазық боп алынуының себебі осында.

Қазақ қаһармандық жырларының жалпылық белгілері санамалап көрсеткен Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев сияқты ғалымдардың еңбектерінде сюжет кезеңдерінің дамуында ортақ заңдылықтардың болатындығы жан-жақты қарастырылған. Ғалымдардың теориялық тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, бертінге дейін эпос дәстүрінің жақсы сақталғандығын мына мәселелерден біле аламыз.

Мысалы бұл кейіпкердің ғажайып жағдайда дүниеге келуімен байланысты. Қазақ батырлық эпостары мен тарихи жырларында бұл тұрақты мотивке айналған. Сондай-ақ, батырдың өсу, есею жолдарында да көпшілікке ұқсай бермейтін өзгешеліктер бар.

Қазақ эпостарында жас батырдың күш-қуатын абайсызда қолы тиген тетелес балалардың қаза табуымен бейнелеу тәсілі де бар. Сюжеттік байланыстың бұл түрі, болашақ батырдың өткен өміріне қатысты бір құпияны біліп, жорыққа аттануына себепші болып жатады. Әсіресе, қазақ эпостарында ел сүйген батырдың сүйікті жары жауға тұтқын болатындығы, соңынан батырдың құтқарып алатындығы, аяулы жарларының үнемі ақыл айтып, жол көрсетіп отыратындығы белгілі.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. – Алматы : Ғылым, 1993. – Б. 336.
- 2 **Путилов, Б. Н.** Мотив как сюжетобразующий элемент. // Типологические исследования по фольклору. – М., 1975. – С. 149.
- 3 **Путилов, Б. Н.** Героический эпос и действительность. – Л., 1988. Путилов Б. Н. Героический эпос и действительность. – Л., 1988. – С. 49.

4 **Кенжебаев, Б.** Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы : Ғылым, 1973. – Б. 167.

5 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Мектеп, 1979. – 374 б.

6 Батырлар жыры, 5 том. – А. : «Жазушы», 1989. – 289 б.

7 Діни хисса-дастандар. – Алматы, 2004. – 256 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Л. М. Адилбекова, Н. А. Мажиева

Особенности видов мотива в казахских эпосах

Казахский государственный
женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

L. M. Adilbekova, N. A. Mazhieva

Features of the types of motive in the Kazakh eposes

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

В данной статье рассматриваются вопросы мотива в фольклоре. Были взяты множество сюжетов мирового фольклора с мотивами рождения, защита родины, поиски суженого и т.д. А также были анализированы жанровые свойства и особенности, история исследования и развития мотивов в казахском героическом эпосе.

In this article there is considered motive in folklore. A set of plots of world folklore with motives of the birth, protection of the homeland, searches of the promised, have been taken. And, also, genre properties and features, history of a research and development of motives in the Kazakh heroic epos were analyzed.

А. Е. Ерланова

п.ғ.м., Павлодар қаласының қорғаныс істері жөніндегі басқармасы,
Павлодар қ.

e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru

МӘШҮР ЖҮСІП ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКАСЫ

Бұл мақалада Мәшүр Жүсіп шығармаларындағы аңшылық-саятшылыққа байланысты заттық этномәдени лексика қарастырылып, шығу төркіні анықталады.

Кілтті сөздер: этномәдени лексика, этимология, ономастика, топонимика, этимологиялық талдау, лексика, этнолингвистика.

КІРІСПЕ

Бастауын ежелгі дәуірден алатын есімдер туралы ілім теориялық жақтан жан-жақты қарастырылды. Шетелдік ғалымдарды айтпағанда, кешегі одақтық ғалымдар, отандық ғалымдар және бүгінгі таңдағы зерттеушілер көлемді ғылыми еңбектер, оқулықтар жазып, ономастикалық зерттеулерді теория мен әдістемелік жақтан байытты.

Дегенмен ғылымның қай саласы болсын жеке алып, тереңірек зерттегенде аясы кеңейе беретіні белгілі. Ономастиканың бір тармағы – топонимика да толық талданып болды деуге әлі ерте. Жер-су аттарының тіл білімі, тарих және география секілді үш ірі ғылым саласының түйіскен жерінен шығуы оның күрделі сала екенін көрсетеді.

Қазақ ономастикасының жалпы мәселесіне қатысты осы саланың негізін қалаушылар А. Әбдірахманов, Ғ. Қоңқашпаев, Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақов, В. Н. Попова, Е. Керімбаевтардың белгілі зерттеулермен қатар соңғы он-жиырма жыл ішінде аймақтық топонимика мәселелеріне қатысты біраз жұмыстармен толықты. Атап айтқанда, Атырау облысының топонимдері бойынша – А. Қожанов, бұрынғы Көкшетау өңірінен – О. Сұлтаньяев, Қостанай облысы бойынша – Б. Бектасова, Шығыс Қазақстанның гидронимдерін зерттеген Г. Мәдиева, Қарағанды облысы бойынша – А. Жартыбаев, Қызылорда облысы бойынша Қ. Сембиев, Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша – Қ. Рысбергенова, Батыс Қазақстан облысы бойынша – Ұ. Ержанова т.б. диссертациялар қорғады. Бұл еңбектерде соңғы

жылдары қазақ тіл білімінде қалыптаса бастаған жаңа тенденция жер-су аттарын этнолингвистикалық аспектіде зерттеу орын алып отыр.

Осындай толымды әрі ғылыми түрде зерттелінген еңбектер ономастиканың дамуына үлестерін қосуда. Алайда, жоғарыда айтып өткеніміздей үш ірі саланың басын біріктірген ономастика осындай зерттеулердің арқасында өзінің арнасын одан сайын кеңейте түсіп, басқа да көптеген зерттеулерді қажет етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл білімі институты ғалымдарының талдауларына сүйенсек, тіл білімі институты ономастика бөлімі қызметкерлерінің тарапынан 50 жыл бойы (1961-2011 ж.) жарық көрген еңбектерін: 1) кеңестік кезеңі (1940-1990 жж.) және 2) тәуелсіздік кезеңі (1991-2011 жж.) деп екіге бөлуге болады.

Кеңестік кезеңде ұлттық тілдерді зерттеудің аясы кеңіп, тіл білімінің басты салалары бойынша ғылыми-зерттеу проблемаларының бағыт-бағдары белгіленді. Соның ішінде қазақ ономастикасының топонимика, антропонимика, этнонимика бөлімдері бойынша жекелеген зерттеулер қарқын алып, Тіл білімі институтында ономастика саласына қызығушылық арта түсіп, жекелеген зерттеу жұмыстары іс жүзіне асырыла бастады.

Тәуелсіздік кезеңінде ономастика жаңа қарқын ала бастады. Осыған дейін жазылған еңбектердің қатары молайып, «Қазақстан топонимдерінің этимологиясы. Топонимдік сөздіктер жасау» атты іргелі ғылыми-зерттеу тақырыбы бойынша жұмыстар жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде Қазақстан тарихи топонимдерінің этимологиясы ғылыми-аналитикалық, тарихи-лингвистикалық тұрғыдан талданып, көне түркі-қазақ қабаттарымен қатар, субстратты, кірме топонимдердің шығу төркіндері, этимологиясы анықталды. 2003-2005 жылдары бөлім қызметкерлері «Қазақстан топонимдерін тарихи-этимологиялық тұрғыдан зерттеу. Облыстық топонимдердің этимологиялық сөздіктерін жасау» атты тақырып бойынша жұмыс жүргізді [1].

Осы белесте ономастика ғылымын когнитивтік лингвистикамен байланыстыра зерттеуге арналған жұмыстар жандана бастады [2]. Қазақ ономастикасының қазіргі кездегі үлкен жетістігінің бірі – ол қолданбалы ономастика мәселелерінің, нақтылап айтқанда, антропонимия, топонимиялық атауларды стандарттау, транскрипциялау мәселелерінің ғылыми шешімдерін дұрыс жолға қойылуы.

Жоғарыда аталып өткен талдау жұмыстарына саралау жүргізе отыра, бүгінгі таңда топонимика саласының зерттелу аясы мықтап қолға алынғанын байқадық. Оған зерттеу еңбектері дәлел бола алады. Біздің жұмысымыз осы үлкен салаға келіп қосылған бір арна іспеттес.

Топонимдерді этимологиялық тұрғыда зерттеу мәселесі – жалпы тіл біліміндегі бұрыннан қалыптасқан этимологиялық зерттеулердің әдістері мен

тәсілдерін басшылыққа алу барысында орындалуға тиіс. Э. В. Севортянын пайымдауы бойынша, этимологиялық зерттеудің негізгі мақсаты мен нәтижесі зерттеліп отырған сөздің бастапқы морфо-семантикалық құрамы мен құрылымын анықтау болып табылады. Олар: 1) белгілі бір сөздің не атаудың жасалуындағы айырмашылық белгісін анықтау; 2) сөз не атаудың ішкі мазмұнын яки семантикасын анықтау; 3) негіз сөздің (атаудың) түбір морфемасын анықтаумен тікелей байланысты екендігін көреміз» [3, 10 б.].

Тілші ғалымдардың зерттеулерінен құрамы жағынан топонимикалық атауларды екі үлкен бөлімге бөліп қарастыратынын байқадық. Олар: 1) ана тілінің негізінде жасалған топонимдер, 2) басқа тілдер негізінде жасалған топонимдер. Ана тілінің негізінде жасалған топонимдер деп шартты түрде атап отырған жер-су аттарын: а) алтай дәуіріндегі, в) көне қазақ тіліндегі және г) жаңа қазақ тіліндегі атаулар деген топтарға жіктелген. Мұның ішінде алтай дәуіріндегі атаулар түркі-моңғол тіл бірлестігі заманын құрайды [4, 39 б.].

Біз ғылыми жұмысымызда осы бөліністі сақтауға тырыстық.

Ғылыми жұмысымызда ақын шығармаларындағы жер-су атауларының келесі түрлерін анықтадық. Олар: 1. *тау аттары* (оронимдер); 2. *өзен, көл аттары* (гидронимдер); 3. *елді мекен аттары* (ойконимдер); 4. *кісі аттарынан қойылған жер-су аттары* (антропотопонимдер); 5. *ру, тайпа, ұлыс, халық аттарынан қойылған жер-су аттары* (этнотопонимдер). Алайда осы мақаламызда тау және өзен-көл атауларын ғана қамти алдық.

Тау аттары ғылыми терминмен оронимия (гр. *огос*. «тау» + *опиша* «ат, атау): *Алатау, Қаратау, Алтай, Балқан тау, Қызылтау, Көкшетау, Тарбағатай, Ұлытау, Мұғалжар, Қарқара, Торыайғыр, Далба, Хантәңірі, Толағай, Бұғыты, Айғыржал, Қараиш, Қарақия, Құсмұрын, Күйгента, Қозатау, Алтын тау, Өгізтау, Қошқартау, Қызылтау; жота, төбе, сай, сала, бел, асу, қырат, сайын дала, үстірт, Жалаңтөс асуы, Баркөз төбе, Қара төбе, Құлан сай*, т.б. [5].

Өзен-көл, су аттары (ғылыми термин ретінде *гидронимия*): *Ертіс, Есіл, Еділ, Нұра, Кеңгір, Еділ, Жайық, Сарысу, Атасу, Шу, Сыр, Ақша көл, Батпақ көл, Ат бұлақ, Теке суы, Далба-Қарағайлы бұлақ, Жолдыөзек, Сейхун, Жейхун, Ніл, Шойынды көлі, Шідерті, Сырдария, Жетісу, Сасықкөл, Тұздықөл, Теректі, Ақсу, Жыланды, Шабынды (Сабынды) көл, Көркін (көл аты)*, т.б. [5].

Елді мекен атаулары (ойконимия). Елді мекендердің жиынтық атауы ғылыми терминмен ойконимия деп, жеке атау болса ойконим деп аталады. Елді мекен атаулары ішінара: қала аттары (астионим), ауыл, село аттары (комоним), қала ішіндегі нысандар (урбаноним) болып бөлінеді. Мәшһүр Жүсіп Көпеев туындыларында кездесетін елді мекен атаулары: *Кереку, Омбы, Семей, Петербор, Қазан, Семипалат, Мысыр, Үш Кеңгір, Самарқант,*

Бұхар, Ташкент, Түркістан, Баянаула, Ақмола, Павлодар, Птеропавловскі, Ақжар, Мәскеу, Самар, Самархан, Ербет, Балталы, Бағаналы, Отырар, Мекке, Медине, Тасарал, Қызылжар, Шәуешек, Созақ, Көкөзек, Жетісу, Үштөбе, Жанжалкент, Қазакент, Қожакент, Бұзаутас ауылы, Ереймен, Бөгенбай ауылы, Едігенің қыстауы, Бекболаттың қыстауы, т.б. [5].

Кісі аттарына қатысты қойылған жер-су атаулары: *Торыайғыр, Шоң, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Наурызбай, Қаз дауысты Қазыбек би, Шақшақұлы Жәнібек, Бұқар жырау, Абай*, т.б. [5].

Ру, халық, тайпа атауларынан қойылған жер-су атаулары: *Қазақ, Татар, Орыс, Алаш, Россия, Поляк, Арғын, Найман, Қалмақ, Ногай, Қалмақ, Қызылбас, Тама, Танаиш, Мейрам, Шегендік, Бегендік, Құлболды, Айдабол, Күлік, Жанболды, Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек, Уақ, Қанжығалы, Бәсентіин, Әжібай, Естай, Қоңырат*, т.б. [5].

Қазақ оронимдері мен топонимдерінде жиі кездесетін басқа да түркі тілдерінде кең тараған атаудың бірі – **төбе**. Қазақ тілінде төбе, топырақ, құм немесе тастан үйіліп қалған биік дөң, шоқы. Төбе – бастың ең үстіңгі бөлігі, бір заттың ұшар басы, ең жоғарғы жағы. Көне түркі тілінде **töbü** – «темя», «макушка», «голова», «вершина» екені көрсетілген.

Мысалы: «Көнек, Толағай – Сарысу бойындағы төбелердің аттары. Өзге жерден малының сүті мен еті күшті, қуатты болады» [5, 5 Т., 35 б.].

Топонимист ғалым Э.М. Мурзаевтың сөздігінде: Тепе – вершина, бугор, сопка, холм (тюрк). Др. – тюрк. *törü* – темя; «макушка»; «голова»; «вершина». Варианты: дене, добо, топпа, тепа, тобе, тюбэ, тапә. В рус. геогр. литературе часто принята форма тепе. В Западной Сибири – тубя. Тепелик – «мелкосочник», «холмогорье» (азерб). В тадж. яз. заимствовано в форме теппа, в перс. – тебе, тубе, тепа. В болг. диал. тепе – «холм», «бугор», «вершина», «пик» из турецк. яз. Ясные параллели: бур. добо – «холм», халха – монг. добо – «небольшая горка», «холм», «курган», «насыпь», добек – «вершина горы», «пик»; эвенк. Дуэз – «конец какого – то предмета»; «вершина», «исток реки»; ороческое дувэ, дуэ – «конец», «острие», «мыс»; маньчж. дубэ «конец»; «вершина горы, дерева», «устье реки», «край», «предел», Ср. Хинди тибба, тибби, тибпа – «холм»; «горка», «невысокая и небольшая возвышенность» [6, 13 б.] деп берілген.

Э.М. Мурзаев келтірген мәліметтерге қарасақ, аталған түбір түркі тілдерінде ғана емес, сонымен қоса палеоазиат, тұңғыс – маньчжур, иран, хинди тілдерінде кездеседі. Осы орографиялық терминнің аса кең аймақта және туыстығы жоқ көптеген тілде таралуы кездейсоқ нәрсе емес. Егер кейбір тілдер арасында (мысалы, түркі мен моңғол, түркі мен тұңғыс – маньчжур) ауыс – түйіс, тілдік тоғысулар (контакттар) орын алса, соның нәтижесінде кірме сөздер (төбе сөзіне, мысалы, қатысты) болуы мүмкін болса, тегі

мен орналасуы өте алыстағы тілдер арасындағы ортақ сөздердің төркіні – имитативтік (фоносемантикалық) табиғатында екенін мойындауымыз керек.

Алтай – Шығыс Қазақстанды, Моңғолияны және Қытайды алып жатқан тау аты. Бұл оронимнің этимологиясы А. Әбдірахмановтың талдауын таптық: «В. В. Радлов алтай сөзі телеуіл, алтай, лебенді, сағай, койбол тілдеріндегі ал (биік)+тайға (тау) сөздерінен жасалған дейді.

Мысалы:

Қара бір таудың өлкесі,

Аты Алтайдың серкесі,

Жарлығы жалған болмаған,

Хан, қараның еркесі [5, 5 т., 30 б.].

Ғ. Қоңқашпаевтың пікірі бойынша, бұл моңғолдың алт (алтын) сөз мен тай («-та», «-ты») жұрнағының қосылуынан (алт+тай >алттай >алтай) жасалған. Оның мағынасы – «алтынды», «алтыныбар жер, тау». Алтайдың «алтыны» деген аты оның мазмұны сай, өткені ол жерде ертеден алтын өндіріледі. Алтайдың қытайша аты – Цзинь-шань (алтынды тау) сөзі де осы мазмұндас. Э. М. Мурзаевтың пікірі бойынша, Алтай моңғолдың «таулы ел», «бай ел», «бай тау» деген сөзі. Алтай сөзінің төркіні Алағай атымен де байланысты болуы мүмкін. Сол сияқты Алтай тауларын моңғолдар Алтайын – Нуру деп атайды, сондықтан ол алтын сөзімен де байланысты болуы ықтимал. В. А. Никонов бұл оронимнің этимологиясы хақында былай деп жазды: «Алтай – их тюрк.алатау «пестрые горы», т.е. горы с различными растительными зонами, безлестными скалами и снежной шапкой. По другой гипотезе, из сонгол и тюрк.алтан «золото». В. В. Радлов предлагал ал – тайға «огромный горный лес». М. Рясенен ал – той «огромная гора» [4, 66-67 б.].

Осылайша зерттеуші осы сөздің айналасында талдау жасаған ғалымдардың еңбегіне тоқтала келе, өзінің ойын Б. Я. Владимировтың пікіріне тоқталамыз деп қорытады. Яғни, «Алтай, ол Орхон жазуларындағы **Алтун йыш** Алтай атауының көне түрі деп қарайды. Оның зерттеуіне қарағанда сөздің түбірі ескі моңғол тіліндегі **алтан** (көне түрікше алтун), осыған **-й** жұрнағы қосылып, алтай (золотой) сөзін жасаған. Моңғол тілінде сөз аяғындағы н дыбысы жұрнақ жалғанғанда түсіп қалатыны белгілі жайт. Бұдан әрі В. Я. Владимиров былай деп жазады: «В применении же к Алтайским горам употребляется исключительно форма altai«золотой», доставшаяся монголом по наследству от древних времен, когда суффикс –і был еще живым.

Монгольская форма altai (>алтае, хан алта) вытеснила из употребления древне-тюркскую ср.тюрк.: алт., шор. Алтаі, русск. Алтай. Біздің ойымызша, сөз түбірі – түркі-моңғол ортақтығын көрсететін **алты// алта**. Ал бұған **й**

жұрнағы қосылып, сын есім жасаған. Мағынасы орысша – «золотой» дегенге келеді» [4, 68 б.].

Яғни, сөзімізді түйіндей келе, алтай атауының шығу тегін сол таудан өндірілетін алтынның мол қорына байланысты пайда болған деп болжаймыз. Алайда, бұл сөз о баста алтын түрінде емес, басқаша дыбысталған болуы да ғажап емес.

Қазақ топонимдер (гидронимдер) құрамында жиі кездесетін гидрографиялық халықтық апеллатив – **су**: (Ақсу, Қарасу, Қасқасу, Қызылсу т.б.) Түркі тілдерінде бұл географиялық терминдер **«бұлақ»**, **«су»**, **«өзен»** (кішігірім), көл (кішкентай) деген ұғымдарды береді. VIII ғасырға жататын көне түркі ескерткіштерінде **sub** формасы **«су»** мағынасын береді. Өзбек, құмық, ноғай тілдерінде де бұл термин **сув**; хакас және тува тілінде **суг** түрінде кездессе, Сібір түркі тілдерінде төмендегідей формаларда тіркелген: **су, чул, шул, ю, суг** (варианттары зуг, сунг, зу).

Түркі тілдеріндегі «сумен» байланысты формалардың моңғол тілдерінде де параллельдері бар: монғ. суваг «канава», «ров», «траншея», «канал», «теснина»; моңғол жазба тілінде **subaz**, сойон тілінде **sulak** «ручей, приток». Түркі және моңғол тілдері арасындағы лексикалық бірліктердің ауысу процестері – көнеден келе жатқан тілдік құбылыс. Бұл проблема ғылыми ортада кеңінен таныс. Талай ғасыр көршілес отырған халықтардың арасында тілдік, этнологиялық т.б. деңгейлерде ауысулар байқалатыны заңды құбылыс.

Біздің болжамымыз бойынша, түркі және басқа тілдердің ата тілінде «су» деген кешенді мағынаны білдірген.

Балқаш этимологиясы жайында С. П. Толстов, С. Е. Малов, И. В. Сергеев, Е.Қойшыбаев, А. Т. Қайдар, Т. Жанұзақ, К. Ш. Хұсайын т.б. жазды. Осы гидронимнің шығу төркіні, мағынасы жайында ізденістер жүргізген жоғарыда аталған ғалымдардың пікірлерін Т. Жанұзақ өз еңбегінде былай етіп келтіреді: «Тарихи-лингвистикалық зерттеулерде Балқаш өзенінің этимологиясы туралы бірқатар пікірлер келтіріледі. Орта ғасырларда бұл өзенді осы жердің байырғы тұрғындары Көкшетеніз және Атракөл деп атаған. Танымал тарихшы-шығыстанушы С. П. Толстов бұл жөнінде былай деп жазды: **bal/bar** ортақ негізіне ие Балқаш атауы б.д.д. III-II ғ.ғ. орал-алтай семьясындағы қандай да бір ежелгі тілден шығып тарайды, оның өзі «су» ұғымымен байланысты болып келеді. Белгілі түркітанушы С. Е. Маловтың пікірінше, «жалпылама таралған Балқаш этимологиясы – батпақтағы төмпешік, томар; былқылдақ жер, балшық» түрінде келеді» [4, 297-298 б.].

Сондай-ақ, түбір бл фонемотипіне байланысты Э. М. Мурзаевтың сөздігінен де көруімізге болады. Сөздікте **бал/бел** түбірінен жасалынған «батпақ», «саз», «ылғалды, сулы жер», «көл», «лай», «балшық» т.б. мағыналары бар географиялық апеллативтер литва, латыш, славян, түркі,

тува, көне славян, молдаван, румын, албан, итальян, грек, гагауз, көне болгар, қазақ, азербайжан, половец (құман) тілдерінде кездеседі. Осы құбылыс, біріншіден, бал/бел түбір сөздердің көнелігін көрсетеді; екіншіден, аталған түбірдің имитативтік (фоносемантикалық) сипаты болуы мүмкін. Екінші тұжырым біріншімен байланысты, себебі көптеген тілдерде (әсіресе, генетикалық, ареалдық байланысы жоқ тілдерде) кездесетін түбір сөздердің өте көне, яғни тілдің пайда болу дәуіріне жетелейтінін байқаймыз.

Проф. К. Ш. Хұсайынның мәлімдеуінше, «якут және түрікмен тілдерінде бал дыбыс бейнелеуіш түбірі таза формада келеді, ал басқа түркі тілдерінде туынды сөздер құрамында сұйық негізге жанасу арқылы алынатын шылпылдайтын, шалпылдайтын дыбыстарға еліктеуді білдіреді» [6, 18 б.].

Көріп отырғанымыздай, балқаш сөзінің этимологиясын ғалымдар «батпақ, балшық, былқылдақ, лай, сазды» ұғымдарымен байланыстырған. Қарастырылған этимологиялық топшылауларда осы сөздің (түбірдің) дыбыс бейнелеуіш қасиеті, сипаты сөз етілмеген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ойымызды қорытындылай келе, Мәшһүр Жүсіп шығармаларында жер-су атауларының мол қабаты кездесетініне көзімізді жеткіздік. Шығармада кездесетін жер-су атауларының әртілдік және әртүрлі мерзімде жасалған көпқабатты жасалым түрінде көрсетілген. Оның қалыптасуы мен дамуы бірнеше мыңжылдықтармен, көптеген экстралингвистикалық, этнолингвистикалық факторлармен байланысты. Алайда, бұл осы тақырып аясында бірінші болып қолға алынып отырған жұмыс болғандықтан, осы салаға қатысты барлық сөздерде қамти алмадық. Және де бұл тақырып зерттеу жұмысымыздың бір тармағы болып тұрғандықтан, осы сала жөнінде жазылған кіріспе деуімізге де болады. Дегенмен, көздеген мақсатымызға жетіп, ақын шығармаларында топонимикалық атаулардың мол қоры бар екенін тауып, оларды тақырыптарға бөліп, шығу төркініне зерттеу жұмыстарын жүргіздік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Әбдірахманов, А.** Топонимика және этимология. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.

2 **Иманбердиева, С.** Тарихи ономастикалық кеңістік. (X-XIV ғғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы : «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. – 380 б.

3 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп – Ілімі жақ. Монография. III том. 3 томдық. – Павлодар : ЭКО, 2013. – 637 б.

4 **Жанұзақ, Т.** Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы : «Өнер», 2011. – 496 б.

5 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. (1-20 тт.) – Павлодар : «ЭКО» ГӨФ. – 2005.

6 **Мақұлбек, А. Б.** Қазақ топонимдерінің фоносемантикалық сипаты. Филол., ғыл., канд., ғыл., дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2008. – 133 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

А. Е. Ерланова

Этнокультурная лексика топонимических названий в произведениях Машхур Жусипа

Управление по делам обороны города Павлодар, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. E. Yerlanova

Ethnocultural vocabulary of toponymy in Mashkhur Zhusip's works

Department of defense, Pavlodar.

Material received on 05.09.17.

В настоящей статье рассматривается этнокультурная лексика топонимических названий в произведениях Машхур Жусипа, определяется этимология слов, а также дана краткая история развития ономастики в Казахстане.

In this article the author analyzes ethnocultural vocabulary of hunting in Mashkhur Zhusip's works, learns its etymology and gives a concise history of development of onomastics in Kazakhstan.

Ә. Есенбаева

докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.

**СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДІ ОҚЫТУ
ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІ**

Мақалада сұраулы сөйлемдерді оқытуда жаңа технологияларды тиімді қолдана білу жолдары қамтылған. Сұраулы сөйлемдердің түрлерін меңгертуге арналған жаттығулар мен тапсырмаларды орындау барысындағы қатысымдық әдіс пен интерактивті әдістерге талдау жасалған. Сонымен бірге сұраулы сөйлемдерді оқытудағы дәстүрлі әдістер мен инновациялық әдістерге салыстырмалы сипаттама жасалған.

Кілтті сөздер: сұраулы сөйлемдерді оқыту, жаңа технология, қатысымдық әдіс, интерактивті әдіс, сұраулы сөйлемдердің түрлері, сұраулы сөйлемдерді меңгертуге арналған жаттығулар мен тапсырмалар.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңда жеке тұлғаны басқару емес, оның даму үдерісін басқару қажет. Оны педагогикалық іс әрекет арқылы көрінеді. Сұраулы сөйлемдерді оқытуда интерактивті әдіс, шығармашылықпен жұмыс оқушының өзіндік ізденісі мен зерттеушілік қабілеттерін дамытуға негізделсе, онда жағдаяттарды өз бетінше талдап, саралауға үйренген тұлғаны қалыптастыру жүзеге асады. Оларды шығармашылық ойлауға, жаңалық ашуға ұмтылдырады, талап-ынтасын жігерлендіреді. Оқушы белсенділігінің әсерін арттыру үшін қолданылатын әдістерді-интерактивті әдіс деп атайды.

«Егер оқушы мен компьютер арасында тығыз қарым-қатынас байқалса, бұндай оқытуды **интерактивті** деп атайды. Әдетте, мұндай қарым-қатынас оқушылар қандай да бір тапсырманың шешімін табуға тырысқан кезде байқалады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Интерактивті оқытудың басты мақсаты – оқушыларды өз бетінше тапсырманың жауабын табуға үйрету. Оқушыларға дайын жауаптарды берген кезде олардың ақыл-ой белсенділігі өспей қалады. Ал, әлдебір мәселені өздері шешіп үйренген кезде ақыл-ой белсенділігі артады» [1].

Интерактивтіліктің мынадай түрлері анықталған:

- *Реактивті интерактивтілік:* оқушылар бағдарлама ұсынған сұрақтарға жауап береді. Тапсырмалар реті белгілі бір ережеге сүйеніп, өте қатаң түрде анықталады (оқытудың сызықтық моделі);

- *Іс-әрекетті интерактивтілік:* оқушылар бағдарламаның жұмыс істеуін өздері басқарады. Олар тапсырмаларды ұсынылған ретпен орындауды не бағдарлама көлемінде өз бетінше іс-әрекет етуді өздері шешеді (оқытудың сызықтық емес моделі). Сызықтық емес модель қашықтан оқытуда тиімді болады;

- *Өзара интерактивтілік:* оқушы мен бағдарлама бір-біріне бейімделуге қабілетті («Басқарылатын ашықтық» модель). Бұл модель оқып-үйренушіге кездесетін әртүрлі кедергілерді жеңе отырып зерттеу жүргізуге, жеке есептерді шешуге мүмкіндік береді. Бұндай түрдегі бағдарламаларға жаттықтыратын және практикumдық оқыту бағдарламалары және т.б. мысал бола алады» [1].

Сұраулы сөйлемдерді оқытуда теориялық тақырыпты меңгертумен қатар оқушылардың пәнге деген қызығушылығын әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белсенділігін арттыру мақсатында интерактивті тақтаны пайдалануға болады. Интерактивті тақта – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал. Интерактивті құралдарды сабақта пайдалану арқылы оқушылардың өзін – өзі бақылау дағдыларын қалыптастырамыз, сабаққа деген қызығушылығын арттырамыз, оқу материалдарымен өздігінен жұмыс істегенде әдістемелік көмек бере аламыз. Бұл технологияның тиімді жағы - оқу материалын хабарлау және оқушылардың ақпаратты меңгеруін ұйымдастыру арқылы, көзбен көру жадын іске қосқанда арта түсетін қабылдау мүмкіндіктерімен қамтамасыз ете аламыз.

Шығармашыл жеке тұлға тәрбиелеудің бірден-бір жолы – оның дүние сырын тануға деген құлшынысын қалыптастыру, өз бетімен дүние сырын танып-білуге құштарлығын ояту, дамытушылық іс-әрекеттер мен әдіс-тәсілдер таба білуге үйрету секілді тәрбиелік үдерістер негізі» [2, 15].

Сұраулы сөйлемдерді оқытудағы шығармашылық жұмыс – оқушының ізденушілігін, зерттеушілігін қалыптастыратындай, ойлауға, пайымдауға, дәлелдеуге, ой тұжырымын жасауға үйрететіндей жұмыс түрлері. Оларды мынандай тапсырма түрлері қамтиды: сұраулы сөйлемнің түрлеріне топтау жасау, оны әрі қарай классификациялау; жай сөйлемнің хабарлы, лепті, бұйрықты деп аталатын түрлерімен салыстырып, Венн диаграммасына түсіру; сұраулы сөйлем түрлерінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылығын анықтау; мәтінде берілген жай сөйлем түрлерін сұраулы сөйлем түрлерінің біріне айналдыртып жаздыру т.б.

Сұраулы сөйлемдерге байланысты төкмендегідей жұмыс түрлерін орындатуға болады

1-тапсырма. «Адасқан сөйлем». Топ-топқа бөлініп берілген сұраулы сөйлемдерді өзіндік белгілерін салыстыра отырып, сұраулы сөйлем мен оның жауабын сызық арқылы өзінің тобына бағыттап көрсетіңдер. Ал сәйкес емес деп шешкен сөйлемді топтан шығарып тастаңдар.

Мұнда оқушы сұраулы сөйлемдер мен олардың жауаптарын өз топтарына орналастыру үшін оларды әбден салыстырады. Олардың компоненттерінің орналасу жолдарын, ережесін ойша еске түсіріп, ерекшеліктерін дәлелдейді.

2-тапсырма. Берілген жай сөйлемді сұраулы сөйлемнің бір түріне айналдырып қайтадан құрыңдар.

1 Жүк ауырын нар көтереді, ел ауырын ер көтереді.

2 Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі.

Тапсырманың шешімін табуға ұмтылған оқушы нәтижеге қол жеткізу жолдарын өзі іздейді. Оған өзінің көзқарасын білдіріп, дәлелдейді. Осындай жолмен шешімін тапқан жұмыс оқушы шығармашылығы болып табылады.

Аналитикалық жаттығулар. Мұнда талдау сипаты басым болады да, оқушылар сұраулы сөйлемдердің бір-бірінен ерекшелігін ажыратып талдай білуге, теориялық білімді толықтыруға, бекітуге үйренеді.

Үлгісі: **1-жаттығу.** Мәтіндегі сөйлемдердің құрылымын салыстырып, олардың арасындағы айырмашылықтарды анықтаңдар.

1-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды табыңдар. Тақырыбын қойыңдар.

2-тапсырма. Бірінші мәтіндегі жай сөйлемдермен құрылған ойды күрделендіріп қайта жасаңдар. Синтаксистік талдау жасаңдар.

3-тапсырма. Екінші мәтіндегі ойды әрі қарай өз беттеріңше жалғастырып, шешімін өздерің жасаңдар.

Мұндай жаттығуларды орындау барысындағы оқушы міндеті: құрмалас сөйлемдерден берілген ұғымдардың грамматикалық заңдылықтарына назар аудару, талдау жасау. Нәтижесінде оқушы ойдың күрделене берілуін танып, оны дұрыс мақсатқа сай түрліше құрастыра білуге үйренеді. Тұжырым жасау дағдысын алады.

Логикалық жаттығулар оқушылардың ой-қорытындысын жасау біліктерін қалыптастыруда, дамытуда үлкен маңызға ие. Логикалық жаттығулардың мынадай түрі орындалады:

1-жаттығу. Дұрыс жауапты табыңдар. Тапқан жауаптарың бойынша дәлелдеме жазыңдар.

1 а) Сұраулы сөйлемнің екі түрі бар.

ә) Сұраулы сөйлемнің үш түрі бар.

б) Сұраулы сөйлемнің төрт түрі бар.

2 а) Сұраулы сөйлемнің соңына сұрақ белгісі қойылады

ә) Сұраулы сөйлемнің соңына леп белгісі қойылады.

3 а) Сұраулы сөйлемдер сұрау есімдігі қатысуы арқылы жасалады

ә) Сұраулы сөйлемдер жіктеу есімдігі қатысуы арқылы жасалады

б) Сұраулы сөйлемдер тек қана интонация арқылы жасалады.

Мұндай жаттығуларды орындау барысындағы оқушы міндеті: сұраулы сөйлемді жай сөйлемнің басқа түрлерінен ажыратып, ерекшелігін анықтау. Сондай-ақ пайымдаулар жасауға және оның дұрыстығын анықтауға ұмтылу, баға беру, ой қорытындысын жасау. Нәтижесінде оқушы ғылыми ойлауда маңызды болып келетін ойлау категориялары – ұғым, пайымдау, ой тұжырымын жасауға үйренеді.

Танымдық тапсырмалар жеке тұлғаның сана-сезімін, өмірлік ұстанымдары мен танымын қалыптастырады. Оқушылардың дүниетанымын кеңейтуді мақсат етеді.

1-тапсырма. Өздеріңнің туған жерлеріңдегі тау, орман, көл т.б. табиғат байлықтарының бірі туралы шығарма жазыңдар.

2-тапсырма. Табиғаттың сұлу көрінісінен тақырыбын өздерің тауып, өлең шумағын құрастырып көріңдер.

3-тапсырма. «Табиғат байлығы – адамның саулығы» деген тақырыпта риторикалық сұраулы сөйлемдерді қатыстырып ауызша ойтолғау жасаңдар. Мақсаты – өмірден алған білік-дағдыларына пайымдаулар жасату, ой түйіндерін жүйелі сабақтауға, алған теориялық білімдерін өмірден көрген-түйгендерін бірлікте ұштастыру.

Ізденімдік тапсырмалар орындатудағы іздену, зерттеу, байқау, анықтау, тану, орындаудың өзі – оқушылар үшін жаңалық. Ал жаңалық ашу – шығармашылыққа келіп саятын үрдіс. Ізденудің жолдары мен тәсілдерін меңгерумен қатар сөздіктермен, энциклопедиялармен жұмыс істеуге, интернеттен ақпараттар ала білуге, электронды поштамен жұмыс істеуге, газет, журналдардан, көркем әдебиеттерден ақпараттар іздеуге төселеді және кітапхана жүйесімен танысады. Осындай көп еңбектің нәтижесі оқушы – субъект зерттеуші, ізденімпаз жеке тұлғаны дамытады.

1-тапсырма. Көркем әдебиеттерден сұраулы сөйлемге мысалдар теріп жазыңдар.

Тапқырлық ойындар – оқушылардың логикалық ойлауын қалыптастырады. Тапқырлық ойындардың негізгі ерекшелігі: берілген әр сұраққа бір дұрыс жауап, бір бұрыс жауаптан беріледі. Оқушылар дұрыс жауапты табу барысында талдау, жинақтау, ойлау әрекеттерін жүзеге асырады.

«Өрмекші» ойыны. Сынып 4 немесе 5 оқушыдан топтарға бөлінеді, әр топтағы оқушылар нөмірленеді. Тақтаға өрмек сызылады, тапсырмалар

үш деңгейде жазылады. Әр оқушы өз нөмеріне байланысты тапсырмаларға дайындалады. Тапсырма орындалғаннан кейін бірдей нөмірдегі оқушылар топтасады, сұрақтар бойынша талдау жүргізеді және өздерін бағалайды. Мұғалім сұрақтардың дұрыс жауаптарын береді. Дұрыс жауаптар арқылы оқушылар бірін-бірі бағалайды. Қайтадан өз топтарына келіп отырады, өз сұрақтары бойынша материалдарын түсіндіреді және бір-бірін бағалайды.

«Рөлдік» ойыны. Рөлдік ойынды үй тапсырмасын, алынған білімді және тағы басқа әрекеттерді тексеру үшін де пайдалануға болады. Бұл үшін сынып 4 топқа бөлінеді, мұнда топтар «сарапшы», «сыншы», «қорғаушы», «сөйлеуші» болады. Әр топтың тапсырмалары әр түрлі, бірақ берілген тапсырмалар бір деңгейде болуы шарт. «Сөйлеуші» тобы өз тапсырмаларын қорғайды, оны «сыншы» тобы жауаптарының осал, мәнсіз тұстарын айтады, «қорғаушы» тобы сыншы тобы айтқан сындарын жоққа шығарады, мақтайды, «сарапшы» тобы қорытындылайды, берген есептерін талдайды, толықтырады. Келесі кезекте топтар атаулары ауыстырылады. Барлық топ берілген рөлдерді орындап шығады.

«Сұхбат алу» (интервью). Сыныптағы немесе мектептегі оқу белсенділерінің бірінен (түрлі деңгейдегі олимпиада, сайыстардың, спорттық жарыстардың жүлдегері болған оқушылардан) сұхбат алындар. Олардан қатысқан сайыс немесе олимпиада қалай өткендігі жайлы, алған әсері туралы сұраңдар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда зерттеу барысында нәтижелерден біраз ғылыми түйін жасауға болады. Егер қазақ тілінің сұраулы сөйлемдерін шығармашылық жұмыстар арқылы оқытса, оқушылардың ой-қиялына түрткі болатын, логикалық ойлау қабілеті дамиды. Оқытудың жаңа технологияларын қолдану арқылы күтілетін білім нәтижелері оқушылардың ақыл-ойын дамытуға негізделсе, онда оқушылардың білім деңгейін шығармашылық деңгейге көтереді. Оқушының танымын кеңейтіп, қабілетін дамытады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Жартынова, Ж. А.** «Интерактивті оқыту әдісін қолданып сабақты жоспарлау және басқару». – Алматы, 2014.

2 **Сәмекова, Р.** Қазақ тілін оқыту әдістемесіндегі шығармашылық қарқын // «Қазақ тілі ғасырлар тоғысында: теориясы, тарихы және қазіргі жайы» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы : ҚазМУ, 2007. – 247-252 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

A. Eсенбаева

Эффективность методики обучения вопросительному предложению

Международный казахско-турецкий университет
имени Хожа Ахмета Яссауи, г. Туркестан.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. Esenbayeva

Efficiency of a technique of teaching interrogative sentences

A. Yesevi Kazakh-Turkish University, Turkestan.
Material received on 05.09.17.

В статье рассматривается система эффективных упражнений и заданий для обучения вопросительным предложениям. Дан анализ контактной и интерактивной методикам обучения, используемых в процессе выполнения упражнений и заданий для освоения типов вопросительных предложений. Кроме того представлено сравнительное описание традиционных и инновационных методик обучения вопросительным предложениям.

The article deals with the system of effective exercises and tasks for teaching interrogative sentences. There is given an analysis to the contact and interactive techniques of training, the exercises used in the course of performance and tasks for development of types of questions. Besides the comparative description of traditional and innovative techniques of teaching interrogative sentences is submitted.

М. Қ. Жүнісова¹, З. З. Ордабаева², А. Т. Рахметова³

¹ф.ғ.к., доцент; ²филология магистрі, аға оқытушы; ³филология магистрі, оқытушы, Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

e-mail: zhunusovamk@mail.ru; ²ordabaevazz@mail.ru; ³solnyshko2006@mail.ru

«МАНАС ЖЫРЫ» ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ

Мақаланың мақсаты сотталған адамдардың жеке адамдар арасындағы хаттардағы арготизмдердің функционалды және стилистикалық сипаттамасын зерттелуі болады. Зерттеу нысанын ерекшелігін есепке алумен енгізілген байқау қолданылды, тілдік мәліметтің зерттелуі сипаттама әдісі, салыстырмалы және статистикалық әдістер, жалпылау тәсілі арқылы өткізілді. Аргоның пайда болуы, қалыптастыруы және қызмет етуі, оның басқа тілдік жүйелерімен әрекеттестігі және басқа ұлттық тіл формаларға ауысуы белсенді зерттеледі. Жеке адамдар арасындағы хаттардағы арготикалық лексиканың функционалды және стилистикалық сипаттамасы әртүрлі негіздерде лексемаларды топтау түсінілуі болады. Арготикалық лексиканы тілде синоним бола алатын мәдениет аспектілердің маңызын есепке алып топтау болады.

Кілтті сөздер: гажайып мұра, қазақ ғалымдары, тарихи, рухани, фольклортану ғылымы, ғылыми ізденістер, манастану ілімі.

КІРІСПЕ

Қазақстан халқының егемендікке ие болып, өз алдына тәуелсіз дербес мемлекет атануы тек саяси, экономикалық салада ғана емес, ұлттық рухани кеңістікте айрықша маңызы бар мәнді құбылыс екені еш дау тудырмаса керек. Қандай халық болса да оның рухани мұрасының аса бай болуы ұлттық рухқа байланысты, ұлттық дүниетаным мен қоғамдық, эстетикалық тағылым ұғымдарымен органикалық бірлікте, біртұтас байланыста болып келетіні баршаға аян. Уақыт өткен сайын, замана көші алға жылжыған сайын халықтың өзі жүріп өткен жолына, тарихының сан алуан, тар жол, тайғақ кешуге толы иірімдеріне тұтас назар аударуы, ой елегінен өткізіп, болашақ ғұмырына болжам жасауы – зерденің айқындығына, сананың сәулеленуіне тікелей қатысы бар құбылыс.

Руханият мұралары мол ұлттың тарихы да бай. Тарихы бай халық қана сол тарихты жасай алады. Тарих дегеніміз кез келген халықтың, адамзат

баласының ғасырлар бойғы жүріп өткен жолындағы жай ғана хронологиялық көрсеткіші емес, сонымен қатар сол халықтың ұзақ мерзім бойында ұлт болып қалыптасуы, өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ұлттық кескін-келбеті, болмыс-бітімі деген сөз. Сондықтан да қазақ халқының тарихындағы аса мол мұраларды қазіргі тәуелсіздік жағдайы тұрғысынан жаңаша саралап, бағалаудың, зерделеудің маңызы айырықша. Күні кеше ғана КСРО сияқты алып империя салтанат құрып тұрғанда кез келген ұлттың руханият мұрасының қаншалықты бұрмалаушылыққа ұшырағаны, әділ бағасын ала алмай, социалистік реализмнің негізгі принциптерінің туындауына жағдай жасаған кеңестік идеологияның салқынына ұшырағаны мәлім.

Ендеше, ұлттық руханиятымызға қосылған аса ірі мұраларды қайтадан саралау, олар туралы ертелі-кеш жазылған зерттеу еңбектерін, әсіресе, олардың әдіснамалық сипаттарын тәуелсіз елімізде қалыптаса бастаған қазіргі ғылыми позиция тұрғысынан зерделеу, біле білсек, тәуелсіз дейтін ұғымның ғалымдар алдына қойып отырған тарихи міндеті деп қабылдауымыз керек. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Біз өзіміздің қазіргі тарихымызда тұңғыш рет тұрлаулы, қалыпты ертеңгі тіршілігіміз турасында, бір кездегідей бұлыңғыр мақсатымыз бен келешегіміз ретінде емес, іске асқан мұрат, үмітімізді ақтаған уақыт ретінде ауызға ала бастадық» деп айрықша астын сызып айтуы барша қазақстандық ғалымдар үшін ерекше маңызы бар мәселе деп атаған орынды.

Тәуелсіз Қазақстанның аз ғана мерзім ішінде демократиялық үрдістерді қоғамдық өмірге енгізе бастауы, әлемдегі өркениетті елдер қауымдастығынан лайықты орынға ие болуы, тереңірек үңілсек, тек өзіндегі ұлттық мәдени, әдеби мұраларды төл топырақты ғана зерттеумен шектелмесе керек. Яғни, жалпыадамзаттық құндылықтар қатарына қосылатын рухани жауһарларды әлем халқына таныту, олардың зерттелу тарихын, әдіснамалық тәсілдерін зерделеу – бүгінгі күннің басты міндеті. Егер қазақтың ұлттық болмысын айдай әлемге танытып, жалпыадамзаттық құндылықтар қатарынан ойып тұрып орын алатын небір асыл мұраларының мол екенін айтсақ, түбі бір қырғыз халқының да ұлттық мақтанышы «Манас» жырының осы ауқымнан табылар асыл дүние екенін жаңаша көзқарас тұрғысынан пайымдағанымыз абзал. Себебі, түбі бір, тамыры бір туыстас халықтың осынау ғажайып мұрасын, бәрінен бұрын қазақ ғалымдары алғаш рет зерттеп, қағазға түсірді. Қазан төңкерісіне дейін-ақ орыстың зерттеуші ғалымдарының, атакты қазақ ғалымы Ш. Уәлихановтың [1], ал кеңес дәуірінде М. Әуезов [2], Ә. Марғұлан [3], Р. Бердібаев [4] т.б зерттеушілердің назарын айрықша аударды.

Әрине, қандай қоғамда болса да, замана талабы, уақыт міндеті, дәуір мақсаты болатыны мәлім. Сондықтан да күні кешегі патшалық Ресей тұсындағы орыс зерттеуші ғалымдарының «Манас» жырын зерттеуде алдарына қойған мақсатының болғанын естен шығаруға болмайды.

Ал, Ш. Уәлихановтың болмысына біткен асқан сұңғылалық пен «Манасты» жалпақ әлемге жария етіп, баршаға танытпақ болғаны тарихи шындық. Осынау аса құнды ұлттық мұраның алуан түрлі зерттеулерге арқау болуы тарихи және қоғамдық қажеттіліктен туындаған болатын. Кеңестік дәуірде М. Әуезов, Ә. Марғұлан, Р. Бердібаев т. ғалымдар «Манас» жырының тарихи, әділ, шынайы бағасын алуына үлкен үлес қосып, оны жан-жақты зерттегені мәлім. Алайда кеңестік дәуірі кезіндегі идеологиялық саясаттың салдарынан әдебиетте таптық, партиялық принциптерді айрықша назарда ұстаған социалистік реализм әдісінің қырағылығынан жоғарыдағы зерттеушілердің көкейіндегі көп ойларын жеріне жеткізіп айта алмағаны және аян. Ендеше, осынау ақиқат шындыққа ден қойсақ, «Манас» жырын зерттеген еңбектердің әдіснамалық тәсілдеріне назар аудару мәселесі өзінен өзі аса маңызды мәселе ретінде туындайды. Ал, қандай ұлттың болсын руханият мұрасындағы зерттелу әдіснамасын зерделеу онда орын алып келген европацентристік таным, нигилистік көзқарас салқынын ашуға септігін тигізері анық. Сондықтан да бұл айтылған мәселелер қазақ фольклортану ғылымында күні бүгінге дейін жан-жақты зерттеу нысанасына айнала қоймағандықтан, мақаланың өзектілігін көрсетеді деген қорытынды жасауымызға толық негіз бар. Екіншіден, «Манас» жырының зерттелу мәселелері, әдіснамалық тәсілдемелері белгілі бір дәрежеде қазақ фольклортану ғылымының туу және қалыптасу жолдарына да тікелей қатысы бар деп айтуға болады. Міне, осылайша қысқа тұжырымдағанның өзінде-ақ аталмыш мақаланың аса өзекті де көкейкесті мәселеге арналғанын пайымдау қиын емес.

Соңғы жылдарда қазақ фольклортану ғылымындағы күні кешегі дәуірдегі идеология талаптарының қаншалықты дәрежеде болғандығы жайлы недәуір ой-пікірлер ортаға салынып, бірталай еңбектер жарыққа шықты. Бұл орайда Р. Бердібаев [5], Уақатов [6], О. Нұрмағамбетова [7], Адамбаев [8], С. Қасқабасов [9], Е. Тұрсынов [10], Ш. Ыбыраев [11], Ә. Қоңыратбаев [12], Абылқасымов [13], А. Сейдімбеков [14], С. Садырбаев [15], Рақымов [16], З. Сейтжанұлы [17], Әзібаева [18] т.б. еңбектерін атаған жөн.

Қазақ фольклортану ғылымында манастану ілімінің қолға алынып зерттеле бастауы, бұл ілімнің уақыт өте келе үлкен бір зерттеу мектебіне айналғаны, манастану ілімінің зерттелу барысындағы әдіснамалық мәселелерді қарастырғанымызда қазақ ғалымдары А. Байтұрсынов,

Х. Досмұхамедұлы, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмайылов, М. Қаратаев, М. Ғабдуллин т.б. [19] еңбектері. Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, манастану ілімінің қазақ фольклортану ғылымында үлкен сала екендігі, оның зерттелу әдіснамасы айрықша назар аударуды қажет ететіндіктен, әлемдік фольклортанудағы аса құнды пікірлер, теориялық тұжырымдар қалдырған Л. Гумилев, В. В. Бартольд, Д. Лихачев, Е. М. Мелетинский, В. Я. Пропп, Н. Путилов, В. М. Жирмунский, Н. Я. Бичурин, С. Е. Малов, С. М. Абрамзин, Л. Ю. Климович, А. К. Боровков, П. Николаев, А. Курилов, А. Гришунин, С. Машинский, А. Бушмин т.б. авторлар [20].

«Манас» жырының алатын орнын көрсетуге деген талпыныс әр жылдары осы жырдың зерттелу әдіснамасын ғана емес, сонымен бірге қазақ фольклортану ғылымының өсу, өркендеу табиғатын да айқындауға мүмкіндік береді. Қазақ фольклортану ғылымында үлкен бір зерттеу нысанасына айналып, өз алдына манастану ілімі аталған осынау әдеби мұра ғылыми тұрғыдан әр зерттеушінің қолданған тәсілдерін тұңғыш рет жан-жақты қарастырып, талдауымен ерекшеленеді.

Қырғыз халқының теңдесі жоқ «Манас» эпосын зерттеудегі ұлы жазушы, ғалым М. Әуезовтің алатын орны ерекше. Бауырлас елдің ұлан ғайыр эпосын отызыншы жылдардың басында-ақ көз қырына алған М. Әуезов «көркемдігі мен тарихи құндылығы жағынан «Манас» эпосы әлемнің жауһар туындыларының алдыңғы қатарынан орын алады» – деген бағасынан көзі жұмылғанша танбай өтті. Және мұны байыпты, терең зерттелген еңбектерімен, іс-әрекеттерімен де дәлелдеген болатын. Өзінің көпке танымал «Киргизский геройский эпос – «Манас» деген көлемді зерттеуінде «Манас» жырын зерттеген ұзақ жылдарына тоқталып өтеді: «Мен 30-жылдардың басында «Манасты» зерттеуге кірістім де 1935-жылға дейін өз зерттеуімнің алғашқы нұсқасын тәмамдадым, ал 1937-жылы жөндеп шықтым. 1942-43-жылдары мұнда мен жоқта оны біреулер үстінен қарапты. Бірақ 1944-жылы мен өзім тағы өңдедім де, Тіл және әдебиет институтына тапсырдым. Осы еңбектің негізінде жазылып, газеттерде жарияланған кейбір мақалалар болмаса, ол тұтас қалпында әлі жарық көрген емес. Оның үстіне сол кезде, яғни отызыншы жылдардың бас кезі мен орта шенінде «Манастың» Сағымбай нұсқасынан басқа варианты болған емес. Қаралаев варианты 1936-жылы жазылып алына бастады. Мен сол жазып бітпеген нұсқаны оқыдым. Ал Молдабасанды тыңдап көрдім, бірақ оқыған емеспін» [2, 237]. М. Әуезов «Манас» эпосын зерттеу мәселесін мұнымен тоқтатып қоймай, ары қарай жалғастыра түседі. Бұл кездегі зерттеулерінің барлығын жеке қол кітапшаларымен бөліседі де, олар еңбек болып жарыққа шықпай қалады.

М. Әуезовтің «Манас» эпосын өмірінің соңына дейін зерттей жүргенін дәлелдейтін жайт – 1952-жылы Фрунзе қаласында өткен аса тартысты конференциясындағы оқиға. Бұл конференцияның басты мақсаты «Манасты» кертартпа туынды деп тыйым салу болатын. Әрине, мыңдаған жылдар бойы зор рухани мұрасына айналған «Манас» эпосының тағдыры талқыға түскенде қырғыз халқының да күні тұтылғандай болып еді. Елдік намыс пен білім сарапқа түскен осынау ұлы дүрбелең жиында «қырғыз совет халқына «Манас» эпосы керек пе, жоқ па?» деген тақырыпта ашына сөз сөйлеп, эпостың қас жауларына қақырата соққы беріп, мың жылдық «Манас» эпосын халық құшағына табыстырған да М. Әуезов. Осы тартысты конференцияны өз көзімен көрген Ш. Айтматовтың: «Өзге елге сапар шегіп, бөтен жұрттың табалдырығын аттай қалсам, өзіммен ұлттық екі асылымды ала барамын. Оның бірі – «Манас», екіншісі – М. Әуезов. «– Сіз кімсіз, қазақсыз ба, әлде қырғызсыз ба?» – дегендерге мен «Манас» жайында, М. Әуезов хақында әңгімелеп беремін» – деуін М. Әуезовке қырғыз халқы атынан арнаған зор құрметтің белгісі деп ұғу керек.

«Манас» эпосының шығу тарихы туралы алғашқы құнды пікірлер айтқан зерттеуші М. Әуезов эпосқа сюжеттік желі болған оқиғалардың ішінен каншама жылдар материалдар, архивтік құжаттар іздеп сарылды. Әрі Кеңес Одағына, шет елдерге мәшһүр академик жазушының құлашын кеңге жайып парасатты зерттеулер жасауына мүмкіншілігі мол еді. Зерттеу жұмысына керекті материалдарды М. Әуезов 1924-жылдары Қазақстандағы орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде ғылыми-ұйымдастырушылық қызмет атқарған кезінен жинастыра бастаған. Экспедицияның жинаған қазыналарының ішінен «Манас» эпосына байланысты тарихи деректерді, аңыздарды екшеп алуға ұмтылған манастанушы ғалым өзі де көне көз қариялармен аз жүздескен жоқ. Ақыры көп жылғы ізденіс, атқарылған еңбек мәнсіз қалмады. Эпостың өткені, қазіргісі, болашағы туралы сараптама жасаған туындылары жарық көрді. Ал өзі күмәнді болған, зерттелуі толыса қоймаған материалдарын қол кітапшаларымен бөлісті. Бұл күнде М. Әуезовтің жарық көрген, көрмеген еңбектері манастану ғылымы үшін өте құнды дүниелер болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Олай болса жоғарыда көрсетілген жағдайлардың барлығы да М. Әуезовтің «Манас» эпосын зерттеуде соны соқпақ, айрықша жол салған манастанушы ғалым екендігінің айғағы. Бұл орайда қырғыз ғалымы С. М. Мусаевтың: «Особое место среди исследователей «Манаса» принадлежит выдающемуся казахскому писателю, знатоку фольклора, видному ученому М. Ауэзову, который активно работая над эпосом с конца 20-х годов и до последних лет

своей жизни. Известная его работа «Киргизская народная героическая поэма «Манас», явившаяся результатом многолетних скрупулезных исследований, относится к числу фундаментальных трудов по «Манасу» [19, 422], – деген пікірі көңіл қуантады. Манастану ілімінің негізін салған Ш. Уәлихановтан кейінгі манастанушылар арасында кең маңдайы жарқырап, шоқтығы биіктей түсетін бірегей ғалымның зерттеулеріне тереңірек зер салып үңілсек, казак фольклортану ғалымының да төл жетістігі екені даусыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Уәлиханов, Ш. Ш.** Таңдамалы. – Алматы : Жазушы, 1985. – 566 б.
- 2 **Әуезов, М. О.** Уақыт және әдебиет. – Алматы : ҚМКӘБ, 1962. – 427 б.
- 3 **Марғұлан, Ә. Х.** Шоқан және «Манас». – Алматы : Жазушы, 1971. – 164 б.
- 4 **Бердібаев, Р.** Сарқылмас қазына. – Алматы : Мектеп, 1983. – 247 б.
- 5 **Бердібаев, Р.** Қазақ эпосы (Жанрлық және стадиялық мәселелер). – Алматы : Ғылым, 1982. – 232 б.
- 6 Уақатов Қазақтың халық өлеңдері. – Алматы : Ғылым, 1974. – 288 б.
- 7 **Нұрмағамбетова, О. А.** Казахский героический эпос. Қобыланды батыр. – Алматы : Наука, 1988. – 82 б.
- 8 Адамбаев Қазақтың шешендік өнері. – Алматы : Ғылым, 1984. – 136 б.
- 9 **Қасқабасов, С.** Қазақтың халық прозасы. – Алматы : Ғылым, 1984. – 272 б.
- 10 **Тұрсынов, Е.** Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы : Ғылым, 1976, 1999. – 99 б.; Тюрко-монгольские версии сказания о ослеплении циклопа // Советская тюркология. № 3, 1975. – С. 180-183.
- 11 **Ыбыраев, Ш.** Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы : Ғылым, 1993. – 296 б.; Қорқыт және шаманизм // «Қорқыт ата» энциклопедиялық жинақ. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы бас редакциясы, 1999. – 799 б.
- 12 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклористикасының тарихы. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 287 б.
- 13 Абылқасымов Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. – Алматы : Атамұра-Қазақстан, 1993. – 176 б.
- 14 **Сейдімбеков, А.** Күй шежіре. – Алматы : Ғылым, 1997. – 224 б.
- 15 **Садырбаев, С.** Фольклор және эстетика. – Алматы : Жазушы, 1976. – 152 б.
- 16 **Рақымов, Б.** Тарихи эпос табиғаты: Қазақ тарихи жырларының поэтикасы. – Қарағанды : ҚарМУ баспасы, 1999. – 235 б.

17 Сейтжанұлы, З. Тарихи эпос (Шыңжаң казактарының фольклоры бойынша). – Алматы : Ғылым, 2014. – 112 б.

18 Гумилев, Л. Н. Қиял патшалығын іздеу / Аударғандар: Ә. Жұмабаев; П. Бейсенов. – Алматы : Балауса, 1992. – 441 б.

19 Манас. Киргизский героический эпос. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства, 1984. – 543 с.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

M. K. Zhunusova, Z. Z. Ordabayeva, A. T. Rakhmetova

Несколько слов о «Манас жыры»

Қарағандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова, г. Қарағанда.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

M. K. Zhunusova, Z. Z. Ordabayeva, A. T. Rakhmetova

A few words about «Manas zhyry»

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 05.09.17.

В статье доказывается факт первенства казахстанских ученых в изучении прекрасного наследия киргизского народа. Всесторонне исследуется большой вклад казахских ученых в историческую, справедливую и истинную ценность поэмы «Манас». Авторы статьи стремились показать величие поэмы «Манас», которое дало возможность развитию методологии изучения поэмы, а также к развитию определения предмета изучения казахского фольклора. Казахский фольклор стал главным объектом исследования, авторами проделан обзор исследований, доказана необходимость всестороннего рассмотрения использованных методов каждого исследователя с научной точкой зрения, в так называемом в литературном наследии учения о Манасе.

The article proves fact championship of Kazakhstan scientists in exploring the beautiful heritage of the Kyrgyz people. Comprehensively researched the great contribution of Kazakh scientists in historical, fair and true value of the poem «Manas». The authors sought to show the greatness of the poem «Manas», which has enabled the development of the poem study methodology, as well as the development of the definition of the subject matter of Kazakh folklore. Kazakh folklore has become the

main object of study, the authors have done a review of studies, proved the need for a comprehensive review of the methods used for each researcher with a scientific point of view, the so-called literary heritage in the doctrine of Manas.

UDC 821.512.122.+821.512.161

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³

¹Doctor of philological sciences, professor; ²Doctor of philological sciences, professor; ³Candidate of philological sciences, professor, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;

³baratova.muhabbat1970@mail.ru

ARTISTIC APPROACH AND IMAGERY

This article discusses the problems of artistic approach and imagery.

Keywords: Kazakh literature, realism, romanticism, epic genre.

INTRODUCTION

When it comes to the development of the lyrics of Kazakh we can not concluded that artistic approach, realism or romanticism in the lyrics were not studied. There is no the researchers or writers who do not search realism and romanticism, special monographs have published on that theme [1]. However, the title of this book is different, one of which provides for the development of artistic method prose (M. Karataev), second includes some of the development of lyrical realism (M. Karayev), nevertheless romanticism in Kazakh prose progresses slowly. The third paper is known by artistic method on drama (R. Nurgaliyev). Without a doubt, it is not written about lyrics, but the value is his opinion about artistic method. While all of this terms of the vocabulary of the Kazakh art will not compensate for a special study of the term.

Therefore, the only approach to previous studies in literature were group study, we must be kept in mind that. Even in the early of twentieth century Kazakh literature can not consider without M. Zhumabaev, Shakarim Kudayberdiyev, Mashkhar Zhussip Kopeyev etc. These poets made a lot of contribution in Kazakh literature and lyrics, of course it was seriously complicated work. Obviously, the study of literature never ends, only research of one work opens new subject for searching, taking into account that the previous research at the time, and now valuable and anyone cannot deny it. Kazakh literature like other topics, such

as realism, romanticism is still a lot to study and to develop, also it needs for a comprehensive preliminary estimations of the most important sides of it. We will discuss some of the most important matters of this theme.

MAIN PART

Starting with the release realism, romanticism, in the first place, its opposed to each other on a regular basis, or should be aware that this is a completely different method. Second, many other common issues they have, but also there is a fundamental difference between the two approaches which needs to prove that. Third, both of these two methods in one novel does not triumph, in one they would have first meaning, then attention for them should be paid back. Fourth, the development of romanticism the achievement of realism are important and the romanticism's success are useful for the development of realism. To take consider these fundamental princip we open the role of a certain method, and the other can not be left unnoticed.

Talking about realism, certain specific character «one» or «thousand» («thousand» it is conditional: it may be in the hundreds of millions: but not limited «one», it was similar to the concept of the accumulation of a lot of people). But we can not divide realism from romanticism. Because the unity of the romanticism and personalization. Of course, the accumulation of realism, personalization often shows ordinary people more than in a normal condition at the time of Romanticism appears to the owners of the more unusual pieces.

Although it is not clearly distinguishing between the specific and the usual, mostly its accure in the first or second stage and the researcher should consider and it is likely the most acute needs of sophistication. Summing up the view of all this, we say, the most common sense of ordinary people dominate («priority» the conce pt of «one» is not to be), the work is approaching realism, creates a special rule of human actions in this case, it turns into romanticism.

People of encumbrances from the problem that they had, the great men who seek justice and wanted to prevent evil faces with trouble, no matter which country when all these art deployment of romanticism, and even today it has contributed to the establishment of the rule. Romanticism in works of Magzhan Zhumabaev clash such pressure, there was a panic that had become trouble some times.

The ordinary life of Kazakh farmer, the soul of the ordinary people B. Maylin tried to illustrate in his works, he is first poets who comes in our mind when we speake about Kazakh farmer. We can see it in poem of B. Maylin, when he describe lyrical heroic, lyric images (for example, Mirqimbay, etc.), that time the main theme was to open the eyes of ordinary kazakh. If we speak about S. Seifullin's character, which is not usual, we meet a lot of properties that belongs special person. Despite such significant differences S. Seifullin and B. Maylin

have some similarities, there are also common motives in their works. They: As a rule, writes about advance even glorified of life, also all focused on the bright side of life in a southern, it is too far from resolved, however the disaster would be too superficial aspect of the shadow. As a result, S. Seifullin, B. Maylin such as I. I. Zhansugurov, S. Mukhanov etc. poets, they face a lot of difficulties in their life but they has been simplified complicated reality and show it only one-side. These poets look at the events in that period with the leaders position and tried not to make mistakes. We do not mean that this type of life is the worthes, and it made saying that all the award. Talented poets can show even with their praise songs sang tough aspect of life. However, the ability to search for a single achievement and ignore a number of life's diversity, was downside of that moment. That is, certain traditions born in the same time period, a lot of downside of life, mistakes if we look at it with eyes of high consciousness, a lot of poets does not take into account (not taking into account because of the pressure), the scope of the situation, but M. Zhumabaev shows that there is a massive achievement. In this regard, M. Zhumabaev romanticism may be difficult to move away from the truth of reality (the censorship of the time, the pressure in the dam, to view the works of light) must take into account those born as a result of the search [2].

Literary realism takes place as a significant development of romanticism. Nowadays literature is developing mainly in the direction of realism, but it does not mean that there is no connection with romanticism [3]. Romanticism was yesterday and exists today. Of course, it is still too isolated, too «clean» and not to take into account the kind of character that developing. In general, people always desire something unusual and it does not matter in when and what form, actually that creates the elements of romanticism. This means that a single romanticism can not form literature without realism, like this realism without romanticism as one wings bird, they are really disable. So long as we live, this is not the opposite of one of the two methods, both should exist.

Epic of XX century genre specifics of the software, which often features the usual normal people will be taken into account. For example, when Shuga was separated, Abdirahman (B. Mailin's story «Mark of Shuga») wedding of Kamar sulu, Ahmet (the novel of S.Toraighyrov «Beautiful Kamar») ordinary people can not do anything with this they just stayed at home. After all, how much stronger you will be, even if the individual can not shine for a long time. Nevertheless, one of the field for a long time that it is not in the same position (on the other side it is a reality) does not always justify himself, can not be ignored. The facts of life has become a reality and at the same time eager to change the situation, otherwise opens the door to take into account that there is a faith in the power of romanticism. So, the powerful Medgat the owner of the only remaining power make him to take revenge, followed by eating (M. Kunanbayev's poem, «Medgat-Kasym») believe

that a specific home. During the reign of the great punishment, while under water erupting Kasym endurance over the sound of his rank and file are completely different to the exclusive nature of the person. After the self-offending Mary, the use of capital punishment, killing her will not disclose the nature of the special assignment. Seek justice not like Kasim characterized by the presence of genuine caring (Gaziza's love with Salim and look at the reunion activities). All of this proved that Kasim is romantic hero.

Speaking about epos romanticism we can not mention folklore, it is not only of literature, it can not distract models. For example, «Kozy Korpesh Bayan Sulu» Kodar his personality he saved ninety thousand horses of Karabai in the desert, however. If he was just one of the crowd, he can do such kind of things, otherwise it is not impossible to make alive such size of the animal to survive in a difficult situation, so that only the owner of the braveness can do it, it is surely not unusual person he is a romantic kaharman. So, before the October Revolution of 1917, Kazakh literature, including the epic genre, a little piece of stronger and more long-lasting romantic kaharman. Romantic kaharman in epos has a special shape, the military did not want to be armed lyrical effect. If we reread again poems of M. Otemisov, lyrical kaharman it belongs to the usual features, it is different from a typical piece and see the hero's action. Thus, Kazakh poet M. Zhumabayeva, we look at the literature, only a few side of romanticism, in particular, the strength, great courage appeared in his poem. To have the form of a romantic heroes. In this regard, the only armed, masculine image is not limited to the creation of Romanticism as a way of life and multi-faceted capabilities of a thorough, comprehensive, in particular, M. Zhumabayev can say there was wide. Magzhan's method of Kazakh literature works of Romanticism was the peak of maturity. Magzhan searched Russian romantic poets of western knowledge (such as the achievements of realism) to absorb its national color. Thus, the global expansion of the city of romanticism, which owns the world's mosaic of national expression. M. Zhumabayev Romanticism works had the kind of success in Kazakh literature and in the world of culture.

CONCLUSION

In all corners of the human soul epic lyrics of the genre, such as aggravated as a way to say that realism would say there is a kind of romanticism area. Even with regard to the nature of the lyric, human capital or to one of the Shadow comprehensive sense of realism (how rich) method of doing anything should be kept in mind. A way to open the human soul romanticism can help, it will not break the realism even thrive, can not be ignored that the union [4].

Talk about poetry to depict the human sense of orientation, deserve clear and simple understandable figures.

It is difficult to face serious orientation, criteria. All the complexity of life: it never will have to take into account the absoluteness that it is not impossible to learn. Therefore, more than one «strange» things seem to be not understandable, sharp, complexity and begin to produce in the first place.

REFERENCES

- 1 **Қаратаев, М.** Социалистік реализмнің казак прозасындағы қалыптасуы. – Алматы : Ғылым, 1965.
- 2 **Павловский, А. И.** О романтическом изводе реализма («Русский романтизм» кітабы ішінде). – Л. : Наука, 1978. – 268 с.
- 3 История русской советской поэзии. – Л. : Наука, 1983. – С. 9
- 4 **Петросов, К. Г.** О спорных проблемах романтизма в русской литературе конца XIX – начало XX века. («Русский романтизм» кітабы ішінде). – Л. : Наука, 1978. – 257 с.

Material received on 05.09.17.

Қ. П. Жүсіп, Н. Қ. Жүсінов, М. Н. Баратова
Көркемдік әдіс және бейнелілік

С. Торайғыров атындағы
 Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
 Материал 05.09.17 баспаға түсті.

К. П. Жүсіп, Н. К. Жүсупов, М. Н. Баратова
Художественный прием и образность

Павлодарский государственный университет
 имени С. Торайғырова, г. Павлодар.
 Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Бұл мақалада көркемдік әдіс және бейнелілік мәселелері жан-жақты қарастырылады.

В данной статье рассматриваются проблемы художественного приема и образности.

Д. Е. Капанова¹, Е. Б. Тяжина²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., шет тілі кафедрасы; ²ф.ғ.к., аға оқытушы, шет тілі кафедрасы, С. Сейфулин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Берілген мақалада көркем шығармадағы жалқы есімдердің семантикаға қатысты мәселері қарастырылады. Көркем шығармадағы жалқы есімдер де жазушы тіліндегі өзекті, әрекеттік сөздік қорға енетіні сөзсіз.

Кілтті сөздер: жалқы есімдер, мәтін лингвистикасы, семантикалық композиция, жалқы есімдер семантикасы.

КІРІСПЕ

Жалқы есімдер тіл, сөйлеу, мәтін, әсіресе көркем әдебиет деңгейінде түрлі семантикалық түрге ие. Жалқы есімдердің барлық топтары сөйлеудің әр түрлі функционалдық стильдерінде әр түрлі стилистикалық қызметте қолданылады. Сондай-ақ көркем әдебиет стилінде жалқы есімдер белсенді түрде эстетикалық қызметімен қатар жүреді. Ол көркем шығарманың әр түрлі жанрларында коммуникативтік-номинативтік, сипаттамалық, мінездемелік, уақыттық-кеңістіктік, идеологиялық, мәдени-тарихи, т.б. түрде көрініс табады.

Ғалым Л. В. Щербаның пікірінше, әдеби шығарманың мәтіні – жазушының эстетикалық тұрғыдан ұйымдастырылған «жеке сөйлеу әрекетінің» нәтижесі. Жазушының жеке жүйесін (стилін) білдіретін оның «әрекеттік сөздігін» құрайды немесе бейнелейді [1, 34 с.].

Көркем әдебиеттегі жалқы есімдер де жазушы тіліндегі осы өзекті, әрекеттік сөздік қорға енетіні сөзсіз. Көркем мәтіннің жүйелік ұйымдастырылуы туралы Прага лингвистикалық үйірмесінің әйгілі тұжырымдарының авторлары да жазған: «Поэтикалық шығарма – бұл функционалдық құрылым, сондықтан оның жеке элементтері бүтінмен байланыссыз ұғыныла алмайды» [2, 25 б.].

Сөйтіп, көркем сөйлеу стилистикасы бойынша жазушы тілінде екі әр түрлі жүйе өзара қатынаста болады. Ол жүйеге жалпы халықтық әдеби тіл мен жазушының жеке сөйлеу шығармашылығы жатады. Алайда бұл екі жүйені біріктіруге де бөлуге де болмайды, себебі жазушының «жеке қолданысы» жалпы халықтық тілге негізделеді, алайда ол оған пара-пар емес.

Көркем әдебиеттің әрбір элементі мәтін құраушы қызмет атқарады.

Жазушының сөз қолданысы оның мазмұндық-стилистикалық жүйесінің негізін құрайды. Ол тілдегі лексикалық бірліктерді мазмұны жағынан толықтыру, сөз таңдау арқылы көрінетін шығармашылық әрекеті. Тілдегі лексикалық бірліктерге ономастикалық атаулар да жатады. Көркем шығармашылық заңы бойынша жазушының сөз қолданысы әрқашан да сөздің мағыналық құрылымының жаңаруымен, оның контекстік байланысымен, сөздің ерекше көркем мағынасының жасалуымен байланысты.

Б. А. Ларин ерекше көркем мағынаны 1923 жылы эстетикалық мағына деп атаған. Эстетикалық мағынаның жасалуы туралы ғалым былай дейді:

«Эстетическое значение возникает при поглощенном прямом значении слова, оно скрыто в тех включенных в него «обертонках смысла» которые появляются при неразрывной связи смысла с разными частями художественного текста от предложения, абзаца до главы и целого произведения, т.е. от малого до большого контекста. Оно необязательно, даже неожиданно, по поводу данной реалии, но незаменимо, как выражения модального качества мысли» [3, 32 с.].

Эстетикалық қызмет пен мағынаға, әсіресе, көркем мәтіндегі кейіпкерлердің тағдыры мен болмыс-бітімін өзі айтып тұратын есімдер ие. Егер мұндай есімдер белгілі әдеби мәтіндерде басқа бірліктермен қатар қызмет атқарса, онда олар эстетикалық мазмұнға да ие болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі мәтін лингвистикасы өз бастауын көркем сөйлеу стилистикасынан, грамматикадан (синтаксистен) және прагматикадан алады. Оның бірнеше бағыты бар және ол көркем мәтіннің типологиялық қасиеттерін зерттейді

М. Н. Кожина өзінің «Стилистика соотношения с лингвистикой текста» атты мақаласында: «Мәтін лингвистикасы мен стилистиканың тек зерттеу нысандары ғана емес, зерттеу пәні де ортақ. Бұл екі ғылыми сала да мәтіннің құрылымдық (немесе жүйелік) ерекшеліктерін зерттеуді алдарына міндет етіп қояды» [4, 98 с.], — дейді.

Ол мәтіннің өзіне тән мынадай белгілерін көрсетеді:

- байланыстылық (лебіз білдірудің әдістеріндегі байланыстылық);
- бүтіндік (мәтін мазмұны мен құрылымының бүтіндігі);
- мәтіннің тереңдігі (мәтіншілік мазмұн);
- концептуалдылық немесе концепт (В. А. Кухаренко бойынша);
- интеграция;
- проспекция;
- ретроспекция;
- когезия (мәтіншілік байланыстар) – мәтін құрудағы тема мен реманың қайталануы, өзара байланысы негізінде жасалады.

Э. Г. Ризель мәтін құрылымына тән үш қасиетті көрсетеді. Оларға:

- 1) заттық- қисындық;
- 2) архитектуроналық (абзац, бөлім, тарау, т.с.с.);
- 3) мазмұндау формасы (суреттеу, хабарлау, монолог, диалог) жатады.

И. Р. Гальперин «Текст как объект лингвистического исследования» атты еңбегінде мәтіннің мынадай негізгі белгілерін анықтайды:

- ақпараттылығы (деректік, тұжырымдық және мәтіншілік);
- мәтіннің бөлшектілігі;
- когезия;
- континуум (көркем кеңістік пен уақыт категориялары);
- мәтін бөліктерінің мазмұны;
- мәтіндегі ретроспекция мен проспекция;
- мәтіннің модальділігі (субъективтілігі мен объективтілігі);
- мәтіннің сатылығы мен аяқталғандығы [5, 92 с.].

Көркем мәтінге тән бұл белгілердің бәрі мәтіннің лексика-семантикалық жүйесімен және жалқы есімдерді қолдануымен байланысты. Ономастикалық сөздер көркем сөйлеудің барлық түрлерінде кездесіп, әдеби мәтіннің негізгі қасиеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік жасайды.

Алайда, мәтін лингвистикасы бойынша әдебиет авторлары жалқы есімдерді көркем мәтінді ұйымдастырудың құрылымдық-мағыналық маңызды құралы ретінде көңіл бөлмейді. Тек зерттеуші В. А. Кухаренко ғана өзінің «Интерпретация текста» атты еңбегінің «Жалқы есімдер» тарауында «Мәтін деңгейінде актуалдану» атты бөлім арнайды [6, 101-110 с.]. Ол мәтінді өзінше коммуникативтік бірлік ретінде анықтай отырып, көркем мәтіндегі тақырып және жалқы есім сияқты стилистикалық категорияларға тоқталады.

В. А. Кухаренко жалқы есімдердің мағынасы мен қолданылуы туралы мынандай пікір айтады: «Семантически полное в языке ИС выступает предельно информационно насыщенной единицей в речи каждого коммуниканта, ибо, означивая объект, включает весь запас знаний говорящего о нем» [6, 102 с.]. Бұл білімнің көлемі сөйлеу жағдайы мен тілдік қарым-қатынасқа түсуші ұстанымына байланысты өзгеріп отырады. Жалқы есімдердің сөйлеудегі типтік қасиетіне автор толық ақпараттылықты, ақпарат көлемі мен эмоционалды-бағалаушылық бағыттылықтың бірден төмендеуін және жалқы есімдер мазмұны мен қарым-қатынас жағдайы арасындағы бір мазмұнды байланысты жатқызады.

Бұл қасиеттердің бәрі көркем шығарма мәтіндерінде де жүзеге асырылады. Оған қоса көркем шығармада өзі айтып тұратын есімдерге атаушылық мінеземелік және сюжеттік маңызды композициялық қызметтер қосылады.

Мәтінде кейіпкердің есімі көркем мәтіннің барлық негізгі қасиеттерін – авторлық модальдылықты, прагматикалық бағыттылықты, перспективтілікті,

мәтіндегі бөлшектілік пен есімдердің көп рет қайталануы арқылы жасалатын когезияны өзекті мәселе болып табылады. Жалқы есімдердің мағынасы үнемі өзгерісте, қозғалыста болады. В. А. Никонов бұл процесті үш кезеңге бөліп көрсетеді. Көркем мәтінге қатысты оларды былай бөлуге болады:

- 1) антропонимдікке дейін;
- 2) дәл ономастикалық (бұл көркем шығарма мәтінде болады);
- 3) ономастикалық әрекеттің аяқталуы («мәтіннен кейінгі кезең»), бұл кезеңде жалқы есімдер оның жалпы және жартылай жалпы қолданылуында апеллятивтенеді [7, 12 с.].

Кейіпкердің атауы көркем шығарма мәтінінің тақырыптық, тіректік, негізгі сөзіне қалай айналады? «Жалқы есімдер мәтінге семантикалық тұрғыдан бос, кез келген мағыналық толығуды қабылдауға дайын күйде енеді. Оның мазмұндық толығуы біртіндеп жүреді. Ол кейіпкердің автор арқылы және басқа кейіпкерлер арқылы берілген мінездеулер мен қасиеттердің барлығын қамтиды», – дейді В. А. Кухаренко [6, 105 с.]. Алайда, автордың жалқы есімдердің семантикалық жағынан бос болады дегенімен келісу қиын. Себебі, есім жинақталған қабілетті күйінде ұғынылады, ал егер есім тарихи болып, әлеуметтік тұрғыдан белгілі болса, онда оқырманда коннотативтік және референциялық семантиканың көлемі шығарма мәтінін оқымастан бұрын-ақ жоғары болады.

Мәтінде кейіпкер есімдерін қоюдың ұқсастыру әдістері, яғни екінші рет берілетін номинация әдісі маңызды роль атқарады. Оларға эпитеттер, перифразалар, синонимдік қатарлар, орынбасушы есімдіктер т.б. жатады.

Біздің ойымызша, автордың соңғы қорытындылары дұрыс әрі дәл жасалған. В. А. Кухаренко: «Жалқы есімдер көркем шығарма мәтініне семантикалық жағынан жеткіліксіз түрде еніп, одан семантикалық тұрғыдан байып, ол кең кешенді ассоциативтік мағына тудыратын есім ретінде шығады. Оларды сол контексте – есімнің жеке көркемдік мағынасымен бекітілген кеңістіктік семантикалық құрылым деп санауға болады» [6, 106 б.], – дейді.

Бір кейіпкерді атау әдістерінің ішіндегі жалқы есімдердің жиі қолданылатын түрлерінің бірі – бұл көркем шығарма атауының сол кісі есімімен аталуы. Мысалы, М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлин «Раушан коммунист», «Шұғаның белгісі», М. Әуезовтің «Абай» шығармасы, С. Мұқановтың «Ботагөз» романы, Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» туындысы, т.б.

Сонымен, жалқы есімдердің көркем шығарма мәтінде семантизациялануы мынадай жағдайларда көрінеді:

- біріншіден, ол мәтіннің өн бойында бір референтті, яғни кейіпкерді білдіреді;

– екіншіден, есімнің мәтін ішінде көп рет қайталануы арқылы мәтінді біріктіргіш қызметіне ие болады;

– үшіншіден, осылайша жалпы когезияны, мәтіннің жүйелілігімен антропоорталығын тудырады;

– төртіншіден, тақырыптағы жалқы есімдер шығарманың жетекші тақырыбын ашуға, авторлық идеялық тұжырымы мен мәтіннің жалпы проспекциясын жүзеге асыруға көмектеседі;

– бесіншіден, жалпы есімдерден жасалған есімдер мәтінде күрделі ұғым- символ ретінде қызмет атқарады. Олар көркем шығарма мәтінінің жалпы композициясы мен құрылымында маңызданады.

В. В. Виноградовтың ізімен біз бұл терминдік ұғымдарды көркем мәтінді семантикалық талдауда олардың өте жақындығына қарамастан, бөліп қарастырдық. Қалай дегенмен де, «композиция» термині сюжеттік әрекетті, фабуланы және әдеби мәтіннің ішкі құрылымы ретінде бейне-кейіпкерлержүйесін білдіреді, ал архитектоника-көркем мәтін формасының жалпы құрылымы, оның абзацқа, бөлімге, тарауға және бөліктерге бөлшектелуі. Егер семантикалық композицияны кең көлемде түсінсек, онда оның үш деңгейін анықтауға болады:

1 сөйлеу композициясы (сөйлеу композициялық құрылымы + стилистикалық тәсілдер);

2 әдеби композициясы (сюжет + персонаж);

3 шығарманың идеялық-эстетикалық мағынасы («концепт» немесе «автор образы») немесе автор бейнесі.

Бұл үш деңгейдің бәрі де көркем шығармадағы жалқы есімдер семантизациясына өз әсерін тигізеді. Олардың әрқайсысы парадигматика (мақсаттылық) және синтагматика (байланыстылық) тұрғысынан өзіндік құрылымдық жүйеге ие. Семантикалық композиция деңгейлерінің арақатынасын пирамида үлгісі ретінде бейнелеуге болады. Оның негізінде көркем шығарма мәтінінің тізбекті сөйлеу композициясы (дискурс) жатыр.

Көркем шығармадағы тізбекті сөйлеу композициясынан синтагматикалық байланысын зерттеліп отырған мәтіндегі жазушының тілдік стилінің лексика-семантикалық жүйесі құрайды, ал көркемдік-сөйлеу сөз қолданыстық әдістері осы деңгейдің көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлері парадигматикасына жатады. Дискурс туралы ойлар қазақ тіл білімінде де, дәл сол терминмен аталмаса да қолданыста болған деуге болады. «Дискурс» сөзінің алғашқы мағынасы «ақылды ойлану» (разумные размышление) деген ұғымға да жақын. Дискурс терминінің жан-жақты кеңеюіне, әр түрлі сипатқа ие болуына Д. Ван Дейк мектебі әсер етті. Мектеп өкілдері дискурс табиғатын толық ашуда когнитивті-прагматикалық әдіс-тәсілдерді пайдалануға болатынын айтқан.

Семантикалық композицияның екінші деңгейі көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлері образдар жүйесімен сюжеттің дамуы арқылы құрылады. Бұл деңгейде синтагматикаға фабуланы және сюжет бөлімдерінің дамуын, ал парадигматикаға кейіпкерлер жүйесі мен олардың сюжеттегі қарым-қатынасын жатқызу орынды.

Пирамиданың шыңын көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлері көркем шығарма мәтінінің жоғарғы семантикалық категориясы құрайды. Көркем шығарма мәтінінің жоғарғы семантикалық категориясына мәтіннің жалпы семантикасының бірінші көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлері және екінші көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлерінің қосылуынан шығатын шығарманың эстетикалық мазмұны құрайды. Ол көркем мәтін архитектурасында «автор бейнесі» деп аталады [7, 106 с.].

Үшінші деңгей де жүйелі түрде ұйымдастырылған оның синтагматикасына мәтіннің көркем семантикасының мәтіншілік тереңдігін білдіретін көркем шығарма мәтінінің семантикалық композициясының деңгейлерінің тірек бөлімдері еңсе, парадигматикасына автор образын жүзеге асыратын архитектуралық әдіс-құралдар енеді.

Көркем шығарма мәтінінің бүтіндігін ұйымдастырудың маңызды құралдарының бірі – жалқы есімдер. Мұны мәтіннің үш деңгейлі семантикалық композициясының сызбасы да дәлелдеп отыр. Жалқы есімдердің семантизациясы тізбекті сипатқа емес, бүкіл көркем мәтін барысында күрделенген сатылы сипатқа ие екендігін атап өту орынды. Сонымен қатар көркем шығарма мәтінде жалқы есімдер семантикасының диалектикалық құрылымы байқалады. Ол есімдену (онимизация), жалпылану (апеллятивизация), екіншілік номинация, семантикалық конденсация құбылыстары арқылы көрінеді.

Есімдену (онимизация) – жалқы есімдердің контекстік жалқы есімдерге ауысуы, оның функционалдық баламасы былай болады:

Жалпы есім → Жалқы есім. Жалқы есімдер мен жалпы есімдердің стилистикалық қызметі жағынан бір-біріне жақындауы, көбінесе, мысал кейіпкерлері атауларынан анық көрінеді. Мысалы, И. А. Крыловтың: Есек, Бұлбұл, Қарға, Түлкі, Шаруа, Аю, Қасқыр және т.с.с. кейіпкерлері. Мұнда жалпы есімдердің есімденуі бас әріптің қолданылуы мен қатысушының кейіпкерлік мінезі арқылы көрініс тапқан. Мұндай құбылыс аз да болса драмада, прозада және поэзиялық шығармаларда да кездеседі. Жалқы есімдердің жалпы есімдер арқылы көріністенуі драмалық шығармаларда эпизодтық, өтпелі кейіпкерлерді суреттеуге де тән. Мысалы, «Бірінші, Екінші солдат (қонақ, клиент, т.с.с.)». Бұл жағдайда кейіпкердің білдіретін жайы, оның есімі оқырман үшін (көрермен үшін) шығарма барысында белгісіз

болып қала береді. Осылай ауызекі сөйлеуге тән түрлі сыртқы белгілерді қолданатын екіншілік номинация шығады. Мысалы, Гогольдың «Өлі жандарында»: «Жай жағымды» Ханым мен «барлық жағынан жағымды» Ханым – авторлық қолданыста комикалық әсер туғызу әдісі ретінде қолданылған. Мұндай қолданыстар ауыз әдебиетінде де бар. Мысалы, Алдар Көсе, Шықбермес Шығайбай есімдері жалпы есімдер арқылы жалқыланып, халық танымында семантикалық жағынан толыққан есімдер. Алдар Көсе – шайтанды да алдаған айлакер, қу кейіпкер. Сол себепті бұл есімді тек көркем мәтін көлемінде ғана емес, ауызекі сөйлеу кезінде қу, айлакер адамдарға байланыстырып Алдар Көсе деп те қолданады. Көркем мәтінде Шықбермес Шығайбай — өзінің аты айтып тұрғандай есік алдында тегін жатқан шықты да бермейтін сараң кейіпкер. Сол себепті Шығайбай есімінің алдына Шықбермес эпитеті қатар қолданылады. Оның Шығайбай атануының өз мәнісі бар. Себебі ол үйіне келген адамға бір жұтым су да бермей, «Шық ей», – дейді екен. Содан ел оны Шығайбай атап кеткен. Бұл есім ауызекі тілде сараң, қатты адамдарға қатысты жалпыланып та қолданылады.

Жалпылану (апеллятивизация) құбылысы – есімденуге (онимизацияға) қарама-қарсы құбылыс, яғни жалқы есімдердің жалпы есімдер қызметінде жұмсалуды: жалпы есім → жалқы есім. Мұндай құбылыс жалпы тілдік, әмбебаптық сипатқа ие, сол себепті олар тілде жаңа сөздердің жасалуына жол ашады. И. А. Гончаровтың бір есімді романында Штольц Обломовты айыптай отырып: «Это какая-то... обломовщина», – дейді. Фамилия арқылы жасалған окказионалды сөз жазушының авторлық мәнінде жинақтық-жалпылау мазмұнды иеленеді, содан кейін бұл жалпы есімі басқа авторлар қолданысында да кездеседі.

Мұндай жағдайлар қазақ тілінде де кездеседі. Белгілі бір жағымды, жағымсыз ерекшеліктерімен ерекшеленетін кейіпкерлер атауы сондай мінезді адамды таныту үшін жалпыланып қолданылады. Кейбір жазушылар өзінің кейіпкерінің сараңдығын, өз басын ғана ойлайтындығын білдіру үшін «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырындағы қатыгез, сараң Қарабай есімін жалпыландырып, көптік жалғауын жалғап «қарабайлар» немесе «қарабайлық», «қарабайшылық» деп қолданады. Мәселен, Қарабай мен Шығайбайдың өздеріне тән ерекшеліктері – сараңдық, дүниеқоңыздық, қара бастың ғана қамын ойлаушылық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда атап кеткеніміздей, жалқы есімдер семантикасының жалпы қасиеті мәтіндегі ассоциациядан шығатын түрлі коннотациялар мен семантикалық компоненттердің жинақталуы жатады. Индивидуалды көркем мағынаның қалыптасуы жалқы есімдердің семантикалық композициясының барлық үш деңгейімен өзара синтагматикалық және парадигматикалық байланыста, қарым-қатынаста болуы негізінде жүреді. Көркем мәтінде жақы

есімдердің семантикалық конденсациясының үш деңгейі байқалады. Олар өздерінің эстетикалық құрылымына сәйкес келеді. Оларға жалқы есімдер семантикасының жекешеленуі, типтенуі және символдануы жатады. Бұл ерекшеліктер көркем есім мен мінез, есім мен оқиға, есім мен әлеуметтік тип, есім мен уақыт: шығармада бейнеленген дәуір, тарихи кезең контексті және тағы сол сияқты эстетикалық категориялардың ара қатынасы негізінде жасалады. Жалқы есімдердің семантикалық өзгеруінің бұл сатылары тілдегі және сөйлеуде жалқы есім семантикасындағы бірлік және жалпылықтың өзара әрекеттесуіне шығарманың көркем мазмұнының қоғам мен халықтың – тіл иесінің мәдени өзіндік санасына енуі арқылы жасалады.

Сөйтіп, көркем шығарма мәтіндегі жалқы есімдер семантикасының күрделенуі, өзектелуі мен жинақталуы, сөздің көркемдік-ономастикалық мағынасының қалыптасуы барысында заңды құбылыс болып саналады.

Жалқы есімдердің семантикасына көп қырлылығы мен көп қабаттылығы сөздің көркем шығармадағы көркем мағынасының ерекше түрін құрайды. Бұл мәселе ономастикалық семасиология мен әдеби ономастикада, стилистика мен мәтін лингвистикасында бір мезгілде қарастырылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Щерба, Л. В.** Языковая система и речевая деятельность: Опыт общей теории лексикографии. – М. : Наука, 1974. – 487 с.
- 2 **Звегинцев, В. А.** История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. – М. : Наука, 1960. – 650 с.
- 3 **Ларин, Б. А.** Эстетика слова и язык писателя. – Л. : Наука, 1974. – 237 с.
- 4 **Кожина, М. Н.** Стилистика соотношении с лингвистикой текста // Теория и практика преподавания русского языка и литературы. Доклады советской делегации на IV конгрессе МАПРЯЛ. – М. : Изд. МГУ, 1979. – С. 97-105.
- 5 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. – М. : Наука, 1981. – 312 с.
- 6 **Кухаренко, В. И.** Интерпретация текста – М. : Наука, 1988. – 322с.
- 7 **Никонов, В. А.** На пути к теории собственных имен // Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР. – Рига, 1966. – С. 12-15.
- 8 **Виноградов, В. В.** Проблема образа автора в художественной литературе // Виноградов В. В. О теории художественной речи. – М. : Наука, 1971. – С. 105-211.
- 9 **Михайлов, В. Н.** Собственные имена как стилистическая категория в русской литературе. – Луцк, 1965. – 195 с.

Д. Е. Капанова, Е. Б. Тяжина

Семантика имен собственных в художественном литературе

Казахский агротехнический университет
имени С. Сейфуллина, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

D. Y. Kapanova, Y. B. Tyazhina

Semantics of proper names in fiction

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Astana.
Material received on 05.09.17.

В статье авторами рассматривается семантика имен собственных в художественном литературе. Как известно, имена людей имеют существенное значение как в жизни отдельного человека, так и народа в целом, потому что они сохраняются веками и даже тысячелетиями, в силу чего способны дать ценные сведения не только лингвистического, но и исторического, этнографического, общекультурного планов.

In the article the authors consider the semantics of proper names in fiction. As you know, the names of people are of great importance both in the life of an individual and the people as a whole, because they are preserved for centuries and even millennia, due to which they can provide valuable information not only linguistic, but also historical, ethnographic, general cultural.

Д. Е. Капанова¹, З. Б. Хамзина²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., «Шет тілі» кафедрасы; ² оқытушы, «Шет тілі» кафедрасы, С. Сейфулин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қ.

**ОРЫС ТІЛІНДЕГІ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ
ӘЙЕЛ ЕСІМДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛАРЫ**

Ұсынылып отырған мақалада орыс тіліндегі көркем шығармалардағы әйел есімдері туралы баяндалады. Жалпы жалқы есімдердің дамуы, олар пайда болған қоғамының даму тарихымен, мәдениетімен тығыз байланысты бола отырып, олар өзінің пайда болған қоғамының, кезеңінің жемісі, туындысы болып есептеледі.

Кілтті сөздер: онимдер, көркем шығарма, жалқы есім, әйел есімі, атаулық, лақап аттар

КІРІСПЕ

Соңғы уақытта тіл білімі ғылымында көркем шығарманы зерттеуге деген қызығушылық артты.

Мәтіннің негізгі стилистикасына көркем мәтіндегі тілдік кеңістікті ұйымдастыруға арналған тәсілдер мен қазіргі орыс проза шығармасы мысалындағы көркем шығарманың тілдік ұйымдастыруы жатады. Тілші ғалымдар көркем шығармадағы есімдерді зерттеуге ерекше көңіл аударылуда. Бұл жалқы есімдердің көркем мәтінде өз ерекшелігі болуымен байланысты Осыған орай XX ғ. 50-60-жж. тіл білімі ғылымында – көркем әдебиеттегі мәтіндердегі онимдердің қызметін, оның ішінде көркем шығармалардағы кейіпкерлердің есімдерін зерттейтін әдеби ономастика пайда болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Эпикалық және драмалық шығармаларда ереже бойынша есімдер жүйесін жасалады. Пьесаларда, әдетте есімдері аталмайтын «сөзсіз», фондық танбалар болады. Мысалы, Александр Пушкиннің «Пиковая дама» повестінде кәрі графиня Анна Федотовнаның бұйрықтарын орындау үшін үнемі қызметшілері қасында жүреді: «*Кәрі графиня**** өз бөлмесінде айна алдында отырды. Оның айналасында *үш қыз*. Бірі, шпилька салынған қорапшаны, *екіншісі* бетке жағатын қызғылт түсті бояуды, *үшіншісі* жарқын қызыл лентаны ұстап тұрды; «екі минут өтер-өтпес графиня қоңырауды қатты шылдырлата бастады. *Үш қыз* бір-бірімен жарыса жүгіріп есікке келді,

ал камердинер басқа есікке жүгірді». Алайда графинияның тәрбиеленушісі: *Лизанька, Лизавета Ивановна*, және де бұл оны сюжетті кейіпкер ретінде ерекшелендіріп тұр [1, 160-168 б.].

Көркем шығармадағы кісі есімдері түрлі қызметтерді орындайды. Олардың арасындағы маңыздылары мыналар:

1 Атаулық (номинативтік). Жазушыға кейіпкерге қандай да бір ат беру керек, және оны оған есім қою арқылы істеу оңай. Ол әдетте шығарманың тақырыбына және антропонимдік нормасына байланысты. Көркем шығармада антропонимдік титулдармен (князь, граф ж.т.б.) байланыстыратын есімдердің, фамилиялардың, әкесінің аттарының әлеуметтік-белгі функциялары кеңінен қолданылады.

XVIII ғасырда Ресейде «шаруа қыздарына Василиса, Фекла, Федосья, Мавра есімдері қойылған. Ал дворян отбасында дүниеге келген қызға ондай есімдерді қоюға болмайтын. Бірақ дворян отбасында дүниеге келген қыздардың есімдері: Ольга, Екатерина, Елизавета, Александра шаруа қыздарына қоюға болмайтын. «Екатерина II-нің кезінен бастап алғашқы бес класты әкесінің атымен – вич жазу керек екені ресми заңдастырылған болатын.

2 Атаулық функциямен қатар кейіпкерлердің өз есімдері де қандай да бір тұлғалық қызметті атқарады. Ертеректе мұндай функцияны лақап аттар атқарған: Плакса, Змея; кейінірек олар Плаксин, Змиев деген фамилияға ұласты.

Біз орыс тіліндегі Л. Толстойдың «Анна Каренина» романындағы әйел есімдерінің мағынасын зерттеу барысында сипаттау тәсілін қолдандық. [2,160 б.]

Л. Толстойдың шығармасының ерекшелігі – өз қаһармандарына авторлық қатынас. «Анна Каренина» шығармасында әйел есімдері – Анна Каренина (Облонская), графиня Лидия Ивановна, Долли Облонская, Кити – Екатерина Александровна Щербецкая, княгиня Мягкая, Бетси Тверская, княгиня Елизавета Федоровна Тверская.

Сөзімізді міндетті түрде, сөзсіз, басты кейіпкердің есімі – Анна Аркадьевна Каренинадан бастауымыз керек. Анна есімі көне еврей тіліндегі Ханна есімінің латын тіліндегі формасы. «Анна» есімі «мейірімді, қайырымды», «Аркадия» – «бақыт елі» деген мағыналарды білдіреді.

Ресейде Анна есімін қыздарға қою императрица Анна Иоанновна билігінен соң, кейінірек Л. Толстойдың «Анна Каренина» романынан соң мүлдем кеңірек тарайды. Бұл есімнің адамдарға ұнау себебі бұл есімге ие әйелдердің көбі мінездері жақсы, сырт келбеттері әдемі. Анна Каренина – Лев Толстойдың көркем шығармадағы керемет туындыларының бірі.

Бұл образ XIX ғасырдағы орыс әдебиетінің алдыңғы дәстүрлерімен тығыз байланысты.

Г. А. Ахметова Анна Аркадьевна Каренинаның аты мен әкесінің аты өзара бірін-бірі толықтырып тұрғанын және кейіпкердің бастапқы рухани ішкі жан-дүниесіне, оның жақсы көру мен аяушылық танытуын, өзі де бақытты болып, басқаларға да бақыт сыйлай алатынын меңзеп тұр деп санайды. [3, 83-94 б.] Аннаның тарихы – бұл біртіндеп есімін де, «қайырымдылығын» да жоғалту тарихы.

Анна Аркадьевна (Аркадия – бұл жоғарыда аталғандай тек ғана «бақыт елі» ғана емес, сондай-ақ Деметрдің құрметіне арналған мерекені де білдіреді).

Ал Аннаның фамилиясы Каренина, Толстойдың өзі атап көрсеткендей, мағынасыз емес. С. Л. Толстой: «1876 немесе 1877 жылдары [Л. Н.] басшылығымен «Одиссеи» екі тақырыбын оқыдым. Бір күні ол маған: Гомердің «Кареноны – бас. Содан келіп менің Каренин деген фамилиям шыққан» деді. Сондықтан жазушы Аннаның күйеуіне сондай фамилия берген деген ой туады. Каренин – басты адам, ол барлық нәрсені жүрегімен емес, басымен ойлайды [4, 140 б.].

Басында негізгі кейіпкердің есімі Татьяна (Ставрович), ал жылқының аты – Тину (ағылшын тілінде), немесе Таян болатын. Есімдер Толстой өзінің досы Оболенскийден Фру-Фру есімді жылқыны сатып алғаннан кейін өзгерді. Фру-Фру – Мейлака мен Галеvidiң «Frou-Frou» (1870) пьесасынан әдеби шығармамен байланысты қойылған ат. Фру-Фру – бұл пьесадағы басты кейіпкердің үй ішіндегі лақап аты, Жильберт, терең ойламайтын, жеңіл ойлы қыз.

Бұл пьесаның фабулды негізі, Фру-Фру тұрмысқа шығады, содан соң, шолақ ойға беріліп, күйеуімен баласын тастап, нақсүйеріне кетіп қалады. Соңы қайғылы аяқталады: дуэльде күйеуі нақсүйерін өлтіреді, ал Фру-Фру болса үйіне келіп қайтыс болады. Көріп отырғанымыздай, бұл пьесаның фабуласы «Анны Каренинаның» фабуласымен сәйкес келеді. Бастапқы нұсқадағы есімдердің сәйкес келуі, бұл символиканы тым дәрекі етіп жібереді. Воронскийдің жылқысының атын Фру-Фруқойып, Толстой бұл дәрекіліктен құтылып қана қоймай жылқының Фру-Фру аты Анна Каренинаның қайғылы тағдырын меңзеп, көрсетуге көмектесіп тұр [5, 5-40 б.].

Долли Облонская, ол Дарья Александровна Облонская, «Анна Каренина» романының басты әйел кейіпкерлерінің бірі. Дарья Александровна Облонская – Аннаның туған ағасының әйелі, яғни жеңгесі, алты баланың анасы. Долли тұрмысқа өзі ұнатқан, сүйген адамына қосылған, бірақ оның отбасында таусылмайтын, бітпейтін проблема.

Сол баяғы ақшаның жетіспеушілігі, тұрмыс тауқыметі, балаларды асырап жеткізу жолында барлығын үнемдеп, өзін ұмытып, жамалған кофта киіп, әдемілігін жоғалтқан әйел:

«Дарья Александровна, в кофточке и с прищипленными на затылке косами уже редких, когда-то густых и прекрасных волоса с осунувшимся, худым лицом и большими, выдававшимися от худобы лица, испуганными глазами...» [2].

Муж ее, Стива, очень добрый и компанейский, но безалаберный и легкомысленный человек. Долли не чувствует от него никакой поддержки в домашних заботах: «На Стиву, разумеется, нечего рассчитывать...».

К тому же супруг с легким сердцем позволяет себе измены:

«Он раскаивался только в том, что не умел лучше скрыть от жены... Ему даже казалось, что она, истощенная, состарившаяся, уже некрасивая женщина и ничем не замечательная, простая, только добрая мать семейства, по чувству справедливости должна быть снисходительна...» [2].

Дарья есімінің шығу тарихының бірнеше нұсқасы бар. Бірінші нұсқасы – көне парсы тіліндегі Дарейос грек тілінен шыққан Дарий ер адамның әйел нұсқасы. Бұл есім «үлкен өрт», «жеңімпаз» деген мағынаны білдіреді.

Екінші нұсқа бойынша Дарья есімі славян түбірінен шыққан қазіргі Дарёна, Дарина, түбірі жағынан Даролюба және Даромилаға жақын, сондықтан да ол «дар» – «сыйлық, сыйланған» деген мағынаға ие. Макс Фасмердің «Этимологическом словаре русского языка» Дарья есімі Дорофея есімінің қысқа формасы ретінде түсіндірілген [6].

Долли жақсы тәрбиеленген, сенгіш, аңқау, ақкөңіл, нағыз әйел: сезімтал, нәзік, адал, балаларына өте қамқор. Оның жүрегі кең, ол адамдарды шын жүрекпен жвқсы көреді және ешкімді жөнсіз айыптамауды жөн көреді. Дарья Александровна Аннаның күйеуіне кеткенін жөн санап, дұрыс кеңес берген бірінші адам. Сондай-ақ Долли шын ниетімен басқа адамдардың бақытына қуана білетін жан.

Стив әйелі туралы:

«У нее есть дар предвидения. Она насквозь видит людей; но этого мало, – она знает, что будет, особенно по части браков» – дейді [2].

«Анна Каренина» романының келесі кейіпкері – Екатерина Щербацкая. Кити – княжна, әдемі, жақсы отбасынан шыққан жас қыз. Долли Облонскойдің сіндісі, кейінірек Левиннің әйелі.

Сонымен, романдағы әйел есімдегі кейіпкерлердің есімі бірнеше функцияны атқарады: бұл кейіпкерлердің жасырын, символикалық сипаттамасы, бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлердің өзара ішкі қарым-қатынастары. Екатерина есімі орыс тіліне грек тілінен енген. «таза, мінсіз» деген мағынаны білдіреді. Көптеген батыс еуропа тілдерінде параллелді екі фонетикалық нұсқасы бар: Катерина (Кэтрин, Катарина) и Каталина (Кэтлин, Катлин). Сондай-ақ Каталия нұсқасының танымалдығы артып келеді.

Романның басында Кити көпшіліктің алдына енді ғана шыға бастайды. Ол сүйкімді, көркем, елдің барлығына ұнағысы келеді. Оған граф Вронский көңіл білдіреді де Китиге де сұлу жігіт ұнап қалады. Сол уақыт ішінде Китиге Левин оған тұрмысқа шығуға ұсыныс жасайды, алайда Кити өзінің оған ешқандай сезімі болмағандықтан бас тартады.

Алайда Вронский Китиге ешқандай сезімін білдірмей кетіп қалады. Кити Вронскийдің сатқындығына қатты қиналып, өзін тастап, қорлап кеткендей сезініп терең стресске түседі. Оны ата-анасы шет елге денсаулығын емдеуге алып кетеді, ол сонда Шталь ханымның тәрбиеленушісі Варенькамен танысады. Ол Вареньканың арқасында кедей, тұрмысы төмен, оның көмегіне зәру адамдарға көмектесу қажет екенін түсінеді.

Шет елден келгенде тағдыр оны қайтадан Левинмен тоғыстырады. Левин оған қайтадан ұсыныс жасайды, енді оған мүлдем басқа көзқараспен қараған Кити оның ұсынысын қабыл алып, тұрмысқа шығады. Үйлену тойынан соң Кити күйеуін барлық жағынан қолдайтын бақытты әйел болады.

Кити Левиннің ауру інісін, қайын інісін ол қайтыс болғанша күтіп, жағдайын жасайды. Ұлын туғаннан кейін ол қамқор анаға айналады.

Л. Толстой Кити Щербацкой бейнесінде әдемі, сұлу, сонымен қатар жаны таза, шынайы, тұрмыстық мәселелерді жақсы білетін, қамқор ана, әйелді сомдаған.

Графиня Лидия Ивановна Аннаның күйеуі Алексей Александрович Карениннің барлық істеріне араласады. Ол үшін өте күрделі шешімдерді де өзі қабылдайды. Кәрі графинияның барлық шаруасына араласып, әсер етуінің арқасында Каренин ажырасуға келісім бермейді. Аннаның ұлы Сережамен кездесуіне рұқсат сұраған хатына дейін жауапты Лидия Ивановна жазады.

Лидия есімі парсы тілінен енген және «Лидиядан келген қыз» деген мағынаны білдіреді. Италия тіліне аударғанда «музыкалды» деген ұғымды аңғартады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Антропонимдердің пайда болу өте ұзақ уақытты қажет ететін үрдіс. Ол үрдіс әр халықтың, әр ұлттың өзіндік әлеметтік, қоғамдық жағдайларына байланысты пайда болып дамып отырады. Осы мақаламызда атақты орыс жазушысы Л. Н. Толстойдың «Анна Каренина» романындағы әйел есімдеріне, олардың мағыналарына талдау жасай отырып, біз кісі есімдерінің (әйел) қоғам құрылысына қарай дамып отыратынына тағы да көз жеткіздік. Әдеби көркем шығармалардағы жалқы есімдер авторға идеологиялық және эстетикалық лауазымдарда аясында көмектесуде барынша тиімді рөл атқарады.

- 1 **Альтман, М. С.** Читая Толстого. – Тула, 1966. – 168 с.
 2 **Толстой, Л. Н.** Анна Каренина: Роман в 8-ми ч. / Вступ. ст. Э. Бабаева. – М.: Худож. лит., 1985. – 766 с.
 3 **Ахметова, Г. А.** Мифологический лейтмотив в романе Льва Толстого «Анна Каренина» // Фольклор народов России. – Уфа, 2006. – С. 83-94.
 4 **Берман, Б. И.** Луна и вода в мире Толстого // Берман Б. И. Сокровенный Толстой. Религиозные видения и прозрения художественного творчества Льва Николаевича. – М., 1992. – С. 5-40.
 5 **Билинкис, Я. С.** «Анна Каренина» Л. Н. Толстого и русская литература 1870-х гг. (Лекция). – Л., 1970. – 72 с.
 6 **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка в 4-х томах. – М., 1986.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Д. Е. Капанова, З. Б. Хамзина

Значение женских имен в русской литературе

Казахский агротехнический университет
имени С. Сейфуллина, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

D. Y. Kapanova, Z. B. Hamzina

The meaning of women's names in Russian literature

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Astana.
Material received on 05.09.17.

Цель данной работы изучить особенности функционирования женских имен в художественном произведении на примере романа Толстого Л. Н. «Анна Каренина», что свидетельствует о том, что автор с помощью имен предельно точно обозначает своих героев, дает им конкретные характеристики.

The purpose of this work is to study the peculiarities of the functioning of female names in the artistic work on the example of L. N. Tolstoy's novel «Anna Karenina», which indicates that the author uses the names to describe their characters extremely accurately and gives them specific characteristics.

А. М. Картаева

ф.ғ.д., профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Өскемен қ.
e-mail: kartaeva2011@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ

Бұл мақала әдебиет тарихындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесіне арналады. Дәстүр мен жаңашылдық мәселесі ежелден келе жатқан барлық халықтың әдебиеті мен өнеріне тән философиялық категория. Дәстүр және оның жалғасу заңдылықтары бір әдебиет тарихы көлемінде ғана емес, бүкіл әлемдік әдебиет аясында да көрініс табады. Еуропа әдебиетіндегі Шекспир дәстүрі, орыс әдебиетіндегі Пушкин, Горький дәстүрлері, қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі, олардың әдебиеттегі жалғастығы мен жаңашылдық табуы мақалада арнайы сөз болады. Дәстүрді қабылдап, оны табиғи түрде дамыту, ол дәстүрге жаңалық енгізіп, жаңаша түрде, жаңа сапаға көтеру – әдебиет тарихының даму сатысын айқындайды.

Кілтті сөздер: дәстүр мен жаңашылдық, әлем әдебиеті, әдебиет тарихы, эстетика, тарихи категория, әдеби сабақтастық, қазақ әдебиеті, Абай дәстүрі, творчестволық байланыс.

КІРІСПЕ

Әрбір ақын-жазушы немесе дарын иесінің нәр алып сусындаған бастау бұлағы болады. Табиғаттың жаратылысы да сондай. Кішкене бастаудан шыққан бұлақ өзендерге, теңіздерге құйып, арнасы кең алып мұхитқа айналады. Сол сияқты әр ақын, жазушы, суреткердің нәр алар қайнары болуының өзі – табиғи заңдылық. Онсыз өзінен-өзі өнер иесінің пайда болуы, туа салуы мүмкін емес. Дербес өзі өмір сүре алмайды. Өзіне дейінгі дәстүрден үлгі алып, соған қарап өсіп-өнген суреткер кейінгі ұрпаққа жол ашып, жөн көрсетіп отырған. Өмірдің пәлсапасы да осы. Мұнсыз өсу, өрбу, өзгеру жоқ деуге болады.

«Әдебиет пен искусствоғағы дәстүр мен жаңашылдық – творчестволық, эстетикалық және тарихи категория. Өйткені, ол қатып қалған құбылыс емес», - деп анықтама береді ғалым А. Нұрқатов [1, 7 б.]. Дәстүр мен жаңашылдық мәселесі ежелден келе жатқан барлық халықтың әдебиеті мен өнеріне тән дамып жалғаса беретін мәңгілік үрдіс деуге болады.

Ұлттық әдебиеттер арасындағы көркемдік дәстүрлер жалғастығы бар да, сондай-ақ әр халықтың әдебиет өкілдері арасындағы дәстүр сабақтастығы бар. Ақын-жазушылар арасындағы дәстүр мен жаңашылдық, әдеби сабақтастық мәселесі барлық халықтың әдебиетінде кездеседі. «Дәстүр және оның жалғасу заңдылықтары бір әдебиет тарихы көлемінде де, бір аймақ, тіпті әлемдік әдебиет аясында да көрініс таба алады», – деп профессор Ж. Дәдебаев айтқандай, дәстүрдің бір-біріне ұласуы әлем әдебиетіне тән құбылыс [2, 3 б.]. Дәстүрді қабылдап, оны табиғи түрде дамыту, ол дәстүрге жаңалық енгізіп, жаңаша түрде, жаңа сапаға көтеру – әдебиет тарихының даму сатысын айқындайды.

Жалпы дәстүр, оның ішінде поэзиядағы дәстүр дамиды, өзгеріп-өседі, жаңғырып-жаңарады. Бірақ ол үшін көбінесе халықтың өмірінде, санасында, көркемдік дүниетанымында жаңа бетбұрыс, үрдіс, даму, өзгеше бір жайттар болуы қажет. Міне осы талаптарға сай туындап, жалпы қазақ әдебиетіне келген ұланғайыр әлем, ерекше бір құбылыс – Абай поэзиясы, Абай әлемі, Абай дәстүрі болғаны айқын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиетіндегі ұлы дәстүр – Абай дәстүрі. Абай дәстүрі деген ұғымның сан салалы, күрделі екендігі баршаға мәлім. Абай мұрасы тақырып-мазмұн жағынан алғанда да, ақындық өнер, шеберлік тұрғысынан келгенде де ұланғайыр. Қазақ әдебиеті тарихында Абай дәстүрі деген ұғымның қалыптасып, кең қанат жайғаны бүгінгі әдеби үрдістің даму барысында зор маңызын көрсетіп отыр. Себебі Абай дәстүрі деген тақырып өте кең ауқымды әрі өзекті, ғылыми айналымға түскен сала. Абай дәстүрінің Шәкәрім шығармашылығындағы жалғастығын зерттеген ғалым Б. Әбдіғазиевтің пікірінде: «Абай дәстүрі – қазақ әдебиетінің даму тарихында заңды жалғасын тауып, жан-жақты байып келе жатқан асыл арна», – делінген [3].

Қазақ әдебиетінде бұтағын кеңге жайып, үлкен сала болып қалыптасқан Абай дәстүрі сияқты, орыс әдебиетінде Пушкин дәстүрі тамырын тереңге тартып, алып бәйтерекке айналған. Қазақ әдебиетінде «Абай және Шәкәрім», «Абай және Мұхтар», «Абай және Мағжан» деген кең ауқымдағы тақырыптар сияқты орыс әдебиетінде де «Пушкин и Лермонтов», «Пушкин и Державин», «Гоголь и Пушкин» деген тақырыптар арнайы ғылыми зерттеу объектісіне айналған дәстүрлі тақырыптар. Лермонтов пен Пушкиннің тарихи әдебиеттегі талғамын әуелде Белинский қалаған, сонымен қатар бұл мәселенің әрбір қыры жайында жазылған жүздеген ғылыми басылымдар да жарық көрді. Белинскийдің алдында тұрған мәселе – Пушкин мен Лермонтовтың айырмашылығына терең мән беріп, Лермонтовты Пушкин және басқа ақындардың еліктеушісі деп қарады. Белгілі сыншы орыс әдебиетінің жаңа кезеңін Пушкиннің атымен байланыстыруға тырысады.

1941 жылы жарық көрген Лермонтовқа арналған «Жизнь и творчество М. Ю. Лермонтова. Сборник I. Исследования и материалы» атты еңбекте пушкинтанушы ғалым Д. Д. Благойдың Лермонтов пен Пушкиннің тарихи-әдеби сабақтастығы мәселесін қарастырған зерттеуінде былай делінген: «Связь между творчеством Пушкина и творчеством Лермонтова с самого начала ощущалась если не всеми, то во всяком случае наиболее чуткими и проницательными из критиков Лермонтова. В их сознании Лермонтов являлся непосредственным продолжителем «наследником» Пушкина. «Мы смотрим на него, как на преемника Пушкина», – заявлял Белинский. Когда Вяземский в одной из своих статей назвал Пушкина «следствием Жуковского Пушкин заметил: «Я не следствие, а... ученик его». Лермонтов был и учеником, и «следствием, которое, в свою очередь, явилось новых великих литературных «следствий» [4, с. 357]. Ғалым Лермонтовты Пушкиннің ізбасары ретінде тани алатынымызды айтады. Кезінде Белинский де Лермонтовты Пушкин ізін жалғастырғанын, ал Вяземский өзінің бір мақаласында Пушкин өзін Жуковский шәкірті деп атағанын келтіреді.

Лермонтовтың Пушкиннің ізін жалғастырушылық жолы ақынның шығармашылығының өзіндік дамуы шағында шегіне жетті. Пушкиннің поэзиясы Лермонтов үшін ең жоғарғы көркемдік мектеп болды. Лермонтов Пушкин еңбектерінен үлгі ала отырып, ақындық өнердің қыр-сырын меңгерді, өзіндік жаңа өрнек қалыптастыруды үйренді. Пушкиннің «Кавказские пленники», «Евгений Онегин» шығармалары Лермонтовтың романтикалық поэма жанрына қалам тербеуіне зор әсерін тигізе отырып, жаңа көркем өрнек қалыптастырып, соны жол бастамасы бола білді. Лермонтов романтикалық поэманың жарқын өзіндік өң берер үлгісін қалыптастырды.

Орыс әдебиеттану ғылымында бұл тақырыпты арнайы зерттеген ғалым Г. Макогоненко «Лермонтов и Пушкин» атты монографиясында Лермонтовты Пушкиннің орнын басқан емес, оның әдеби ісін жалғастырған, яғни Пушкиннің көркем тәжірибесін түсініп меңгерген деген көзқарасты ұсынады. Мәселен: «Лермонтов не заменил Пушкина, но продолжил его литературное дело. Продолжил – значит, понял и освоил художественный опыт Пушкина, начал свою деятельность с пушкинского рубежа, обогащая принятое наследие своими эстетическими открытиями, по-пушкински проникая в тайны времени, находя свои пути, средства и формы его художественного познания» [5, с. 10].

Кейін ғасырдан астам уақыт әдебиет тарихшылары «Лермонтов және Пушкин» тақырыбын Лермонтовтың кейбір шығармаларының Пушкин шығармаларына жақындығын айқындайтын сол кездегі қалыптасқан дәстүр бойынша яғни, тақырыптардың бірдей болуы, екі ақынның ортақ мәселелерді талқылауы жағынан қарастырды.

Лермонтовтың өзіне «жақын» жазушылардың көркем тәжірибесіне деген қызығушылығының себептері туралы жалпы ойдың негізделгенінен кейін, Л. Гинзбург «Лермонтов және Пушкин» тақырыбына көшеді. Зерттеушімен ұсынылған тұжырымдаманың дәйекті жері «ықпал ету» мен «көшіру» мәселелеріне сараптамалық көзқарасты талап етуі болып табылады. Ақынның жас кезінде бұл оқушылық, үйренушілік қабілеті болса, ақын ретінде қалыптасқан шағында «жалпы поэзиялық жүйенің» әсері болды.

Лермонтовтың Пушкинге деген көзқарасын тарихи түрде дәйектей келе, Л. Гинзбург 30-жылдардың соңында ол Пушкиннің шәкірті болды деген тұжырымға келеді. Лермонтов – Пушкиннің оқушысы деген өз ойын дәйектей келе, «мираскерлік жолын қуу» деген терминді қолданбай-ақ, Л. Гинзбург шынтуайтында әдеби дамудың дәл осы заңдылығы жайлы сөз қозғайды.

Лермонтов пен Пушкин арасындағы шығармашылық байланысты зерттеу тарихын қарастырудың маңыздылығы – осы мәселені шешуде бірнеше ғасырдағы зерттеушілердің атқарған жұмыстарын бағалауға, тарихи заңдылықта методологияның қандай қателіктер жіберілгенін түсінуге мүмкіндік берді.

Орыс әдебиетінде Горький дәстүрі де кең қанатын жайып, ғылыми зерттеу нысанына алынып, кейінгі жазушылар прозасында жалғастық табуы ғалымдар тарапынан арнайы қарастырылған. Мәселен «Горьковские традиции в советской литературе» атты ғылыми еңбектер жинағында В. А. Емельяновтың «Горьковские традиции изображения человека труда в прозе В. Белова» және А. В. Кошкиннің «Горьковские традиции в творчестве Бориса Можаева» (на материале повести «Живой») атты зерттеулерінде жан-жақты сөз болады [6]. Ақын-жазушылардың бір-біріне әсері, әдеби байланысы, көркемдік шеберлігі мен дәстүр сабақтастығы мәселесі орыс әдебиетіндегі ғылыми еңбектерде де кеңінен қозғалады. Мәселен Достоевский дәстүріне арналған еңбектер де баршылық. Соның ішінде Достоевский мен Толстой шығармашылығын ең алғаш қатар алып қарастырған Д. Мережковский еді. Д. Мережковский «Л. Толстой и Достоевский» атты зерттеуін көлемді етіп жазды, бірақ мазмұны жұмыс талабына сай келмеді.

«Достоевский и Толстой» атты Н. Н. Арденстің еңбегінде екі жазушының туындыларындағы ойшылдық, суреткерлік, эстетикалық қырлары салыстырылады [7]. Зерттеуші Достоевский мен Толстойдың шығармаларында философиялық ойлар басым екенін анықтап, екі жазушыға да ойшыл деген сипаттама береді. Достоевскийдің Чеховпен байланысы да әдебиет тарихында зерттеуін табады. Мәселен Л. В. Акулованың «Ф. М. Достоевский и А. П. Чехов. Традиции Достоевского в творчестве Чехова» атты кандидаттық диссертациясында екі жазушының ішкі әлемінің ұқсастығы мен дүниетанымының тұтастығы анықталады. «Достоевский – әлем әдебиеті дамуының тарихындағы бүтін дәуір», – деген пікірді айтады

[8, с. 3]. Чеховтің алғашқы шығармашылығына Достоевскийдің әсері мол болғанын айқындап, жазушылардың әңгімелерін салыстырады.

Әлем әдебиетінде Шекспир дәстүрі де кең қанат жайып, ғылыми салаға айналған тақырып. Әлем әдебиетіндегі драматургия мәселесін сөз еткенде, алдымен Шекспирді атайтынымыз рас. Г. Рубцованың «Ромен Роллан и Шекспир» атты еңбегінде Ролланның Шекспир шығармашылығына алғаш қызығушылықтан туған әсері кейіннен рухани тұтастыққа айналғаны сөз етіледі [9]. Ромен Роллан Шекспир туралы алғашқы мақаласында былай деп жазады: «Шекспир был для меня голосом самого Возрождения, чародеем, повинуюсь которому Галатее сходит с мраморного пьедестала. Я упивался его страстями, вглядываясь в неповижные глаза обитателей музеев. Под солнцем этого искусства и южного неба взошли семена, которые Шекспир задолго перед этим заронил в меня. Под его крылом родились мои первые итальянские дары: «Орсино», «Эмпедокл», «Бальони», «Калигула», «Осада Мантуи», «Ниобея» [9, с. 262].

ҚОРЫТЫНДЫ

Әлем әдебиетінің алыптары арасындағы ұқсастықты бақылап тексеріп отырғанда байқағанымыз, әр суреткерге тән шығармашылық үрдіс мынадай болып келеді: әсер ету, үлгі алу, ұстаз тұту, дәстүрлер ұласу, көркемдік тәсілдер алмасу, әдеби жалғастық табу, жаңа сапаға көтеру, өзіндік қырынан жаңалық әкелу.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Нұрқатов, А.** Абайдың ақындық дәстүрі. – Алматы : Жазушы, 1966. – 348 б.
- 2 **Дәдебаев, Ж.** Қазіргі қазақ әдебиеті. – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 284 б.
- 3 **Әбдіғазиев, Б.** Асыл арна. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 128 б.
- 4 **Благой, Д. Д.** Лермонтов и Пушкин (Проблема историко-литературной преемственности) / В. Кн.: Жизнь и творчество М. Ю. Лермонтова. Сб. I. Исследования и материалы. – М., 1941. – 420 с.
- 5 **Макогоненко, Г.** Лермонтов и Пушкин: Проблема преемственного развития литературы. – Ленинград : Советский писатель, 1987. – 400 с.
- 6 Горьковские традиции в советской литературе. Межвузовский сборник научных трудов. Отв. ред. В. В. Агеносов. – М. : Министерство просвещения РСФСР, 1983. – 160 с.
- 7 **Арденс, Н. Н.** Достоевский и Толстой. – Москва: Министерство просвещения РСФСР, 1970. – 372 с.

8 **Ақулова, Л. В.** Ф. М. Достоевский и А.П.Чехов. Традиции Достоевского в творчестве Чехова: дисс. канд. фил. наук. – М, 1988. – 28 с.

9 **Рубцова, Г.** Ромен Роллан и Шекспир / Шекспир в мировой литературе. Сборник статей. – М. : Художественная лит-ра, 1964. – 284 с.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

A. M. Kartayeva

Традиции и новаторство в казахской литературе

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. M. Kartayeva

Tradition and innovation in the Kazakh literature

S. Amanzholov East-Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk.
Material received on 05.09.17.

Данная статья посвящена проблеме традиций и новаторства в истории литературы. Проблема традиций и новаторства является издавна существующей философской категорией, присущей всем литературам. Традиция и закономерности ее преемственности находят свое проявление и отражение не только в объеме одной литературы, но и на фоне всей мировой литературы. Особо затрагивается проблема традиции Шекспира в европейской литературе, Пушкина, Горького – в русской литературе, Абая в казахской литературе, обнаружение их преемственности и новаторства в литературе. Восприятие традиций, его естественное развитие, внесение новшеств в эти традиции, подъем по-новому на новый уровень определяют уровень развития истории литературы.

This article deals with the problem of tradition and innovation in the literature. It also includes a theoretical treatment of the problem of tradition and innovation in literature and it is defined as a historical and philosophical category. The problem of continuity of traditions in the works of poets, writers and the classics of world literature is the subject of scientific research and it is specially studied by scientists. It is noted that Abay's tradition, being versatile great tradition of Kazakh literature, finds a legitimate continuation in the history of Kazakh literature and it is thoroughly enriched. The formation and widespread notion of «Abay's

tradition» shows its great importance in the development of the current literary process. This general pattern is common to all the literature that there is much in the comparative examination of Abai's tradition in Kazakh literature and Pushkin's tradition in Russian literature.

ӘОЖ 82.(091) (574) К 81

Ж. Е. Күзембаев

ф.ғ.к., доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
e-mail: Kuzembaev73@mail.ru

МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ САРЫН ЖӘНЕ АВТОР ҰСТАНЫМЫ

Ояну дәуіріндегі қазақ әдебиетінің бодандық құрсауындағы қазақ елінің ұлттық санасын ояту жолында публицистикалық жанрдың қалыптасуына қызу ат салысқан атақты ақын, жазушы, қоғам қайраткері, публицист Міржақып Дулатұлының мұрасын тақырыптарға сараланып, хронологиялық жүйеге түсіріп, идеялық-көркемдік талдаулар жасау арқылы ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық ой-сананың оянуына ерекше әсері болған жер мәселесі, земство, денсаулық, ағарту, оқу, тіл, саясат т.б. тақырыптарды өз алдына топтастырып, көкейкесті мәселелер сарапталып, жан-жақты терең талданып, өңікті тың ой-пікірлер айтылған. М. Дулатұлының өмір жолын сол тұстың саяси әлеуметтік сапырылыстарына орай туындаған өткір де, күн тәртібіндегі қажетті мәселелермен ұштасқан ерекшелігіне тоқталған. Мақалада М. Дулатұлының қаламынан туындаған әдеби-публицистикалық жанрдағы мақалалары түгел қамтылып, жан-жақты талдануы арқылы жазушының идеялық ой-танымды тұрғысынан өзекті де, күрделі мәселелер білгірлікпен талданған.

Кілтті сөздер: Авторлық ұстаным, авторлық тұлға, публицист, әдеби публицистика, публицистикалық сарын, поэзия, проза.

КІРІСПЕ

Қоғам қайраткері, ақын, жазушы, публицист Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикасын ХХ ғасыр басындағы идеология бедерінен ғана емес, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік тұрғысынан зерделеп, зерттеу – бүгінгі

уақыт талабынан туындағын маңызды мәселе. Қаламгердің шығармашылық өмірі 1905 жылғы Қарқаралы петициясынан, Ақпан төңкерісімен бірге кеңес дәуірімен біте қайнасып жатқандығын қаламгердің ел қамын ойлаған, ұлттық жаңғыру мәселелерін бірде ашық, бірде астарлап, бірде поэзиясы мен прозасына арқау еткен автор ұстанымын публицистикалық шығармалары айқындап береді.

Міржақып Дулатұлының публицистикалық сарындағы шығармалары біріншіден, халық ауыз әдебиетінің кәусар бұлағынан нәр алғандығы сөзсіз. Екіншіден, жазба әдебиеттің түп тамырын танытатын ерекше тіл қолданысын қалыптастырды. Үшіншіден, қазақ ұлттық әдебиетінің өзіндік көркемдік сипатының айқындалуына игі әсерін тигізді.

Автор ұстанымы – Міржақып өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік жағдайына берген бағасы мен дүниетанымдық көзқарасы болып табылады. Міржақыптың публицистикалық сарындағы шығармаларында автор ұстанымы «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде көтерген қоғамдық-саяси, әлеуметтік тұрмыс мәселелерімен айқын көрініс тауып отырды.

Міржақыпты көп толғандырған жер, земство мәселесі, қоныс аударушылардың озбырлығы, әйел теңдігі, болыс болуға ұмтылушылық, мансапқорлық, білім беру турасы, орыстың қазаққа, қазақтың қазаққа зорлық-зомбылығы туралы өзекті өмірлік маңызы зор мәселелер болатын. М. Дулатұлының авторлық ұстанымы мен саяси көзқарасы 1905 жылы «Қарқаралы» петициясынан бастау алып, 1907 жылы Петербургте татар тілінде шығатын «Үлфат» газетінің қазақша қосымшасы «Серке» газетінің бірінші нөмірінде «Біздің мақсатымыз» деген публицистикалық шығармасымен көрініс тапты. Дегенмен, өзінің публицистикалық ойларын бір ғана шығармасымен тереңдеп ашып айту мүмкін емес-ті. Себебі, осы кезде «Қазақ» газеті мен бір арнаға түскен идеологиялық жүйе жоқ болатындықтан автор ұстанымы «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы мен «Бақытсыз Жамал» романында толық көрінді.

Осы бағытта автор ұстанымы ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік өмірінде өзекті мәселе болып табылған жер, земство, денсаулық, саясат, оқу, оқыту, тәрбие, діни-рухани-мәдени мәселелер «Бақытсыз Жамал» романының композициялық құрылымымен біртұтас бірлікте үйлесім тауып, образдар жүйесі мен көркемдік ерекшелігінде публицистикалық сарын айқын көрініс тапқан. Жазушының «Бақытсыз Жамал» романының мазмұнында публицистикалық сарын мен автор ұстанымы тікелей, астарлы ойлармен және көркем образды нышандармен, кейіпкерлердің әңгімесімен, ішкі толғанысымен айқын танылады. Шығарманың өн бойынан жақсы көрінетін әлеуметтік жағдайлар, халықтың өмір-салты, дәстүрі және дәстүрлі қарым-қатынасты арқау еткен адам

тағдыры негізге алынған. Автор бақытсыздыққа душар болған бір ғана қыздың тағдыры арқылы ХХ ғасыр басындағы бүкіл әлеуметтік қоғам болмысын анық көрсетіп, халықтың санасын тәрбиелеуге шақырған автор ұстанымын айқын көреміз. Бұл шығармадағы публицистикалық сарын қоғамға берген автордың бағасы болса, ал, автор ұстанымы – авторлық тұлға болып табылады. Романның композициялық құрылымындағы оқиғалар желісі қоғамға автордың баға беруі мен авторлық ұстанымы арасында өрбіп, дамып отырады. Авторлық баға – романдағы кейіпкерлер дүниетанымына, әлеуметтік теңсіздікпен қарсы күресіне, әртүрлі мінез-құлық пен іс-әрекеттерінің суреттелу деңгейіне берілген баға. Ал, авторлық тұлға шығармада «мен» қызметін атқарып, оқиғалар желісінің өрбуін қадағалайды. 1910 жылы тұңғыш қазақ романы аталған «Бақытсыз Жамал» романының көркемдік құрылымындағы автор ұстанымы өте тиімді әрі шебер ойластырылған. Оған дәлел шығармадағы автор ұстанымы мен авторлық тұлғаның сипаты көркем стиль мен тілдік қолданыстағы сөздің өткірлігімен ерекшеленеді. Біріншіден, шығарманың көркем мәтінінде оқиғаның драмалық өрбуін көзімен көрген адамның атынан баяндалуы Міржақып Дулатұлының – авторлық тұлғасын танытса, екіншіден, жазушының өз кейіпкерлерінің ішкі дүниесін көрсетуге деген ұмтылысының байқалуы мен әрбір кейіпкерінің шығармадағы өз орнын, болмысын бар екенін көрсетуі – Міржақып Дулатұлының авторлық ұстанымын айқындайды.

М. Дулатұлының публицистикалық ойлары, жанрлардың жинақтылығы, көркем тілдің өткірлігі 1909 жылы Қазан қаласынан шыққан «Оян, қазақ!» өлеңдер жинағы көркемдік стиль мен тілдік қолданыс жағынан алғанда автор ұстанымы поэзияның жанрлық өрісімен ерекшеленіп, сөздің өткірлігімен көрініс тапқан. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің публицистика ғана қазақ халқының қоғамындағы ұлт тәуелсіздігін, жер, оқу, денсаулық мәселелерін, қазақтың мәдени-рухани өмірін, дінін, тілін ашып айтып, әрі оның орындалуын талап етті. Публицистика әдебиеттегі ерекше стиль, өткір жанр болып табылады. Міржақып Дулатұлының публицистикалық сарындағы шығармаларында ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық өмірінің жағдайы суреттеліп, өзі өмір сүрген қоғамның барлық сипаты көрініс тапты. Автордың публицистикасы әдеби, мәдени-эстетикалық дәстүрлерге сәйкес жанрлық болмысын сақтап, ХХ ғасыр басындағы ұлттық әдебиетімізде қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту мақсатында өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтеріп, ағартушылық идеяларын насихаттаушы қызметін атқарды. Автор ұстанымында қаламынан туған публицистикалық сарындағы шығармаларында Міржақыптың терең білімпаздығымен авторлық тұлғасының талғампаз сараптаушылық қабілеті ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік өмір, экономика, мәдениет-әдебиет, тарих,

дін мәселелер, сол кездегі әлеуметтік жағдалар шығармаларында айқын көрініс тапқан.

«Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұрттың болса да жаны – әдебиет, ал жансыз тән жасамақ емес», – деп, көркем әдебиет туралы терең ой толғай отырып, «әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек... Бәлкі, мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай!» – деген ерекше пікірі ұлт мәдениеті тарихындағы өз орны бар ойлы сөз деп білеміз. Міржақып Дулатұлының публицистикалық сарында жазылған шығармалары «Тургайский», «М. Д», «Түрік баласы», «Азамат», «Мадияр», «М-яр», «Байқаушы», «Азамат Алашұлы», «Алашбайұғлы», «Таймінер», «Тайбағар», «Алакөз», «Қолғанат» деген сияқты көптеген бүркеншік аттармен патша үкіметінің отаршылдық саясатын шенеп, әшкерелеп, халықты өз заманының өзекті мәселелерін көріп, түсіне білуге бірлікке шақырған өткір саяси мақалалары көп. Соның ішінде 1907 жылы «Арғын» деген бүркеншік атпен жазылған «Біздің мақсатымыз» [1] атты мақаласы үшін «Серке» газеті тәркіленеді. Ол туралы полиция протоколында: «Барлық қазақ халқына арналған үндеу сияқты» делініп, Петтербург баспасөз істері комитеті «газеттің осы нөміріне қатысты барлығы да жауапқа тартылсын» деген шешім шығарады. «Қазағым менің, елім менің!» деп басталатын бұл мақала одан әрі: «Ең алдымен, қазақ халқы – Россияға тәуелді халық... Оның ешқандай правосының жоқтығы ыза мен кек тудырады... Чиновниктер, урядниктер кедей қазақтарды ұрып-соғып, мал-мүлкін тартып алып, ойына не келсе, соны істейді. Енді чиновниктер біздің дінімізге, атадан мұра болып келе жатқан әдет-ғұрпымызға, біздің молдаларымызға ғана тиісті неке мәселесіне де араласа бастады, діни кітаптарды тұтқынға алды...» – деген сөздерімен өзінің публицистикалық ойларын авторлық ұстаныммен айқын танытты.

Міржақып Дулатұлы 1911-1924 жылдар аралығында жазған әңгімелері жазушының шығармашылық мұрасында елеулі орын алып, XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиетіміздің шағын проза жанрын қалыптастырып, байыта түскен кезең болғанын аңғартады. Жазушы әңгімелерінің тақырып ауқымы – революция қарсаңындағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, едің түйсік-түсінігі, іс-әрекеттері орын алған. Жазушы әңгімесінде қазақ ауылының тыныс-тіршілігі шығарманың көркемділік құндылығы мен көркем бейне жасау шеберлігімен айқын танылған. Ал әңгімелерінің мазмұн құндылығы – күнделікті баспа бетінде жарияланып отыратын өзекті тақырыптардағы нақтылық пен шарттылықтың талап-тілегі өзіне тән ерекшелігімен оқиғалар мен адамдардың іс-қимылын сөзбен жеткізу арқылы

шағын көлемді әңгіме жанрын құраған. Жазушының әңгімесіне арқау болған оқиғаны, кейіпкерлерінің сырлы сөзімен баяндап, бірде суреттеп, бірде іс-қимылмен, бірде айшықпен бедерлеп, монолог, диалог қолдану арқылы публицистикалық сарынды ойларын анық жеткізеді.

Міржақып Дулатұлының «Оян, қазақ!» (1909, 1911), «Азамат» (1913, 1914), «Бақытсыз Жамал» (1910, 1914), «Терме» (1915), «Балқия» (1922), «Оқу құралы» (1924) еңбектерімен бірге 1907-1927 жылдар аралығында түрлі басылымдар бетінде жариялаған мақалалары оның журналист-публицист жолындағы биік шығармашылық дарынды авторлық ұстанымын айқын танытады. Қаламгердің публицистикасында жиі сөз болған қазақ қоғамындағы әйел теңдігі, денсаулық жағдайы, шаруа және кәсіп мәселесі, жер, земство, саясат мәселелер, оқу, оқыту, діни-рухани мәселелер «Балқия» пьесасында «Бақытсыз Жамал» романында кейіпкерлер бейнесінде көркем тілмен сомдалып, жазушы өзінің айтпақ болған публицистикалық ойларын кейіпкерлерінің аузына салып айқызып, олардың іс-қимылы, мінез-құлқы, диалог пен монологтары арқылы көкейкесіті сұрағының жауабын тауып отырады.

Міржақып Дулатұлының авторлық ұстанымы 4 перделік драмалық «Балқия» (1922) атты пьесасында ескі салт-дәстүр мен қалың малға қарсы тұрған, өзінің бас бостандығы жолында күрескен қазақ қызының тағдырын арқау етумен айқын көрінеді. «Балқия» пьесасындағы Балқия қыздың басындағы тағдыры «Бақытсыз Жамал» романындағы Жамал қыздың басында болған жағдаймен сабақтас келеді. Балқияның әкесі Жарасбай қызын бір болыстың баласына жас кезінде айттырып, қалыңмалын алып қойғаны айтылған. Бұл пьесадағы Балқия қыздың сөзі мен ісін де, бірбеткей мінезін де, дүниетанымы мен көзқарасын да нақты қалыптастырып, шешімі берік бейне етіп жасаған. Жазушы денсаулық жағдайын «Балқия» шығармасында екінші перденің екінші көрінісінде: «...шешек – жұқпалы ауру. Шешектен жылына қанша бала өледі. Ал балаға шешек бір егіп шықса, қайтып ол бала ауырмайды да, ауырмаған соңешкімге шешек жұқпайды да, құдайдан деп ектіргендердің бәрі баласынан айырылып қалып жүрген жоқ па?» – деп ауылдың жадит мұғалімі жасы 25-ке келген пікірлі, халықшыл Қасым есімді жігіттің ауызына салып айтқызады. Бұл денсаулық жағдайы XX ғасыр басында қазақ қоғамында ең маңызды мәселелердің бірі болып, шешімін таба алмай отырған мәселелердің бірі болатын. Жазушы шығармадағы Қасым кейіпкерінің молдамен арада болған әңгімені ары қарай өрбіте келіп, оқу, оқыту, діни-рухани мәселелерді кеңінен сөз еткендігін көреміз.

«...Бірлі жарымды школдар болмаса, ана тілімізде оқитын ұлт мектептеріміз де жоқ. Ол школдар қазақтың тілін, ұлттығын жоғалту мақсатымен ашылып отыр. Хүкімет жұрттан қанша алым алса да, өз

ақшамызға бізге мектеп салып бермейді. Сондықтан біз өзіміз тырысып ұлт мектептерімізді көбейтіп, халықтың көзін ашуымыз керек. Соның үшін әркім өз еркімен мектеп пайдасына жәрдем берген қылып, жинауымыз керек» – деген сөздерден жазушының публицистік ойлары айқын орын алған.

XX ғасырдың басындағы қазақ халқының құнарлы жерлерден зорлықпен ығыстыруы, қазақ жерлерін орыс мемлекетінің меншігіне айналдыруы, Ресей империясы басқару жүйесінің қазақ жерінде жүргізген озбырлығы, денсаулық, оқу мен оқыту жағдайлары ұлттың мәдени өркендеуіне үлкен кедергілер әкелді. Міржақып Дулатұлы «Балқия» атты шығармасымен халық оятуға қозғау салған жер, денсаулық, оқу мәселелеріне қатысты ойларын тағы да Қасым кейіпкерінің сөзі арқылы нықтап айтып өткенін де айқын аңғарамыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Міржақып Дулатұлы XX ғасыр басындағы уақыт ағымында өзгерген, жаңарған тұстарды жаңаша оймен жеткізуді «Бақытсыз Жамал» романымен жаңа түр, жаңа мазмұн, жаңа идея тауып, публицистикалық баяндау, салыстыру, дәлелдеу сияқты тәсілдермен қоғамдық мәселелерді қозғаған. Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романында көркем бейне жасау, психологизм, дәлелдеу, баяндау, салыстыру, пейзаж, метафора, теңеу секілді көркемдік әдіс-тәсілдерді ұтымды пайдалана отырып, XX ғасырдың басында Ресей империясының әкімшілігі қазақ халқының санасынан тәуелсіз мемлекет құру туралы идеяны өшіру мақсатымен қазақтардың құқығын шектейтін заңдар қабылдап, ұлттық тіліміздің құнарлығы мен құдіретін танытатын шығармаларды жойып, халықтың тұрмыс-жайы, оқу-ағарту мәселелері, қазақтың ұлттық мәдениеті, тарихы, әдебиеті мен тілін сөз еткен газет-журналдарға тұсау салып отырғанын айқын көрсетті.

Роман желісіне арқау болған оқиға Көкшетау өңірін қоныс еткен Саумалкөл атты елдің жайлауында болған. Ол қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау (бұрынғы Володаровка) ауданы болып табылады. Жазушының «Бақытсыз Жамал» романы 13 тараудан тұрады. Әр тарауында оқиғаларды әр қырынан әңгімелеп, публицистикалық ойларын кең тарата айта түседі. «Бақытсыз Жамал» романында XX ғасырдағы ел өмірін нақты суреттей отырып, ондағы әділетсіздікті реалистік әдіспен анық бейнелеген. Жазушы романын прозалық шығарма етіп жасауға талаптанса да, әдебиеттің көркемділігін арттыру мақсатында – поэзияны араластырып отыруы романның көркемдік деңгейі мен композициялық құрылымын, тіл шұрайлылығын көркейте түскен көркем туынды. Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романының көркемдік жүйесі реализмге негізделген. Дәуір шындығынан туындаған жаңалықтар жазушы шығармасының тіліне де елеулі әсер етіп, публицистикалық сарын басым орын алған.

XX ғасырдың басында тақырыптың қоғамдық-саяси мән-маңызы, идеялық мазмұны толық ашылғаны «Бақытсыз Жамал» мазмұнында тікелей, астарлы ой және көркем образды нышандар, кейіпкерлердің әңгімесі, ішкі толғанысы және мінез құлқы бәрі жалпы алғанда ішкі өріспен бірге сыртқы факторға бағытын шығарманың өн бойынан жақсы көрінеді. Мұнда сыртқы фактордың басты белгісі ретінде әлеуметтік жағдайлар, халықтың өмір-салты, дәстүрі және осы дәстүрлі қарым-қатынасты арқау еткен романдағы адам тағдыры негізге алынған. Автор бақытсыздыққа душар болған бір ғана қыздың тағдыры арқылы бүкіл әлеуметтік қоғам болмысын көрсетеді. Жәй ғана көрсетіп қоймайды, автордың мақсаты сол арқылы халықтың санасын тәрбиелеу:

Сонда да жұрттың бәрі біле бермес,

Сөз болар жақсы-жаман бәрі кеңес.

Мақсаты романның – *халық түзетпек,*

Жазылған еріккеннен ертегі емес [2, 128].

Міржақып Дулатұлының публицистикалық шығармаларында көтерілген ұлттық деңгейдегі әйел теңсіздігі басты мәселе болып табылған *Ресей империясының қазақты бірін-біріне айдап салып, елді билей беру мақсатында патша берген болыстық билікке таласу мен халық өз мүддесін өзі қорғауына жол бермеген надандық пен саяси құқықсыздық* романда оқиға дамуының жеке адам қасіретіне айналған махаббат трагедиясының әлеуметтік негізі Жамал мен Ғали қатысты эпизодтардан бастау алады.

Көркем шығарма мазмұн тереңдігі негізінде бағаланатындығы сөзсіз. Осы мазмұн тереңдігін жеткізуші құрал форма болып табылады. Көркем форманың өзі стильдік сипатты айқындайды. Стильдік сипат жазушының дүниетанымдық көзқарасына және ойын жеткізе білу мәнеріне, яғни жазу әдісіне байланысты қалыптасады. Осылардың бәрі бірігіп бір сөзбен айтқанда біртұтас мазмұнды форманы білдіреді екен. Дегенмен мазмұнды форманың қалыптасуы жеке стильдердің пайда болуымен немесе олардың ауысуымен ғана сипатталмайды. Жеке стильдер арқылы айқындалатын мазмұнды форманың әрбір элементінің өз тарихы бар.

Міржақып Дулатұлы өзінің жеке стиліне сәйкес қазақ романының моделін жасауды мақсат етіп қойғанға ұқсайды. Оның өзіндік стилін ерекшелендіретін саяси рухқа толы поэзиясы, сол кезеңнің өткір әлеуметтік тақырыптарын қамтитын қара сөзбен жазылған прозалық нұсқаларды қажет еткендей. Ал, өз кезеңімен тікелей байланысты, сол заманның рухани қажеттіліктерін қанағаттандыратын және кезеңнің көркемдік деңгейіне сәйкес келетін шығарма, әрине, Ахмет Байтұрсынов айтқандай «ұлы әңгіме» түрінде жазылуға тиіс еді. Роман табиғаты да өз заманымен, өмірмен тікелей байланысты, шындықты жаңа тілмен бейнелеуді қажет етті.

«Бақытсыз Жамал» романының композициялық құрылымы мен көркемдік өрнектері мезгіл жағынан жалпы әлеуметтік жағдай суретін бедерлеуден басталады.

Міржақыптың кереметтігі, биіктігі осы талап-тілектерді орындай алуында. Ол әдебиетте нақтылы жеке өмірді, адамдардың күнделікті өмірін, қарапайым адамдардың осы күнделікті өмір туындатып отырған проблемаларын көрсете білді. *Алғашқы романның басты тақырыбы* – қазақ қоғамында ХХ ғасырдың басына дейін кең орын алып отырған әйел теңсіздігі. Ақын айналадағы болып жатқан уақиғаға, өмір ағымына жауапкершілікпен қарайды. Қоғамдағы жеке адамның тағдыры, оған деген басқа адамдардың қатынасы, етек алып отырған зорлықтар, әсіресе әйел теңсіздігі Міржақып Дулатовтың бұрын өлеңдерінде жетекші орын алып келсе, енді алғашқы қазақ романында осы жағдайлар үлкен эмоционалды екпінділікпен проза тілінде баяндалып, көркем образ ретінде сомдалды. Автордың «Бақытсыз Жамал» романындағы оқиғаның қайғылы сыны мен ғибраттық мәні қаламгер айтпақ болған ақиқат идеяны жан-жақты тереңдетіп көрсетуге ден қойған.

«Күн сайын істеліп жататын ұсақ істің ұлы іске ұласарлығы да, ұласпастығы да бар. Тіршілік ісі біріне-бірі оралып, шиеленісіп, байланысып жатады... Тұрмысқа сарын жасайтын адамның ғамалы, ғамалға өн беретін адамның мінезі, мінезге кейіп беретін тұрмыс төңірегі; адамның мінезі ойының түрінен, көңілінің күйінен, істеген ісінен білінеді» [3, 449] – деп Ахмет Байтұрсынұлы «ұзақ әңгіме» үшін қажет өмірлік материал, оны іріктеу, қиюластыру, жанр заңдылығы және көркемдік тартыс табиғаты туралы терең ой қорытқан.

Міржақып Дулатұлы романының сюжеті – ХХ ғасырдың басындағы қазақ прозасы үшін дәстүрлі тақырып. Және бұл қазақ даласында ұшырап тұратын өмірде болған уақиға:

Жамалдың жайын жаздық бұл кітапта,
Бақытсыз бір қыз екен осы шақта.
Біреуге хас нәрсе емес һәм болған іс,
Жайылған бұл бір ғұрып һәр қазақта [2, 200].

Жамал байдың малына қараған кедейдің көп қызының бірі емес, ауқатты адамның қызы. Әкесі Сәрсенбайдың жүзден аса жылқысына, екі жүз-үш жүз қойына қосылған үл орнына бағып қағып отырған жар дегенде жалғыз қызы, байлығы. Жамал оның үстіне оқыған, сауатты қыз. Ол – болыстық атақтың құрбаны. Бұл жерде оны нақты айтып отырсақ та, Жамал тағдыры көптеген қазақ қыздарына ортақ болғандықтан оны дәстүрлі бұлжымас рәсімнің, өмір салтының құрбаны болды. Жамал тағдыры қоғамдағы жан-жағынан шырмап тастаған дәстүрлі әлеуметтік себептермен байланысты: басқаға үлгі боларлықтай сауатты, тәрбиелі қыз, ата-анасының еркімен

күйеуге беру, отбасында күйеуге бағыну, қарсы келмеу. Қалыптасқан, тұрақты өмір салтына бағынбау немесе одан шығып кету мүмкін емес. Егер шыққан жағдайда осы жүйенің өзі оны қайтадан қалыпқа салуға әзір. Сондықтан оқыған, сауатты жастардың өзі бұл жүйенің алдында әлсіз. Мызғымас тұтас жүйенің алдындағы әлсіздік, әйел теңсіздігі арқау болған сюжет Міржақыптан кейін де көптеген жазушылар шығармашылығына басты тақырып ретінде енді. Романның беташары ретінде жазылған төрт шумақ өлең автор оқушысына арнай отырып, өзіндік ой түйюәне жетелейді.

Қазақтан шыққан талапкер,
Бұл кітапты қарап көр.
Таратуға халыққа оқып,
Боларсыздар себепкер [2, 198].

Одан кейінгі «сөз басында» «жылтырап тесік моншақ жерде қалмас» деп өзінің роман жазу себебін түсіндіреді. Алғашқы ұлттық романның алғашқы жолдары әсерлі, есте тұтарлық суреттен басталады. «Бақытсыз Жамал» романы қазақ прозасы үшін негізгі кеңістік аясы табиғи тіршілік ортасымен, рухани өмір нәрімен сабақтас болып келуімен құнды болып табылады.

Үзінді кең тарапты тіршілік тынысын тұрмыс-салт дағдыларына тән ерекшеліктерді атай отырып, ықшам әрі мол қамтыған. Жер аты мен иелері, олардың өмір-күйі, жыл көлеміндегі ахуалы, қазіргі күні мен байырғы рәсімдерінің ара қатынасы сарапталады. Қыр халқының көп ғасырға әдеп-ғұрпын аз сөзге сыйдыра баяндайтын эпизодта көп қауымға ортақ екі түрлі сезім үстем байқалғандай. Біріншісі, - туыс адамдар арасындағы бауырластық көңілдің жағдай ретіне қарай айқындала көрінуі, екіншісі, жас жүректердің ізгілік ұясын іздеп, жаңа аңсарға берілуі. Екі жағдайда да кең мекендегі қуаныш пен әр күнін қастерлей қызықтауға байланысты философиялық мағына берген.

«Сөз басы» өлең жолдарынан кейін романның прозалық тілінің табиғаты тіптен бөлек. Үзіп-үзіп, кесіп айтылатын өлең сөздеріне қарағанда проза тілі әп дегеннен майда, жұмсақ келтірілген. Сөйтіп өлең сөз бен проза тілінің арасында кереғарлық байқалатындай. Ол идеялық кереғарлық емес, әр жанрдың өзіне тән сипаттық ерекшелігіне байланысты сөйлеу формасынан туындаған өзгешеліктер:

«Өткен қыс шаруаға жеңіл болғандықтан *мал күйлі, бие ішті болып*, Көктал қыстаған Құрман деген атаның ауылы жылдағыдан жайлауға ерте шығып еді. Екі ауылнай елдің жайлауы Саумалкөлге жағалай ауылдар көшіп, былтырғы жұртына үй тігіп, көп ұзамай бие де байлады» - [2, 201] - деп басталып уақиға әрі қарай тізбектеліп, табиғи жарасымын тауып кете береді. Біз астын сызып отырған нақтылы жағдайдан хабар беретін немесе белгілі бір оқиға екпінін күшейтуге көмектесетін *тұрақты образды сөз тіркестерін*

жазушы роман мәтінің өн бойында сөйлемнің ретіне шеберлікпен қолданып отырады. Жазушы тұрақты образды сөз тіркестерімен бірге *тұрақты мағына беретін ұғымдарды да* ұтымды пайдалана отырып, сөз желісін ажарландыра білген. «Ол түні ауылнай, выборнайлар ұйықтамастан кызметінде болып, таңертең ауылдан оқшауырақ жерде тігіліп қалған *бір ақ үй, бір қоңыр үй* көрінді» [4, 129].

Бұл жерде *ақ, қоңыр* үйдің түсі ғана емес, уақыт пен кеңістік, сол үйлердің канат санын, көркемдік сипатын, үйдің әлеуметтік орнын көрсететін белгі.

Романда қозғалатын оқиға желісі бірін-бірі өте үлкен қарқынмен ауыстырып отырады: Жамалдың балалық шағы және бойжеткен кезі, әкесінің Жамалды ақылсыз таз Жұманға айттыруы. Осы бір дәстүрлі сюжет ауылға жас мұғалім Ғалидың келуімен және бір-біріне деген сүйіспеншілігімен шиеленісе түседі. Сюжеттің өрістеуі барысында екі жас түнделетіп қашады, туғандарынан алысқа кеткен олардың қысқа ғана бақыты суреттеледі. Кенеттен болған сырқаттан жас күйеу қайтыс болады. Сүйіктісінің қайтыс болған күйігінен есеңгіріп қалған Жамалды үлкендердің айтуы бойынша атастырып қойған Жұманға қосады. Сөйтіп бұрынғы жағдай қайта орнайды. Айналасынан түсіністік таба алмаған Жамал бүкіл сырын ішкі дүниесіне бағыттайды. Оның сенімді серігі – Ғалиға арналған хаттары. Есерсоқ күйеуінің кезекті соққысынан кейін үйден ұзап шыққан Жамал боранды түнде адасып далада қалады. Ертеңгісін таңертеңгілік кездейсоқ өтіп бара жатқан жолаушылар Жамалдың үсіген денесін ауылдан алыс жерден тауып алып, жанындағы хатын оқып кім екенін біледі. Осы оқиғаның алғашқы таратушылары да осы жолаушылар еді. Міржақып Дулатов шығармасындағы қорлыққа түсіп, бақытсыздыққа душар болған қазақ әйелі жөніндегі қысқаша оқиға желісі осындай.

Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романының әдеби құндылығы неде? Әдетте, құндылық категориясы көркемдік шешіммен анықталады. Романның көркемдік құрылымы өте тиімді әрі шебер ойластырылған. Структурасы монолитті, композициясы біртұтас көрінеді. Біріншіден, шығарманың көркем мәтінінде осы оқиғаның драмалық өрбуін көзімен көрген адамның атынан баяндаушы бар. Екіншіден, жазушының өз кейіпкерлерінің ішкі дүниесін көрсетуге деген ұмтылысы байқалады. Үшіншіден, әрбір кейіпкердің көркем шығармада өз орны, өзінің, айналысатын ісі, өз болмысы бар. «Бақытсыз Жамал» романы өлеңмен жазылған прологтан (авторлық толғау) басталып, *бірінші тарауында* жазушы ендігі жерде думанды күндердің бірінің түс кезін, ертеңгі сәскесінен бергі уақытты беле-жарып көрсеткен. Жазушы ұлық келеді деген хабарға байланысты «ауылнай», «выборнайлардың» жаны қалмай жүгіруін, еріккен

жұрттың бұл жағдайдың түбін шолып, түрлі әрекетке жоруын Бекжан ауылнайдың елге түсінік беріп, әңгімені ұсақтамай, маңызды, жақсы көрінгісі келген сипатын «анау күні Көтібайдың мені боқтағанын айтқаным жоқ, оны айтқанда бөлеме болатын еді, не қылайын. Хасеннің көңіліне қарадым» [2, 202] – деген сазды сөйлеммен сюжеттік желісті қызу әңгіме үстінде Сәрсенбайдан сүйінші сұраған хабардан түйін тартады.

Романның эпикалық тынысын аша түсетін орынды ахуал мен негізгі сюжеттік желі осынау қызу әңгіме үстінде Сәрсенбай отағасыдан сүйінші сұраған хабардан түйін тартады. Ұзақ уақыт бір шикі өкпеге зор боп келген салиқалы азамат сағындырған перзентін сүймек. Ұл ма, қыз ба, бәрібір. Тілектес қауымның үлкендер жағы оған да мән берген. Сәрсенбайдың парасат, сабыры жоғары, пендешілік ниеттен аулақ болатын.

Дегенмен оқырман әуақыт осы кейіпкерлердің іс-әрекетімен, ішкі үнімен, тылсым сырымен танысып отырады. Эпостық немесе дастандық шығармадағыдай оқырманнан алшақ кетпейді. Әңгімені жүргізіп және бағыттап отыратын баяндаушы ойын өз сөзімен айтқызу үшін көбіне сөзді бас кейіпкерлерге беріп қояды. Ол кейде бір-біріне өлеңмен жазылған диалог ретінде немесе Жамалдың өмір тауқыметіне бағытталған монологы формасында беріледі. Роман құрылымына аса тиімділікпен енгізілген сүйіспеншілік хаттары оқиға желісін эмоционалды екпінділікпен күшейтіп отырады. Оған себеп әңгіме айтушы ресми хабарлармен қатар, сот құжаттарын немесе бюрократтық қағаздарды мәтін сюжетіне кіргізіп отырады. Ол романның идеялық мазмұнын, зәрулігін күшейте түседі. Мысалы автор: «Қазақтан солдат алынбайды, бірақ мұжықтар секілді қала болам десең, 15 десятина жер беріледі. Егін салындар, школ ашындар...» [2, 202] – деп өзінің «Жер мәселесіне» арналған және «Земство жөнінде» жазылған публицистикалық еңбектерінде басты тақырып ретінде қозғалатын сұрақтарды Бекжан арқылы начальниктің аузына салады.

Ауылнай Бекжанның үйіне орыс начальник келген күні тоқалы Шолпанның аман-есен босанғанын тақия тігіп беретін тапқанын айтып, әйел бала деменіз деп сүйінші сұрап, қуанышқа қайырлы болсын айтқан елге Сәрсенбай: «Жоқ, олай деменіздер, мен қайбір ұл-қыз таңдайын деп жүрген кісі», - деп ризашылығын білдіреді.

Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романының *екінші тарауында* автор «оқушылар» деп, болып өткен немесе болып жатқан басқа да оқиғаларды баяндап береді. Мұның өзі «Батырлар жырындағы» «әлқисса» деп басталатын қара сөзбен жасалатын түсініктемелерді еске түсіреді. «Бақытсыз Жамал» романының екінші тарауында авторлық шегінске орын берілген, оқиғаның кейінгі жалғасы шиеленіске жалғасады. Романның екінші тарауында жастары егде тартқан ерлі зайыптылардың баласыз өмірін, жас

тоқалға үйленуін, Жамалдың, дүниеге келуімен байланысты бірнеше жылды бір жарым бетте айтып шығады. «Сәрсенбай оқымаған, момын, мал баққан кісі». Тұрмысы кейін түзеліп, ауқаттылар қатарына қосылады. Бір мәжілісте отырғанда бір құрдасы әзіл-шыны аралас сөз арасында: «Әй, құбас! Сонша малды айдап жүріп, дұрыстап зекет бермейсің, қажыға бармайсың, кім үшін жинап жүрсін? Ақырында Қалампырдан қорқып, тоқал да алмадың», – деген сөзі қамшы болып, ертеңіне Сәрсенбай ауылдағы бір-екі ағайынын шақырып алып: «үмітсіз – шайтан» деген, «*мал бітпес жігіт болмас, құрарына қара, ұл таппас қатын болмас, тұрарына қара*» деп осы күнге шейін сабыр еткенін айтып ағайыны мен қатынының алдынан өтеді. Сәрсенбай да, басқалар да бір ауыз болып отырғанын көрген Қалампыр қарсылық жасай алмайды. Сөйтіп қырық екі жастағы Сәрсенбай он төрт жасар Шолпанды айттырып, қалыңмалын төлеп келесі жылы қолына көшіріп алады. Әкесі Жарас молда тірі кезінде Шолпан құранды меңгеріп, хат танып қалған еді.

Үшінші, төртінші тарау болашақтағы Жамал қыздың мінез-қылығы мен отбасындағы әдеп, тәрбие, білім алу тарихынан мәлімет береді. Роман тартысындағы байланыс дүние ісімен көп шаруасы жоқ момын Сәрсенбайдың қызыл тіл, қыздырма сөзге еріп, болыс таласына түсу әрекетімен жалғасады да, алдағы сюжет бөлшектері мезгіл тұрғысынан негізгі бағыттан ауытқымайды.

М. Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романында әйел теңдігі мәселесін жалаң түрде қозғаумен шектелмеген. Романда ХХ ғасыр басындағы күрделі әлеуметтік мәселенің күрмеуі мен қазақ елінің рухани өміріндегі белгілі ата салттан аттағысы келмейтін жасқаншақтықпен, жарық әлемге жол ашатын оқу-білімге деген ынтасыздықты сан алуан кемшіліктермен сабақтастырып, реалистік әдіспен, публицистік стильмен жазды.

Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романынан қазақ қоғамындағы соқталы қақтығысқа лайық кесек жағдаяттарды көреміз. Романдағы орайлы эпизодтар басты әрекет пен құбылыс сырын жанама жолмен көрсетерлік қасиеттерді аңғартады. Осыдан «Бақытсыз Жамалға» табиғи сезгірлік, өмір құбылыстарына қатысты нәзік пайымдағыш назар тән екенін көреміз.

Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романындағы басты оқиғаларға арқау болған жағдай ешқандай ғылымды білмеген, оқымаған, мал баққан Сәрсенбай кісі төңірегінде өрбиді. Романда болған оқиға оқшаулығы Сәрсенбай кісінің тағдырындағы әлеуметтік мәселемен үндесе келе, балаға мұқтаж Сәрсенбай отбасының жағдайына жалғасады. Романда Міржақып Дулатұлы кейіпкеріне берген сыпайы мінездемеде қуаныш сыры, ескі мұң, келешектегі алапат дауылдың қысқаша түйіні айқын көрінеді.

Міржақып Дулатұлы романында кейіпкерлеріне баға беруде бірден ақтарыла салмай, сөз тізгінін тарта ұстап, авторлық ұстамдылық көрсетеді.

Романдағы Жамалға қатысты оқиғаларды жазушы сюжет деңгейіндегі уақыт мөлшерімен дәл келтіріп отырады. Жамал туғанда Шолпан он жетіде, Сәрсенбай қырық беске келген еді. Сондықтан қыз бала туды демей шілдехана жасап, артын үлкен тойға айналдырып жібереді. Онан әрі Жамалдың бала кезі мен бой жетуі суреттеледі. Жасы тоғызға жеткенше ата-анасы оны әлпештеп өсірді. Жамалды әкесі Сәрсенбай көңілге медеу тұтып, ер балаша киіндіріп, тұлым қоюына байланысты оның қыз екенін ұмытқандай болды. Үйіне келген дүмше молданың сөзінен кейін ғана Жамалды қызша киіндіріп, шашын жіберіп, ескіше оқытуға да разы болды. Романдағы ғашықтардың сүйіспеншілік сөзі әңгімешінің бейтарап сөзінен бөлектеу. Басқаның сөзі, бөтеннің пікірі өмірде болып жатқан оқиғаны бейнелейтіндей: «...бір күні... қасіретті хабар естілді: «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда Жұман күйеу ұрын келіп қалыңдық ойнайды» [4, 147] – деген өсек расқа шықты.

Жамалдың сүйгені Ғали – тұралаған кедей-кепшік емес, айналасына мақтаулы, беделді жігіт. Жамалдың әкесі Сәрсенбай жерге қарап отырған жан емес. Билерге «Мен өзі ат жалын тартып мінгелі мұндай қорлық көргенім жоқ. Бүгін Қарынбайдың малын берсең де, бітпеймін, жесірімді әкеп бер, болмаса, былшыл сөзін, керек емес» деп жер тарпитын Байжан құданың ашу-ызасын түсінгенмен, атастырылған жігіттің жетесіздігі үшін, көңіл қосқан жастардың адал махаббаты үшін зұлым күштің жолына қол апаруға болар еді. Дегенмен, М. Дулатұлы кейіпкерін түптеп зерттемесе де, романдағы трагедиялық жағдайдың шиеленісуіне қатысты ХХ ғасырдың басындағы әлеуметтік, психологиялық себептердің бәрін аз сөзбен реалистік нақышта терең астармен бейнелейді.

Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романында жазушы қыл көпір, тас өткелде жүрген кейіпкерлерінің сүйіспеншілік сезімін қиямет қиындық үстінде сынап, ішкі жан толқынысын тікелей авторлық бейнелеу жолымен емес, шағын диалогтық лебіздер арқылы өрнектей бейнелеген.

Романда екі жастың бір-біріне деген сезімін бейбіт табиғат көрінісі толықтыра түскендей: «Май жұлдызы, тан қысқа, ай жарық, дүние тып-тыныш, жел жоқ, ауа жақсы, жаңа қонған жұрт, көкөрай шалғын, жапырақ гүлдердің иісі аңқып, біздің жастарды көріп тұрған жалғыз алла, екінші аспандағы Ай мен Жұлдыз еді». Табиғат көрінісінен кейін ала-бере көшпелі өмірге ғана тән тыныш дүние бейнеленеді: «Жан-жануар күндізден шаршаған секілді тынығып, жылқы жусап, қара мал күйсеп, анда-санда қой үріккенде ұйқысы сак төбеттің маңқылдап үргені, кемпір-шалдың айтақтаған дауысы ғана естілуші еді...» [3, 151].

Романда ауыл жиынында кездескен Жамал мен Ғалидің біріне-біріне айтар сыр-ықыласы, көңіл күйі, өлең түрінде беріліп, проза мен поэзияны

қатар қарастыруда жазушының жаңа стильдік ерекшелігінің жемісі деп түсінген дұрыс. Бұл бір жағынан, әдебиетте қалыптасқан халықтың поэзия дәстүрінің ықпалы болса, екінші жағынан, романдағы халық ауыз әдебиетінің де өзіндік әсерін танытады. Романда тұрмыс-салттың жан-жақты жасалған суреттері мен дәуір шындығын реалистік әдіспен сипаттауда, халықтың рухани күйін танытуға ерекше мән бергендігі анық байқалады. Міржақып Дулатұлы публицистикалық шығармаларында көп қозғаған жер мәселесін, земство тақырыбын, денсаулық мәселесін, оқу, оқыту мәселелерін, саясат мәселесін, дін мәселесін «Бақытсыз Жамал» романы арқылы авторлық ұстаным мен авторлық тұлғаны айқын танытқан.

Міржақып Дулатұлы оқыту мәселесіне келгенде автор ұстанымы өзінің публицистикалық еңбектерінде жиі уағыздайтын прогрессивті әдісті, соның ішінде мұсылманша оқытуды «жадидтік» оқуды уағыздайтыны романның бірнеше жерінде көрініп тұрады.

«Мұғалім қанша ұсылжадидке тәртібіне оқытпақшы болып ойласа да, бала иелері: - Молла! Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы моллалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ, – деген соң, лажсыз солардың тілегенін оқытты» [3, 134].

Жамал аз уақыттың ішінде жазу-сызумен бірге, эпостық жырлар, қисса-дастандар, айтыстық үлгілер және өз заманының ақын-жазушыларының шығармаларымен таныса бастайды.

Романда адамдар арасындағы диалог, бас кейіпкердің монологынан басқа әңгімешінің бақылауымен баяндалған, халықтың кей жағдайда жай тобырдың атынан айтылатын «дауыс» бар. Ол туралы М.Бахтин: «Монологизированное творческое сознание часто объединяет и персонифицирует чужие слова, ставшие анонимными чужие голоса в особые символы: «голос самой жизни», «голос природы», «голос народа», «голос бога» и т.п.» [5, 386].

Романда әңгімешінің атынан берілетін сөздер жұпыны болып келеді. Жамалдың өзіне жанама ғана қатысы бар оқиғалар бірнеше сөйлеммен немесе бірнеше абзацпен шектеледі. Перзентінің тағдырына жан ұшыра медеу болғысы келетін анасы – Шолпанның, Нұрмаш, Жүніс есімді азамат жігіттердің тілектес жүректері автор тарапынан асқақ сезіммен айтылады. Автор қыз бен жігіттің алғаш жолығысуын, Ғалидың іс-қилығы мен Жамал екеуінің жарастылығын жұрттан өзгеше оқшаулап, шын көңілдерін ұғыса алмай қиналуын, Жамалдың терең дағдарыстан соң тәуекел тұлпарына мініп шығуын жан діріліне толы көңілді серпілтер сөйлемдер арқылы әсерлі бедерлеген. Романдағы Жамал мен Ғалиге байланысты сұлу сазды сөйлемдер неғұрлым келте, неғұрлым жинақы болған сайын қайғылы да, салмақты шыққан. Жамалдың өзіне ғана қатысы бар оқиғалар бірнеше сөйлеммен қысқа қайырылады: «Бір айдан соң *батасы қырық жетінің малы, екі жүз*

теңге ақша келісіп, Байжан келіп құда түсті. Сүйіп болған құдасын Сәрсенбай киітке разы қылып қайтарды. Құда болғаннан кейін белгісіз біраз заман өтіп, Жамал он бес жасқа келді».

Жамалдың бойынан сұлулық, ақыл, салтанат үшеуі бірдей үйлесімін тапты. Сөзге ұсталығы, ақын жандылығы елге жайылды. Елге екінші Сара ретінде танылды. Достарының көмегімен күні бұрын дайындаған үш ауыз өлеңін жаттап келіп, Жамалдың күйеуінің жамандығын бетке баспақ болған ауыл жігітіне, алғашында:

Сөзіңіз бек мүләйім, ақын аға,

Өнерге жас күніңнен жақын, аға.

Беруге қалай жауап білмей тұрмын,

Түсіндір сөзіңіздің затын, аға? [2, 210]...

деп ізеттілік көрсетеді. Жаттап алған өлеңі бітіп қалып, не айтарын білмей аңтарылған «ақынға» содан кейін ғана ұялта отырып жауап береді. Әңгімеші үшін жақша ішіндегі мұндай жаңалықтар маңызды емес, маңыздысы жаңадан танысқан екі жастың болашақ тағдыры.

Міржақып Дулатұлы дүниетанымдық түсінікті, жалпы әлеуметтік жағдайлар болсын немесе жеке адамның ішкі дүниесі, айтылатын ойы болсын ортақ бір пікірге бағындырмайды. Автор әңгіменің кесімді шешімін не әңгімешіге, не басқа бір нақты кейіпкерге бермейді. Әр образдың шығармада өз орны бар. «Бақытсыз Жамал» романындағы әлеуметтік өмір бейнесі, жеке мінездер болмысы реалистік мақамда суреттелген. Жазушының кең тынысты баяндауы, жағдайды дара ерекшеліктері үстінде көрсетуі, не айыптау, нені қостау лебізін ашық білдірмес ұстамдылығы, қоғамдық құрылымға, әдет-салттағы кейбір қатігездікке наразылығы шығармада айқын байқалады. Қазақ әдебиетінде Міржақып Дулатұлы романының деңгейі биік, публицистикалық сарыны басым «Бақытсыз Жамал» екені даусыз. Шығарма зор саяси-әлеуметтік мәселе көтеріп, тарихи ой қорытуымен бірге ХХ ғасырдың алғашқы жартысында тұңғыш рет қара сөз арқылы кең тынысты оқиғаларды баяндау, негізгі көріністерді суреттеу, сюжет желілерін шебер қиюластыру, кейіпкерлердің мінез қасиеттерін толық танытқан.

Жазушы қазақ тұрмысындағы жаңалықтарды көре білсе де басты кейіпкерін бақытқа жеткізбестен, тағдырдың тәлкегіне салып, ескілік заманның құрбаны еткен. Проза мен поэзияны араластыра отырып шығарма жазудағы жазушының стильдік ерекшеліктері Жамалдың өз заманының әділетсіз тәртібіне, «оңға баспай, солға басқан қазақтың қара ғұрпына» деген наразылығынан туындаған өлеңінің романда көрініс тауып, автордың айтар ойының кейіпкер бейнесі арқылы ашық көрінгендігіне әкеліп саяды.

Жамал – жан-дүниесінің қатпары терең, күрделі образ. Міржақып поэзиясында әйел образы ерекше сезіммен жырланады. Ақын жанының терең

катпарларындағы құпия сырлар лирикалық шығармалары мен «Бақытсыз Жамал» романында айқын ашылады.

Жамал – Міржақыптың суреттеуінде аса сұлу, ақылды, сөзге шешен, ақын қыз ретінде асқақ романтикалық бейнеде жасалып, табиғи сезгерлік, өмір құбылыстарына қатысты нәзік пайымдағыш назардың тән екендігін баяндап, сирек туатын жан етіп суреттеген. Жамалдың мінездемесі мен портреті де осы түрде беріліп, түр-тұлғасы, мінез-құлқы тең келген Жамалды әсемдіктің, ақылдылықтың белгісіндей көріп, «бір нәрсені көңілдері ұнатып, мақтағысы келсе, «Жиын-той болғанда көлге қонған аққудай көрінетін», - дейді автор.

Автор сезімді, эмоцияны жеткізуде қағазға жазылған жазудың әлсіздігін мойындайды. Ғалидың мезгілсіз опыты жөнінде: «Екеуінің де ата-аналары қағазға жазып келтіре алмастай жылап, зарлап, қайғыланып дұшпандары һәм сол дәрежеде табалап шатланған еді» [4, 159].

Жазушы «Бақытсыз Жамал» романында Жамал мен Ғалиді аққу мен диуанаға теңей отырып, адам бақыты мен қасіретін реалистік әдіспен нақты да айқын суреттеп, бейнелі суреттермен өлшеусіз жан азабын кемел ойлы көркем сөзбен кестелеп шығады. Ғашықтардың шынайы махаббатын жоқтап, екі жасқа қаһарын жауғызған қатал тағдырдың мұз жүрегіне лағынет айтады. Жамал тағдырына бақытсыз өмірді жазғанға көпшіліктің аяушылық жасаған дауасыз эмоционалды назарын автор лирико-философиялық өлшеммен суреттейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ойымызды қортындылай келе, Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы мазмұны, жазылу әдісі және көркемдік сипаты жағынан ХХ ғасырдың басындағы көркемдік, рухани талап-тілектерді қанағаттандыра алды, сұраныстың орнын толтырды деп айта аламыз. Мұнда айтылған негізгі идеялар оның әдеби публицистикалық мақалаларында жалғасты. Қазақ халқының бостандық күресін жырға қосқан автордың «Бақытсыз Жамал» романы мазмұны жағынан тәуелсіздікті жырлаған автор ұстанымымен үндестік тапты. Уақыт өлшемін романда жазушы әр мезетті, күн, ай мөлшерін, жыл санын, сұхбат көлемін, жас-мөлшерін нақты атап отырып, тартыс табиғатын, сезім драмасын мейлінше дәл өрнектеуге ұмтылған. Диалог беруде, авторлық баяндау эпизодтарында жеке пікірден көпшілік санасымен жинақтай, ойлау басым. «Бақытсыз Жамал» романының композиция құрлысындағы тартыстың шарықтау шегі мен шешімінде екі мәрте көзге түскен өжет іс-әрекеттермен түйінделеді. Біріншісі, Ғали есімімен сабақталса, екіншісі, Жамал қазасымен тұйықталған. Романының басты кейіпкері Жамалды ескіліктің құрбаны етіп, өлтірумен аяқтағанын көреміз.

Роман кейіпкерлерінің іс-әрекеттері нанымсыз, ескіліктің күші басым түсіп, ұнамды кейіпкерлері әлсіз, ұнамсыз кейіпкерлері анық, жігерлі болып жасалуының негізгі мақсаты халықтың санасын тәрбиелеуде жазушының жасаған авторлық ұстанымы мен авторлық тұлғалық концепциясы. «Бақытсыз Жамал» романы революция алдындағы қазақ өмірінің шындығын мен заман көрінісін жарқын суреттеген көркем туынды. Жазушы бұл романда аянышты қазақ қызының тағдырын мысалға келтіріп, надандыққа қарсы үн көтерген автордың жан айқайы деп түсінуіміз қажет. Қазақ халқының түбіне жетіп отырған қараңғылықты шенейді. Сол қараңғылық пен надандықты ата жолы деп берік ұстап, елді зар жылатуға апарған үстем тап өкілдерін өткір тілмен әшкерлеумен қатар, жастардың келешегін ойламай, ішкен-жегеніне мәз болып жүрген елдің қалың надан тобын да сынға алады. Жоққа алданып жүрген қараңғы көпті жазушы әрі аяйды, әрі олардың ісін көріп ашына түседі. Халықты надандық пен қараңғылықта ұстап, олардың беталысын тежеп отырған би-болыстар екенін Міржақып ашына жазып, романның көп беттерін елді еңіреткен билерді әшкерлеуге арнайды.

Автордың прозалық шығармасында әдеби тақырыпты жеке адам өміріне, әлеуметтік қоғамда кең етек алған қазақ қызының қайғылы тағдырын нақтылы оқиға арқылы бейнелейді. Жазушы мұндай қайғылы жағдайға жеткізген Құдай емес, оған алдымен адамдардың өзі кінәлі, олардың селсоқтығы және мейірімсіздігі мен тоңмойын қатыгездігі, дәстүрге сүйенген жалған моралі кінәлі екенін дәлелдейді.

«...Хан қызындай басымды

Бір жаманға тең еттің.

Ботасыз нардай боздатып,

Мінеки, мені еңіреттің.

Қаһарыңды жіберіп,

Тең құрбымнан кем еттің.

Мені зарлы қылғандай

Мен бейшара не еттім?...» [2, 240]

– деп зарлаған Жамал арқылы автор жеке адамның бас бостандығы мен рухани бостандығын үлкен мәселе етіп көтереді. Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романында бостандық мәселесі болып табылатын әйел теңдігінің бас бостандығы көп баяндалады. Бостандық түрлері өзара жымдасып, басты кейіпкер Ғалидің жігерлі іс-әрекетіне ұласады. Жазушы ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетінде алғашқы ақын, жазушылардың бірі болып, қазақ қыздарының бас бостандығы жолында жанын пиде еткен Жамалдың жарқын бейнесін жасады.

Міржақып Дулатұлы уақыт пен кеңістікті бір-бірімен үйлестіре отырып, романның басындағы дүбірлі топтың қуанышты хабарын авторлық

ұстаныммен уақытқа байланысты жайнаған жаздағы шаттыққа баласа, роман соңындағы дүбірлі топтың суыт хабарын уақыт мөлшеріне қатысты қақаған қыстағы қасіретке теліген. Шығарманың композиция құрлысы автордың эмоционалдық, идеялық ойларымен терең үндестік тапқан.

Міржақып Дулатұлының автор ұстанымын «Бақытсыз Жамал» романында уақыт пен кеңістік бір-бірімен үндесіп, сөйлемдер мен мағыналы ойларды сөз иірімдерімен қоғам өміріндегі даусыз жара – ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық-әлеуметтік өміріндегі әйел теңсіздігін жан-жақты сипаттап, қайшылық сырын кең ашып көрсеткен. Роман ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орны ерекше және көркемдік жүйесі реализм әдісімен негізделген, ескі қазақ қоғамының көптеген шындығын публицистикалық стильде кең тыныспен таныта алаған, өз дәуірінің ең көкейкесті мәселерінің бірі – қазақ қыздарының бас еркіндігі жағдайын барынша өткір, батыл көтерген, қалың мал алу, ескі салттың түрлерін сынға алып әшкерлеген, танымдық мәні зор туынды. Міржақып Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті тарихындағы алатын орны ерекше және көркемдік жүйесі реализм әдісімен негізделген, ескі қазақ қоғамының көптеген шындығын публицистикалық стильде кең тыныспен таныта алаған, өз дәуірінің ең көкейкесті мәселерінің бірі – қазақ қыздарының бас еркіндігі жағдайын барынша өткір, батыл көтерген, қалың мал алу, ескі салттың түрлерін сынға алып әшкерлеген, танымдық мәні зор туынды. Міржақып Дулатұлы өз дәуірінің көкейкесті мәселесін көтеріп, шынайы бейнелер жасауда жаңашылдық сипатты кеңінен ұнамды кейіпкерлері арқылы дәуір көрінісін бояусыз айқын суреттей алған. Қоғамдағы жағымсыз салт, жат мінез-құлық заңдылықтарын әшкерілеу деңгейі өзі өмір сүрген дәуір шындығымен үндесіп жатқандығын көруге болады.

ХХ ғасыр басындағы ақын, жазушылардың шығармаларында қазақ әйелінің хал-жайы, еркіндігі, теңдігі туралы тақырыпты жазуда қалыптасқан мынандай екі түрлі көзқарас, арналы екі концепция болғандығын көреміз.

Біріншісі, әйел теңсіздігіне байланысты қазақ арасында бек-феодалдық тың сарқынынан шыға алмай жүрген қазақ жастары еркіндікке, сүйгеніне, теңіне тиюге, теңдік алуға талпынған қазақ әйелі мақсатына жете алмай, ескілік құрбаны болады деп білді. Кез келген ақын, жазушы осы көзқарасты берік ұстанып, роман, повесть, поэмаларын басты кейіпкерінің өлімімен аяқтады.

Екіншісі, ескіліктің заңы күшті болғанмен, қазақ арасында жаңа көріне бастаған, өсіп келе жатқан жаңалықтармен халықты хабардар етіп, ескілікке қарсы тұра алатын, болашағы үшін арпалысып, оны жеңе алатын күш дарытып, болашағынан үлкен үміт күткен жастарымызды

ақын, жазушыларымыз роман, повесть, поэмаларында басты кейіпкерлерін аңсаған арманы мен ескілікті жеңіп шыққан мақсатына жеткізумен аяқтады. Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романыны арқылы өмір шындығы мен заман көрінісін бейнелеуде қазақ әйелінің хал-жайы, еркіндігі, теңдігі туралы тақырыпты жазуда ғасыр басындағы қазақ ақын, жазушыларында қалыптасқан арналы екі концепцияның алғашқы көзқарастағы концепцияны ұстанды.

Міржақып Дулатұлы өз дәуірінің көкейкесті мәселесін көтеріп, шынайы бейнелер жасауда жаңашылдық сипатты кеңінен ұнамды кейіпкерлері арқылы дәуір көрінісін бояусыз айқын суреттей алған. Қоғамдағы жағымсыз салт, жат мінез-құлық заңдылықтарын әшкерілеу деңгейі өзі өмір сүрген дәуір шындығымен үндесіп жатқандығын көруге болады. Міржақып Дулатұлы «Бақытсыз Жамал» романымен ХХ ғасырдағы қазақ әдебиетіне лайық жаңа идея, жаңа түр, жаңа мазмұн қалыптастырды. Романның композициялық құрылымында реализмге тән тәсілдер арқылы проза мен поэзияны ұштастыра отырып, авторлық ұстанымы мен авторлық тұлғаны өз дәуіріндегі әлеуметтік теңсіздік өмірдің шындығын шығармасымен айқын танытты. Автор өзі өмір сүрген дәуірдің ең күрделі мәселелерінің бірі болған - әйел бостандығын тебірене жырлаған тақырыбын әдебиеттану ғылымының эпикалық тегінің ең ауқымды түрі роман жанрында жаңа түр, жаңа үрдіс, тың ойлармен өрнектеп, жүйелі оқиғалық байланыстар мен адам тағдырларын сазды сөйлемдер мен мағыналы ойлар арқылы тереңдете ашып көрсеткен.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Арғын. Біздің мақсатымыз //Серке. 1907. 6 июнь (№84).
- 2 Дулатұлы Міржақып. Бес томдық шығармалар жинағы: Бірінші том: Өлеңдер, роман, пьеса, әңгімелер /Құраст. Дулатова Г., Иманбаева С. Алғы сөзін жазған Ж. Ысмағұлов. – Алматы : Мектеп. 2002. – 368 б. 149 б.
- 3 **Байтұрсынов, А.** Ақ жол. – Алматы : Жалын, 1991. – 449 б.
- 4 **Дулатов, М.** Шығармалары: Өлеңдер, кара сөздер, көсемсөз / Құраст. М. Әбсеметов, Г. Дулатова. Алғы сөзін жазған Ж. Ысмағұлов. – Алматы : Жазушы, 1991. – 384 бет. – 128 б.
- 5 **Бахтин, М. М.** Эстетика словесного творчества / Сост. С. Г. Бочаров; Текст подгот. Г. С. Бернштейн и Л. В. Дерюгина; Примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. 2-е изд. – М. : Искусство, 1986. – 386 с.

Ж. Е. Кузембаев

Публицистический мотив в произведениях Миржақыпа Дулатова и позиция автора

Таразский государственный педагогический институт, г. Тараз.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Zh. E. Kuzembaev

Publicistic motive in the works of Mirzhakup Dulatov and the position of the author

Taraz State Pedagogical Institute, Taraz.
Material received on 05.09.17.

В статье описываются литературно-публицистическое наследие Миржақып Дулатова и его журналистическая деятельность, публицистические статьи, художественные произведения представляют золотой фонд казахской литературы начало XX века.

The literary-publicistic heritage of Mirzhakup Dulatov and his journalism activity is investigated for the first time in this research, also his publicistic articles are considered there. His literary works represent the golden fund of the Kazakh literature at beginning of the XX-th century.

Ә. Ә. Қасымова

PhD докторант, Памуккале университеті, Денизли қ., Түркия
e-mail: asemzn@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚАЛЫП СӨЗДЕРДІҢ
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ**

Мақалада қалып сөздердің зерттелу тарихына шолу жасалды. Тілдік коммуникацияда қолданысқа түсетін қалып сөздердің лексика-грамматикалық сипаты талқыланды. Сөйлеу мәдениетіндегі қалып сөздердің компоненттері мен белгілері жан-жақты қарастырылды. Тілдің бір бөлшегі ретінде бұл тілдік бірліктердің грамматикалық категорияларына да сипаттама берілді

Кілтті сөздер: қалып сөз, тілдік қарым-қатынас, сөйлеу әдебі, этикет, коммуникация.

КІРІСПЕ

Бүгінгі таңдағы жаңашыл зерттеулер коммуникация теориясына қызығушылық танытып, тілдік бірліктердің семантикасын зерттеуге бағытталған. Қазіргі кезде тіл және сөйлеуге ғана емес, сондай-ақ, адамның тілдік мінез-құлқына, тілдік тұлғасына және оның қалыптасу жолдарына көңіл бөлінуде. Дегенмен де, ұлттық-мәдени белгілерімен ерекшеленетін коммуникациялық жағдайлардағы тілдік тәсілдерді кешенді зерттеу – басты назарға іліккен мәселелердің бірі. Қазақ халқының сөйлеу этикетіндегі мінез-құлқы, тілдік коммуникациясы – халықтың ұлттық салт-дәстүріне, наным-сеніміне байланысты ұлттық-мәдени ерекшелікке ие. Яғни қалып сөздер ұлттық тіліміз бен мәдениетіміздің өте маңызды бөлшегі болып табылады. Бұл мәселе гуманитарлық ғылымның психология, әлеуметтану, заңтану, педагогика тәрізді салаларында қарастырылуда. Тіл білімінде де қарым-қатынас бірліктерін лингвистикалық аспектіде қарастыру кең белең алып келеді. Қарым-қатынас бірліктері – қалып сөздер бүкіл әлем халықтары қолданатын тілдік құбылысқа жатады. Алайда әрбір тілдің өзіне ғана тән ұлттық ерекшеліктерін танытатын қолданыстары, сөздік қоры болады. Қалып сөздерге, олардың функционалды және прагматикалық аспектілеріне деген қызығушылық шетел ғалымдары, орыс ғалымдары арасында кең тарады. Қазақ тіл білімінде қалып сөздерді жалпылама және салыстырмалы түрде зерттеу соңғы жылдар өзекті мәселеге айналууда.

Қалып сөздердің тілі ғылымы саласының зерттеу объектісі ретінде тілші ғалымдар назарына ілініп, зерттеле бастауы батыс зерттеушілерінен басталады. Біз қалып сөздер деп атаған «сөйлеу этикеті» түсінігін тіл біліміне енгізген батыс ғалымы Ф. Паппо (1964) болып табылады. Орыс тіл білімінде бұл ұғымды алғаш болып В. Г. Костомаров (1967) қолдана бастады [1].

Орыс тіл ғылымында, атап айтқанда, кеңес кезеңінен бастап бұл ғылымның атасы профессор Н. И. Формановская орыс тілі қалып сөздерінің негізін қалыптастырып, өзінен кейінгі зерттеушілерге дұрыс жол сілтеген бірден-бір ғалым болып табылады. Қалып сөздердің әр қырынан зерттеліп, ғылым саласы ретінде қалыптасуы Н. И. Формановскаядан басталып, А. А. Акишинамен және т.б. жалғасады [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8].

Орыс тіл білімінде қалып сөздердің жүйелі түрде зерттелуі ХХ ғасырдың 60-шы жылдарынан басталады. 1967 жылдан бастап қалып сөздерді зерттеудің әртүрлі тәсілдері қалыптасып, кең етек ала бастайды. Бұл кезеңде қалып сөздерге қатысты көптеген зерттеу еңбектері жарық көреді. 1967 жылы «Русский язык за рубежом» атты журналда В. Г. Костомаровтың «Русский речевой этикет» атты мақаласы жарияланады. Осы сәттен бастап педагогика, елтану, тілдік мәдениеттану, прагмалингвистика салаларында әртүрлі елдердің тілдік және мінез-құлық ерекшеліктерін салыстыру, қарым-қатынас жағдайларын сипаттау тәрізді келелі зерттеу бағыттары қалыптаса бастады [1]. Содан кейін жеке-жеке тілдердің қалып сөздер жүйесін ғылыми зерттеу жұмыстары қолға алынады. Қалып сөздер өте күрделі, көп аспектілі ұғым болғандықтан, оған арналған ғылыми еңбектер саны да аз емес. Атап айтқанда, 1968 жылы В. Г. Костомаровтың зерттеуі, 1979, 1986, 1987 жылдардағы Н. И. Формановскаяның еңбектері, 1974 жылғы А. А. Акишинаның, 1983, 1987 жылдарда В. Г. Гольдиннің, 1967, 1971 жылдары В. П. Проничевтің еңбектері, 1978 жылы О. С. Чеснокова, 1986 Н. Л. Соколова, 1977 Г. Титц, 1988 жылдары Б. Н. Головина, В. В. Колесова, 1990 жылы А. Н. Васильева, 1996 жылы А. А. Бузова, А. К. Михальская, 2000 жылы Л. К. Граудина, М. Р. Львова, Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова, 2001 жылы А. Г. Балакай, 2004 жылы Е. Ю. Кашаева, 2005 жылы О. Я. Гойхман, 2008 жылы А. В. Власованың ғылыми еңбектері орыс тіліндегі қалып сөздерге арналады.

Лингвистика ілімінің тарихына үңілетін болсақ, бүгінгі таңға дейін қалып сөздер жайлы жан-жақты пікірлер мен тұжырымдар бар.

Орыс ғалымы Н. Л. Соколованың пікірінше бүгінгі қалып сөздердің қалыптасуының тілдік теориясы үш кезеңнен тұрады. Бірінші кезең – дайындық кезеңі. Бұл кезең қалып сөздер жайлы қандай да бір зерттеу жұмысының болмауымен, тек тілдік материалдардың тілдік қарым-

қатынастағы көрінісімен сипатталады. Екінші кезең – қайта қарастыру кезеңі. Аталмыш кезеңде қалып сөздерге қатысты экстралингвистикалық бірліктерді іздеумен ерекшеленеді. Бұл кезеңде сөйлеу мінез-құлқының ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне көңіл бөліне бастады. Үшінші кезең – қалыптасу кезеңі [10; 43-52]. Үшінші кезең орыс тіл білімінде Н. И. Формановскаяның есімімен тығыз байланысты. Себебі орыс тілінде қалып сөздердің жүйелі түрде зерттеліп, тіл білімінің бір саласына айналуы тікелей аталмыш ғалымның зерттеулерінен басталады. Оның бұл салада жарық көрген «Употребление русского речевого этикета (1984)», «Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты (1987)» атты алғаш еңбектерін негізге алған тілшілер қарым-қатынастың тұрақты формулаларын зерттеуді қолға алады. Тұрақты формулалар – адамдарды бір-бірімен әртүрлі тілдік қарым-қатынасқа түсіретін жағдайлар. Мәселен, бір-бірімен кездескенде адамдар сәлемдесіп, қал сұрасады; қуаныштарын білдіргенде құттықтау айтады; кетерде қоштасады. Аталмыш әрекеттер қоғамда қалыптасқан сыпайылық, әдептілік ережесіне сай жүзеге асады. Бұндағы сәлемдесу, құттықтау, қоштасу адамдарды тілдік байланысқа түсіретін тұрақты мағыналық топтар болып табылады. Бұл тұрақты мағыналық топтардың әрекетінен қалып сөздер қалыптасады. Олай болатын болса, қоғамдағы адамдар арасындағы қатынасты реттеуші құбылыс этикет, немесе әдеп қалып сөздердің қалыптасуына себепші фактор болып табылады.

Қалып сөздердің мінез-құлқын лингвистикалық тұрғыдан саралаған кеңес тіл біліміндегі алғашқы зерттеуші Н. И. Формановская өз еңбектерінде қалып сөздерді сөйлеу этикеті деп атап, «сөйлеу этикеті түсінігіне сөйлеуші мен тыңдаушының арасында берік байланыс орнату үшін қоғамның қалыптастырып, бекіткен ұлттық-тұрақты ерекше құрылымдардың микрожүйесі жатады» деген тұжырымдама жасады [6, 64].

Қалып сөздер мәдениеттің бір бөлшегі ретінде, адамдардың мәдени ортада өзін-өзі ұстау мінез-құлқын, тілдік қарым-қатынасын сипаттаса, екінші жағынан сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық болмысын, ерекшелігін береді. Жалпы тілдік бірліктердің функционалды жүйесі болып табылатын қалып сөздер ойды жеткізу қызметін және қарым-қатынас орнату қызметін атқарады. Тілдің осы коммуникативтік қызметін негізге ала отырып профессор Н. И. Формановская қалып сөздердің тілдегі қызметін қарым-қатынас орнатушы не фатикалық; реттеуші не регулятивті; әсер етуші не императивті; шақырушы не апеллативті және эмоционалды-экспрессиялық деп бірнеше түрге бөледі [7, 124]. Сондай-ақ Н. И. Формановская қалып сөздердің тілдегі атқаратын қызметін қарастырғанда оның жалпы қарым-қатынастағы орны қандай, қарым-қатынасқа түсушілердің тілінде қалай қолданысқа түсетіндігіне де назар аударған жөн деп санайды [9, 84-88].

Ю. Н. Карауловтың пікірінше, «тілдік тұлға адамды зерттейтін ғылым салалары арасындағы шекараны бұза отырып тілді зерттеу аспектілерін толықтай қамтитын ұғым. Себебі адамды оның тілінен тыс зерттеу мүмкін емес». Яғни, адам тілді тасушы адамға жүгінбесе, өздігінен белгілі бір тілді үйрене алмайды. Тілді тасушы адам тілдік тұлға болып саналады [11, 3]. Бірнеше тілде сөйлейтін адамның коммуникативтік мінез-құлқын анықтау да сөйлеу әдебінің еншісінде. Олай болатын болса, қалып сөздер тілдегі тұлғалық қатынастардың бір көрсеткіші болғандықтан, оны лингвистика саласында зерттеу құлшынысы артып отыр. Қалып сөздер адамның қоғамдағы өзін-өзі ұстау ережелері жүйесінің ажырамас бөлшегі және мәдениеттің маңызды элементі болып табылады.

Кез келген қоғамда әдеп, яғни этикет белгілі бір ортада адамдардың өзін-өзі ұстау ережелерін, дұрыс жүріп, тыйым салынған немесе рұқсат етілген іс-әрекеттерді ғана орындап, әр мәдениеттің өзіне сай талаптарын орындауын қадағалайтын жүйе. Әлбетте, жоғарыда аталған адам баласының жүзеге асырған іс-әрекеттері өзара сөйлесуге жеткенде тілден көрініс табады.

Лингвистика ғылымының субъектісі болып табылатын тілдің тереңге бойлаған тарихы, көптеген бағыттары мен ағымдары бар. Тіл білімінің негізгі аспектілерінің бірі – сөйлеу. Сөйлеу өзінің коммуникативтік, функционалдық, жағдаяттық белгілеріне сай әр тілдік кезеңде, тіл білімінің әр саласында әртүрлі қарастырылып келеді:

- лексикада туыстық лексикалық құралдар, кәсіби сөздер, эвфемизмдер ретінде;
- фонетика саласында сыпайы әдепті танытуда интонациялы кідірістер ретінде;
- морфология аясында сөзжасам және форма тудыру жұрнақтары ретінде; сөз таптары адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі құралы ретінде қарастырылады;
- синтаксис саласында тұтас сөйлемдерден жасалған этикетті қолданыстардың құрылысы зерттеледі.

Қалып сөздер тілдің функционалды стилдер саласының арнайы зерттеу объектісіне айнала бастады. Сөйлеу аясындағы лексикалық тәсілдерді зерттеу тілдің коммуникативтік, жағдаяттық жақтары арқылы жүзеге асырылды. Нәтижесінде, адамдардың санасындағы тілдік қатынасқа әзір тұрған қалып сөздер аспектісі жеке дербес зерттеу объектісіне айналды.

Қалып сөздерге лингвистикалық, атап айтқанда грамматикалық тұрғыдан қарайтын болсақ, алдымен олардың басқа тілдік бірліктермен салыстырғанда тілдегі орнын анықтап алуымыз қажет. Қалып сөздер тілдік қарым-қатынаста бір бүтін болып жұмсалады. Олардың грамматикалық ерекшеліктерін анықтау үшін құрамындағы бірліктеріне назар аудару қажет.

Тілші ғалым В. В. Виноградов қалып сөздерді одағайларға жатқызады [12, 267-273]. Алайда, біртұтас сөйлем болып қолданылатын қалып сөздерді одағай деу қиынға соғады. Өз кезегінде Н. И. Формановская бұл тұжырымға қарсы шыққаны белгілі. Қалып сөздердің лексика-грамматикалық белгілерін саралай келе, біз де тілдегі қалып сөздердің барлығын одағай деу қисынсыз деп есептейміз. Себебі, тіліміздегі сөздік қорды саралайтын болсақ, бірнеше сөздіктерде қалып сөздердің өзіндік орны бар. Фразеологиялық, диалектологиялық, кейбір түсіндірме сөздіктерде қалып сөздер жеке дербес сөз ретінде, фразеологиялық тұтастық ретінде орын алып, түсіндіріледі.

Тілдік қарым-қатынаста негізгі фактор болып табылатын тұрақты формулалар: сәлемдесу, өтіну, кешірім сұрау, құттықтау, қоштасу, ризалық білдіру, алғыс айтуда және т.б. қолданылатын қалып сөздер кейде синонимдік қатар құрап, кейде өзіндік стилистикалық рең алып, кейде грамматикалық жақтан түрленіп отырады. Мәселен, сәлемдесу мағыналық тобындағы қалып сөздер *Сәлем, Сәлеметсің бе, Сәлеметсіңдер ме, Сәлеметсіз бе, Сәлеметсіздер ме, Саламатсың ба, Саламатсыз ба, Аман ба, Амансың ба, Амансыңдар ма, Амансыз ба, Амансыздар ма* тәрізді синонимдік қатар құрайды, қоштасу мағыналық тобындағы қалып сөздерді *Сау бол, Сау болыңдар, Сау болыңыз, Сау болыңыздар, Сау тұр, Сау тұрыңдар, Сау тұрыңыздар, Кездескенше, Кездесерміз, Көріскенше, Көрісерміз, Жолыққаниша, Жолығармыз, Қош бол, Қош сау бол* сияқты түрлендіріп, бірінің орнына бірін жұмсай аламыз. Ал кешірім сұрау мағыналық тобындағы *Кешір, Кешіріңіз, Кешірерсіз, Кешірім өтінемін, Кешірім сұраймын, Айып етпе, Айып етпеңіз, Айып етпеңіздер, Айыпқа бұйырма, Айыпқа бұйырмаңыз, Айыпқа бұйырмаңыздар* сынды, өтініш білдіру мағыналық тобындағы қалып сөздер *Ғафу ет, Ғафу етіңіз, Рұқсат ет, Рұқсат етіңіз, Рұқсат етіңіздер, Өтінемін, Өтініп сұраймын* тәрізді синонимдік қатарлар қалыптастырады. Жоғарыда тізбектелген қалып сөздерді тілдік қарым-қатынас түріне, жағдайына, жүзеге асатын орнына, уақытына, коммуникацияға түсушілер санына, жас ерекшеліктеріне қарай тиістісін алып қолданысқа түсіреміз. Олай болатын болса, қалып сөздерді грамматиканың жақ, шақ модальдық категориялары бойынша түрлендіре аламыз.

Қалып сөздердің синонимдік қатар құру ерекшелігі, олардың бір мағынаны әртүрлі тәсілдермен бере алу қабілетін көрсетеді. Мәселен, ризалық білдіру тобындағы *Рақмет, Рақмет айтамын, Саған рақмет, Сізге рақмет, Сендерге рақмет, Сіздерге рақмет, Алғыс айтамын, Алғысым шексіз, Саған алғысымды айтамын, Сізге алғысымды айтамын, Саған алғысым шексіз, Сізге алғысым шексіз, Алғысымды қабыл алыңыз* және т.б. қалып сөздер синонимдік қатарын құрауға болады. Олардың өзара мағыналас болуы тілдік қатынастың жағдайына, уақытына, орнына қарай

бірінің орнына бірін жұмсауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жоғарыдағы мысалдардан қалып сөздер бір сөзден, екі сөзден, немесе бірнеше сөздер тізбегінен құралғанын көреміз. Алайда, бір грамматикалық деңгейдегі сөздер ғана бірінің орнына бірі жұмсалатыны белгілі. Сондықтан, қалып сөздердің сыртқы пішініне қарап қана, Рақмет – сөз, Алғысым шексіз – сөз тіркесі, Сізге рақмет айтамын – сөйлем деп кесіп айта салуымызға болмайды. Себебі, *Рақмет, Алғысым шексіз, Сізге рақмет айтамын* тәрізді құрылымы жағынан әртүрлі, қарым-қатынас жағдайына байланысты шартты, функционалды және семиотикалық табиғаттағы қалып сөздер адамдар арасында коммуникация орнату үшін бағытталған белгілер жиынтығы болып табылады.

Қалып сөздердің грамматикалық категорияларын анықтау үшін, алдымен оларды тілдік бірлік пе, сөйлеу әдебінің бірлігі ме екенін анықтап алуымыз қажет. Себебі қалып сөздер адамдардың өзара араласуынан, тілдік байланысқа түсуінен туындайды. Қалып сөздер жайлы сөз қозғағанда, әдетте, сөйлесу, сөйлеу әрекеті, сөйлеу әдебі ұғымдарын қатар айтуымызға тура келеді. Бұлар прагматика, әлеуметтану, психология сынды адамдар арасындағы қатынасты зерттейтін салалармен байланысты ұғымдар. Алайда, жоғарыда атап өткеніміздей қалып сөздер – белгілі бір қарым-қатынас жағдайларына тәуелді, сөйлеу әдебінің тұрақты формулаларынан туындайтын адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас бірліктері. Адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынас, яғни сөйлеу тіл арқылы жүзеге асатындықтан, сөйлеуде қолданылатын қалып сөздер тікелей тіл ғылымының зерттеу объектісіне өтеді. Мәселен, *Сәлем, Рақмет, Қош келдің, Фафу етіңіз* тәрізді қалып сөздері тікелей сөйлесуде қолданылған сөз орамдары болғанымен, құрылымына қарай грамматикалық тұрғыдан түрлене алатын тілдік ұғымдар болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен қалып сөздер дегеніміз қарым-қатынастағы тұрақты мағыналық топтар жүйесі. Бұл мағыналық топтар арқылы қоғамда тілдік байланыс орнап, адамдар әлеуметтік жағдайларға орай белгілі бір этикетті қалыпта тілдік бірліктер, яғни қалып сөздер арқылы бір-бірімен қарым-қатынас жасайды.

Тілдік қатынас қалып сөздер арқылы, лексикалық жағынан бейнелі тіркестер арқылы жүзеге асады. Қоғам тілдік қарым-қатынаста қалыптасқан қалып сөздерді жадысына сақтап, келесі кезектегі дәл сол жағдайда қолданысқа түсуіне жағдай жасайды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Костомаров, В. Г.** Русский речевой этикет // Русский язык за рубежом. – 1967. – № 1.
- 2 **Акишина, А. А., Формановская, Н. И.** Русский речевой этикет. – М., 1986.
- 3 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет // Русская речь. – 1979. – С. 63-86.
- 4 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет. Приветствие // Русская речь. 1980. – № 2. – С. 52-55.
- 5 **Формановская, Н. И.** Употребление русского речевого этикета. – М., 1982.
- 6 **Формановская, Н. И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М., 1982. – С. 64.
- 7 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет и культура общения. – М., 1989.
- 8 **Формановская, Н. И.** Культура общения и речевой этикет // РЯШ. 1993. – № 5. – С. 75-79.
- 9 **Формановская, Н. И.** Обращение // РЯШ. – 1994. – № 3. – С. 84-88.
- 10 **Соколова, Н. Л.** О системном характере речевого этикета // Филологические науки. – 2005. – № 1. – С. 43-52.
- 11 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – М., 1987. – С. 3.
- 12 **Виноградов, В. В.** Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Основы культуры речи. – М., 1984. – С. 267-273.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

А. А. Касымова

Лингвистические аспекты казахского речевого этикета

Университет Памуккале, г. Денизли, Турецкая Республика.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. A. Kassymova

Linguistic aspects of Kazakh speech etiquette

Pamukkale University, Denizli, Turkish Republic.

Material received on 05.09.17.

В статье рассматривается история изучения речевого этикета. Дается анализ лексико-грамматических аспектов речевого этикета в коммуникации. Всесторонне рассмотрены компоненты и признаки речевых этикетов в культуре языка. Были описаны грамматические категории речевых этикетов, как неотъемлемой части языка.

The article deals with the history of the study of speech etiquette. The analysis of lexical-grammatical aspects of speech etiquette in communication is given. The components and attributes of speech etiquettes in the culture of the language are thoroughly examined. Grammatical categories of speech etiquettes were described as an integral part of the language.

ӘОЖ 82-1:821.512.122

Б. С. Қорғанбеков¹, А. С. Зинедина², А. Ж. Дәулет²

¹ф.ғ.к., ²студенттер, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ.

e-mail: ¹bolat64@mail.ru; ²aierke96@gmail.com; ³d_aia_j@mail.ru

ШӘКӘРІМ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АБАЙҒА БАҒЫТТАЛҒАН РЕМИНИСЦЕНЦИЯ

Мақалада Абай мен Шәкәрім арасындағы әдеби байланыс реминисценция құбылысы арқылы көрсетіледі. Тақырыптың зерттелу деңгейі, өзектілігі сөз болып, Шәкәрім өлеңдеріндегі Абайға бағытталған реминисценцияның түрлері көркемдік мақсат пен қызметі тұрғысынан сараланады.

Кілтті сөздер: реминисценция, әдеби байланыс, көркемдік дәстүр, рухани үндестік, бөгде сөз.

КІРІСПЕ

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдағы қазақтың жазба әдебиетінде Абайдың ақындық дәстүрінің жалғасуына үлес қоспаған ақын жоқ десе де болады. Алайда бұл мәселеде Абайдың өзінен тікелей тағылым алып, ұстаздық жол көрсетуімен әдебиет майданына шыққан қаламгерлердің жөні бір бөлек. Солардың ішінде Абайдың көркемдік дәстүрін мақсатты түрде жалғастырып қана қоймай, одан әрі дамытқан Шәкәрімнің еңбегі басқалардан оқшауланып тұрады. Сондықтан Абай мен Шәкәрім арасындағы дәстүр сабақтастығы әдебиеттануымызда біршама қарастырылып жүр. Алайда Шәкәрім мен Абай арасындағы шығармашылық байланыс, негізінен алғанда, идея және тақырып тұрғысынан, сонымен бірге рухани үндестік пен философиялық таным-түсінік қырынан, туыстық және шәкірттік қатынасы жөнінен зерттеліп, зерделеніп келеді. Екі ақынның шығармашылық байланысын арқау еткен еңбектерге аз-кем тоқтала кетейік.

1934 жылы жазылған М. Әуезовтың «Абай ақындығының айналасы» мақаласында Шәкәрім мен Абай арасындағы байланыс алғаш сөз болды. 1940 жылы «Әдебиет және искусство» журналында жарық көрген Е. Ысмайылов «Абайдың ақын шәкірттері» мен С. Мұқановтың 1951 жылғы «Абайдың ақын шәкірттері» мақалаларында да Шәкәрім Абайдың шәкірттері қатарында ғана атап өтіледі. Ал 1966 жылғы А. Нұрқатовтың «Абайдың ақындық дәстүрі» деген еңбегінде Шәкәрімнің аты мүлде айтылмайды. Бұның сол тұстағы саяси ахуалдың салдары екені мәлім.

Екі ақын жайындағы мұнан өзге М. Мағауиннің «Абайдың ақын інісі», К. Мырзабековтің «Ұлы Абайдың талантты шәкірті», Қ. Мұхамедхановтың «Шәкәрім (өмірі мен шығармашылығы жайында)», Қ. Салғариннің «Абай және Шәкәрім», С. Мағжанованың «Ұлы Абайдың ақын інісі», Б. Ердембековтің «Шәкәрімнің ақындық ортасы» сынды тағы бір топ еңбектер бар [1, 256 б.].

Б. Әбдіғазиев: «Шәкәрім қазақ әдебиетінде Абай қалыптастырған реалистік дәстүрдің алғашқы дамытушыларының бірі болды. Өзі өмір сүрген ортаның қоғамдық-саяси және әлеуметтік сыр-сипаттарын көре білуде, қоғам мен адам табиғатындағы кемшіліктерді әшкерелеуде, халыққа жол көрсетуде, ол Абай бағытын, ұлы ағартушы ақын дәстүрін ұстанды», – деген баға береді [2, 4 б.]. Абай поэзиясының даралығы, ең алдымен, оның реализмінде жатыр Орыс әдебиетінен бастау алған Абай шығармасындағы сыншыл реализмнің Шәкәрім поэзиясында тамырын тереңге жайып, түрленуі заңды құбылыс.

«Шын мәнінде Абай мен Шәкәрім арасындағы қаламгерлік тамырластық аса терең. Өз заманының келелі мәселелерін, қоғамдық шындықты қозғауда екі ақын да ерекше қуат танытқан. Абай тәрізді Шәкәрімнің лирик ақын ретінде өсу эволюциясының өн бойында жеке адамдағы ұсақ-түйек міндерден бастап сол кездегі саясат сияқты күрделі ұғымға дейінгі мәселелердің бәрі қамтылған» [2, 34 б.].

Шәкәрімнің әрі ойшыл, әрі сыршыл, әрі жаңашыл қаламгер болып қалыптасуында немере ағасы Абайдың орны зор болағы күмәнсіз. Сондықтан ол жайында бір-бірін толықтырушы пікірлер көп. М. Мағауин: «Өлең өрнегі де, сөз саптамасы да үйреншікті қалыптан бөлек. Ежелгі шығыс поэзиясын еркін игерген, қазақтың дәстүрлі лирикасы қара өлеңнің қасиетін жете таныған, Абай өнегесін, Абай тағлымын кәміл ұғынған жас ақын тілі ұстарған, өзіндік жол тапқан қас шебер екенін аңғартады. ...Шәкәрім қазақ халқының дәл сол тұстағы тұрмыс-ахуалының жай-күйін нақты байыптайды. Абай бедерлеген өмір суретін кеңейте, айқындай түседі», – деп жазады [3, 89 б.].

Ал М. Мырзахметұлы Абай мен Шәкәрім арасындағы рухани үндестікке, түп иені іздеудегі екі ақынның таным тәркіндестігіне талдау жасайды.

Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған сопылық ілімнің көрінісіне тоқталып өтеді. «Жантану іліміне Абайдың ақын шәкірттері арасынан Шәкәрім ғана жеке-дара Абай дәстүріне айналған философиялық лириканы дамытты, жаңарту жолына біржолата бет бұрды. Абайдың ой-толғамдарынан нәр алып, ойшылдық дәстүрін жалғастырып дамытқан шәкірті Шәкәрім де түп иені танып-білу мен жантану іліміне өзіндік қайталанбас ой-пікірлері мен қорытынды ой-танымдарын ұсынды», – дейді ғалым [4, 33 б.].

Шәкәрімнің Абайды ұстаз санағаны, құрмет тұтқаны белгілі. Алайда Шәкәрім шығармаларының құрылымы, идеясы мен мағына жағынан ұқсас келуі еліктеуден немесе оған ұқсағысы келуден туған деп айта алмаймыз. М. Кемелдің: «Шәкәрім Абайдың ойларына ой қосып, ішкі рухын жаңғыртып қана қоймай, сыртқы өңін өзгертіп өзінше түрлендірді» [5, 41 б.], – деген пікірі Шәкәрімнің өлеңдерінің Абайға ұқсастығының барлығы да еліктеуден емес, Абай ойына жаңа өрнек пен кең тыныс беру әрекетінен туған дегенге мезгійді.

Байқағанымыздай, көптеген ғалымдар Абай мен Шәкәрімнің идея, тақырып ортақтығын ғана зерттеп келді. Ал біздің көздеп отырған межеміз – екі ақынның арасындағы әдеби байланыс – реминисценция төңірегінде қарастыру. Шығармашылық байланысты мазмұндық тұрғыда ғана қарастыру ізденіске әдеби сипаттан гөрі философиялық, әлеуметтанушылық мән үстейді. Сондықтан екі әдебиет алыбы арасындағы ұстаздық-шәкірттік қатынастың әдеби жағы шығарманың пішінінен айқындалатын кез келді.

Біздің Абай-Шәкәрім байланысын әдеби пішін ауқымында көрсетуге көбірек мүмкіндік ашатын реминисценциялық қатынас пішіндік байланыстың көп қырларын қамти алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиеттануында «реминисценция» ұғымы жөнінде жазылған арнайы еңбектердің аздығынан бұл көркемдік тәсілді кең әрі терең зерттеудің зәрулігін көреміз. Ол туралы жазылған еңбектерде де мәлімет тапшылығы бірден көзге түседі. Мәселен, 2006 жылы жарық көрген «Әдебиеттану. Терминдер сөздігінде» реминисценцияға: «көркем тексте, көбінесе өлеңде кездесетін басқа бір шығарманы еске түсіретін нышан» деген анықтама беріледі. Сонымен қатар, автордың еркінен тыс, яғни әдейілеп қайталамай, «поэтикалық зерде түбіне шөккен әлдебір таныс-бейтаныс сурет, ырғақ тынысы, ұйқас үйлесімі шығармашылық процесс үстінде сана түкпірінен бедерленіп шығып, жаңа туынды құрылымнан орын тебетін» ерекшелігін атап өтеді. Реминисценцияның еліктеуден, көшіруден айырмашылығы да осындай дей келе, оның «ассоциация туғызу, оқырман көңілін белгілі бір шығарма арқылы, қонақтаған сезім толқынысын қайта «тірілту» мақсатында,

саналы түрде қолданылатын» азды-көпті қызметтерін санамалай кетеді [6, 294 б.]. Алайда бұл кітапта терминнің толық сипаты ашылған дей алмаймыз. Бұл сөзімізге Мақпал Оразбектің «Шығармашылық психологиясы және архетип образдар» мақаласындағы мына пікір негіз бола алады: «Қазақ әдебиеттану ғылымында архетип пен реминисценция мәселесі нақты ғылыми зерттеу ретінде қарастырылмаған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 2000 жылдардан бастап әр түрлі еңбектерде, мақалаларда сөз бола бастады» [7, 93 б.].

Бұл терминнің көбірек әрі тереңірек қарастырылған ортасы – орыс әдебиеттануы. Сондықтан орыс ғалымдарының реминисценция туралы айтқан ой-пікірлеріне жүгінуді жөн көріп отырмыз. Ең алғаш М. Бахтиннің 1975 жылы баспа бетін көрген «Вопросы литературы и эстетики» еңбегінде «бөгде сөз» ұғымы юморлық жанрға қатысты қолданылады. Ол «бөгде сөзді» вторлық сөзден алшақтап кетпейтін, белгілі бір шектеулерге құрылмаған, тек сол сөздің басқа қырынан айтылуы деп түсінеді [8; 121-б.].

В. Е. Хализев М. Бахтиннің «авторлық сөз» және «бөгде сөз» ұғымына сүйене отырып, өзінің 1999 жылы шыққан «Теория литературы» еңбегінде реминисценцияны кітаптың «Авторлық емес сөз» бөлімінде қарастырады. Оны пародия, интермәтінділік сияқты «авторлық емес сөздер», «бөгде сөздер» категориясына жатқызады. «Реминисценция көркем мәтіндердегі алдыңғы әдеби деректерге, жекелеген шығармалар мен олардың топтарына «сілтеме» жасау арқылы пайда болған, сол туындыларды еске түсіру мақсатында жазылған шығармаларда ұшырасатынын» [9, 267-272 б.] айтқанымен, «реминисценциялық байланыстың автордың еркінен тыс немесе саналы түрде жүзеге асуы мүмкін» деген пікірімен алдыңғы берген анықтамасына байқамай қарсы келіп қалатынын да көреміз. Біздің пікірімізше, еркінен тыс, мақсатсыз қайталау, көбінесе, еліктеуден немесе қаламгердің сілтеме жасап отырған авторының шығармашылығына ынтықтығынан, онымен біте қайнасып кетуінен туады. Ал арнайы еске алу тек мақсатты түрде пайда болады. Біздің зерттеу нысанымызға байланысты негізгі ескеретін нәрсеміз де – осы. Себебі Шәкәрім, көп жағдайда реминисценцияны өз ойын, айтпағын оқырманға жеткізуді жеңілдету әрі соған лайықты көңіл күйге тез ендіру мақсатында, сондай-ақ қолдау әрі толықтыру ниетінде алдыңғы айтылғандағы (Абайдағы) осы тектес дайын материалдың көпке танымалдығын, мәшһүрлігін пайдаланады.

В. Е. Хализевтің еске алу туралы ойы одан әрі қарай: «...реминисценция бөгде сөздер арқылы алдыңғы автордың шығармасындағы бір нышанды алып, оны өзге сөзбен ауыстыруы арқылы ойын естуге мүмкіндік береді. Еске алып отырған шығармаға жауап қату қажеттілігінен туады. Бұрынғы ойды ақыл таразысына салған автор алдыңғы пікірге сыни көзбен қарайтыны анық. Соның нәтижесінде сілтеме жасап отырған ойға келісіп немесе келіспегендігі

шығармасында көрініс табады. Әдеби шығармалардағы реминисценциялық қабат абсолюттендіруді қажет етпейді», – деп жалғасады [9, 262-267 б.]. В. Е. Хализевтің ойын тарқатыңқырап айтар болсақ, ақын немесе жазушы алдыңғы ойды шығармасында толығымен қайталауы міндетті емес, өзінің авторлық «менін» сақтай отыра, түрлі көркемдік тәсілдерді қолдану арқылы оны сөзсіз еске салып, одан кейін ғана сол ойдың мазмұнын тың жағдайға орай толықтырып, жан-жақты аша түседі немесе онымен бесекелес, тіпті кереғар ой-пікір мен көңіл-күй туғызады.

Ал еске түсірудің негізгі түрлеріне келетін болсақ, бұл жөнінде ғалымдар арасында біршама келіспеушіліктер бар. Мысалы, В. Е. Хализев көркем шығармада түннұсқада көрінетін (тырнақшамен берілетін) және мәтін астарында жасырын тұратын дәйексөздерді айқын және айқын емес деп екіге бөледі де, бұрынғы шығармалардағы оқиға желісі мен кейіпкерлерді енгізуді, оған еліктеуді және өзге тілдерден аударылған еркін аудармаларды да реминисценция түрлерінің қатарына қосады. Сондай-ақ әдеби реминисценция басқа да өнер түрлерінен сілтеме алатындығына В. Гюгоның «Собор Парижской Богоматери» романындағы ұлы готикалық ескерткішті және А. С. Пушкиннің драмалық шығармасындағы Моцарттың «Реквиемін» мысал етеді.

Ал 2005 жылы Н. Л. Вершинина, Е. В. Волкова, А. А. Илюшиндердің құрастыруындағы «Введение в литературоведение» оқулығында: «Реминисценция (лат. *reminiscentia* – жаңғырық, бұлдыр естелік) – оқырман мен жазушының есінде сақталған көркем шығарманы қайта жаңғыртуға негізделеді», – деген анықтама береді және оны көркем әдебиеттің тілі ретінде, троптар мен поэтикалық фигуралар, әдеби пародиялармен қатар қарастыра отырып, он жеті түрін береді.

Бірақ ғалымдар арасындағы пікір алалығын жіктеп, саралау біздің міндетіміз емес. Өйткені біз Шәкәрім мен Абай арасындағы реминисценциялық байланысты басты назарға алып отырмыз. Реминисценция туралы ғылыми көзқарастардың осы мәселеге қажеттілері мен тиімділерін, мақсатымызға сәйкес түрлерін ғана іріктеп пайдаланбақпыз. Реминисценциядағы біз қаперге алатын ең басты қасиет – еске түсіру. Реминисценциялық байланысты тудырып отырған автор бірінші автордың өзіне ғана тән жекелеген сөздерін қолдану арқылы немесе тұтас бір құрылымдарды беру арқылы оқырманның жадына салып, сол автормен қайта қауыштырғандай болады. Шығармада еске түсірудің бар екендігін тек зияткер оқырман ғана таба алады. Олай дейтін себебіміз, оқырман автордың шығармасындағы ойдың бұрын айтылғандығын сезіну үшін көптеген көркем шығармалармен, классикалық туындылармен жіті таныс болуы шарт. Реминисценцияны табу – жұмбақ шешу сияқты қисынға құрылған құбылыс.

Жоғарыдағы ғалымдар тарапынан айтылған реминисценциялық сипаттардың ішінен өзіміздің мақсат-міндеттерімізге сай жақтарын ғана пайдалануымыздың да өзіндік себептері бар. Бізге керегі – лирика, онда да бір ғана автордың өлеңдері. Сонымен бірге, оларда реминисценцияның қазақ әдебиетінде көп кездесе бермейтін түрлері де қамтылған. Сол себептен біз тек поэзияға қатысты:

- ✓ сөзбе-сөз еске түсіру;
- ✓ аздаған өзгерістер мен толықтырулар арқылы түпнұсқаны еске түсіру;
- ✓ үзінді көрсетілім, яғни түпнұсқаға тән сөздер мен сөйлемшелерді қолдану түрлерін ғана алып отырмыз.

Осы орайда, ақынға не жазушыға реминисценция не үшін керек деген сұрақ төңірегінде өз нысанмызға орай, мынадай ой түйдік: реминисценция – еске салу арқылы шығармадағы ойды ықшамдап, негізгі идеяның арнасын кеңейтуге мүмкіндік беретін көркемдеуіш құрал. Бұдан келіп оның атқаратын қызметтері шығады. «Введение в литературоведение» реминисценцияның эстетикалық, философиялық және көркемдік қызметтерін ғана атап кеткен [10; 84 б.].

Бұл мақаламызда біз Шәкәрім шығармасында ұшырасатын абайлық реминисценцияны жинақтап, олардың қандай идеялық немесе көркемдік қызметтер атқарып тұрғанын анықтауға талаптанамыз.

Өз заманында Абай өлеңімен сусындап, оның ақындық арнасынан нәр алған шәкірттері аз болған жоқ. Дегенмен, «...XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихында Абайдан кейінгі ең ірі ақынымыз – Шәкәрім. Ұлы ақын дүниеден қайтқан соң, халық Шәкәрімді екінші Абайымыз деп танып, ерекше құрметтеген». Ал Шәкәрім өзінің ақын ағасы Абайды бәрінен биік қояды. Себебі – «Шәкәрімнің алдында ұдайы үлгі-өнеге көрсетіп тұрған жалғыз Абай ғана болғандығы...» [5, 43 б.].

Абайға деген сол шексіз құрмет оның әр өлеңінен анық байқалады. «Жолама, кулар, маңайға», «Жастарға», «Кәрілік, шал деген – бір, ат қылғандай» тікелей Абайға арналған өлеңдер болғандықтан, бұларда арнау иесі басты орында еске алынып тұрғандығы даусыз. Ал Абайды үлгі тұтып, оның ойын, сөз саптауын түрлі тәсілдермен еске салған Шәкәрім өлеңдерін тек реминисценциялық байланыс арқылы ғана таныта аламыз. Сондықтан Шәкәрім поэзиясында Абайға бағытталған реминисценцияның барлығы дерлік оны құрметтеуден туған деуімізге болады. Алайда бұдан Шәкәрім шығармашылығы тек Абай қозғаған келелі ойлар мен қамтыған тақырыптар аясында ғана шектеліп қалды деген ой туындамау керек. Абай Шәкәрімге жол көрсеткен рухани ұстаз болып қана қойған жоқ, оның жер аралап, білім алуына, көкірек көзінің ашылуына, өмір сырына терең үңілуіне, ақиқатты тануына барлық жағынан жағдай жасады. Сол үшін де оның шығармаларында

Абайдың айтуға үлгермеген жан сөзі жаңғырып, ол негізін салған асқақ ақындық арнаның жиегі кеңейіп, ағысы қуатты жаңа бастаулардың көзін ашты.

Екі ақынның шығармаларын салыстыру кезінде идеялық-мазмұндық, құрылымдық тұтастық бар екенін нақты мысалдармен дәлелдеген көптеген ғалымдар өздері көрсеткен байланыстың басқа бір қырында реминисценция тұрғандығына назар аудармаған. Рухани үндестік пен дәстүр жалғастығы әсерінен дүниеге келген өлеңдер ретінде философиялық тұрғыдан ғана қарастырады. Ал біз ғалымдардың еңбектеріндегі мысалдарда реминисценция көрінісі бар екенін тілдік дәйектер арқылы дәлелдеумен бірге, олардан басқа да Шәкәрімдегі абайлық реминисценция бар өлеңдерін талдау нысаны етіп отырмыз.

Реминисценциялық байланыстың мысалдарын көрсете отырып, олардың мақсатына қарай өзіндік ерекшеліктеріне жеке-жеке тоқталып өтуді жөн көрдік. Төменде берілген кестеде ойымызды нақты деректермен дәлелдейтін боламыз.

Абай	Шәкәрім	Реминисценциялық байланыс сипаты
Балалық өлді білдің бе? Жігіттікке келдің бе? Жігіттік өтті, көрдің бе? Көрілікке көндің бе? Кім біледі, сен кәпір Баяндыдан сөндің бе, Баянсызға төндің бе? Өлде, айналып, кім білер, Боталы түіе секілді Қорадан шықпай өлдің бе? [12; 159-6]. (Балалық өлді білдің бе?)	Ажал жетсе өлдің бе? Өлім келді, көрің бе? Баянсызға салынба, Десе, тоқтау бердің бе? Жетпесті құдың жеттің бе? Барша жаннан өттің бе? Тағдырың жазған ақ өлім, Құтылып онан кеттің бе? [15; 23-6]. (Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым)	Еске түсіруші факторлар: 1. <i>баянсыз, өлдің бе, көрдің бе</i> сияқты жекелеген сөздер. 2. Риторикалық сұрау. 3. Ырғақ, ұйқас үндестігі. 4. Тақырып ортақтығы. Идеялық және көркемдік мақсат: Екі өлеңнің де басты тақырыбы – өлім, өмірдің баянсыздығы. Автор осы арқылы Абай өліміне қатысты қайғысын жеткізуді көздеген. Сондай-ақ Абайдың көпке жеткізе алмай кеткені осы ой дегенге назар аударғысы келген. Абайдың айтқанына зер салмаған көпке Абай өлімі ой салар деген мән де бар.
Жастықта бір күлгенің – бір каралық, Күлкі баққан бір көрер бишаралық. Әуелі өнер ізделік қолдан келсе, Ең болмаса еңбекпен мал табалық [12; 53-6]. (Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық)	Білмегенді білуге тырысалық! Жалқаулықты көңілден сырысалық! Босқа күлген күлкіні күйлемелік! Шын ақылға мойынды бұрысалық! [15; 62-6]. (Жастарға)	Еске түсіруші факторлар: 1. Көпшілікке арналған үндеу сипаты. 2. Ырғақ пен ұйқасы үндестігі. 3. « <i>табалық</i> », « <i>ізделік</i> » және « <i>тырысалық</i> », « <i>сырысалық</i> », « <i>күйлемелік</i> », « <i>бұрысалық</i> » деген үндеу мәнді туғызушы шешуші сөз әрі ұйқас қызметін атқарушы етістік бір формада берілген. Идеялық және көркемдік мақсат: Бос күлкіден қашудың ізгілікке бастайтынын көрсеткен. Абайды қайталау арқылы бұл мәселенің де маңыздылығына назар аудартқан. Абай бұл ізгілікті «мал табумен» шектесе, Шәкәрім ақылға еру деп көрсеткен. Алайда тұл қайшылық емес, заман талабына сай бір-бірін толықтыру. Өз тұсындағы «мал табуға» үйрене бастаған қауымды енді одан да маңызды арнаға бұруды Шәкәрімнің өз міндетім деп санағаны көрініп тұр.

Ақыл сенбей сенбеңіз , Бір іске кез келсеңіз . Ақсақал айтты, бай айтты, Кім болса, мейлі, сол айтты. Ақылменен жеңсеңіз [14; 66-6]. (Ғылым таппай мақтанба)	Кім айтса да сынамай қойма , жаным, Ақылна сынатып ойла , жаным. Пәленшекке айтқан сөз дұрыс кой деп, Жүректің таразысын жойма , жаным [15; 96-6]. (Міндеу мен күндеу)	Еске түсіруші факторлар: 1. Идея, тақырып ортақтығы. 2. Екінші жақтан сөйлеу. 3. « <i>ақсақал</i> », « <i>бай</i> » ұғымдары « <i>пәленшекке</i> » құрметтеуші мәнге ие сөздер. 4. « <i>ақыл</i> », « <i>кім</i> », « <i>сына</i> » сөздерінің белсенді қолданыста болуы. 6. « <i>сенбеңіз</i> », « <i>келсеңіз</i> », « <i>жеңсеңіз</i> », « <i>қойма</i> », « <i>ойла</i> » деген бұйрық райдың қолданылуы. 7. « <i>ақылмен сынат</i> », « <i>ақылмен жең</i> » деген мағыналас сөз тіркестерінің қолданылуы. Идеялық және көркемдік мақсаты: Өр істі ақылға салу жайындағы Абай ойы Шәкәрім өлеңінде жалғасын табады. Адам бақытының кілті ақылды пайдалану екенін жете ұғындыруда Шәкәрім тағы да Абай беделін пайдалануды көздеген. Ол Абайдың осы маңызды ойын «жүрек таразысында» өлшеу ұғымымен толықтырған. Екі ақынды « <i>сіз</i> », « <i>жаным</i> » деген сөздер « <i>халық</i> » деген мәнде жұмсалып тұр.
Қалың елім, қазағым, қайран жұртым , Үстараңыз аузына түсті мұртын. Жақсы менен жаманды айырмдың, Бірі – қан, бірі – май боп енді екі ұртың [12; 49-6]. (Қалың елім, қазағым, қайран жұртым)	Мінеки, естісеңіз елдің жайын, К...інен кейін кетті басқан сайын. Қайран елім, қазағым, қалың жұртым , Көп айттып, а, дариға, не қылайын! [15; 223-6]. (Қазак) немесе Түзетесің сен нені, Айыра тартып жүлған соң: Қайран елім, қазағым , Енді өмірің аз-ақ па?! [15; 191-6]. («Қазак» газеті мен «Айқап» журналына сөз жазушыларға)	Еске түсіруші факторлар: 1. « <i>қалың елім, қазағым, қайран жұртым</i> », « <i>қайран елім, қазағым, қалың жұртым</i> », « <i>қайран елім, қазағым</i> » деген ұқсас тіркес, қарапта сөздер. 2. Идея туыстығы. 3. Өкініген пафос. Идеялық және көркемдік мақсаты: Шәкәрім халқын қараңғылық қапасынан шығара алмай өткен Абайды еске түсіріп, әлі де көкірек көзі ашылмаған еліне деген күйінішін еске түсіру арқылы білдіріп отыр.
Амалдап қарағайды талға жалғап , Өркім жүр алар жердің ебін қамдап. Мақтан қуған, малқұмар нені ұға алсын, Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап [12; 72-6]. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы»	Ақын болса біт алып, Көп жетімге қаратпа. Өлгенге өтірік дау салып, Қайыңды талға жалғаптап [15; 36-6]. «Жоқ болса ақын өзімде»	Еске түсіруші фактор: 1. « <i>қарағайды талға жалғау</i> » тұрақты тіркесінің қолданылуы. 2. Идея ортақтығы. 3. « <i>алар жер</i> » - « <i>ақы</i> », « <i>мақтан қуу</i> » - « <i>өлгенге өтірік дау салу</i> » сөздері мен сөз тіркестерінің ұқсас мағынада жұмсалыуы. Идеялық және көркемдік мақсаты: Абай өлеңнің құдіретін айтушылардың бәрі бірдей ұға алмай, қуатын кемітіп бара жатқанын сынға алады. Күнкөріс қамы үшін өлеңді саудалаған мал құмарлардың әрекетін әшкерелейді. Ал Шәкәрімде « <i>қарағайды талға жалғау</i> » тіркесі « <i>қайыңды талға жалғау</i> » деп аздаған өзгеріске ұшыраса да, ептеп-септеп күн көріп жүрген, өлімді саудалаған дүмше молдалардың әрекетін сынға алады. Ұқсас құбылыстарды сынауда сын ұғытын күшейту үшін Абай қолданыстарын пайдаланған.

Шәкәрім адам мен қоғам үшін ең маңызды деген мәселелерді көтерген тұстарда абайлық реминисценцияға көбірек жүгінеді. Өйткені ақын сол арқылы бұл мәселелердің Абай кезінде де өзекті болғанын, бірақ Абай сияқты ұлы тұлғаның ескертулері мен күресі ол түйткілдердің шешілуіне ықпал ете алмағанын, сол арқылы олардың шешілуі оңай емес, өте күрделі

екеніне назар аудартқан. Шәкәрімнің бұл көркемдік мақсатының астарында адамның өз бойындағы және қоғамдағы індеттермен көп болып күресек деген ниеті жатыр. Тағы бір айта кетерлік жайт, реминисценция – шығарма табиғатына тән барлық қырларды бойына сіңірген құбылыс. Сондықтан да Абай мен Шәкәрім арасындағы әдеби байланыстан идея, мазмұн, тақырып тұтастығын, өлең құрылысының, пішінінің ұқсастығын, ұйқас, ырғақ жағынан үйлесімділігін аңғарамыз.

Реминисценциялық байланыс анықталған өлеңдер ішінде Абайдың «Бір дәурен кемді күнге – бозбалалық» және Шәкәрімнің «Жастарға» өлеңі айрықша назар аударуды талап етеді. Шәкәрім бос күлкіні серік еткен жастарға арналған Абай өлеңін пішіні мен ырғақ арқылы еске түсіреді. Бұдан реминисценцияның жаңа түрі – *өлең пішінін сақтай отырып, алдыңғы шығармадағы ойды дамыту* келіп шығады. Осы орайда Абайдың «Сегіз аяқ», «Оспанға», «Бай сейілді» өлеңдеріндегі құрылымдық ұқсастықтың Шәкәрімдегі «Келді, кетті», «Кәрілік туралы», «Жастық туралы» өлеңдерінде ұшырасқаны ойға оралады. Алайда мұны реминисценциямен шатастырмауымыз керек. Себебі мұнда тек құрылымдық қайталау бар, бірақ мазмұны мен негізгі ойы мүлде бөлек. Сондай-ақ бұларда мақсатты түрде еске түсірудің нышаны жоқ.

Екі ақын шығармашылығында мазмұн тұтастығы болмаса да, еске түсіру орын алатын жағдаяттар болуы мүмкін. Ол реминисценциялық байланысты жасап тұратын бірден-бір негізгі кілт – тілдік деректер. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы» өлеңі мен Шәкәрімнің «Сөз сынап, өлең өлшемек» өлеңін алайық. Барлап қарасақ, екеуінің арасында мағына тұтастығы жоқ. Бірақ Шәкәрім Абайдың «*жүндей сабау*» фразеологиялық тіркесін дерексіз ұғымдар үдерісін бейнелеу мақсатында жұмсау арқылы оларға жан бітіріп, жаңа өң берген, Абайдың өзіне ғана тән қолданысын өлеңінде дәл сондай мақсатта пайдаланады.

Фразеологиялық сөздікте «жүндей түтті (сабады)» тұрақты тіркесі, негізінен, деректі ұғымдармен байланысқа түсіп, «әбден сабады, көк ала торғайдай етіп сабады, талады, қор етті»[16, 277 б.] мағынасында көрінсе, Абайда да, Шәкәрімде де «жену, жою» мағынасында қолданылып тұр. Бұның өзі – еске түсірудің соны бір тәсілі. Сондықтан біз бұны реминисценциялық байланыстың жаңа түрі – *оқказионал қолданысты еске түсіру түрі* деп атағанды жөн көрдік. Бұл пікірімізге фразеологиялық тіркестерді дерексіз ұғымдармен үйлестіру арқылы жаңа тұрпат пен қызметке ие болған Абайдың жеке қолданысының Шәкәрім өлеңінде ұшырасуы тірек болып отыр.

Реминисценцияның аталмыш түрі Абай өлеңіндегі «*қарағайды талға жалғау*» тұрақты тіркесіне қатысты тағы да айқын көрінеді. Абай тілінің сөздігінде аталған тіркеске: «ептеп-септеп күн көру» деген түсініктеме

берілген [17, 315 б.]. Абайдың «сөздің патшасын» жан-жақты сипаттаған өлеңіндегі «қарағайды талға жалғау» оқказионалы Шәкәрімде «қайыңды талға жалғау» деп, аздаған өзгеріске ұшырауының астарында ақынның Абай ойын еске түсіріп қана қоймай, оны қолдау әрі дамыту мақсаты тұрғанын аңғару қиын емес.

Біз жоғарыда реминисценциялық байланыс, көбінесе, алдыңғы автордың ойымен келісу немесе келіспеуден туындайтындығын айтқан ғалымдардың пікірлерін келтірген едік. Бірақ, көріп отырғанымыздай, Шәкәрімнің Абайды еске түсірудегі мақсаты – оның ойын ары қарай дамытып, айтпақ болған нәрсесін аша түсу екеніне көзіміз жетті. Сондай-ақ мұнда бұны кезінде Абай айтып еді, бірақ ұлы адамның сөзі неге жерде қалды деген ескерту мәндегі ақын емеуріні де әрдайым сезіліп отырады.

Қос ақынның өлеңдерін зерделей отырып, тек Шәкәрімнің Абайға бағытталған реминисценция бар шығармаларына тән келесідегідей сипаттарды анықтадық:

– айтайын деген ойын Абайдың сөзі есебінен ықшамдап, жеңілдету, айқынырақ ету;

– көркемдік дәстүрді қасиет тұту;

– алдыңғы ойды еске түсіре отырып, оны аша түсу, дамыту;

– алдыңғы ойды қолдайтындығын білдіру;

– Абай тұлғасын дәріптеу;

– айтылған ойдың, көтерілген мәселенің маңыздылығын таныту;

– жеке адамға және қоғамға тән рухани дерттердің қауіптілігін, күштілігін, одан арылудың қиындығын сездіру;

– қоғамдық бойкүйездікті, немқұрайлылықты әшкерелеу.

Бұл қызметтермен қатар, ақын шығармашылығында реминисценцияның жаңа түрлері айқындалып отыр. Олар:

– *өлең пішінін сақтай отырып, алдыңғы шығармадағы ойды дамытатын еске түсіру түрі;*

– *оқказионал қолданысты еске түсіру түрі;*

Бұл аталған түрлердің әдеби реминисценцияның қатарын толықтыра алатынына сеніміміз мол.

Қорыта келгенде, әдеби дәстүр сабақтастығы – әдеби үдерістегі ең басты әрі шешуші құбылыс екендігі белгілі. Сондықтан дәстүр жалғастығы деген қай кезде де әдебиеттану ғылымы үшін көкейкейкесті болып қала береді. Осындай маңызы күшті мәселенің шығармашылық байланыстың айқын көріністерінен бастап зерттелгені тиімді болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, әрі туыстық, әрі ұстаз-шәкірттік қатынасы айқын Абай мен Шәкәрім шығармашылығындағы сабақтастықты зерттеу алдыңғы орында тұруы керек. Алайда ғылыми маңызы күшті бұл байланыстың қазірге дейінгі

зерттелу жайы талап деңгейінде деп айта алмаймыз. Дегенмен, бұл бағыттағы зерттеулер де жоқ емес. Қ. Мұхамедханов, Б. Әбдіғазиев, М. Мағауин, М. Мырзахметұлы, М. Кемел, Б. Ердембеков сияқты ғалымдардың еңбектерінде Абай мен Шәкәрім байланысы біршама қарастырылды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Екі ақын арасындағы шығармашылық байланыс туралы бүгінге дейінгі зерттеулердің дені тақырып пен идея, авторлардың өмірлік қарым-қатынастары деңгейінде ғана өрбіген. Ал шығарма пішініне, көркемдік түрлеріне қатысты зерттеулер аз. Осы олқылықтың орнын тез толтыра алатын зерттеу нысанының бірі – реминисценция. Себебі реминисценция – көркемдік пішінің барлығына дерлік қатысы бар, көпқырлы көркем тәсіл. Осы мақсатпен тексергенде Шәкәрім өлеңдеріндегі абайлық реминисценцияның сегіз түрлі көркемдік және идеялық мақсатпен пайдаланылғанын, олардың ішінде бұрыннан бар үш және тың екі, барлығы бес түрі бар екені анықталды. Осы айғақтар Шәкәрім өлеңдеріндегі Абайға тән реминисценцияның басты ерекшеліктерін көрсете алады деп сенеміз. Алдағы кезде реминисценция тәсілін екі ақынның өмірбаяндық деректері контекстінде қарастырсақ, зерттеу жұмысының көкжиегі кеңейіп, тұжырымдар мен топшылаулардың сенімділігі, нақтылығы, айқындығы артатыны анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. Т.4. – Алматы : Раритет, 2007. – 304 б.
- 2 **Әбдіғазиев, Б.** Асыл арна. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 124 б.
- 3 Бес арыс: Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар/ Құраст. Д.Әшімханов. – Алматы : Жалын, 1992. – 544 б.
- 4 Шәкәрімтану мәселелері: Сериялық ғылыми жинақ. Т.6. – Алматы : Раритет, 2008. – 352 б.
- 5 **Кемел, М.** Шәкәрімнің ар ілімі. – Астана, 2010. – 284 б.
- 6 Әдебиеттану: терминдер сөздігі/ Құраст. З.Ахметов, Т.Шаңбаев – Үшінші бас. – Семей : Талер-Пресс, 2006. – 400 б.
- 7 Қазақ білім академиясының баяндамалары. /Оразбек М. С. Шығармашылық психологиясы және архетип образдар/ – Астана, 2015. – 172 б.
- 8 **Бахтин, М.** Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. Художественная литература – Москва, 1975. – 506 с.
- 9 Теория литературы: Учебник/ В.Е.Хализев. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва, 2005. – 405 с.

10 Введение в литературоведение: Учеб.пособие/ Л. В.Чернец, В. Е. Хализев, А. Я. Эсалнек и др.; Под ред. Л. В. Чернец. – 2-е изд. п перераб. и доп. – М., 2006. – 680 с.

11 **Абишева, С. Д.** Поэтическая система «мир природы»: Структура и семантика. Монография. – Алматы : АГУ им. Абая, 2002. – 268 с.

12 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. Т.1. – Алматы : Жазушы, 2003. – 296 б.

13 Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. Т. 2. – Алматы : Жазушы, 2005. – 336 б.

14 Абай. Өкінішті көп өмір кеткен өгіп...: Өлеңдер, поэмалар, қарасөздер. – Алматы : Раритет, 2008. – 384 б.

15 Шаһкәрім. Жол табалық ақылмен. – Алматы : Дәуір, 2006. – 724 б.

16 **Кенесбаев, І.** Фразеологиялық сөздік. – Алматы : Арыс, 2007. – 800 б.

17 Абай тілі сөздігі. – Алматы : Өнер, 2011. – 616 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Б. С. Корганбеков, А. С. Зинедина, А. Ж. Даулет

Абаевская реминисценция в лирике Шакарима

Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева, г. Астана.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

B. S. Korganbekov, A. S. Zinedina, A. Zh. Daulet

Abai's reminiscence in the lyrics of Shakarim

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana.

Material received on 05.09.17.

В статье рассматривается литературная взаимосвязь Шакарима с Абаем через призму реминисценции. Обозревается уровень исследований и актуальность темы, выявляются виды абаевской реминисценции в лирике Шакарима с точки зрения художественной цели и функции.

In the article the literary interrelation of Shakarim with Abay through a reminiscence prism is considered. The level of researches and relevance of the subject is surveyed, types of Abay's reminiscence in Shakarim's lyrics from the point of view of the art purpose and function come to the light.

Г. И. Кусаинова

к.ф.н., кафедра «Иностранных языков», Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана
e-mail: gulnarchan@mail.ru

ДИАХРОНИЧЕСКАЯ КОНСТАНТА ДЕРИВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ «УСТОЙЧИВАЯ ФРАЗА – ФРАЗЕМА» (НА МАТЕРИАЛЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА)

В статье описываются структурные модели диахронической константы деривационных процессов с участием устойчивых фраз и фразем, имеющих место в немецком языке в рамках фразеологической деривации. Структурные модели диахронической константы деривационных процессов указанного вида характеризуются с точки зрения количественных/квантитативных и морфологических показателей компонентного состава.

Ключевые слова: диахроническая константа, деривационный процесс, структурная модель, устойчивая фраза, фразема, фразеологическая деривация

ВВЕДЕНИЕ

Вопросы деривационных процессов, относящихся к явлению фразеологической деривации в немецком языке, впервые были поставлены известным советским исследователем немецкой фразеологии И. И. Чернышевой в начале 60-х годов 20 века [1]. Отдельные аспекты фразеологической деривации на материале немецкого языка были подвергнуты специальному изучению экссоветскими исследователями В. И. Гавришь [2], С. Н. Денисенко [3], [4], А. Н. Лысенко [5]. Изучение вопросов фразеобразования на основе наличной фразеологии на материале разных языков нашло отражение и в научных статьях. Результатом проделанной работы явилось формирование ясного представления о явлении «фразеологическая деривация», определение видов, типов деривационных процессов в сфере фразеобразования, выделение способов образования новых фразеологизмов на основе наличной фразеологии. И в настоящее время проблема фразеологической деривации привлекает внимание исследователей лингвистики, поскольку имеется еще немало открытых вопросов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Под деривационными процессами «устойчивая фраза – фразема» следуют понимать фразеобразовательные процессы, участниками которых являются вышеназванные виды фразеологизмов. Традиционно устойчивой фразой принято считать фразеологическую единицу, имеющую синтаксическую структуру предложения, а фраземой – фразеологическую единицу с синтаксической структурой словосочетания. Отметим, что фразеологизмы с синтаксической структурой предложения именуется также устойчивыми выражениями [6, 25 и др.]. Развернутое определение устойчивой фразы дано исследователем Л. Ф. Козыревой: Устойчивые фразы – это «общеупотребительные устойчивые образования, обладающие полным или частичным переосмыслением, имеющие структуру предложения или предикативного сочетания слов и, соответственно, выполняющие функцию единиц коммуникации» [7, 16]. К устойчивым фразам относятся, прежде всего, пословицы, поговорки, крылатые выражения/крылатые слова.

В немецком языке деривационные процессы «устойчивая фраза – фразема» имеют довольно широкое распространение в рамках фразеологической деривации. Оба фразеологизма, задействованные в процессе фразеологической деривации, имеют общую материальную часть, состоящую из одних и тех же компонентов, в которых сосредоточен обобщенно-метафорический смысл участников деривационного процесса. Эту общую часть участников деривационного процесса мы именуем диахронической константой.

Отметим, что в лингвистике термин «Диахроническая константа» используется также в исторической типологии, о чем свидетельствует название книги «Историческая типология и проблемы диахронических констант» [8].

Диахроническая константа деривационных процессов «устойчивая фраза – фразема» может включать разное количество компонентов. В зависимости от количества компонентов, детерминирующих деривативную часть устойчивых фраз и фразем, нами выделяется двух-, трех-, четырех-, пяти-, шести-, семикомпонентная и многокомпонентная диахроническая константа, состоящая из лексически наполненных и структурно обязательных элементов. Лексически наполненные элементы означают компоненты, выраженные конкретными словами или определенным кругом слов в виде элементов etw., j-n, j-m). Следует подчеркнуть, что чем больше общих элементов содержит диахроническая константа, тем теснее проявляется семантическая связь участников одного деривационного процесса.

В рамках квантитативной диахронической константы деривационных процессов представляется возможным установить синтаксические модели.

При этом мы используем такие понятия как субстантивный, вербальный, объектный, атрибутивный, адвербиальный, адъективный, прономинальный, препозиционный, нумеральный компонент.

Двухкомпонентная диахроническая константа деривационных процессов представлена следующими синтаксическими моделями:

1 атрибутивный компонент + субстантивный компонент

Атрибутивный компонент при этом может быть выражен:

а) прилагательным:

Blinder Eifer schadet nur – blinder Eifer; Stille Wasser sind tief – ein stilles Wasser; In jeder Herde findet sich ein schwarzes Schaf – das schwarze Schaf

б) причастием:

Das gebrannte Kind scheut das Feuer – ein gebranntes Kind; Geschehene Dinge leiden keinen Rat – geschehene Dinge; Dies war indessen nur die erste Instanz in dieser brennenden Frage, welche täglich höher auflorderte – brennende Frage

в) порядковым числительным:

Der erste Schritt ist der schwerste – der erste Schritt

г) местоимением:

Jeder Zoll ist ein König – jeder Zoll; Von einem lässt sich kein Jota rauben – kein Jota

Атрибутивный элемент двухкомпонентной диахронической константы деривационных процессов чаще выражен прилагательным. Здесь уместно привести высказывание исследователя английского языка С. Г. Тер-Минасовой: «... сочетание типа «прилагательное + существительное» является наиболее типичным случаем атрибутивной связи» [9, 6]. Мы считаем данный тип сочетания универсальной чертой языка, следовательно он находит проявление и в немецком языке.

2 субстантивный компонент + вербальный компонент

Der Glaube versetzt Berge – Berge versetzen; Gewitter reinigen die Luft – die Luft reinigen; Wärme wirkt Wunder – Wunder wirken

3. субстантивный компонент + субстантивный компонент

В рамках данной синтаксической структуры обнаруживаются две разновидности:

а) субстантивные компоненты в виде парного словосочетания:

Blut und Boden sind das Schicksal der Völker – Blut und Boden; Maß und Ziel gibt das beste Spiel – Maß und Ziel; Salz und Brot macht Wangen rot – Salz und Brot

б) субстантивные компоненты, объединенные между собой генитивной связью:

Das Auge des Gesetzes wacht – das Auge des Gesetzes; Der Zahn der Zeit hat dem schönen Bau übel zugesetzt – der Zahn der Zeit; Vergnügt sein ohne Geld, das ist der Stein der Weisen – der Stein der Weisen

4 препозиционный компонент + субстантивный компонент

Die Schwingen wachsen im Fluge – im Fluge; Wasser und Brot ißt der Bauer aus Not – aus Not; Spaßen – nicht über die Maßen – über die Maßen; So wälz' ich ohne Unterlaß, wie Sankt Diogenes mein Faß – ohne Unterlaß

5 адвербиальный компонент + адвербиальный компонент

Адвербиальные компоненты данной синтаксической группы представляют собой парное словосочетание:

Wahn macht reich und arm – reich und arm; Schlecht und recht kommen selten vor den Richter – schlecht und recht; Den Menschen macht sein Wille, groß und klein – groß und klein

6 адвербиальный компонент + вербальный компонент

Wenn sich zwei Diebe zanken, kommt das Diebesgut zutage – zutage kommen; Hängt es doch niedriger, dass sich die Leute nicht den Hals ausrecken – niedriger hängen

7 вербальный компонент + вербальный компонент

Вербальные компоненты данной синтаксической группы представляют собой парное словосочетание:

Die Gewalt ist zu binden und lösen - binden und lösen; Der Hausherr schaltet und waltet – schalten und walten

Двухкомпонентная диахроническая константа деривационных процессов довольно распространенное явление.

В рамках трехкомпонентной диахронической константы деривационных процессов нами установлены следующие структурные типы:

1 препозиционный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

Der Knabe saß an der Quelle – an der Quelle sitzen; Wahrhaftigkeit und Politik wohnen selten unter einem Dach – unter einem Dach wohnen; Nach Kanossa gehen wir nicht, weder körperlich noch geistig – nach Kanossa gehen;

Второй элемент данной синтаксической структуры может представлять собой субстантивированный элемент:

Und du wirst tappen am Mittag, wie ein Blinder tappt im Dunkeln – im Dunkeln tappen; Im Trüben gut fischen – im Trüben fischen.

Однако заметим, что второй компонент в виде субстантивированного элемента в рассматриваемой синтаксической структуре не столь частое явление как традиционный субстантивированный компонент. Это объясняется незначительным числом субстантивированных элементов в языке по сравнению с обычными существительными.

2 атрибутивный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

При этом атрибутивный компонент может выражен:

а) прилагательным:

Das macht böses Blut - böses Blut machen; Der Gärtner hat zur Obstzeit taube Ohren – taube Ohren haben; Kämpfe den guten Kampf – den guten Kampf kämpfen

б) местоимением:

Bestelle dein Haus, denn wirst du sterben - sein Haus bestellen; Fürstliche Personen haben gewöhnt, ihren Willen zu haben - seinen Willen haben

в) причастием/числительным:

Wenn sich die Hirten zanken, hat der Wolf gewonnenes Spiel - gewonnenes Spiel haben; Wenn du bettest, so mache nicht viele Worte - viele Worte machen;

3 прономинальный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

Das Denkmal habe ich mir gesetzt, dauernder als Erz - sich (Dat.) ein Denkmal setzen; Deshalb reiße ich mir kein Bein aus - sich (Dat.) ein Bein ausreißen; Viel besser krähet jeder Hahn, wenn er sich die Kehle feuchtet an – sich D die Kehle anfeuchten

4 препозиционный компонент + адъективный компонент + субстантивный компонент

Mit vollen Segeln lief ich in das Meer des Lebens – mit vollen Segeln; Auf leisen Sohlen wandeln die Schönheit, das wahre Glück und das echte Heldentum – auf leisen Sohlen; Auf gut Glück säet der Bauer das Korn – auf gut Glück

5 субстантивный компонент + препозиционный компонент + субстантивный компонент

Es ist eine Stimme eines Predigers in der Wüste – der Prediger in der Wüste; Das ist der Anfang vom Ende – der Anfang vom Ende; Lieber ein Ende mit Schrecken als ein Schrecken ohne Ende – ein Ende mit Schrecken

6 объектный компонент + адвербиальный компонент + вербальный компонент

Das Auge sieht den Himmel offen, es schwelgt das Herz in Seligkeit – den Himmel offen sehen; Des Guten soll man nicht zuviel tun – des Guten zuviel tun; Das Ungefähr bringt nichts Gescheites zuwege – etw. zuwege bringen

7 субстантивный компонент + вербальный компонент + вербальный компонент

Wer handelt, darf den Kopf nicht hängen lassen - den Kopf hängen lassen; Er hört die Flöhe husten – die Flöhe husten hören; Der Abwesende muß Haare lassen – Haare lassen müssen

8 атрибутивный компонент + атрибутивный компонент + субстантивный компонент

Wisset ihr nicht, welches Geistes Kind ihr seid? – welches Geistes Kind; Nun sei bedankt, mein lieber Schwan! – mein lieber Schwan; Er blieb eben bei allem, was er tat, der olle ehrliche Seemann – oller ehrlicher Seemann

9 субстантивный компонент + атрибутивный компонент + субстантивный компонент

Glauben Sie, meine Herren, es wird kein Haupt über Deutschland leuchten, das nicht mit einem vollen Tropfen demokratischen Öls gesalbt ist – Tropfen demokratischen Öls; Denn Habsucht ist eine Wurzel alles Übels – Wurzel alles Übels; Ich bin der Letzte meines Stammes – der Letzte seines Stammes

Трехкомпонентная диахроническая константа может иметь в составе компонент-отрицание:

Nur nicht lange gefackelt! – nicht lange fackeln; Mit Zank und Streit kommt man nicht weit – nicht weit kommen;

Относительно трехкомпонентной диахронической константы деривационных процессов следует сказать, что данная синтаксическая структура как и двухкомпонентная диахроническая константа характеризуется распространенностью.

Четырехкомпонентная диахроническая константа деривационных процессов по сравнению с двухкомпонентной и трехкомпонентной диахронической константой менее распространенное явление. Подтверждение данному факту мы находим в высказывании исследователя немецкой фразеологии В. Флейшера о том, что фразеологизмы с более чем тремя базисными элементами встречаются относительно редко [10, 87].

Представляется возможным выделить следующие синтаксические структуры четырехкомпонентной диахронической константы деривационных процессов:

1 препозиционный компонент + атрибутивный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

Gott ist immer mit den stärksten Bataillonen – mit den stärksten Bataillonen sein; Wer auf halbem Wege umkehrt, irrt nur um Hälfte – auf halbem Wege umkehren; Brutus und Cassius glänzten durch ihre Abwesenheit – durch seine Abwesenheit glänzen

2 субстантивный компонент + препозиционный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

Wer Butter auf dem Kopf hat, soll nicht in die Sonne gehen – Butter auf dem Kopf haben; Wer den Karren in den Dreck geschoben hat, mag ihn auch wieder heraus ziehen – den Karren in den Dreck schieben; Ihr sollt das Heilige nicht den Hunden geben, und eure Perlen sollt ihr nicht vor die Säue werfen – Perlen vor die Säue werfen

3 атрибутивный компонент + атрибутивный компонент + субстантивный компонент + вербальный компонент

Fremder Leute Brot essen tut weh – fremder Leute Brot essen; Da kannst du dein blaues Wunder erleben – sein blaues Wunder erleben

4 субстантивный компонент + препозициональный компонент + атрибутивный компонент + субстантивный компонент

Das ist nur ein Tropfen auf einen heißen Stein – ein Tropfen auf einen heißen Stein; Bis jetzt hätten wir keinen Flecken auf der weißen Weste – ein Flecken auf der weißen Weste

Четырехкомпонентная диахроническая константа деривационных процессов может содержать нумеральный компонент. Примеры:

Alles auf der Welt hat sein zweites Gesicht, die Kultur, die Religion, die Kunst, die Politik, die Liebe, alles, alles – sein zweites Gesicht haben

Zwei Seelen wohnen, ach in meiner Brust – zwei Seelen in einer Brust; Die Zeiten der Vergangenheit sind uns ein Buch mit sieben Siegeln – ein Buch mit sieben Siegeln

Нумеральный компонент может иметь также собирательный характер: Es ist um mit beiden Beinen hineinzuspringen – mit beiden Beinen hineinspringen; Wie lange hinket ihr auf beiden Seiten – auf beiden Seiten hinken

Пятикомпонентная диахроническая константа деривационных процессов также имеет место в немецком языке. Однако диахроническая константа деривационных процессов данного вида не отличается многочисленностью. Это мы объясняем тем, что в речи в основном используются не очень длинные предложения, так как обычно при коммуникации говорящий стремится быстрее донести свою мысль до реципиента и проявляет языковую экономию.

Пятикомпонентную диахроническую константу деривационных процессов иллюстрируют следующие примеры:

Du musst nicht jedes Wort auf die Goldwaage legen + jedes Wort auf die Goldwaage legen; Ich wünsche, dass sonntags jeder Bauer sein Huhn im Topfe habe – sein Huhn im Topfe haben; Er steckt die Beine unter fremden Tisch - die Beine unter einen fremden Tisch stecken; Wer darf das Kind beim rechten Namen nennen? – das Kind beim rechten Namen nennen; Wem ein Floh ins Ohr gesetzt wird, der muß stochern – j-m Floh ins Ohr setzen; Du wägst dein Gold und Silber ein, warum wägest du nicht auch deine Worte auf der Goldwaage? – seine Worte auf der Goldwaage wägen

В рамках деривационных процессов с пятикомпонентной диахронической константой нецелесообразно выделять структурные модели, поскольку они будут представлены единичными примерами.

Среди деривационных процессов рассматриваемого вида обнаруживаются редкие случаи шестикомпонентной и семикомпонентной диахронической константы:

Das kommt so sicher wie das Amen in der Kirche; Und er wird sie voneinander scheiden, gleich wie ein Wirt die Schafe von den Böcken scheidet, und wird die Schafe zur Rechten und die Böcke zur Linken – die Schafe zur Rechten und die

Böcke zur Linken; Wer im Glashaus sitzt, soll nicht mit Steinen werfen - im Glashaus sitzen und mit Steinen werfen;

Следует отметить, что диахроническая константа деривационных процессов «устойчивая фраза – фразема» может представлять собой образование из лексических компонентов, объединенных с придаточным предложением:

...Und ein anderer wird dich gürtен und führen, wohin du nicht willst – führen, wohin du nicht willst; Wohl dem, der nicht wandelt im Rat der Gottlosen noch tritt auf den Weg der Sünden noch sitzt, wo die Spötter sitzen – sitzen, wo die Spötter sitzen; Er weiß, wo Barthel den Most holt – wissen, wo Barthel den Most holt

ВЫВОДЫ

Диахроническая константа деривационных процессов включает от двух до семи компонентов, т.е. бывает двух-, трех-, четырех-, пяти-, шести-, семикомпонентной. Из них более частотными являются двух- и трехкомпонентная диахроническая константа. Следующими по распространенности являются четырехкомпонентная и пятикомпонентная диахроническая константа деривационных процессов рассматриваемого вида. Наличие шести- и семикомпонентной диахронической константы редкое явление. Диахроническая константа бывает многокомпонентной, когда она имеет в составе лексемы, объединенные с придаточным предложением.

Каждый вид квантитативной диахронической константы представлен определенными структурными типами. Более разнообразными структурными моделями обладает трехкомпонентная диахроническая константа деривационных процессов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Чернышева, И. И.** Семантические процессы во фразеологии и фразеологическая деривация / И. И. Чернышева // Законы семантического развития. – М., 1961, – С. 23-29.

2 **Гавришь, В. И.** Крылатые выражения и их роль в обогащении фразеологического состава современного немецкого языка: автореф. канд. диссерт. / В. И. Гавришь. – Киев, 1971. – 20 с.

3 **Денисенко, С. Н.** К проблеме фразеологической деривации (на материале немецкого языка): автореф. канд. диссерт./ С. Н. Денисенко – М., 1972; – 20 с.

4 **Денисенко, С. Н.** Фразеологическая деривация как системный и коммуникативный феномен: автореф. докт. диссерт./ С. Н. Денисенко – Ленинград, 1990. – 45 с.

5 **Лысенко, А. Н.** Деривационные процессы в немецкой фразеологии: автореф. канд. диссерт. / А. Н. Лысенко. – Киев, 2000. – 21 с.

6 **Кряквин, В. Ю.** Фразеологизмы высокого стиля в современном немецкоязычном дискурсе: диссерт. на соиск.уч.степ. канд. филолог. н. / В. Ю. Кряквин. – М., 2016. – 207 с. [Электронный ресурс]. – <http://мпгу.рф/wp-content/uploads/2016/07/Kryakvin-V.YU..pdf>

7 **Козырева, Л. Ф.** Некоторые виды устойчивых фраз в современном немецком языке: автореф. дис. канд. / Л. Ф. Козырева. – М., 1968. – 17 с.

8 **Гухман, М. М.** Историческая типология и проблемы диахронических констант / М. М. Гухман. – М., 1981. изд-во Наука. – 248 с. – ISBN: 200002732402 [Электронный ресурс]. – <http://www.setbook.kz/books/4271920.html>

9 **Тер-Минасова, С. Г.** Словосочетание в научно-лингвистическом и дидактическом аспектах: Учебное пособие / С. Г. Тер-Минасова. – М., 1981. – 144 с.

10 **Fleischer, Wolfgang.** Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache / W. Fleischer. – Leipzig, 1982. – 250 S.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Г. И. Құсайынова

«Тұрақты фраза – фразема» деривациялық процесстердің тұрақты шамасы (неміс тілінің материалында)

С. Сейфуллин атындағы

Қазақ аграрлық техникалық университеті, Астана қ.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

G. I. Kussainova

Diachronic constant of derivation processes «stable phrase – phraseme» (on the material of German language)

S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Astana.

Material received on 05.09.17.

Мақалада неміс тіліндегі фразеологиялық деривация шеңберінде орын алған деривациялық процесстердің тұрақты шамасының құрылымдық моделдері суреттелінген. Диахроникалық тұрақтылықтың құрылымдық моделдері компоненттік құрамның сандық бағалау және морфологиялық көрсеткіші тұрығысында қарастырылады.

The article describes structural models of the diachronic constant of derivational processes with the participation of stable phrases and phrasemes that take place in German as a part of phraseological derivation. Structural models of the diachronic constant of the derivation processes of this type are characterized from the point of view of quantitative and morphological indicators of the component composition.

ЭОЖ 398

Н. А. Мажиева¹, Л. М. Әділбекова², Л. Б. Акишева³

¹гум.ф.м., аға оқытушы, ²ф.ф.к., ³магистрант, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

e-mail: kaugabaj@mail.ru

ЭПОСТАҒЫ ЖАР ІЗДЕУ МОТИВІНІҢ ТАРИХИ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақала қазақ эпосындағы жар іздеу мотивінің тарихи дүниетанымы қарастырылған. Жар іздеу мотивінің тарихи бастау алған неке түрлерінің қалыптасуы мен ерекшеліктері жүйеленді. Әлем және отандық зерттеушілердің пікірлері мен еңбектеріне сүйене отырып некелесу рәсімдері туралы бірталай тұжырымдарды негізге алынды.

Кілтті сөздер: фольклор, эпос, мотив, гұрып, архаикалық, эзогогамия, полигамия, моногамия.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының үйлену салтымен байланысты ғұрыптық мәселелері шағын зерттеудің көлемімен шектелмек емес, оның сан алуан сипаты халықтық жырдың әр түрлі жанрында өзіндік ерекшелігімен анықталады. Мәселен, негізгі бастауы фольклорда жатқан бұл проблемалық жай ғасырлар бойы жаңаланып, өңделіп, толығып, бүгінгі күнге дейін жетіп отыр.

Осыған орай тақырыбымыздың көне дәуірдегі некелесу рәсімдерінің эпос жанрларының бастауы деп, біз ғалым С. Қасқабасовтың қазақтың ертегі жанрларындағы неке түрлерінің қыр-сырын жан жақты ашып, зерттеген [1] еңбегіне сүйендік. Сондай-ақ қазақ халқының дәстүрлеріндегі неке түрлерінің ара жігін ғұрыптық тұрғыдан Х. Аргынбаевтың [2] еңбегінде осы некелесу рәсімдері туралы бірталай тұжырымдарды негізге алдық.

Фольклор арқылы бүгінге жеткен жырлардағы сүйіспеншілік пен имандылық, адалдық пен адамгершілік мәселелері – жазба әдебиеттің де ең басты, ең негізгі мәселелері санатында. Жалпы, тек қана шығарма мен өлең немесе сурет т.б. қандай да болсын өнер туындысы махаббаттың себебінсіз тумайды. Эпостағы ең алғашқы кезеңдердегі «батыр мен қыздың бірін-біріне құмартуы ғашық болу негізінде емес, уақыт аралығында әйелді керек еткендігінде» – деп санайтын зерттеуші Е. Вердиман бұл ойын әрі қарай былайша өрбітеді: «Первобытные охотники вели бродячий образ жизни и зависели от возможности добывать свежее мясо. Жили они почти исключительно в общество мужчин, поглощенный единственным, что его волновало и насыщало, – охотой. Лишь время от времени они начинали искать женщину, незаботясь, однако, о выборе» [3, 11 б.]. Әрине, бұл көнеліктің көзқарасы деуіміздің өзі ойландырады. Қайткенмен де бүгінгі күннің өзінде де құдай жаратылысының өзі «еркек – әйелсіз, әйел – еркексіз» бола алмайтынына, олардың бір біріне үлкен тартылыс күш арқылы ынтықтығын дәлелдейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ эпосындағы жар іздеу мотиві ерекше мәселе деп айтсақ та болады. Қазақ эпосындағы жар іздеудің мысалы батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе діни және тарихи эпостарда жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады. Егер батырлық жырларда батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немесе қыздың, әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындауы арқылы үйленсе, лиро-эпостарда батыр қызға шынайы ғашық болу арқылы қосылады. Көне эпостарда батыр алдымен үйленуді немесе жар іздеуді мақсат тұтпайды, өзі жорыққа шығып ерлік жолында ғашық болып үйленеді. Осы көне эпостың бір ерекшелігі кейде ерді қыздың өзі таңдайды. Ал тарихи жырларда барлық жырлардағы секілді махаббат, сүйіспеншілік, сезімдік сипаттар көп көрініс беруімен бірге ұрпақ қалдыру мақсаты басым келеді деуге болады. Тарихи жырларда баяндалатын басты мазмұн халықтың өмір шындығы, шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Әлбетте, бұл жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайы керемдік тұрғыдан бейнеленеді.

Қазақ эпосындағы әр жанр бір-бірімен тұтастай байланысып жатса, тарихи жырлардан мұндай байланысты көрмейміз. Бірақ мұнда да ерлік жасағанда оның халықтың қамы, отбасының амандығы, әділдіктің басым түсуі жолында жасалатынын көруге болады. Батырлар жырында кейіпкер өз ерлігін жар іздеу, таңдау мақсатында көрсетсе, тарихи жырларда халықтық, мемлекеттік мүдделері басты сипат алады. Тарихи жырлардағы

басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар, сондай-ақ, анық тарихи оқиғаларға негізделген деп есептеледі. Бұл жайында С. Сәкенов зерттеуінде былай дейді: «Батырлар жырының классикалық үлгілерінде өмірбаяндық сарындар – батырдың ғажайып болып тууы, ерекше балалық шағы, тым ерте жасаған алғашқы ерлігі, үйлену үшін жорыққа шығуы ... негізгі мақсат етіп қойылған тарихи жырларда бұл сарындарға онша мән берілмейді» [4, 126 б.]. Әрине, бұл пікірмен басы бүтін келісуге болмайды. Жырларда қазақ қыздарына ерекше мән беріліп, олардың отбасында өзіндік орындары бар екені көркемдік тұрғыдан шынайы берілген. Сондай-ақ, жырдағы үйлену дәстүрі жан-жақты сипатталады.

Ал, діни эпостардың негізгі ерекшелігі мұнда діни ұстанымдар көбірек (неке қию, некеге дейінгі заңдар т.б.) суреттеледі. Өкінішке қарай, халқымыз орын алған солақай саясаттың салдарынан халық ауыз әдебиеті мұрасының қомақты саласын құрайтын діни дастандардан ұзақ уақыт бойы көз жазып қалды. Соңғы он-он бес жыл ішінде олардың қайта жарық көріп, көпшіліктің қолына жете бастауы қуанышты жағдай.

Кезінде қазақ халқы арасында ауызша да, жазба түрінде де кең тараған діни мазмұндағы қиссалар көп болған. Діни қиссалар имандылыққа, қанағат-ынсапқа, күншіл болмауға, біреуге зорлық-зомбылық жасамауға, жетім-жесірлерге көмек көрсетуге, қайырымдылыққа т.б. ізгі қасиеттерге үндейді.

Діни қисса, дастандарда жырланатын кейбір оқиға желісі көне архаикалық жырларға ұқсас келетінін кереміз. Екеуіне де тылсым күшке, құдайға, пайғамбарларға сену, аян беру, әйел адамының келеңсіз қылықтарын ібіліс ретінде санау, айдаһарлар, барсакелмес сапар шегу, сиқыршылыққа тән. Негізінен діни әдеп, шариғат ұстанымдарын насихаттау басым. Баяндалатын оқиғаның орындалуына байланысты құдайдың бар екеніне көз жеткізіп, сенімді нығайту көзделген. Сол сияқты бұл шығармалардың негізгі идеясы ислам дінін тарату, үгіттеу, насихаттау идеясын жүзеге асыру үшін пайдаланылған. Мұндай құбылыс діни дастандардың жанрлық ерекшеліктерінің бірі.

Тағы бір ерекшелігі діни дастандарда кейіпкердің үйлену сарынына байланысты неке қию, некелесу салтына аса назар аударылады. Расында да қайсібір жырды алсақ та онда тәрбие мәселесі көрініс табатынын әркез байқаймыз. Аталған діни қиссаларда тазалықты, инабаттылықты жоғары көтеретін, үйлену мен жар іздеу мотиві аса бір көркем, ғажайып суреттеледі.

Ғалым Р. Бердібаев жанрлар арасындағы байланыс пен айырмашылыққа тоқталып, оның мынадай ерекшеліктерін ашып берген: «Егер көне, архаикалық жырларда адам баласының дүниені білуі мен тануының бұлдыр, балаң кездері, сол шақтағы түсінігі мифтік, қиялдық түрде көрініс берсе, классикалық қаһармандық эпоста алғашқы қауым ыдырағаннан кейінгі ру,

тайпа мүдделері үшін күрестің тәжірибесі әсіреленіп, биіктетіліп, тұтас бейнеленсе, романдық эпоста ерлік, Отан қорғау емес, адамның жеке бастың мүддесі, махаббат еркіндігі мәселесі алғы кезекке шығады» [5, 61 б.]. Әрине, жанрлық тұрғыдан алғанда осындай ерекшеліктерді байқауға болады.

Бірақ тақырыптық жағынан бір жүйеге келтіріп қарастыратын болсақ, жанр түрлері бір-бірімен байланысып келетінін аңғарамыз. Сондықтан жалпы эпостағы жар іздеу мотивін сөз еткенде некелесу мәселесін айналып өту мүмкін емес. Сондықтан да жалпы некелесу заңдылықтарын, олардың түрлерін арнайы тақырыпшаларға бөліп қарастырған оңтайлы болады деп санаймыз.

Жар іздеу мотивіне қатысты ғылыми әдебиеттерде некелесудің мынадай түрлері келтірілген:

1 Кузендік неке

Қазақ халқы бөлелер арасындағы және жиендер мен нағашы жұрт арасындағы неке десе, этнография ғылымында кузендік (кузенный) неке дейді. Бұл некенің екі түрі болады: 1) кросс-кузендік неке (шешесінің) ағ-інілерінің қыздарына не әкесінің апа-қарындастарының қыздарына үйлену, яғни нағашы мен жиен арасындағы неке; 2) ортокузендік неке (әкесінің ағ-інілерінің қыздарына үйлену), яғни немерелер арасындағы неке не шешесінің апа-сіңлілерінің қыздарына үйлену яғни бөлелер некесі. Мұның алғашқы түрі яғни немерелер арасындағы некелесу құқы қазақ тәртібіне жат, ал екінші түрі яғни бөлелер арасындағы неке кездесіп тұрады [2, 131 б.].

2 Экзогамиялық неке

Экзогамный (экзо... және грек. Gamos сөздерінен шыққан – неке) туыстас, жақын ағайындар арасындағы некелесуге тыйым салу шарасы. [6, 956 б.]

3 Эндогамиялық неке

Эндогамный (эндо ... және грек. Gamos сөздерінен шыққан – неке) алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі белгілі бір қоғамдық топтың ішіндегі некелік байланыс.

4 Матрилокальды неке

Матрилокальды неке тұсында үйленетін жас жігіт өз қалыңдығының отбасына бір-екі жыл бойы жұмыс істеп беруі, яғни, күйеу баланың қалыңдығы үшін еңбек сіңіруі жалпыға бірдей міндет болып табылған.

5 Полигамиялық неке

Полигамия (поли ... және грек. gamos алғанда – неке) (көп-некелік), **топтық** некені, көп әйел алушылықты білдіретін термин.

6 Полиандриялық неке

Полиандрия (поли ... және грек. aner, andros – ер) көп күйеулілік, топты некенің сирек кездесетін сарқыншағы, бір әйелдің бірнеше күйеуі болуы.

7 Ортодоксальдық неке

Ортодоксал дұрыс көзқарасты адам, ортодоксия – алған бағыттан, ұстанған принциптен қайтпайтын.

8 Левират некесі (әмеңгерлік заңы).

Левират (латын сөзі Levir – қайнаға, қайын іні) – жесір әйелді қайтыс болған ерінің інісіне тұрмысқа шығуға міндеттейтін некелік ғұрып.

9 Сорорат некесі

Сорорат – балдыз алу неке құру ғұрыпы.

10 Моногамиялық неке. Моногамия – бір некелі.

Қазақ эпосында осы некелесу түрлерінің барлығы болмаса да, кейбірі кездесетіні анық. Бұлардың бірқатары қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде де бар. Енді осы некелесу түрлерінің ғылыми сипатына қысқаша тоқталып, олардың қазақ эпосында көріну белгілеріне талдау жасалық.

Эндогамиялық неке – тиісті рудан қыз алу болып саналған. Әрине, мұндағы «тиісті рудан» деген сөзді қалай түсінуге болады деген сұрақ туады. Бұған ғалым С.Қасқабасовтың мынадай пікірі бар: «Эндогамиялық салт бойынша рулас ағайындардың барлығы бір рудан немесе бір отбасыдан шыққан әйелдерге үйленетін. ...қаһарманның әкесі бірнеше (3, 7, 9, 30, 40) ұлына бір отбасынан шыққан сонша қызды іздейді. Оларды әрқашан табады және оның барлық ұлдары апалы-сіңлілерге үйленеді» [7, 126.].

Ал, Ы. Алтынсариннің мақаласында: «Поскольку расселение происходило по родовым группам, невеста всегда бралась из чужого, часто, из очень далекого аула, «иногда верст за 700 и больше» [8, 23 б.], – деп өрбітеді.

Эндогамиялық неке қазақтың «Ер Төстік» ертегісі мен «Дотан батыр» секілді жырында көрініс береді. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісі мен «Дотан батыр» жырының біреуінде бір отбасында 9 ағайынды болып, ең кенжесі Төстік ағаларын іздеу мақсатында Күнікейге ғашық болып оған үйленіп, ағаларын құтқарғаннан кейін, ғашық болып үйленетін қалыңдығының отбасында да сегіз әпкелерінің бар екенін біліп, сегіз ағасына үйлендіреді. Сол сияқты, «Дотан батыр» жырында да бір отбасында 40 ағайынды, оның кенжесі Дотан болып, ағалары жау қолында қамалға түсіп қалғанда кенже бала құтқаруға бару мақсатында жарын тауып үйленеді. Үйленген отбасындағы жары ең кенжесі оның да үйінде 40 екені белгілі болып, 39 бойжеткенге ағаларын үйлендіреді. Осындай салт-дәстүрлер алғашқы қауымдық құрылыс сатысында көне үнді жырларынан да көрініс табады.

Некелесудің бұл түріне қазақ эпосында айрықша назар аударылған. Экзогамия ережесі бойынша қалыңдық күйеу жағының туысқандары қатарына жатпауы тиіс. Біріншіден, неке құратын жақтар міндетті түрде бір рудан болмауы тиіс болған. Екіншіден, нақты туысқандар арасындағы жеті ата күйеу жақтан сақталған.

Осыған орай зерттеуші С. Л. Токарев былай дейді: «Экзогамия мотивировалась идеей, будто все члены рода – единоутробные братья (карындаш)» [9, 25 б.]. Әрине, бір рудың адамдары бір-бірімен кіндіктес, аналас болса (шешесі бір, әкесі басқа адамдар) яғни аналас аға-інілер немесе кіндіктес апалы-сіңлілер деп ғалымның сол кездегі түсіндіруін, қазіргі кезде мамандар барлық рулас ағайындылар яғни, туыс адамдар бола тұрса да, бір-бірімен құдаласу әке жағынан жеті атадан асып немесе басқа рудың қызын алу болмайтынына көз жеткізуге болады.

Әрине, жалпы эпостағы экзогамиялық некелесудің нақты айтылатын жеріне мысал келтіру қиынға соғады. Жеті атаға толу туралы немесе осы рудың қызы қарындасың болып келеді немесе **алыс сапарға** аттанып, даярланатыны белгілі. Ол туралы зерттеуші Н. М. Мелетинский ашып айтқан: «Уже давно исследователям стало ясно между фольклорным героическим сватовством к далекой невесте и родовой экзогамией. До последнего времени алтайские роды (сёёки) были экзогамны. Эта форма брака унаследована ими от первобытного строя и вошла в комплекс самых стойких родовых пережитков в быту их сознания. В эпосе брак всегда экзогамен» [10, 259 б.], – деген нақты тұжырым айтқан. **Бұны** мынадай кестемен көрсетуге болады:

Алпамыс – Қоңырат, Гүлбаршын – шекті,

Толеген – Жағалбайлы, Жібек – шекті,

Қамбар – арғын, Назым – ноғайлы,

Ер Тарғын – ноғайлы, Ақжүніс – қара ноғай, жанарыс т.б.

Жеті атаға толмай қыз алыспау мәселесі өзін-өзі ақтап келе жатқанына уақыт сыны және қазіргі медицина ғылымының нәтижелері дәлел.

Қазақ эпосындағы халықтың көтеретін мәселесі тек қана тайпаны қорғау ғана емес, шешуші трагедиялық тартыстардың соңын қантөгіс болдырмауға негізделген. Әрине, батырдың алдында тек қана өзін күткен қиыншылықтар мен бөгеттерден өтіп, жеңіске жететіні айтылып қана қоймайды, сонымен бірге оның өзіндік нормаларды сақтағаны, оны орындағаны туралы да сөз болады. Осыған орай Г. И. Дзенискевичтің мына сөзінің де жаны бар десек болады: «это жесткая экзогамия, соблюдение матриолокальности брака, родовые табу, поддержание добрососедских отношений между родными жены и родственниками мужа, особый авторитет матери и др. Предупреждать о жестоком возмездии за нарушение традиций: этим путем родовая группа сурово охраняет свои обычаи. [11, 18 б.]. Мұндағы экзогамиялық некенің қатаң ұстануын (туыстас ағайындар, отбасы арасында некелесуге тыйым салынғандығы) ағайындар арасындағы түсінбеушіліктен қорғап отырған.

Осы некелесу заңдылықтарына тоқталған академик С. Қасқабасов бұл ойын: «Батырлық ертегілерінің басты тақырыбы ерлікпен (қаһармандық) үйлену, неше түрлі құбыжықтармен, адам жегіш жалмауыздармен соғысу,

рудың, елдің намысын қорғау. Қаһармандық үйлену болашақ батырдың өзіне қалыңдық іздеп ұзақ жолға сапар шегумен байланысты болып келеді. Бұның арғы түп негізінде өз руластарының ішінен қыз алуға тиым салатын экзогамия заңы жатыр. Оның үстіне көне заманның эндогамия заңы бойынша болашақ батыр тек тиісті ғана рудан қыз алуға міндетті» [12, 220 б.], – деп тұжырымдайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Түйіндей айтқанда, үнді халықтарының некелесу дәстүрін «Махабхарата» жырынан көреміз. Осы тақырыпты үніле зерттеген Е. Вердиман былай деп жазады: «Наиболее важно было правило экзогамии – невеста не должна была принадлежать к числу родственников жениха. С некоторой условленностью «род» в древней Индии может быть сопоставлен с нашей фамилией, и, таким образом, запрещался брак всеми однофамильцами. Второе ограничение касалось уже только реальных родственников, вплоть до седьмого колена с отцовской и до пятого колена с материнской стороны» [3, 320 б.]. Осынау желілерде қайталанып келетін оқиғалар легі бойынша шығарма кейіпкері әр кезде күресу немесе таңдаудың алдында тұрады, түрлі қақтығыстарға кездесіп отырады. Көздеген мақсатына жолындағы кездескен кедергі атаулыны жеңу арқылы қол жеткізеді. Мұның өзі халықтың ең сүйікті кейіпкерлерінің бойынан табандылықты, мақсаттан таймауды көздейтін асыл қасиеттерді көру ниетінен туған құбылыс деп септеуге болады. Олардың оқырманы мен тыңдарманына берер тағлымы да осында.

Сондықтан тегі мен тілінің, ділі мен дінінің бір болуы аталған жайттерде ұқсастықтардың мол болуына жағдай жасайтын факторлар қатарын толықтыруымен бірге тіршілік салтына, шаруашылық қалпына, жер ыңғайларына қарай бірқатар ерекшеліктерінің де бой көрсетіп қалатынын жоққа шығаруға болмайды. Некелік қарым-қатынастарға арқау болар жар іздеу мотивінде кездесетін осынау ұқсастықтар мен ерекшеліктердің көріну сипаттары алдағы тарауда кеңінен тарата баяндалады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қасқабасов, С.** Казахская волшебная сказка. – Алма-ата : Наука, 1972. 258 б.

2 **Арғынбаев, Х.** Қазақ халқындағы семья мен неке. Қазақ отбасы. – Алматы, 1996. – 124 б.

3 **Вердиман, Е.** Женщина в древнем мире. Пер. с нем. М. С. Харитоновна. Послесл. А. А. Вигасина. – М. : Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. – 335 с.: ил. (по следам исчезнувших культур Востока).

4 **Сәкенов, С. Б.** Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы. – Алматы, 1995. – 145 б.

5 **Бердібаев, Р.** Эпос – ел қазынасы. – Алматы : Рауан, 1995. – Б. 344.

6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. – Алматы : Дайк-Пресс, 2008. – Б. 968.

7 **З. Қасқабасов, С. А.** Ой-өріс (Фольклор туралы зерттеулер). – Алматы : «Ел зерде», 2008. – 320 б.

8 **Алтынсарин, И.** Обычай киргиз Семипалатинской области. «Русский вестник», Т. 137. – 1878.

9 **Токарев, С. А.** Докапиталистические пережитки в Ойратии. – М., 1984. – 268 с.

10 **Мелетинский, Е. М.** Герой волшебной сказки. Происхождение образа. – М., 1958 г. – 264 с.

11 **Дзенискевич, Г. И.** Этнографическая действительность и фольклор. – М., 1999. – 389 с.

12 **Қасқабасов, С.** Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана : Аударма, 2002. – 584 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

N. A. Mazhieva, L. M. Adilbekova, L. B. Akisheva

Историко-мировоззренческие основы мотива поиска суженого в эпосе

Казахский государственный
женский педагогический университет, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

N. A. Mazhieva, L. M. Adilbekova, L. B. Akisheva

Historical and worldview bases of motive for searches of the promised in the epos

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

В настоящей статье рассматриваются исторические основы мировоззрения мотива поиска суженого в казахском эпосе. А также выявлены особенности и виды браков в историческом контексте мотива поиска суженого. Были использованы мировые и отечественные научные исследования и их концепции. Также рассмотрен анализ по текстам.

In the present article there are considered historical bases of a mirovoozreniye of motive searches of the promised in the Kazakh epos. And also features and types of marriages in a historical context of motive searches of the promised are revealed. World and domestic scientific research and their concepts have been used. It is also considered the analysis in texts.

ӘОЖ 81'362

З. С. Махрапова, Ә. Қ. Қопаева

аға оқытушылар, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

e-mail: 'Zaure-mashrapova@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІН ШЕТ ТІЛДЕРІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ӘДІСІ

Тіл үйренушінің ана тілінің шет тілінен басты құрылымдық айырмашылықтарын анықтау шетел тілін оқыту үдерісі үшін маңызды. Бұл мақалада қазақ тілі мен ағылшын тілінің ерекшеліктері салыстырмалы түрде зерттеліп, қарастырылады.

Кілтті сөздер: салыстырмалы грамматика, салыстыра оқыту, тілді оқыту мәселелері.

КІРІСПЕ

Елбасының Қазақстан халқына арналған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты биылғы жолдауындағы төртінші басымдық бойынша: «Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90% ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды». Ағылшын тілі ана тілімен қоса меңгеру үйренушінің сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қоймайды, олардың жан дүниесін байытады, ой-өрісін, көркемдік талғамын кеңейтеді, халықаралық достыққа, мәдениетке тәрбиелейді [1].

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінде қазақ тілін туыс және туыс емес тілдермен зерттеуде бірталай еңбектер жарық көрді. Олардың негізге

мақсаттары мен міндеттері – ұлт тілі арқылы ұлтты тану, ойлау жүйесінің ерекшеліктерін айқындау, тілдердің фонетикалық, грамматикалық құрылысындағы өзгешеліктер мен ұқсастықтарын зерттеу.

Компаративистика, яғни салыстыру жолымен тілдерді меңгерудің түрлі бағыттарының жиынтығы, тілдік ұқсастық пен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін лингвистикалық зерттеудің дербес саласы. Әртүрлі болып табылатын құбылыстарды салыстыру, олардың ортақ әрі ерекше қасиеттерін айқындау жалпы таным негізін құрайды, бұл лингвистикаға да қатысты. Әрине, лингвистикалық салыстырудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Шет тілдерін оқытудың қажеттіліктері шетел және ана тілінің фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік құрылымының, сондай-ақ лексикалық жүйесінің негізгі типологиялық ерекшеліктерін ғылыми негізде зерттеп, сипаттама беруді қажет ететіні белгілі. Шетел тілін оқытудың педагогикалық үдерісі үшін тіл үйренушінің ана тілінен шет тілінің басты құрылымдық айырмашылықтарын анықтаудың маңызы зор. Бұл мақалада қазақ тілі мен ағылшын тілінің ерекшеліктері салыстырмалы түрде зерттеліп, қарастырылады.

К. Д. Ушинский: «Басқа тілдің грамматикасын үйреткенде, ана тілінің грамматикасынан алған білімі басшылық ететін болсын», – деген. Сондықтан ағылшын тілінен сабақ беретін мамандар міндетті түрде екі тілді, яғни, қазақ, ағылшын тілдерін, оның ерекшеліктерін білуі керек және екі тілдің ерекшеліктерін салыстыру әдісі арқылы үйретуі керек.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ағылшын тілі мен қазақ тілі генетикалық жағынан да бөлек топтарға жататын тілдер. Генетикалық тұрғыдан ағылшын тілі үнді еуропа тілдері отбасына, қазақ тілі алтай тілдері отбасына жатады. Типологиялық жағынан, яғни туыстық жақындығына қарап емес, грамматикалық құрылысына қарап топтастыру нәтижесінде ағылшын тілі аналитикалық тілдерге, қазақ тілі жалғамалы (агглюнативтік) тілдерге жатады. Аналитикалық тіл негізінен көмекші сөздерге сүйенеді, немесе сөз түрлендірушілерді қабылдауға бейім болмайды (ағылшын тілінде көмекші сөздер өте көп және екі септік бар). Агглютинативті тілдерде жұрнақтар мен жалғаулар кең таралған және олар түбірдің үстіне бірінен соң бірі үстемеленіп жалғана береді де сөз ұзара түседі. Түбір өз тәуелсіздігін сақтайды, өзгермейді (көше-көшелер-көшелерге-көшелерімізге). Сондықтан, бұл екі тіл арасында ұқсастықтарынан гөрі ерекшеліктері көп. Алайда, екі тіл арасында мүлде ұқсастық жоқ емес. Ағылшын тілінің грамматикасын меңгеруге ана тілінің тиімді ықпалын анықтау үшін екі тілдің фонетика, грамматикалық жүйелерін салыстыра отырып, олардың арасындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтау керек.

Тілді үйрету жұмысы әдетте фонетикадан басталады. Сондықтан алдымен қазақ және ағылшын тілдеріндегі фонетикалық ерекшеліктерді қарастырамыз.

Қазақ тілінде де ағылшын тілінде де дауыстылар саны 11, (дифтонгтарды қосқанда ағылшын тілінде 12), бұл дауысты дыбыстардың айтылуы да ұқсас, алайда артикуляцияда аздаған айырмашылықтарды байқауға болады. Мысалы, [a:] ағылшын дыбысын үйрену қазақ студенттері үшін қиындық тудырады. Негізгі себеп – қазақ тілінде созылыңқы а дауысты дыбысы жоқ. Сондықтан да оқушылар созылыңқы соңғы [a:] дыбысын (garden, star сөздері) шатастырып алады. Бұл қазақ тіліндегі бала – child деген сөздегі а дыбысына мүлде ұқсамайды. Керісінше, ағылшынның [h] дыбысы қазақ балаларына оңай, өйткені бұл қазақ тіліндегі h дыбысымен бірдей (қаһарман - hero, ah!).

Дыбыстарды салыстыру қос тілде де тілдің дыбысталуын үйрену барысында есте ұстарлық маңызды жайт.

Буын түрлері қазақ және ағылшын тілдерінде бірдей:

а) ашық буын – open syllable – (дауысты не дауыссыз дыбыстан басталып дауысты дыбыспен аяқталатын дыбыстар), қазақ тілінде ә-ке (father), қа-ла (city), ағ.тіл. a-long, bor-der;

б) жартылай жабық буын – semi-closed syllable (дауысты дыбыстан асталып дауыссызбен бітетін буын): Қазақ тілінде Іс (case), ай (moon), ұлт (nation); ағылшын тілінде ро-et, at.

с) жабық буын-closed syllable (дауыссыздан басталып дауыссызбен бітетін буын): қазақ тілінде: Бер (give), күн (sun), мезгіл (time); ағылшын тілінде let, bit, night.

Ағылшын тілі мен қазақ тілінің дыбыстар қатарын салыстыра отырып, ағылшын тіліндегі бірнеше фонемалар қатары қазақ тілінде жоқ екенін көреміз: дауыссыз дыбыстар [p, θ, w], ұзақ дауысты дыбыстар [a:, i:, o:, u:] және дифтонгтар [iə, uə, eu, ou]. Қазақ тілінде сөздер көбінесе қатаң дауыссыз дыбыс «t»-ға аяқталады, бірақ ұяң дауыссыз «d»-ға аяқталмайды. Қазақ тілінде ұяң дауыссыз дыбыс «d» тек кірме сөздерде ғана кездеседі, мысалы: лорд, этюд, гибрид, секунд, эпизод, аккорд. Сондықтан, қазақ тілінде білім алатын студент бірнеше рет қатесін жөндегеннен кейін де, did, said, could деген ағылшын сөздерін dit, set, kut деп айтады.

Сонымен қатар, ағылшын тілінде сөздердің соңында кездесетін ks, kt деген дауыссыздар қазақ тілінде білім алатын студенттерге қиындық туғызады. Қазақ тілінде сөздердің соңына екпін түсіріледі, сондықтан, дауыссыздардың ортасында «i» дыбысы айтылады, мысалы: бүркіт, іркіліс. Сондықтан, көбінесе ағылшын тіліндегі books, asked деген сөздерді қазақша оқитын студенттер bukis, a:skit деп айтады. Ал, дауыссыз дыбыс [ŋ] мысалы: hang, hoping, керісінше қазақ студенттеріне қиындық тудырмайды, себебі

қазақ тілінде дауыссыз мұрындық «н» дыбысына ұқсайды, мысалы: аң, таң, заң және т.б.

Ағылшын тілінің мына дыбыстары айтуда қиындық туғызады:

[w], [p], [f], [ʒə].

Сондай-ақ, [s], [pʒ] дыбыстарының қосарланып келуі «months», «clothes» сөздерін айтуда қиындық туғызады. Ал [ŋ] дыбысы қазақ тіліндегі [ң] дыбысының айтылуына ұқсас.

Мысалы:

English, thing, song, sitting

Ағылшын тілінің дыбыстың жүйесі үлкен үш топқа бөлінеді:

1 Дауысты дыбыстар (vowels)

2 Дифтонгтар

3 Дауыссыз дыбыстар (consonants)

Ағылшын тілінің дыбыстық жүйесінің тағы бір ерекшелігі дифтонгтардың – қосарланған дыбыстардың болуы. Қазақ тіліндегі мұндай қосарланған дыбыстар аз, ал ағылшын тілінде олар: [ou], [i:], [ju:], т. б. Ана тілімізде жоқ болғандықтан студенттер бұл дыбыстарды айтқанда, оларды монофтонгқа ұқсас айтады.

Ал, дауыссыз дыбыстар жүйесінде студенттерге айтуға қиындық келтіретін дыбыстар: [p], [f], [w], [h], т.б. Ағылшын тіліндегі дауыссыз дыбыстардың айтылу сапасы олардың сөздегі орнына байланысты. Мысалы: сөздің соңындағы қатаң дауыссыздар қатты айтылады «white» [wait], ал ұяң дауыссыздар wide [waid] жұмсақ айтылады [2, 31 б.].

Бірақ ұқсастықтан гөрі, айырмашылықтар өте көп, тағы бір қиыншылық, ол ағылшын тіліндегі сөздердегі екпін. Қазақ тілінде екпін көбінесе сөздің соңына түссе, ағылшын тілінде екпін сөздің басына келеді. Мысалы: DIFFICULT деген сөзде екпін бастапқы буынға түссе, қазақ студенті diffiCULT деп сөздің соңғы буынына екпін түседі. Соның салдарынан difficult сөзінің соңғы буынында әлсіз дыбыстың орнына дауысты дыбы [ʌ] пайда болады. Ағылшын тілінің ырғағы әрбір сөзде тек негізгі екпінмен сипатталады, ал, қалғандары қосымша және әлсіз болады. Ағылшын тілінде де қазақ тіліндегідей сөздердің дұрыс айтылмауы сөздің мағынасын түбегейлі өзгертіп жіберуі мүмкін.

Ағылшын және қазақ тілдерінің грамматикалық жүйелерін салыстырып, олардың арасындағы ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтасақ.

Қазақ тілінде түбір сөзге түрлі қосымшалар жалғану арқылы жаңа сөз туындайтын болса, ағылшын тілінде де мұндай сөзжасам жолы бар. Мысалы: -ing жұрнағын жалғау арқылы жаңа сөз туындайды. Ағылшын тілінде бұл Gerund (герундий). Reading is my hobby. The most boring thing for her was cooking.

Ағылшын тілінде өнімді жұрнақтар (суффикстер) қатарына -er, -or жұрнақтары жатады. Бұл жұрнақтар ағылшын тілінде белгілі бір кәсіпке,

мамандыққа байланысты зат есімдер туғызады. Инфинитивке – ег немесе – ор суффиксі жалғану арқылы жасалады: to teach – teacher (оқыту – оқытушы), to play – player (ойнау – ойыншы), to build – builder (үй салу, құру – құрылысшы), to sail – sailor (жүзу -матрос). Қазақ тілінде де сөзден сөз тудырып, сөзге жаңа лексикалық мағына беретін ол – жұрнақ: -шы, -ші жұрнағы қазақ тілінде аса өнімді сөз тудырушы тұлға ретінде танылады да адамның кәсібі мен қызметіне сәйкес иелік мән туғызады, яғни осы өнімді жұрнақтар көмегімен көптеген грамматикалық сөз нұсқалары жасалады. Мысалға: барлау-барлаушы, мерген-мергенші, оқу – оқушы, ойын – ойыншы, сату – сатушы, т.с.с.

Конверсиялық тәсіл бойынша сөз тудыру, әсіресе, ағылшын тілінде кең қанат жайған. Конверсиялық тәсіл – ағылшын тілінің сөз жасам жүйесіндегі ең өнімді, актив тәсілдердің біріне жатады. Л. А. Уфимцеваның деректеріне қарағанда, қазіргі ағылшын тілінің лексикалық құрамындағы конверсияланған сөздердің саны (яғни бір сөз табынан екінші бір сөз табына ауысқан) 7-мыңнан асып жығылады [6, 87 б.].

Қазақ тілінде конверсияланған сөздердің, негізінен, бастапқы мағынасы көрсетіледі де, конверсиялану процесінде пайда болған соңғы жаңа мағынасы ескерілмей, «ұмыт қала береді». Ал, ағылшын тілінде жағдай мүлдем басқаша. Онда конверсияланған сөздің әрбір мағынасы сараланып, сөздіктерде жеке сөз ретінде беріледі. Сонымен бірге қазақ тілінде тілдік бірліктің көмегінсіз, сөз дыбыстық құрамын сақтай отырып, мағынасы өзгеріп, басқа сөз табына көшеді. Мысалы, Қорған, айтыс, бірге, біреу, басқа, өзге [5, 225 б.].

Ал ағылшын тілінде

Мыс: a hand – to hand (қол-қолына ұстату)

a water – to water (су-су құю, суару)

a master – to master (кожайын-басқару)

a house – to house (үй-орналасу)

Сөз тіркестері арқылы (composition) – екі сөзден жасалған күрделі жаңа бір сөзді білдіреді. Мыс: airfield - әуежай (air – ауа, field – дала), birthplace – туған жер (birth – туу, place – орын), airman – авиатор (air – ауа, man – адам), schoolday – мектеп күні (school – мектеп, day – күн), airbase – авиабаза (air – ауа, base – база), blackboard – тақта (black – қара, board – тақта), locksmith – темір ұстасы (lock – құлып, smith – ұста), bookshop – кітап дүкені (book – кітап, shop – дүкен).

Қазіргі ағылшын тіліндегі сөзжасам жүйесінде қысқартулардың құрылымдық үш түрі берілген. Олар:

1) қиып алу. Мыс: phone-telephone

2) әріптік немесе бірінші әріптерін беру арқылы қысқарту. Мыс: the USA – the United states of America.

3) телескоптық немесе телескопизм. Мыс: telecast – television+broadcast.

Бұл қысқартулар қазіргі ағылшын тілінде кеңінен қолданылуда және өнімді тәсіл болып табылады.

Аффиксация тәсілі (affixation) – сөздің алдында қолданылатын префикс, сөзден кейін суффикс арқылы жасалу жолы.

Ағылшын тілінде -re, -de, -dis, -mis, -over, -un, -under сияқты префикстер қолданылады. Мыс: -re, to do – to redo, to read – to reread, to fill – to refill; -de, deformation, defaulter, decode; -dis, discover, disconnect, disarrange; -mis, mistake, misunderstand, misapply; -over, overcharge, overload, overcrowded; -un, unbend, unroll, unpack; -under, underwritten, undersized, underground [7, 145 б.].

Дегенменде бұл екі тілдің арасында біршама айырмашылықтар бар. Мысал үшін қазақ тілінде зат есімдерді жеті септікте септей алатын болсақ, ағылшын тілінде негізгі екі септік бар. Оның себебі екі тілдің екі түрлі тілдер тобына тиесілілігі. Септік жалғау зат есімге жалғанып, әр түрлі грамматикалық мағына үстеп, сөйлемде оны басқа сөздермен байланысқа түсіреді. Қазақ тіліндегі 7 септік түрі: атау септік, ілік септік, барыс септік, табыс септік, жатыс септік, шығыс септік, көмектес септік. Ағылшын тілінде септіктің екі түрі бар: the common case (жалпы септік), the Possessive Case (тәуелдік септік). Мысалы: student (жалпы). 1. The Common Case (жалпы септік) who? (кім?), what? (не?) деген сұрақтарға жауап береді. Жалпы септік өзге септікке негіз болады. Мысалы: boy (бала). Brother (аға,іні). т.б.

1 The common case – жалпы септеуде зат есімге ешқандай жалғау жалғанбайды. Жалпы септеуде зат есімнің қызметі оның сөйлемдегі орнымен анықталады. Мысалы: After exams (мезгіл пысықтауыш) students (бастауыш) of the history faculty (анықтауыш) left for an archaeological expedition.

Емтиханнан кейін тарих факультетінің студенттері археологиялық экспедицияға кетті.

2 The Possessive Case (тәуелдік септік) whose? (кімнің? Ненің?) деген сұрақтарға жауап береді. Тәуелдік септік зат есімдер сөйлемде өздерінен кейінгі зат есімдердің анықтауыш болады және бір нәрсеге иелік етуін білдіреді. Зат есімнің тәуелдік септігі әдетте жанды заттарға байланысты қолданады. Мысалы: boy's (ұл баланың), room's (бөлменің) т.б. [2, 43 б.].

Тәуелдік қатынасты ағылшын тілінде білдірудің тағы бір жолы of қосымшасын анықтауыш зат есімнің алдында қолдану: The photo of my friend = My friend's photo. – менің жолдасымның суреті.

а) 's (апостроф+ s (дәйекше және – s жалғауы арқылы жасалады;-жекеше түрінде зат есімдер мен көпше түрінде – s жалғау жоқ зат есімдер үшін: My friend's family. – Менің досымның отбасы. The children's mother. – балалардың анасы.

ә) (апостроф)-(e) s жалғау арқылы жасалатын көпше түрдегі зат есімдер үшін: The students' notebooks. – Студенттердің дәптерлері.

Ағылшын тіліндегі септіктердің айырмашылықтары – предлогтардың қолданылуында: ілік септік жалғауы орнына – ағылшынша of (ов) предлогы, барыс септігінде to (ту) предлогы, жатыс септігінде by(бай) предлогы, көмектес септігінде about (әбаут) предлогы тіркеседі (of the father, to the father, by the father, about the father). Бірақ бұл мысалға қарап, ағылшынның төрт предлогі қазақ тілінің төрт түрлі септігіне сай келеді екен деген қорытынды шығаруға болмайды.

Ағылшын тіліндегі сөйлемдерде негізгі сөз табы етістік болатын болса (яғни етістіксіз көп сөйлемдердің құралмауы), қазақ тіліне келетін болсақ ағылшын тіліндегі етістік қызметін жұрнақ немесе жалғаулар арқылы айтуға болады. Мысалға: this is my book – мынау менің кітабым, I am a student – мен студентпін, бұл сөйлемдердегі to be (am, is) етістігінің қызметін қазақ тіліндегі (-ым, -пін) жұрнақтары атқарып тұр. Ал басқа септіктердің қызметі ағылшын тіліндегі арнайы сұрақтар арқылы беріледі. Мысал үшін whose book is it? – мынау кімнің кітабы? Бірақ қазақ тілінде де ағылшын тілінде де етістіктің алатын орны ерекше, сөйлемнің негізгі мағынасын жеткізуде етістіктің ролі өте ерекше. Ағылшын тілі етістіктерінің шақ формалары мен олардың қазақ тіліндегі баламаларын салыстырайық.

Ағылшын және қазақ тілінде де шақтар үлкен үш топқа бөлінеді: Осы шақ – Present Tenses, Өткен шақ – Past Tenses және Келер шақ – Future Tenses. Бұл шақтар мағынасы мен жасалуына қарай өз ішінде бірнеше топтарға бөлінеді.

Ағылшын тілі мен қазақ тілінің шақтары өте күрделі жүйе. Екі тілде де көмекші етістіктер жүйесі қатты дамыған. Ағылшын тілімен салыстырғанда қазақ тілі шағында есімше, көсемше және көмекші етістіктерге қатысы болады [4,39 б.]. Қазақ тіліндегідей ағылшын тілі етістіктері жай болады: same – келдім, closed – жаптым, күрделі: have gone – барып келдім, are speaking – сөйлеп тұр. Егер ағылшын тілінде негізгі етістік көмекші етістіктен кейін келіп, күрделі етістікті құраса, қазақ тілінде негізгі етістік көмекші етістіктің алдында тұрады: Оқып отырмын – I am reading, оқып жаттым – I was reading. Осы шақта аналитикалық құрылымдар нақ осы шақта созылмалы іс-қимылды білдіреді және ағылшын тіліне сәйкес келеді. What's that you are saying? – Не деп жатырсың? Look, he is getting off the car – Өне машинадан түсіп жатыр. Қазақ тілінде (ы) п көсемше құрылымы тұр көмекші етістігімен әдетте ауа райын айқындаған уақытқа қолданылады: Жаңбыр жауып тұр – It is raining. Қар жапалақтап тұр – It is snowing. Ағылшын тілінде келер осы шақ қызметіндегі шағы қазақ тілінің -ғалы (қалы) көсемшелерімен бірге отыр, тұр, жатыр, жүр көмекші етістіктеріне үйлесімді келеді. I am leaving tomorrow – Міне, бүгін жүргелі тұрмын. Ағылшын тілінде келер осы шақ қазақ тілінің жатыр көмекші етістігінен басқа қалған көмекші етістіктерімен байланысады. She is on the point of bursting into tears – Енді бірдеңе десе, егіліп жылап жібергелі тұр. Ағылшын тілі сабағында етістік шақтарын қолданған кезде оқушылардың

жіберетін қателігі - етістіктің орналасу реті, яғни етістіктің сөйлемнің соңында, толықтауыштың сөйлемнің басында орын алуы. Ағылшын тілінің өзіндік бір ерекшелігі – сөздердің орын тәртібінің қатаң сақталуы. Қазақ тілінде сөз тәртібіне үлкен мән берілген, мысалға жай хабарлы сөйлемдерді алар болсақ сөйлемде бастауыш көп жағдайларда бірінші орында тұрған болса, етістік соңғы орында. Ағылшын тілінің сөйлемдеріне келер болсақ көп жағдайларда бастауыш бірінші орында, етістік екінші орында тұруы тиіс. Мыс: Мен мысығымды көрдім – I my cat see (I see my cat). Kate English well reads (Kate reads English well). Қазақ тілінде етістіктің көпше түріне және III жағына жалғау жалғанбайды. Бір шақтың екінші шақпен алмасуы қате болып табылады: The Present Indefinite шағын The Present Continuous шағымен алмастыру дұрыс емес. The Present Continuous шағына қазақ тілінің нақ осы шағы сәйкестенеді. Екі шақта да етістіктің күрделі формалары қолданылады: көмекші етістік + негізгі етістік. Be going to do smth. құрылымын мақсатты немесе сенімді келер шақпен салыстыруға болады. Мақсатты келер шақ етістік түбірге «-мақ, -мек», «-бақ, -бек», «-пақ, -пек» қосымшалары жалғану арқылы жасалады: «күлмек», «қайпақ». Сенімді келер шақ – ғалы, гелі (отыр, жүр, жатыр). Be going: After I finish university I'm going to travel all over Europe. Университетті бітіргеннен кейін мен Еуропаға саяхатқа шықпақпын. Look out! You're going to drop the plates! Қара! Тәрелкелерді түсіргелі жатырсың [3, 105 б.].

ҚОРЫТЫНДЫ

Бақылау мен зерттеу көрсеткендей, тіл үйренушінің ана тілінің грамматикасын білуі шет тілін оқыту барысында жиі кездесетін қиындықтар мен қателіктерді негіздейді. Осыған орай қазақ және ағылшын тілдерін шетел тілі ретінде оқытудың осындай әдістемесі оқу материалын оқудың танымдық жағына көңіл бөлінеді. Білім алушылар өз портфолиясын құруға қажетті өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі бақылау дағдыларына ие болуы керек. Осы дағдыларды қалыптастыруға бағытталған оқыту жүйесін құруда қазақ және ағылшын тілдерінің салыстырмалы типологиясы өте маңызды.

Қорыта келе, ұқсамайтын екі топқа жататын тілдердің – герман тобына жататын ағылшын тілін және түркі тілдері тобына жататын қазақ тілінің – фонетика-грамматикалық өзгешеліктері өте көп.

Мақалада ағылшын және қазақ тілдерінің фонетикалық ерекшелігі және грамматикалық тұрғыдан етістіктік шақтары, сөз жасам жүйесінің кейбір түрлері, сөздердің орын тәртібі және септік жалғауын салыстыра отырып талдау нәтижесінде біршама айырмашылықтар мен ұқсастықтар туындады. Мұндай ұқсастықтар мен айырмашылықтар мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестердің қолданылуында, метафораларда, салыстыру мен теңестірулерде де көптеп кездеседі. Ағылшын тілін қазақ тілімен салыстыра оқыту шетел тілі

және ана тілінің арасындағы лексикалық-грамматикалық айырмашылықтарды ажырата білуге, шетел тілінде дұрыс сөйлеуге мүмкіндік тудырады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік», 2017.

2 **Баймұратова, И. А.** Ағылшын тілінің практикалық грамматикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

3 **Даулетьярова, Д. Б.** «Ағылшын тіліндегі етістіктің шақ формалары және олардың қазақ тіліне аударылу жолдары» // Мектептегі шет тілі. № 3, 2010., – 10-12 б.

4 **Қордабаев, Т.** Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктің шақ категориясы. – Алматы, 1953. – 39-114 б.

5 **Жанпейісов, Е.** Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. // – Астана, 2001. – 515-520 б.

6 **Карашук, П. М.** Словообразование английского языка. – М., 1977. – 17-171 б.

7 **Рогова, Г. В., Рабинович, Ф. М., Сахарова, Т. Е.** Методика обучения иностранным языкам в средней школе. // – М.: Просвещение, 1991. – 74-75 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Z. S. Mashrapova, A. K. Kopaeva

Преподавание казахского и английского языка, как сравнительный метод преподавания иностранных языков

Павлодарский государственный университет
имени С.Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Z. S. Mashrapova, A. K. Kopaeva

Teaching English and Kazakh languages as the comparative method of teaching foreign languages

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 05.09.17.

Для педагогического процесса в обучении иностранного языка, важно определить структурные различия между иностранным и родным языком. В статье рассматривается сравнительный анализ изучения казахского и английского языка.

For a pedagogical process in educating of foreign language, it is important to define structural distinctions between a foreign and native language. The comparative analysis of studying of the Kazakh and English languages is examined in the article.

ӘОЖ 81'33

А. А. Мустафаева¹, М. С. Кулахметова²

¹PhD доктор, қауымд. профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.; ²филол.ғ.к., қауымд. профессоры (доценті), С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ. e-mail: ¹rummana@mail.ru; ²kmergul@yandex.ru

ФИЛОЛОГ ЕМЕС СТУДЕНТТЕРГЕ АРНАЛҒАН «КӘСІБИ-БАҒЫТТАЛҒАН АҒЫЛШЫН ТІЛІ» ПӘНІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІКПЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТІЛУІ

Еліміздің жоғары оқу орындарында «Кәсіби бағытталған шет тілі» міндетті пәнінің енгізілуімен осы пәнінің оқу-әдістемелікпен қамтамасыз етілу қажеті де туындады. Жүргізілген талдамамыз ресейлік басылымдар мен жоғары оқу орындарының оқулықтары біздің студенттеріміз үшін ақпарат алудың негізгі көзі болып тұрғанын көрсетеді. Соңғы жылдары шыққан оқу-әдістемелік пен оқу құралдары көбінесе жергілікті университеттер баспасы көлемінде басылып шығады, әрі олардың мазмұны лингвистикалық-дидактикалық тұрғыдан даулы мәселе болып қала бермек. Бұл пән бойынша әдебиеттің жетіспеушілігі осы күнге дейін шешімін таппай отыр. Бұл мақалада еліміздің университеттеріндегі бірқатар міндетті оқулықтарға талдау жүргіземіз.

Кілтті сөздер: әлеуметтік лингвистиканың және әлеуметтік мәдениеттің құрамдас бөліктері, коммуникативтік бағыттылық, оқытудың нысандық контексті, оқу құралының тұжырымдамалығы, әлемнің кәсіптік бейнесі.

КІРІСПЕ

Оқулық бүкіл оқу үрдісінің технологиясын анықтайтын оқытудың анықтаушы құралы болып табылатыны баршаға мәлім. «Оқулық – бұл арнайы ғылымның сәйкес келетін салалары бойынша энциклопедиялық

анықтағыш, мәліметтер жинағы ғана емес. Ол оқытудың келешек үрдісінің ерекше сценарийі» [1, 25 б.].

Оқытудағы коммуникативтік тәсілдеменің мәнмәтінінде ағылшын тілінің кәсіби бағытталған оқулығы белгілі бір салаға, не мамандыққа бейімделген. Осы мәселе бойынша әдебиетті талдау көрсеткендей, бұл бейімделу берілген ғылым тілінде жиі қолданылатын тіл құралдарын, сонымен бірге кәсіби қарым-қатынас жағдаяттық ерекшелігін көрсететін тілдік қызмет түрлерін іріктеу жолдары бойынша өтеді. Сондай-ақ соңғы жылдары іскери коммуникацияны ойдағыдай іске асыруға мүмкіндік беретін инофонның тұжырымдамалық жүйесінің әлеуметтік, әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-лингвистикалық құрамдас бөліктері де іріктеуге алынды.

ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТІ ТАЛДАУ

Ғылыми бағытталған арнайы мәтіндерді іріктеу мәселесіне тоқталатын болсақ, онда тек меңгерілетін шет тілдерінің құралдарына қатысы бойынша олардың (мысалы, техникалық факультеттердің тілдік емес мамандықтарына арналған ағылшын тілінің оқу құралы [2] және «Педагогика и психология», «Туризм») және т.б. факультет студенттеріне арналған ағылшын тілі» оқу-әдістемелік құралдар [3] көрнекілікті ескеріле отырып, тақырыптық қағида бойынша жүзеге асырылады. Бұл басылымдарды мәтінін талдау көрсеткендей, олар студенттерге таныс, басқа пәндер аясында оқылған мәліметтерді қамтиды, сол себепті мұндай жағдайды не коммуникативтік, не танымдық үрдіс деп тануға болмайды, өйткені студенттердің өткен тәжірибесінің жүйесі қайта қалыптаспайды, яғни жаңадан білім алынбайды. Мәтіндер тек әлемнің кәсіби суретін бейнелейтін шет тілі құралдарын меңгеруге арналған.

Оқытудың мұндай тәсілімдемесінің тиімсіздігін С. К. Фоломкина атап кеткен болатын [4]. Жоғарыда қарастырылған жағдайларда жоғары мектепте оқытудың маңызды тұжырымдамаларына – студент тұлғасының шығармашылық танымдық белсенділік тұжырымдамасына және оқытудың мәселелігі тұжырымдамасына – көңіл бөлінбеген. Мәтіндер оқытудың пәндік мәнмәтінін лайықсыз жүзеге асырады, себебі студент үшін ескірген мәліметтер жинағын қамтиды. Осы ретте А. А. Вербицкийдің «пікір, ұстаным, ғылыми мектептер немесе ғылым тарихындағы жеке ғалымдар күресі, олардың сұхбаты ретінде берілетін ғылыми білімнің (пәндік мәнмәтінінің) мазмұнының қарама-қайшылықтарын» оқытудың мазмұнында көрсету қажеттігі туралы пікірі құнды болып табылады. «Осы мәнмәтіндерді үлгілеу көмегімен студент ғылымдағы объективті қайшылықтарға қатысады да, теориялық тұрғыда дамып, маман ретінде тәрбиеленеді» [5, 60 б.]. Жаратылыстану ғылыми мамандық студенттеріне шет тілін оқыту бойынша

тәжірибеміз көрсеткендей, тарихи, мәдени және эмоционалдық мәнмәтінді қатар алып, жүзеге асыру студенттерді қызықтырып, оқуға деген уәждемесін арттырады.

Оқытудағы мәнмәтіндік тәсілімдемені жүзеге асыру заманауи оқулықтар құрылымында болашақ кәсіби қызмет ерекшелігін, маманның материалмен жұмыс жасау амалын ескеру маңыздылығын алға қояды. З. А. Рашетова оқу пәнінің мазмұны мен құрастыру тәсілінде (осыған сәйкес, заманауи оқулықтар құрылымында да) ғылымның ұғымдары, заңдылықтары, теориялары мен деректері ғана емес, сондай-ақ оның даму кезеңіне тән ойлау тәсілдері де және өзі қолданылатын таным әдістері де берілуі қажеттігін ерекше атап көрсетеді [6]. Осындай іскерлікті ұйымдастыру әдісі студенттің танымдық құралының қызметін атқарып, пән жайлы ойды ұйымдастыру тәсіліне айналады. Бұл әдіс оқу пәнінің жүйелілік мазмұнын игеру құралы ретінде «қолданылатын» қызмет барысында меңгеріледі [6].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Осының барлығы шет тілінің кәсіби бағытталған оқулығына да қатысты алынғаны жөн. Алайда қазіргі таңда оқулықтар авторлары кәсіби қарым-қатынастағы тілдік қызметтің жетекші түрлерін ескерумен ғана шектеліп отыратынын, сонымен қоса оларды оқу үрдісінің барлық бөліктерінде жүйелі қолданылмайтынын айтуға тура келеді.

Факультеттің лингвистикалық мамандандырылуы жағдайында филолог емес мамандарды оқыту барысындағы мәнмәтіндік тәсілдемені іске асыру мүмкіндіктерін қарастырайық. Алдымен, кешегі талапкерлердің 1-курсқа келгеннен кейінгі жағдайын талдаймыз. Мысал ретінде 5B010300 «Педагогика және психология» мамандығы бойынша оқитын студенттер алынды.

Бұл контингенттің әлем жайлы кәсіби бейнесінің белсенді түрде қалыптасуы университеттің 1-курсына түсіп, арнайы пәндерді оқу барысында басталатыны белгілі. Осы ретте гуманиитарлық, техникалық, әрі жаратылыстану-ғылыми мамандықтарының орта мектепте және бейінді жоғары оқу орындарына түсуге дайындық кезінде арнайы пәндерді тереңдетіп оқыған студенттерінің айырмашылықтары байқалады. Сонымен қатар, әлемнің кәсіби бейнесі жайлы түсінігі қатысты түрде әлі дамымаған болса да, студенттердің бұл санатының шет тілі құзыреттілігінің деңгейі жоғары: олар бұл пәнді университетке түсу барысында тапсырады және жоғары оқу орнында бірінші күннен бастап белсенді түрде оқиды. Мұндай жағдайда шет тілін оқуды болашақ педагог-психологтің жаңа қалыптаса бастаған әлем жайлы кәсіби бейнесін суреттеу үшін тіл құралдарын игеруді ғана жатқызу ақылға қонымсыз (бұл әсіресе ЖОО-да оқудың бастапқы және орта кезеңінде жиі көрінеді). Мүмкін, оқудың алғашқы күндерінен

бастап, шет тілін осы бейнені қалыптастырудың белсенді құралы ретінде пайдаланудың ашық мүмкіндіктерін қосымша тілдік тұлғаның қасиеттері мен қабілеттерін әрі қарай қатар дамыта отырып, жүзеге асырған жөн болар еді. Мұндай тәсілімдеме оқу уәждемесін, соған сәйкес, шет тілі (мүмкін, арнайы пәндер бойынша да) оқыту үрдісінің тиімділігін арттыра алады. Когнитивті лингвистикадағы «әлемді құрастыру» жаңа мәселесі, біздің түсінігімізше, лингвистикалық дидактика үшін, оның ішінде лингвистикалық факультетте білім алатын жоғарыда көрсетілген мамандықтар студенттерінің әлем жайлы кәсіби бейнесін игеру үдерісі үшін шешуші мәнге ие. Егер, осымен қоса «білім құрылымы – бұл ең бастысы тұжырымдамалардың бірігуі» [7, 322 б], ал «тұжырымдама – бұл санамыздағы жеке бір мағына, идея» және «мұндай бірлікті ойлау үдерісіндегі жедел бірлік ретінде алынатынын» ескерсек [7, 316 б.], онда біздің жайдайда кәсіби тұжырымдамалы жүйені құрастыру әрі бірінші, әрі екінші тілдік код арқылы жанжақты жүзеге асырылуы мүмкін, бұл университеттің оқу жоспары шеңберіндегі пәнаралық байланысты қайта қарастыру қажеттігі туралы, оқылатын пәндер бағдарламаларын жасаудың жаңа тәсілдері туралы мәселелерді алға қояды.

«Әлем құрылымын жасау» мәселесіне байланысты қазіргі кездегі шетел және отандық лингвистикалық дидактикада бұл мәселе мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруға байланысты қойылғанын да айта кету керек [8; 9]. Конструктивизм тұжырымдамасының жақтастары студенттердің ақпаратты өздігінен іздестіру және өңдеу, сондай-ақ жеке білімінің құрылымын жасау арқылы шет тілі құзыреттіліктерін қалыптастыру стратегиясын жасаған. Мұндай тәсілдеме біздің контингентпен жұмыс жасауда тиімді болуы мүмкін деп ойлаймыз, себебі ұсынылып отырған оқыту сипаты олардың болашақ кәсіби қызметінің ерекшелігін көрсетеді.

Шынында да, шет тілін қолданумен байланысты болашақ кәсіби қызмет аумағын, мысалы 5B010300 «Педагогика және психология» мамандығына арналған «Кәсіби бағдарланған ағылшын тілі» пәнінің оқу жұмыс бағдарламасына [10] жүргізілген талдау көрсеткендей, былайша анықтауға болады: өзінің кәсіби саласындағы әлемдік соңғы ғылыми жетістіктерге жатқызу тәсілі ретінде, кәсіби өсімдегі қажеттіліктің (ғылыми жоспарда немесе практикалық мақсатта) берілуі ретінде арнайы әдебиетті оқу, басқа баяндамашылардың хабарламасын естуді ойластыратын халықаралық ғылыми конференцияларға қатысу, өз баяндамасының тезистерін дайындау, ғылыми дискуссияға қатысу; материалмен әрі қарай жұмыс жасау үшін ғылыми мақала түйіндемесін, ғылыми мақала жазу, ғылыми басылымға арналған өз мақаласына түйіндеме жазу; арнайы мәтіндер аудару.

Қызметтің аталған түрлеріне қажетті дағдылар спектрі біршама кең. ЖОО дайындығы шеңберінде біздің жағдайда ғылыми-танымдық қызметтің

дағдыларын да, коммуникативтік дағдыларын да қалыптастыру / дамыту мақсатқа сай болады. Дағдының бірінші тобы «танымдық құралдың» қызметін атқарады, ойлау тәсілін көрсетеді, ол дамудың заманауи кезеңіндегі ғылым ретінде психологияға тән. Екінші топ тілдік дағдыларды біріктіреді: олар продуктивті де, рецептивті де, жазбаша да, ауызша да сөйлеу дағдылары. Оқудың әр түрлерінің дағдысын қалыптастыру – дамыту қажеттілігі күмән тудырмайды. Оқуға үйрету мен жазбаша дереккөздердің (бір/бірнеше дереккөздер, материалдық-сыни бағасымен/онсыз) аңдатпаларының әр алуан түрлерін жазу дағдысы секілді продуктивті жазбаша тілдің дағдыларының дамуы тығыз байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша, қарастырылып отырған контингенттің мақсатының, оқыту шарттарының, ерекшеліктерінің талдауы филолог емес студенттерді шет тілдік коммуникацияларға үйретуді когнитивті ұйымдастырудың мақсатқа сай болуы туралы қорытындыға әкеледі. Егер мынаны секе алатын болсақ, мұндай тәсіл заңды болып табылады: «когниция мен коммуникация бірдей дәрежеде тілдің және оның құралдарының ерекшеліктерін айқындайды, ал «екі аталған феномен олардың ортақ бағдары бойынша ғана қарама-қарсы қойылған бола алады: когниция ол ғылыми да, әдеттегі қарапайым да әлемді тану үрдістерін білдіреді... ал дискурс пен коммуникация – осы танымдық үрдістің нәтижелерін беру үрдісі немесе оған қатысушы басқа адамдардың факторларының және оның мәнісі туралы ой-пікірлер [7, 325 б.]. Сонымен қатар, бұл шет тілдерінің кәсіби-бағдарланған оқулықтарының авторларының алдында өзекті мәселе қояды. Бір жағынан, оқу материалдарының кәсіби жағынан танымдық құндылығы болуы керек, ғылыми білімнің даму контекстерін модельдеу қажет (пәндік, әлеуметтік және т.б.), зерттеліп отырған ғылымның дамуының осы кезеңіне тән ойлау тәсілі мен таным әдістерін бейнелеуі қажет.

Бұл жерде сонымен қатар жасалып отырған тапсырмалар студентті зерттеліп отырған ғылымның саласына өз білімдерін өздігінен одан ары қарай жобалауға ынталандыруы тиіс.

Шет тілдік коммуникацияны үйретуді когнитивтік ұйымдастыру шет тілдерінің кәсіби бағдарланған оқулықтарын құрастыру кезінде контекстік тәсілді іске асыруға мүмкіндік береді.

Таңдалып алынған мәтіндер ғылыми білімнің (пәндік, әлеуметтік және т.б.) даму контекстерін модельдеуге бағытталған, демек, олар маңызды танымдық құндылыққа ие болуы керек және тәрбиелік қызмет атқаруы қажет. Бір жағынан, олар коммуникативті маңызды және бірінші орында кәсіби қарым-қатынастың тілдік дағдыларының қалыптасуын қамтамасыз

етуі керек. Ол өз кезегінде сөзсіз оқулық авторларынан шет тілді үйретудің дидактикалық және әдістемелік принциптерін сақтауды талап етеді.

Жоғарыда келтірілген осы негіздемелер бізге мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: шет тілінің заманауи кәсіби-бағдарланған оқулықтарының құрылымында оқытудың анықтаушы құралы ретінде оқу, коммуникативтік, когнитивтік және кәсіби мақсаттардың және оған қол жеткізудің құралдарының қатаң балансын сақтай білу аса қажет, олар өзара трансформацияларымен шарттасылған болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Скаткин, М. Н.** Проблемы современной дидактики. – М. : Педагогика, 1980. – 96 с.

2 **Куликова, Н. В., Мельник, Л. Н., Зенкевич, Е. Б.** Английский язык для психологических факультетов. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 288 б. (МГУ оқулықтары).

3 **Никошкова, Е. В.** Английский язык для психологов: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М. : ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 166 б.

4 **Фоломкина, С. К.** Обучение чтению на иностранном языке в неязыковом вузе: Учебно-метод. пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 1989. – 207 б.

5 **Вербицкий, А. А.** Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М. : Высшая школа, 1991. – 207 б.

6 **Решетова, З. А.** Психологические основы профессионального обучения. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1985. – 207 б.

7 **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / РАН. Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 б. (Язык. Семиотика. Культура).

8 **Ruschoff, V.** Construction of Knowledge as the Basis of Foreign Language Learning // Essays in Honour of Dieter Wolf. – Sonderdruck : Stauffenburg Verlag, 1999. – P. 79-91

9 **Смоляникова, И. А.** Формирование иноязычной компетенции в социокультурном пространстве диалога: Дис. ... канд. пед. наук. – М., 2003. – 227 с.

10 Рабочей учебной программы дисциплины «Профессионально-ориентированный английский язык» для специальности 5В010300 «Педагогика и психология». – Павлодар : ПГУ, 2016. – 8 с.

A. A. Mustafayeva¹, M. S. Kulakhmetova²

Научно-методическая обеспеченность дисциплины «Профессионально-ориентированный английский язык» для студентов-нефилологов

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы;

²Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. A. Mustafayeva¹, M. S. Kulakhmetova²

Scientific and methodological provision of the discipline «Professionally oriented English language» for non-philological students

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty;

²S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 05.09.17.

С введением обязательной дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» в вузах страны возникла острая необходимость в учебно-методической обеспеченности данной дисциплины. Анализ показал, что основным источником получения информации для студентов наших вузов остаются учебники российских изданий и вузов. Учебно-методические и учебные пособия, появившиеся за последние годы, зачастую публикуются в рамках локальных университетских издательств, содержание которых остается спорным с лингводидактических позиций. По сегодняшний день вопрос необходимой литературой данной дисциплины остается открытым. В данной статье мы пытаемся проанализировать некоторые из обязательных учебников, имеющих в наличии университетов страны.

With the introduction of the compulsory discipline «Professionally Oriented Foreign Language» in the country's universities, there was an urgent need for the teaching and methodological provision of this discipline. The analysis showed that the main source of information for students of our universities is textbooks of Russian publications and universities. Teaching and methodological handbooks for students that have appeared in recent years are often published in the framework of local university publishers,

the content of which remains controversial from the linguodidactic position. To date, the issue of provision of the necessary literature for this discipline remains open. In this article, we are trying to analyze some of the compulsory textbooks available in the universities of the country.

УДК 811.112.2

Р. А. Омарова¹, С. С. Солтанбай²

¹к.ф.н., доцент; ²студент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

e-mail: ¹53omarova@mail.ru; ²soltanbaeva_96@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ ОПЕРАЦИЙ ПРИ ПЕРЕЛОЖЕНИИ СТИХОТВОРЕНИЙ С. ЕСЕНИНА НА НЕМЕЦКИЙ ЯЗЫК

В данной статье мы рассматриваем проблемы поэтического перевода и делаем анализ перевода стихотворений С. Есенина на немецкий язык.

Ключевые слова: культура, художественный перевод, коммуникация, поэтический перевод, литература.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, язык принадлежит к важнейшему средству человеческого общения, с помощью которого люди обмениваются мыслями и стремятся к взаимопониманию. Общение людей осуществляется с помощью языка по двум направлениям: устному и письменному. Если коммуниканты говорят на одном языке, то происходит непосредственное общение, однако, если люди владеют разными языками, то непосредственное общение уже невозможно. В этом случае на помощь приходит перевод, который, как определяют многие исследователи, осуществляет передачу мыслей посредством одного языка на другой. Итак, перевод это важнейшее вспомогательное средство, которое обеспечивает осуществление коммуникативных функций языка в тех случаях, когда люди выражают свои мысли на разных языках. Перевод играет важную роль в обмене мыслями между различными народами и служит распространению богатств мировых культур.

В нашей работе мы рассматриваем письменный литературный перевод, а именно поэтический перевод, который имеет свои особенности, вместе с

чем, задачи переводчика усложняются. Наша работа посвящена проблемам адекватности поэтического перевода.

Можно было бы считать, что в мире технологий и инноваций нет места для духовного мира и его развития. И даже литература и киноискусство сегодняшнего времени отличается стилем ноу-хау и часто важен не смысл и глубокая мысль, а гонорар, который можно получить за то или иное «модное» произведение. Что же можно сказать здесь о знании зарубежной художественной литературы и поэзии. Но мы должны бороться за духовные ценности. В целом, пропаганда высокой поэзии – это борьба за существование человечества, в том числе и духовной жизни. Пропагандировать отечественную поэзию означает выйти на международный уровень в культурной сфере, означает устранить языковой барьер и ознакомить другие народы с нашей интересной и богатой культурой. Пропагандировать зарубежную литературу в родных странах означает представить высокую компетенцию, означает развивать и обогащать культуру страны, а также содействовать изучению иностранных языков. Это естественно, ознакомить отечественных читателей и слушателей с зарубежной литературой и, в большинстве случаев необходимы качественные переводы отечественных произведений на иностранные языки, в нашем случае на немецкий язык. На сегодняшний день существует множество теорий, как сделать правильный перевод художественного текста или поэзии. В нашей работе мы хотим наглядно представить, с какими проблемами можно столкнуться при переводе поэзии, как можно их решить и вообще возможно ли переводить поэзию.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Перевод – это сложный и многогранный вид человеческой деятельности. В переводе сталкиваются различные культуры, разные личности, разные складывания мышления, разные литературы, разные эпохи, разные уровни развития, разные традиции и установки.

Лингвистическая классификация функциональных стилей представляет большой интерес для переводоведения. На ее основе в теории перевода выделяются отдельные виды перевода, отличающиеся характером переводческих трудностей и уровнем эквивалентности, которую должен обеспечивать переводчик. При таком подходе, в первую очередь, противопоставляется перевод текстов художественного стиля (художественный перевод) и перевод текстов всех прочих «нехудожественных» стилей (прагматический или информативный перевод). Такое противопоставление основано на различии главных задач, стоящих перед переводчиком в каждом из этих видов перевода.

В художественном переводе основная цель переводчика заключается в передаче художественно-эстетических достоинств оригинала, в создании полноценного художественного произведения на языке перевода. Художественные переводы составляют часть литературы в принимающей культуре, наряду с оригинальными произведениями. Для достижения художественности переводчик порой отказывается от максимальной точности в передаче содержания оригинала [1, с. 10, 73, 114].

Художественный перевод в корне отличается от юридического или научно-технического переводов, которые требуют предельной точности, почти «дословности» при воспроизведении текстов.

Художественный перевод не ограничивается лишь областью языковедения и филологии, он, можно сказать, граничит с искусством.

По мнению многих специалистов, художественный перевод является самым сложным видом переводческой деятельности. Обучиться такому переводу крайне сложно, а в большинстве случаев невозможно. Ведь для того, чтобы качественно переводить художественные произведения необходимо обладать особым врожденным талантом, который следует развивать и совершенствовать на протяжении всей жизни.

Важной особенностью и сложностью художественного перевода является также передача игры слов, юмора. Крайне редко дословный перевод позволяет передать игру слов на языке перевода. Поэтому переводчику приходится подключать свою фантазию, чтобы сохранить юмористическую составляющую текста. Только творческие и «креативные» переводчики-профессионалы способны справиться с такой непростой задачей [2].

Художественным переводом называется перевод произведений художественной литературы. Произведения художественной литературы противопоставляются всем прочим речевым произведениям благодаря тому, что для всех них доминантной является одна из коммуникативных функций, а именно художественно-эстетическая или поэтическая. Основная цель любого произведения этого типа заключается в достижении определенного эстетического воздействия, создании художественного образа. Такая эстетическая направленность отличает художественную речь от остальных актов речевой коммуникации, информативное содержание которых является первичным, самостоятельным.

Уточним, что перевод поэзии, точнее, перевод стихотворений, отличается от перевода текстов других жанров. С этой спецификацией связано то, что стихотворение требует собственно своеобразные процессы чтения и перевода. Перевод поэзии отличный, так как его предмет обнаруживает особенности, которые становятся отчетливыми, если мы рассматриваем теоретические основы. Перевод стихотворений часто понимается как «повторное создание,

свежее творение» или как новое творение. Здесь основываются на понятие «эстетической информации» (после немецкого философа Макса Бензе), которая отличается – как это свойственно поэтическому языку – своим непредсказуемым качеством и хрупкостью; информация поэтического текста «неотъемлема от его преобразования», это значит: она воздействует с совокупностью текста-оригинала. Центральной идеей в поэзии являются переводческие операции, не только ссылаясь на «содержание» или «значение» текста, но и на отношение, которое можно ассоциировать с представлением как «верность» оригиналу и «буквальность». Ввиду факта, что совокупность стихотворения составляет информацию стихотворения, невозможно считать голое «воспроизводство» содержания удовлетворительным переводом этого текста. Однако, это поднимает еще другой вопрос: если эстетическая информация «хрупка», так как каждое изменение ее составных частей изменяет ее саму, тогда стихотворение вместе с тем непереводаемо, так как «перевод» всегда содержит изменение на другой язык. Для большинства переводчиков «перевод творческих текстов будет всегда новым созданием или также параллельным, автономным, но взаимным творением»; в нем будет «переводиться не только содержание», но и физическое состояние, и материальность слова, его звуковые и иконические качества. При этом значение было бы только «ограничивающей рамкой вновь созданного произведения», что указывает уже на то, что делать с «противоположностью, так называемого буквального перевода» [3]. Данный тезис мы хотим показать на анализе перевода Райнера Кирша и Адельхайд Кристоф стихотворений С. Есенина с русского языка на немецкий язык.

Таблица 1 – «Песнь о собаке». Анализ перевода на немецкий язык. Перевод Райнера Кирша

Оригинал на русском	Перевод на немецкий	Анализ переводческих трансформаций
Утром в ржаном закуте, где златятся ¹ рогожи в ряд ² , семерых оценила сука, рыжих ³ семерых шенят.	Morgens im Roggenschuppen, wo die Bastmatten hängen ² , goldgelb ¹ , sieben warf die Hündin, sieben rotbraune ³ Welpen.	1 Грамматическая замена на морфологическом уровне: глагол в прилагательное; 2 Грамматическая замена на морфологическом уровне: наречие в глагол; 3 Добавление, смысловая модуляция.
До вечера ³ она их ласкала ² , причесывая языком, и струился снежок подталый под теплым ее животом.	Kämmte sie mir der Zunge Bis zum Abendrauch ^{3,4} Es sickert geschmolzener Schnee unter dem warmen Bauch. ¹	1 Членение предложения. 2 Опускание 3 Добавление, смысловая модуляция. 4 Перестановка на синтаксическом уровне.

А вечером, когда куры обсиживают шесток, вышел хозяин хмуры ² , семерых всех ⁴ покчал в мешок.	Doch abends, wenn die Hühner die Strange besetzen zum Schlaf ¹ , kam der Hausherr, warf finster ³ die sieben in einen Sack.	1 Добавление, смысловая модуляция. 2 Опускание 3 Добавление 4 Опускание
По сугробам она бежала, попесая за ним бежать... ¹ И так долго, долго дрожала ² воды незамерзшей гладь.	Sei eile ihm nach, sie lief durch die Wehen, die Hügel ^{3,4} Und so lange, lange zittert ² des Wassers frostloser Spiegel.	1 Опускание графического оформления. 2 Грамматическая замена: прошедшее время – настоящее время. 3 Добавление. 4 Перестановка на синтаксическом уровне.
А когда чуть плелась обратно ¹ , слизывая пот с боков, ² показался ей месяц над хатой одним из ее шенков.	Und als sie sich zurücktrug ¹ , schwer und mit müden Zunge, ² schien der Mond ihr über der Hütte eins ihrer sieben Jungen.	1 Стилистическая замена. 2 Семантическая замена.
В синюю высь ² звонко глядела ³ она, скуля, а месяц скользил тонкий ⁵ и скрылся за холм в полях ⁶ .	In das Blaue sah sie, stand ³ helltönend, die Zähne gebleckt ⁴ . Dünn ⁵ glitt der Mond, verschwand am Hügel hinter dem Weg ^{6,1}	1 Членение предложения. 2 Опускание 3 Семантическая замена. 4 Смысловая замена. 5 Грамматическая замена на морфологическом уровне: прилагательное в наречие 6 Семантическая замена.
И глухо, как от подачки, когда бросят ей камень в смех, покатились глаза собачьи золотыми звездами в снег.	Und dumpf, wie von einem Brocken, zum Gelächter geworfen von fern ¹ , rannen die Hundeaugen in den Schnee wie goldene Sterne ² .	1 Добавление. 2 Грамматическое добавление.

Таблица 2 – «Серебристая дорога». Анализ перевода на немецкий язык. Перевод Адельхайд Кристоф

Оригинал на русском	Перевод на немецкий	Анализ переводческих трансформаций
Серебристая дорога, Ты зовешь меня куда? ⁴ Свечкой ³ чисточетверговой ⁵ Над тобой горит звезда ⁶ .	Silberweg und helle Sterne ² , ach, ihr österliches ⁵ Licht ³ leuchtet aus der Himmelsferne ⁶ , wohins ruft, das weiß ich nicht ^{7,1}	1 Объединение предложений. 2 Добавление: смысловая модуляция. 3 Лексическая замена. 4 Трансформация на грамматическом уровне: замена вопросительного предложения на повествовательное. 5 Генерализация. 6 Смысловая модуляция. 7 Добавление: смысловая модуляция.

Грусть ты ² или радость теплишь? Иль к безумью правишь бег ³ ? Помоги мне ⁵ сердцем вешним ¹⁰ Долобить ⁹ твой жесткий ⁷ снег ⁸ .	Wärmst es ² Trauer oder Freude, führt es mich ⁴ zum Wahnsinn hin? ¹ Hilf nur ⁶ , daß der Schnee mir heute Liebe ⁹ ruft in meinen Sinn ⁸ .	1 Объединение предложений. 2 Грамматическая замена: личное местоимение перешло в формальное подлежащее es. 3, 5, 7, 10 Опущение. 4, 6 Добавление. 8 Грамматическая трансформация на синтаксическом уровне: модуляция: сложноподчиненное предложение. 9 Грамматическая замена на морфологическом уровне: глагол в имя существительное.
Дай ты мне зарю ² на дровни ³ , Ветку вербы на узду. Может быть, к вратам господним Сам себя я приведу ⁵ .	Abendbrot ² gib mir zum Schlitten ³ , Weide schon den Zügel schwenkt ⁴ , ich möcht um die Gnade bitten, daß er mich zum Himmel lenkt ⁵ . ¹	1 Объединение предложений. 2 Семантическая замена со смысловой модуляцией. 3 Лексическая замена: реалия 4 Лексическое добавление: смысловая модуляция. 5 Грамматическая трансформация на синтаксическом уровне. Лексическое добавление: смысловая модуляция.

Мы также сделали попытку самостоятельно перевести названные стихотворения, чтобы убедиться в постулате «непереводимого» в переводе». Наш собственный перевод стихотворения С. Есенина «Песнь о собаке» (Таблица 3) и «Серебристая дорога» (Таблица 4).

Таблица 3 – «Песнь о собаке» собственный перевод

Оригинал на русском	Перевод на немецкий	Анализ переводческих трансформаций
Утром в ржаном закуте, где златятся рогожи в ряд, семерых оценила сука, рыжих семерых щенят.	Morgens im Roggenstall, wo die Matten vergolden, sieben warf die Hündin, sieben rothaarige Welpen.	
До вечера она их ласкала, причесывая языком, и струился снежок подталый под теплым ее животом.	Liebkostete sie sie bis zum Abend, Kämmte sie sie mit der Zunge. ¹ Es rieselt aufgetauter Schnee unter dem warmen Bauch.	1 Перестановка членов предложения
А вечером, когда куры обсиживают шесток, вышел хозяин хмурый ¹ , семерых всех поклат в мешок.	Abends, wenn die Hühner die Strange aussitzen, kam der Hausherr, und dann ² warf alle sieben in einen Sack.	1 Опущение 2 Добавление
По сугробам она бежала, поспевая за ним бежать... И так долго, долго дрожала ¹ воды незамерзшей гладь.	Sie lief durch die Schneewehen, sie eilte ihm nach... Und so lange, lange zittert ¹ des Wassers frostloser Spiege ¹ .	1 Грамматическая замена: прошедшее время – настоящее время.
А когда чуть плелась обратно, слизывая пот с боков ¹ , показался ей месяц над хатой одним из ее щенков.	Und als sie sich schleppte zurück, leckte sie ihre ² Flanken ab, schien der Mond über der Hütte eins ihrer Welpen.	1 Опущение. 2 Добавление.

В синюю высь звонко глядела она, скуля, а месяц скользил тонкий и скрылся за холм в полях.	In die blaue Höhe sah sie, hochtönend wimmert sie, und glitt den dünnen Mond und verschwand hinter dem Weg in die Felder.	
И глухо, как от подачки, когда бросят ей камень в смех, покатились глаза собачьи золотыми звёздами в снег.	Und dumpf, wie von einem Stück, wenn man einen Stein zum Gelächter warf, rollten die Hundeaugen in den Schnee wie goldene ausgeweinte ² Sterne ¹ .	1 Грамматическое добавление. 2 Лексическое добавление.

Таблица 4 – «Серебристая дорога» собственный перевод

Оригинал на русском	Перевод на немецкий	Анализ переводческих трансформаций
Серебристая дорога, Ты зовешь меня куда? Свечкой чисточетверговой Над тобой горит звезда.	Silberweg, wohin rufst du mich? Die Sterne ² leuchten unter dir, wie ¹ eine Kerze am Grönedonnerstag ^{3, 4}	1 Грамматическое добавление 2 Грамматическая замена: единственное число на множественное число 3 Лексическая замена 4 Грамматическая трансформация на синтаксическом уровне
Грусть ты или радость теплишь? Иль к безумью правишь бег? Помоги мне сердцем вешним Долобить твой жесткий снег.	Wärmst du Trauer oder Freude? Führst du mich zum Wahnsinn hin? Hilf mir, dein harter Schnee bis zum Frühlingsherz ¹ zu lieben.	1 Смысловая модуляция
Дай ты мне зарю на дровни ¹ , Ветку вербы на узду. Может быть, к вратам господним Сам себя я приведу.	Gib mir Abendbrot beim Schlittenfahren ¹ , Und ³ Weide für den Zügel ¹ . Ich lenke, vielleicht, mich selbst zur Pforte des Gottes im Himmel ² .	1 Добавление: смысловая модуляция 2 Добавление: смысловая модуляция 3 Добавление сочинительного союза

ВЫВОДЫ

Можно с убедительной очевидностью сказать на примере анализа переводов, что перевод «непереводимого» в переводе возможен, как переложение на другой язык средствами другого языка с применением определенного множества переводческих операций-преобразований (переводческие трансформации).

С одной стороны, это исследование снова открыло нам поэзию С. Есенина, и, с другой стороны, у нас есть функциональность языкового знака, также мы познакомились с бескрайним потенциалом языковой системы.

Сложность в поэтическом переводе, прежде всего, заключается в проблематике сохранения коммуникативно-эстетического влияния, поэтических форм и сохранении глубокого смысла и основной идеи оригинала.

Мы графически представили результат анализа примененных переводческих трансформаций и поэтическим форм.

Наряду с теоретической стороной мы обозначили также практические проблемы – например, мы точно описали наш процесс перевода, что мы могли позволить себе в процессе перевода, при этом мы подразумеваем, прежде всего, применение переводческих трансформаций, чтобы мы сохранили смысл оригинала, но также и, чтобы исходный текст соответствовал тексту оригинала по структуре и форме.

Что касается нашей работы, то мы старались переводить стихотворения таким образом, чтобы сохранить идеи автора в нашем переводе, так как основная задача заключалась в передаче полного объема, как в эмоционально-чувственной сфере, так и в сохранении силы влияния оригинала в переводе.

Таким образом, мы достигли основной цели этой работы, которая состояла в том, чтобы рассмотреть трудности, которые появляются при переводе поэзии и найти методы, которые помогут нам преодолеть эти трудности.

Диаграмма 1 – Переводческие трансформации «Песнь о собаке», перевод Р. Кирш

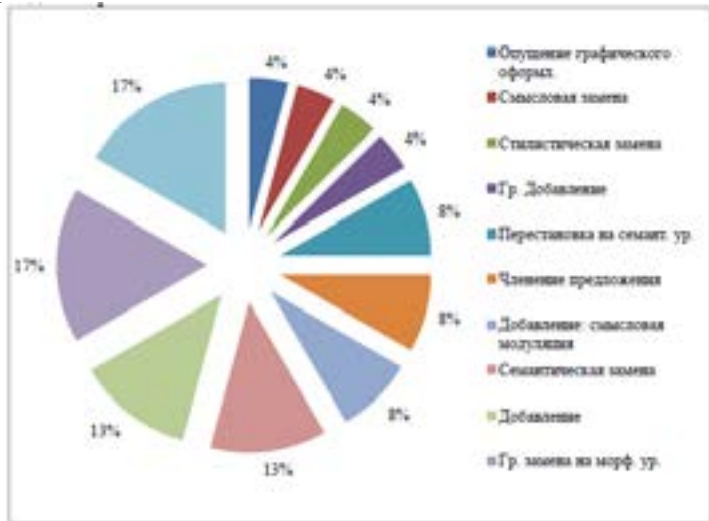

Диаграмма 2 – Переводческие трансформации «Серебристая дорога», перевод А. Кристоф

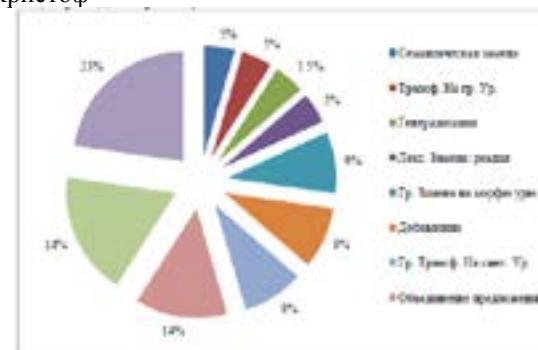

Диаграмма 3 – Переводческие трансформации «Песнь о собаке», собственный перевод

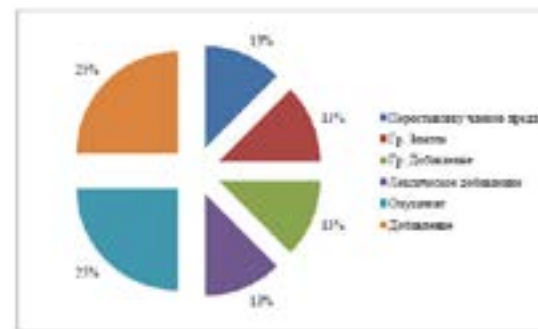
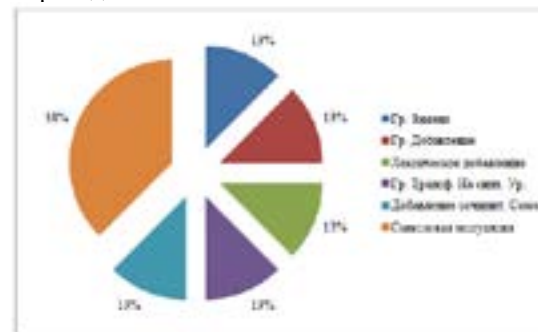

Диаграмма 4 – Переводческие трансформации «Серебристая дорога», собственный перевод

- 1 **Комиссаров, В. Н.** Современное переводоведение. Учебное пособие – М. : ЭТС («Электронные и Традиционные Словари»), 2002. – 424 с.
 2 <http://www.effectiff.com/hudozhestvenny-perevod> .
 3 <http://www.goethe.de/wis/bib/prj/hmb/the/kul/de6075970.htm> .
 4 **Миньяр-Белоручев, Р. К.** Теория и методы перевода – М. : Московский лицей, 1996. – 208 с.
 5 **Рецкер, Я. И.** Перевод и переводческая практика. – М. : «Международные отношения», 1974. – 216 с.
 6 **Швейцер, А. Д.** Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты – М. : Наука, 1988. – 215 с.
 7 **Бархударов, Л. С.** Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М. : «Международные отношения», 1975. – 190 с.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

R. A. Omarova, S. S. Soltanbay

С. Есениннің өлеңдерін неміс тіліне аудару барысында аудармашылық операцияларды қолдану мәселелері

С. Торайғыров атындағы
 Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
 Материал 05.09.17 баспаға түсті.

R. A. Omarova, S. S. Soltanbay

Problems of using translation operations in rendering poems of S. Esenin into German

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
 Material received on 05.09.17.

Мақалада поэтикалық аударма мәселелері қарастырылады және С. Есенин өлеңдерінің аудармаларына талдау жасалады.

The article under consideration deals with the problems of poetic translation and translation analysis of S. Esenin's poems into German.

А. Т. Оналбаева¹, Ж. Н. Уристенбаева²

¹д.ф.н., и.о.профессора, ²магистрант 2 года обучения, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы
 e-mail: ¹a.onalbaeva@mail.ru

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «СЕМЬЯ» / «ОТБАСЫ» В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ

Работа посвящена лингвокультурологическому исследованию концепта «Семья» и «Отбасы» в казахском и русском языках. Семья – важнейшее нравственное и социальное явление. Она неразрывно связана с такими явлениями, как рождение, воспитание, свадьба и даже смерть. В каждой культуре составляющими семьи являются такие понятия, как сплоченность, родственники, забота, но в зависимости от этнических особенностей, менталитета существуют свои представления о семье.

Ключевые слова: репрезентация, семья, культура, шанырак, концепт, лексема.

ВВЕДЕНИЕ

Семья – важнейшее нравственное и социальное явление. Она неразрывно связана с такими явлениями, как рождение, воспитание, свадьба и даже смерть. В каждой культуре составляющими семьи являются такие понятия, как сплоченность, родственники, забота, но в зависимости от этнических особенностей, менталитета существуют свои представления о семье. В иерархии ценностей русской и казахской духовных культур семья по-прежнему занимает первую позицию, поэтому одним из значимых для языковой картины мира ментальных конструкторов является концепт «семья».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

К изучению концепта семья русские лингвокультурологи обращались неоднократно. Серьезный исследовательский интерес к семье наблюдается в последние десятилетия. По мнению В. В. Воробьева, именно лингвокультурема «русская семья» (единица, близкая исследуемому в данной работе концепту «семья») является «настолько серьезной характеристикой социального

статуса русского человека, что во многом определяет его восприятие жизни» [1, с. 22], а значит, заслуживает максимально подробного описания.

Лексема *семья* представляет собой полисемант. Анализ лексикографических источников русского языка [2; 3; 4; 5] позволяет считать наиболее устойчивым семантическим значением концепта «семья» – «группа близких родственников, проживающих вместе» [4], а также «объединение людей, сплоченных общими интересами» [5].

В русской культурной традиции лексема «семья» изначально использовалась для обозначения не только лиц, связанных узами родства, но и шире, для обозначения людей, объединенных общей деятельностью, местом обитания (например, домочадец), духовной связью (крестные родители и крестник (или крестница)).

В качестве ядерного репрезентанта концепта «семья» в казахском языке выступает исконно казахское слово *отбасы* (буквально: «у огня, начало огня») [6]. Огонь – символ зарождения новой семьи, хранитель жизни рода.

В казахском языке понятие семья обозначает и слово *ошақ*. Тюркское по происхождению оно имело значение «печь, очаг» и было тесно связано с такими понятиями, как «жилище», «семья», «род» [6].

Ошақ не только является синонимом слова «*отбасы*», но и отражает важную культурологическую информацию. С этим понятием связаны различные казахские обычаи и традиции.

Согласно одному из запретов, существующих в казахской культуре, с угасанием очага отождествлялась гибель семьи. Считается, что очаг – жилище духов (аруахов).

У А. Б. Хамитовой при описании обрядов и традиций находим, что по поверьям запрещалось проливать в очаг воду, выносить огонь, зажигать от него, мешать золу, иначе семье грозили несчастья [7, с. 23]. Ряд выражений в казахском языке представляют подобные наставления и обычаи: *от басынсабама; түндекүлшығарма; ошаққатүкірме; отпенейнама; оттанаттама; отты, күлдішаиша; тұздықүлдібаспа*.

В структуру слова *отбасы* входит сема «*үй – іші*» (*отбасы мүшелері*), в переводе означает «*те, кто внутри дома*», иначе говоря, члены семьи [6].

Слово *үй-іші* – разговорного характера, оно больше употребляется в разговорной речи.

В словаре казахского языка «Қазақ тілінің сөздігі», изданном в 1999 году, *отбасы* толкуется посредством синонима *жанұя*.

Родовая принадлежность – одна из концептуальных составляющих анализируемого концепта. Способность ценить и почитать свой род заложена в казахской культурной традиции. Глубинное почтение к роду, ощущение своих корней передается по наследству вместе с любовью к родной земле.

Поэтому казахи в значении семья используют также слова *дулет* – «род, династия, потомки» и «*ұрпақ*» – «поколение, потомство».

Итак, рассмотрим общее, универсальное и национально-культурное в концептах «семья» / «отбасы».

Русский концепт *семья* по своей сути одновременно национален и интернационален. Его национальная специфичность отражена во взаимоотношениях членов семьи. Интернациональный характер исследуемого концепта заключается в позиционировании общечеловеческих ценностей, на которых держится семья.

Так, к общекультурной составляющей концепта «семья» можно отнести его связь с понятием «брак». В русских поговорках отражается важность крепких брачных уз и их священный характер:

– *Жениху да невесте сто лет, да вместе.*

– *Всякая невеста для своего жениха родится. Кому невеста годится, для того (в того) и родится.*

К интернациональному компоненту концепта «семья» можно отнести также связь с понятием «счастье»:

– *Семья – опора счастья.*

– *Семьей дорожить — счастливым быть.*

Семейное счастье связано с детьми. Дети являются основной ценностью семьи:

– *Детей нет – в семье пустоцвет.*

– *Дети – божья благодать.*

Еще одна универсальная нравственная составляющая связана с ролью женщины в семье, прежде всего, материнская, а уж потом жены (женщины); помимо этого женщина улаживает внутрисемейные отношения.

В русских поговорках подчеркивается авторитет мамы в семье, особо отмечается её важная роль в создании и сохранении семейного очага, проявление заботы и любви к своим детям и мужу:

– *Мать кормит детей как земля-людей.*

– *Мать всякому делу голова.*

К национальным особенностям можно отнести прежде всего характерный для русского языкового социума авторитарный стиль отношений родителей к детям, выражающийся в чрезмерной опеке, контроле всех действий ребенка:

– *Воспитать ребенка – не выпустить цыпленка.*

– *Дети, что цветы, уход любят.*

– *Для матушки ребенок до ста лет дитенок.*

– *У матери дочь до тридцати лет дочурка.*

– *Кормил до усов, корми и до бороды (из сказки).*

Традиционно взаимоотношения между мужем и женой строились по таким законам: муж – глава семьи, хозяин, добытчик, от него зависит достаток, порядок в семье:

- *Всякий дом хозяином держится.*
- *Хозяйское око за всем глядит.*

Жена считается виновной в разложении семьи и бедах мужа. Злая, сварливая, худая жена, плохая баба, сравниваемая со змеей, чертом, дьяволом, сатаной, – такова эмотивная парадигма имен «провинившейся» женщины:

- *И дура-жена мужу правды не скажет.*
- *Черт на дьяволе женился.*
- *Червь дерево тлит, а злая жена дом изводит.*
- *За черта отдай ее, и того уходит.*

Отношение к семье в традиционной русской культуре особое - это сплав уважительности, глубокой верной любви и строгих домостроительных нравов. Семья как малый социум – все для человека, это его корни, истоки, фундамент его будущей жизни, традиции:

- *Дружно не грузно.*
- *Семьей и горох молотят.*
- *Семейная кашка гуце кипит.*

Понятие семьи неразрывно связано с понятием дома, очага:

- *Свой дом – не чужой: из него не уйдёшь.*
- *Наша изба не ровно тепла: на печи тепло, на полу холодно.*
- *Свой уголок – свой простор.*
- *Своя хатка – родная matka.*

Дом выступает в качестве синонима слова «семья»:

- *Без мужа голова не покрыта; без жены дом не крыт.*
- *И такой родится, что ни дома, ни в людях не годится.*
- *Где работно, там и густо, а в ленивом доме пусто.*
- *Хоть худ дом, да крыша крепка.*
- *Домом жить, обо всём тужить.*

Концепт «отбасы» непосредственно связан с традиционным жилищем казахов – юртой и шаныраком. И в этом проявляется его национальное своеобразие. Шанырак является семейной реликвией, признаком продолжения рода. Он передавался из поколения в поколения от отца к младшему сыну кенже и представлял собой силу и покровительства духов предков. Отсюда поговорка: «*Шанырақ биік болсын*» (пусть шанырак будет высоким) Казахи без зависти, а с гордостью и радостью говорили, что у кого-то семья выросла на несколько шаныраков. Каждому шаныраку молились, желая добра: «*Шанырақ шайқалмасын*» (пусть не пошатнется шанырак).

Не в меру эмоциональным спорщикам обычно говорили: «*Шаныраққа қарай сөйле*» (*Говори, поглядывая на шанырак*). Это означало, «знай, где находишься, умерь свой пыл».

В казахской семье четко определялись взаимоотношения между старшими и младшими. Так, наибольшая ответственность падала на первенца, потому что он был старшим и поэтому являлся примером для младших детей, открывая им путь в жизни, о чем казахи говорили: «*Из родника, из которого пил старший брат, будет пить и младший брат*», «*Младший брат растет, одевая одежду после старшего брата, а младшая сестра — то, что осталось от старшей. И растут они, глядя на старших своих братьев и сестер*». Так характеризовались отношения между старшими и младшими братьями и сестрами, для которых одни являлись примером, а другие – объектом заботы и опеки.

Казахская пословица гласит: «*Ағасы бардың – жағасы бар, інісі бардың – тiнісі бар*» (*букв. У кого есть старший брат – у того есть воротник, у кого есть младший брат – у того есть покой*), т.е. имеющий старшего брата - обеспечен, а тот, соответственно, спокоен. Эта пословица показывает особую роль братьев по отношению друг к другу. Старший обязан материально позаботиться о младшем брате, а тот в свою очередь освобождал его от мелких дел и забот.

– *Старший брат образец для младшего, сестра – сестрёнке. (Ағасына қарай інісі, апасына қарай сіңлісі.*

«Аға» – это и родной и двоюродный брат и дядя. Соответственно, «апа» – это и сестра и тетя. В казахской семье, нет таких понятий как «племянник(ца)» и «дядя-тетя». Так видимо сложилось из-за особенностей уклада жизни казахов, где из-за высокой смертности близкородственные семьи старались жить рядом и всячески поддерживать друг друга. В случае смерти родителей, их детей забирали к себе на воспитание его или ее брат, сестра или дядя, тетя. Поэтому сознательно не делалось различия между родным братом или дядей, и того и другого ребенок одинаково называл «аға».

Общий основополагающий принцип взаимоотношений как внутри казахской семьи, так в целом во взаимоотношениях между людьми – это принцип «*Үлкен-Кіші*» (старший – младший). Можно сказать, это основа воспитания у казахов. Старший должен осознавать свой статус и быть примером во всем для младшего, а младший должен уважать старшего и брать с него пример. Принцип «*Үлкен-Кіші*» – универсален. С уважением надо относиться к любому человеку старше вас, а тот в свою очередь вправе рассчитывать на ваше уважение.

С детства казахи прививали своим детям уважительное отношение к предкам, к родословной, роду. В связи с чем в составе концепта «отбасы»

выделяются лексемы *шежіре, жетіата*. Знание родословной (7 поколений) считалось обязательным.

– Незнание своей родословной до седьмого поколения – признак сиротства. (*Жеті атасын білмеген – жетімдіктің белгісі*).

Уважение к старшим, к отцу, матери, к бабушкам и дедушкам, к их мудрости и жизненному опыту – основной нравственный закон:

– Если старших уважаешь, младшие будут тебя уважать; если младшие уважают, все люди будут тебя уважать.

– Долго будешь жить, если родителей уважаешь, если не уважаешь, то сам страдаешь. (*Ата-анаңды сыйласаң, көп жасарсың, сыйламасаң жан қинарсың.*)

– Возгордится лев — на луну кидается, возгордится дурень — на мать свою задирается. (*Арыстан асқынса, айға шабар, ақымақ асқынса, анасын сабар.*)

– Мать, родившую шестерых сыновей, называй царицей; хорошую родню называй души частицей. (*Алты ұл туған ананы – ханым десе болады, кезек сыйласқан ағайынды – жаным десе болады.*)

Старшее поколение непосредственно участвовало в жизни внуков, т. е. молодые семьи получали поддержку и наставления в воспитании детей и организации семейной жизни. Таким же образом традиции семейного воспитания передавались из поколения в поколение. В народе говорят: «Где есть старики – там есть богатство», потому что именно они обучали молодые семьи традициям и требованиям по уходу за детьми.

Незыблемой ценностью для казахов является женщина-мать:

– Молоко матери – мёд. (*Ананың сүті бал.*)

– Мать мужчины – мать земли. (*Ердің анасы елдің анасы.*)

– Женщину создала не земля, а мужчина, мужчина не появился из небес, он – дитя матери (*Әйел жерден шыққан жоқ, ол еркектің баласы, ерлер көктен түскен жоқ, әйел оның анасы*).

В казахской лингвокультуре уважение и любовь к матери воспитывается с детства: *Анаңды Меккеге үш рет арқалап апарсаңда қарызын өтей алмайсың. / Долг перед матерью не окупить даже если трижды на спине донесешь ее до Мекки*. В пословице сопоставляются две святыни: мать и Мекка.

Традиционно у незнакомых молодых людей спрашивали: «Чей ты сын?». Имя отца служило и служит для детей наилучшей рекомендацией. Об этом свидетельствует пословица *Отца доброе имя служит сорок лет непутевому сыну (Жақсы әке жаман балаға қырық жылдық ризық)*.

Члены семьи должны быть очень дружны, но, конечно, ссоры случаются. Об этом говорит казахская пословица *Үй болған соң шыны – аяқ шылдырамай*

тұрмайды. Но казахский народ, как и русский, считает, что *Үйдегі қоқысты далаға төкпе (Не выноси сор из избы)*.

В доме, семье должен покой, мир, терпимость, понимание иначе:

– *Үйде бір күн ұрыс болса, қырық күндік ырыс кетеді.*

– *Үйге ұткірді – егіншінің көкейіне құт кірді.*

– *Үй ішінен жау шықса, тұра қашып құтыла алмассың.*

Лексема «үй» является одной из частотных в казахских пословицах, связанных с семьей.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в концептах «семья» / «отбасы» универсальное, общечеловеческое заключается в том, что семья рассматривается как главное в жизни человека, она обеспечивает внутрисемейную заботу, поддержку, взаимопомощь и взаимопонимание. Семья – это любовь, счастье, спокойствие, добро, уют и тепло. Семья ассоциируется только с позитивными понятиями, она благотворно влияет на формирование личности.

Паремии, являясь частью национальной языковой картины мира, аккумулируют и сохраняют основные наиболее устойчивые установки культуры, касающиеся семьи, семейных ценностей.

Экспликация национальных особенностей культуры, отраженных в языковой репрезентации концепта «семья» / «отбасы», демонстрирует их базовый характер в структуре национальной концептосферы.

Концепт «семья» / «отбасы» является наиболее значимым национальным концептом, который отражает не только эволюцию основы общества - института семьи, но и концентрирует в себе вековой уклад отношений между родственниками. Благодаря этому его модель является яркой иллюстрацией языковой иерархии, отражающей иерархию социальную.

Семья представляет собой своеобразный проводник национальной культуры, с помощью которого человек с детства усваивает национальную систему ценностей, что определяется сопряженностью представлений о семейной жизни, отношений между членами семьи с широким кругом этических, нравственных и мировоззренческих представлений, которые характеризуются значительной лингвокультурологической спецификой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Воробьев, В. В.** Теоретические и прикладные аспекты лингвокультурологии. Автореф. ... дис. докт. филол. наук. – М., 1996.

2 **Даль, В.** Толковый словарь живого великорусского языка в 4-х томах. – М., 1980.

- 3 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. – М., 1986.
 4 Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. – М. : АН СССР, 1950-1965.
 5 Словарь русского языка: в 4-х т. / АН СССР, Институт русского языка: под редакцией А.П. Евгеньевой. – М. : АН СССР, 1957-1961.
 6 Толковый словарь казахского языка / общ ред. Т. Жанузакова. – Алматы, 2008.
 7 **Хамитова, А. Б.** Проблемы человеческих ценностей в казахской культуре / А. Б. Хамитова. – Караганда : Вестник КарГУ, 2008.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

А. Т. Оңалбаева, Ж. Н. Уристенбаева

Қазақ және орыс лингвомәдениетіндегі «Семья» / «Отбасы» концептісінің тілде бейнелеуі

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
 Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. T. Onalbayeva, Z. N. Rustenbaeva

Representation of the language concept family (Semya) in the Russian/Kazakh (Otbasy) linguaculture

Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty.
 Material received on 05.09.17.

Мақалада орыс және қазақ лингвомәдениетіндегі отбасы концептісі қарастырылады. Отбасы шағын мемлекет, маңызды әлеуметтік құбылыс. Өмірге келу, үйлену, тәрбие және де өлім сияқты құбылыстардың бәрі отбасымен тығыз байланысты. Әр ұлттың отбасына байланысты өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтары бар.

This work is dedicated to linguocultural conceptual research of family in Russian (Semya) and Kazakh (Otbasy) languages. Family is the main moral and social phenomena. It is inextricably linked to such phenomenon as birth, education, marriage and even death.

ӨОЖ 8 82.151.212.2

Н. М. Рахманова

ф.ғ.к., профессор м.а., Алматы университеті, Алматы қ.
 e-mail: 55nm@mail.ru

«РАУШАН КОММУНИСТ» ПОВЕСІ ЖӘНЕ АДАМ-ҚОҒАМ-АВТОР

Мақалада Б. Майлиннің «Раушан коммунист» повесіндегі асаңа қоғам мен қазақ елінің мүдде ара салмағы байыпталды. «Адам-қоғам-автор» ұғымдарының көркемдік тұрғыдан игерілуі сөз болады. Шығармадағы көп үнді дауыстың айтары сарапталды. Қазақ әйелінің ұлттық болмысына түскен сызатты автор басты кейіпкер бойына жинағаны мысалдармен дәлелденеді.

Автордың кейіпкер тұлғасын танытуда түрлі тәсілдерді шебер қолданғаны айқындалды. Шығармадағы ирония бір сәтте өзгерген мінезді көрсету арқылы оқырманға ой салуды мақсат еткені айтылады.

Кілтті сөздер: философиялық символ, авторлық тұжырымдама, ұлттық болмыс, табиғи әлеуметтік даму, психологиялық өзгеріс, халықтың табиғаты, сана сапырлысы, көңіл түпкірі, архаикалық символика, ішкі әлемдегі жатсыну, бейсаналық әрекет, қаһарман психологиясы, ұлттық ойлау.

КІРІСПЕ

Б. Майлиннің 1923 жылы Қостанайдағы «Ауыл» газетінде «Оқшаулау» деген атпен әңгіме нұсқасына жарияланған шығармасы 1927–1928 жылдары толықтырылып «Раушан коммунист» повесіне айналды. Повесте заман тынысының бар болмысы тұр. Б. Майлин өз дәуірінің өзекті мәселелерін көтеру тарапындағы ұстанған бағдары да, шеберлік тәсілдері де өзінше қаламгер. Ол шығарма идеясын одағайламайды. Кейде автордың кімді іш тартып, нені айтқысы келіп отырғаны да оқиға өрбісінің желісінде байқалмай қалады.

Б. Майлиннің аты кеңестік заман үнімен үндесіп тұрған «Раушан коммунист» повесі де жаңаша ойлау тұрғысынан талдауды қажетсінетін шығарма. Коммунист сөзін қосып айту сәнге айналған тұсты автор ұтымды пайдаланып мәтін астарын сұқ көзден сақтаған. Раушан коммунист деген сөз тіркесінің өзі Раушанның коммунистігіне дүдәмел сезім ұялатады. Өздерін осы идеяның адал құлы санағандар бұл сөзді есімдерімен жарыстырмаған.

Авторлық тұжырымдама повестің алғашқы сөйлемінен-ақ байқалады. «Алба-жұлба қараша үйдің сырт жағынан қарасаң, іші өртеніп жатыр ма дейтінсің, булыққан түтін бұрқырап шығып жатыр». Көңілсіз тұрмыстық деталь сол тұстағы ақ пен қараны ұғына алмай «өртенген», «булыққан» қазақ тауқыметін меңзеп тұрғандай. Қара қазанды қоршап, сабын қайнатып жатқан әйелдердің булыққан түтіннен көздерінен сорасы аққан, көңілсіз күй. Бұл көңілсіздіктің себепшісі «күзгі жел», «ысқырып келіп соққанда, кішкене үйді ұшырып әкете ме дерсің; үйдің тесігінен азынаған жел отты ұйтқытып жандырмайды». «Күзгі жел» үйді ұшыруға, отты өшіруге ынталы.

Авторлық баяндау көңілсіздік сезім-күйді шығарма болмысына сіңіруге ынталы. Пейзажда астарлы салмақ бар. Қараша үйде сабын бұлғаушылар «екінді әлетінде... үйлеріне тарасты». Мекеншақ пен уақыт та қаламгер мұратына көмекші болып тұр. Қараша үйдің философиялық символы мен екінді, яғни бейуақ күн мен түннің тайталасқан өлара шағы уақытының символы автор құпиялылығынан хабар бергендей. Автор бас кейіпкердің болмысын беруден гөрі көпшіліктің наным-сенімін, көңіл-күйін өрнектеуді алдыға шығарған.

Түтінге тұншыққан Ұлжан кемпірдің шаңыраққа қарап «Ақырзаманның күні де жел, түні де жел, бір жадырап ашылмады-ау» деген кейісінен бүкіл қазақ шаңырағына күзгі желмен, дауылмен келген зобалаңның реңі байқалады. Осы ретте «жел» сөзінің көп баламасының бірі қиындық екені еске түседі. «Ақырзаманның күні» деген тіркес астарын заман өзгерісін ұға алмаған әйелдер ұға қояды. «Баяғыда, жас келіншек күнімізде мұндай «кер басқан» заманды көрген жоқ едік.

«Ондағы заман қызық еді», «...Ай, заман азды ғой. Кешегі біздің жас күнімізде, ол Биағаларды қараңғы үйде жабу түгіл, жан бетіне қарай алмаушы еді... Өзіміз өткен өмірімізде сол кісінің үстіне кіріп көрген емеспіз... Сол кісіден қорынғаннан алты айғы жазға үйіне барып, бір ұрттам қымызын да ішпеуші едік... О да бір қызық заман екен- ау!» [1, 27].

Повесте ежелгі дәстүрді қаз-қалпында ұстап қалуға тырысқан ықылас еректер тарапынан да байқалады. Болыстың жиналысына қызының орнына кемпірін әкелген Ермек отағасы «уа, дариға-ай, о да заман екен-ау!» деп өткенін аңсап, қазіргіге түскенде мұрны шүйріліп, қабағы тыржиып: «Тәйірі, осы күнгі іс пе, құр әурешілік. Бұрынғының бірі де жоқ. Манадан бері арбаның қасында қаңырап отырмыз... Елден ұят кеткен... Барсаң дұрыстап шәйін да бермейді... Апырмау, басқасы келіп, осы қатындардың жиылысы қалды ма екен? Бұларды жиып қайтпекші екен? Өзім өз болып, қатындардың жиналғанын көргенім осы... Заманақыр жақындағанда не болмайды дейсің...» дейді!» [1,27]. Жадыны жаңғыртқанда көңілдері масайрайды. Бір дауыс, бір

дауысты күшейтіп, қызық заман артта қалғанын жарыса айтады. Әрине, кез-келген адамға жастық шағы бүгінгісінен қызықтылау боп көрінуі, оралмасқа деген құштарлықтан туатын сезім. Өткенді аңсаушылар үшін өмірдің қызығы тарқағандай.

Автор «қызық» сөзіне дүние танымдық ұғым дарытқан. Адам айналадағы дүниеге қызықпаса өмірдің сәні болмайды. Өмірге қызығу, адамды алға жетелейді. Яғни өмір сүрудің ең басты шарты да оған қызығу екен. Ал ауыл адамдары өмірге қызығуды қойып, ақырзаманды тақатып қойған. «Ақырзаман болғанда мұсылманнан дуа көтеріледі дейді ғой, сол рас...», «коммунист болған адам ол дүниеде алланың дидарын көрмейді, дейді, жарықтық Дырғынбай қалпе айтыпты ғой: коммунистке жазылғандарға жаназа шығаруға болмайды, оларды жумай көму керек деп... Ол кісілер біледі ғой...» [1, 27].

Көп нүктелердің астарында сол заман көтермейтін ой жатыр. Заман қатайып, бұрын-соңды естіп, біліп көрмеген пәлекеттер қазақ даласына келе жатқанын кейіпкерлер жамырай айтады. Қазақ болып, мұсылман болып өмір сүруді жаңа үкімет қаламады. Құдайсыздықты үреймен, қорқытып еңгізу арқылы адамның ойлауына шек қойды. Заман өзгерісі үрей үстемдігін туғызғанын «қайдан қусын, қит етсе коммунистіне айтады. Коммунист естісе айдаатып қараңғы үйге жабады...», «Әруақ жар боп, әйтеуір орыстың аузына ілікпей қалды ғой», «Коммунист болыпты деп ем ғой, рас екен. Мырзағаны үйінен қуып шығыпты... Қараңғы үйге айдатам депті...» [1, 28].

Қараңғы үй-абакты қорқынышы, қазаққа үрей үйретін ұлттық болмыстан тыс нәрсе. Бойын үрей билеген адам еркін адам бола алмайды. Бөгде жұрттың тәртібін қабылдау ел ішіне ауыр болды. «Қараңғы үйге жабадыдан» қорыққандар неге де болса жапырлуға іштей болмаса да, сырттай даярлана бастады. Ежелден қазақ аулының ақсақалдары билік пен тәртіпке қатты көңіл бөлген, Тастанбек аулының бас көтерерлері де Бәкенді ортаға ала нарызылықтарын білдіреді: «...күні бүгінге шейін берекеміз кетіп, ұйтқымыз бұзылып көрген жоқ, бір ауызға қарап іс атқарып отырған бір атаның баласы едік...Заман болса өзгерді, бас аяқ болуға айналды. Жаңа тәртіптер шықты. Тәртібіне қарсылық жоқ, бірақ әлі де елдің өзіне салмай істелген жұмысты көргеміз жоқ...» [1, 28].

Бас аяқ болуға айналған тұста жаңа тәртіп қазақ халқына жат тұрмыс түрін ұсынды, тандау жоқ. Жаңа тұрмысты құру салмағы да ел ішіне түсуде, көзбен көріп, қолмен ұстайтын сырттан әкелінген ештеме жоқ. Тек идеология келді, бөгде сана бұрынғыны тезге сала бастады. Бұл – ауқаттылардың конфескацияға жаппай ұшырамаған, қазақ аулының берекесі кетпеген, қандас, туыстығы бүлінбеген ауыл тұсы. Раушанның өзі ауылдың бетке ұстарларын «Биаға» деп, 150 сиырын салықтан жасырған Қайырбайға

«қайнаға» деп тұр. Бәкен қылығын сыртынан сыбаса да Күлзипалар «Мырзаға» деуінен жаңылмайды. Бір атаның балалары ауылнайлықты кедейге алып береді дегенде Бәкенге «Кедей керек болса, сол кедей сен емес пе ең?» деп намыстары келгенін айтады. Қатын бастаған елдің, оның үстіне келін басқарған елдің сүйекке танба екенін ауыл атқамінерлері бағамдайды. Күресерге дәрмен жоқ болғаннан кейін «Бұл ел тізгінін берсе, сенің әйеліне бермейді, өзіңе береді» деп Бәкенге салмақ салады. Олардың ішкі есептері өз алдына, бастысы – ерлердің қолымен ұйымдастырылған қоғамдық, отбасылық қатынастың билігін әйелдерге бермеу, яғни бұрыннан келе жатқан ұлттық болмысқа қаяу түсірмеу. Бұл шешімге жұрт «бұрынғының ерлерін айтсаңшы» деп даурыға дауыс қосады. Көпшілік қалауы да сол шешім. Тіршіліктің тал бесігінің бұзылғанын, халықтың табиғатында жоқ қылықтар өрбігенін, ұлттық әдет-ғұрыпқа сызат түскенін, имандылық күйрегенін «дауыстар» жарыса айтуда. «Жас адамның қасарысып, ата-анасының батасын алмауы жақсы ырым емес қой», «Баяғыда жас күнімізде, ердің бетінен алу дегенді білмейтін едік... Байдың бетінен алу мықты күнә деп саналушы еді. Осы күні соның бірі бар ма?...» [1, 29].

Өмір болған соң күнә да болады. Повесть кейіпкерлері ата-ананың қалауынсыз жар тандауды, күйеуіне әйелінің қарсы келуін күнә санайды. Қазақ халқының табиғи әлеуметтік дамуы жүрісінен жаңылып, басқа, бөгде жолға салынғанына наразылықтарын білдіреді.

Б.Майлин халықтың сол кезеңдегі психологиялық өзгерістерін айна катесіз қағазға түсірген. Сол тұстағы орта–көз үйренген «әйелдерден» басқа әйелдерге кез бола бастады. Соның дәлелі Мариям, Раушандар. Ерлердің көңіліндегі «әйелдерге» бұлар ұқсамайды, қазақи орта оларды жатсынды. Раушан алған бетінен қайтпайтын, өрлігі кесек мінез иесі. Болыстық жиынға «Ешкімнің ақылының керегі жоқ, барамын деген соң барамын!...» деп қасарысып отыр. Жиында Мариям оған «бірдеме айтасыз ба?» деген соң сөйлеу үшін сөйледі, бірақ сөзі жүйесіз. Раушанның ел алдында алғаш сөйлер сәттегі қалтырағаны, буыны босағаны, еріні дірілдегені бәрі табиғи нәрсе, кез-келген адам оның орнында сөйтер еді. Ал оның «өзіміздің балалар ғой, бұлар ешкімге айтпас» деген қызының орнына жиынға келген кемпірдің әрекетін жиналыста жұртқа жайып салуын қалай түсінеміз? Бұл жаңа үкіметке жағыну ма? Әлде көзін көрмеген Дәметкенге теңдік әперуге құлшыныс па, немесе бейсаналық па? Раушанды жаңа үкімет қолпаштады, мақтады, олар қолпаштаған соң Бәкеннің де «төбесі көкке тигендей болды». Сөйтіп Раушан өзінікін ғана жөн санауға дағды қалыптастыра бастады.

Қалада Мариямнан адасып қалған Раушан мен Дәметкенге кездескен қара сұр жігіт езу тартып күлімсіреді. Өзі паңданып, қалтасынан шылым шығарды. Тартасыздар ма, – деп Раушан мен Дәметкенге ұсынды.

– Тартыңыздар, қорықпаңыздар, керектерің Мариям болса, мен қазір тауып берейін, – деді.

Мариямды тауып берем деген соң Раушанның жүрегі орнына түскендей болып, жігіттің қолы мақрұм болмасын деп шылымның біреуін өзі алып аузына тістеді, біреуін Дәметкенге берді. Дәметкен алмаймын десе де, замандас адамның берген нәрсесін қайтармау керек деп, Раушан зорлағандай болып, Дәметкеннің қолына ұстатады. Заман ағымының жаңа тынысына саймын деп «паңданып» шылым ұсынған қара сұр жігіттің қылығы қазақ мәдениетіне жат, тосын. Қоғам берген «еркіндікке» автор да қосылады.

Автор берген «еркіндік» ықпалымен Раушан шылымды «аузына тістеді». Кейіпкердің бұл әрекетке барудағы ішкі ойын «Мариямды тауып берем деген соң» деу арқылы автор оны өз сезімі аясына алады. Автордың әлі де жат қылыққа Раушанды қиғысы жоқ. Қазақ әйелдерін бөгде әрекетке итермелейтін қазақтың оқыған жігіттері деген ойды автор сығалатады. Ол бұл күмән-күдігін ауылдағылардан көшозықпын пейіліндегі Әбдіштің әрбір әрекетінен байқатады. Тіпті жаңа танысқан Раушанға «ойбай, жеңеше, көшеде жүргенде қолтықтасып жүру керек, әйтпесе ұят болады!.. Сүмірейіп бара жатқандарын, деп күледі ғой» деп сүйрей жөнеледі. Оның бұл қылығында сырт көзден жасқаныс, (қазақтан басқадан) жалған сыпайылық бар. Бұл– ауыл әйелдерін қалада жүру тәртібіне үйреткен тәлімгерлік емес, тәйтіктік. Раушан «Қазақша-ақ жүре берсек қайтеді?» дегенде қазақша жүруден ұялғандай болып Әбдіш қасындағыларды мәдениеттің жоғарғы сатысына жетектегендей қалып танытады. Ойын болатын үйде «Манағы ма, неше түрлі жат нәрселерді Раушан осында көрді». Қазақтың оқығандары жаңа заманмен ілесіп келген, орыстарға дәстүрлі болған істерді талғаусыз қабылдағанын автор қағытып өтеді. «Тендік заманы. Әйелдер бұрынғыдай именууді қою керек. Көңілі сүйген адаммен ойнап күлуі керек» деген Әбдіш – қулығын көлегейлей білетін, қолайын құр жібермейтін жан. «Өзі Дәметкенге төне түсіп столын жақындатып отырды. Қолын апарып Дәметкеннің қолының үстіне салды, Дәметкеннің саусақ біткеніне салған ала-құла балдақтарын қозғап, суырып қарады». Жаңа танысқан қыздың саусақтарындағы сақиналарын алып қарау жігітке жарасымды қылық емес.

«Үйдің қабырғаларында, жерден төбеге шейін жеткен айналар тұр. Кіріп келген қарқында томпақ бетті қара торы қызды бір жігіттің сүйрелеп бара жатқанын көрді, оның артынан салбырап, жаулығы шошайып аузын ашып аңырайып, бір қазақ әйелі кетіп барады. «Мына бір қатындар да ойынға келген ғой», – деп ойлап еді, жақындап келгенде өзін көріп, айна екенін Раушан сонда барып біліп, күліп жіберді» [1, 30].

Раушанның айнадан өзін-өзі танымай қалуына да автор қатысы байқалады, жерден төбеге дейінгі айнадан кейіпкердің өзін алғаш көруі,

сүлбесін танымай қалуы шынайлық болса да, «салбырап, жаулығы шошайып, аузын ашып аңырайып, бара жатқанды» танымауы кейіпкердің өзін сол бейнеден жоғары тұтқандығын сездіреді. Раушан газеттегі өз суретін де танымай қалады. «Мына бір суреті несі екен? Аузы мыжырайған кемпірдің суреті ме?» деп ойлады. Жалбыр шашты орыстың салған суретін «Сол жердің өзінде-ақ мынау сенің суретің дегенде, Раушан өзін -өзі танымап еді». Алғаш көргенде бір ұлттың өкіліне екінші ұлттың адамдары бәрі бір өндес болып көрінуі табиғи нәрсе, жиынға келген кемпірлердің легімен Раушанды да соларға ұқсатып суретші кемпірге айналдырған. Бұл – жиынға келген жастардың аздығынан хабар беретін деталь.

Өздерінің түпкі ниетін жасанды жылы жүзбен көлегейлей білген Әбдіш пен бақа жігіттің арғы ойларын Раушан мен Дәметкен қапелімде айыра алмады. Автор Әбдіштің қасындағы оқыған жігітке ат қоюды да қажетсінебейді, кез-келген қаламгердің кейіпкер атын қалай атауында да өзіндік мән-мағына болады. Жазушының оқығанды «бақа жігіт» деген атауынан оны жақтырмайтыны, түнгі тірліктің адамы дегенді ұқтыратыны байқалады. Әбдіштер Раушандарды тағы да қала тәртібімен сыйлап, өткендегідей алты бөтелке пива алдырады, портвейн мен арақты да үстемелетеді. Екі отырыста да алты бөтелке сыра алынды.

Автор бұл жерде алты санының архаикалық символикасы арқылы айтар ойын ишаралайды. Сандар сырында тоғыз саны адамның болашағы үшін жасалған ақылды, кемелдікті білдірсе, оның аударылып түскен таңбасы 6 саны оған керсінше адамның өз бетін жоғалтуын, зиянды ақылдың жетегіне кетуін меңзейді. Раушан да, Дәметкен де, Бекен де ішкеннен кейін өзіндік болмыстарын жоғалтты, салмақты Дәметкен езуін жимаса, Раушан қуланып бақа жігіттің қолын қысады, Бәкен қылжия құлады. Құлап жатып неге екенін де білмей үйді басына көтеріп күледі.

Раушан «Әлде не уақытта, көзін ашып алғанда, Әбдіштің Дәметкенді құшақтап сүйіп отырғанын көрді.

– Әй, ұятсыз, сүйме! Нең бар біреудің қызында... Сенің некелі адамың емес!.. – деп, ұмытыла берем дегенде, арт жағынан біреу құшақтай алды. Бақа жігіт екен:

– Жеңгей, мазаламаңыз, олар қызыққа бата берсін, біз де өзімізше қызыққа батайық! – деп, суюге ыңғайланып, ыстық лебін Раушанның бетіне жақындатты».

«Ел бұзылса салады, шайтан өрнек» деп Абай айтпақшы қамқорсыған пысықай оқығандар өлара сәтті пайдаланып пасықтықтарын асырмақшы. Жазушы қаладағы оқығандар әрекетін көрсету арқылы «сонда біз кімге сеніп жүрміз?» деген сұраққа ой байлайды. Автор сауаттылардың да әр түрлі пиғылды болатынын суреттеумен бірге мәдениеттің бөгделенуіне

наразылығын білдіреді. Б. Майлин Әбдіштердің ішкі әлеміне бармайды, тек осындай ар-ұяттан безген, безбүйрек оқығандардың типін жасайды.

Раушан енді оқығандардың бәрі бірдей күткен денгейден табыла бермейтінін аңғарды. Ойы сергелденге түсті, «оқыған еркекте дін жоқ» деген шешімге келді. Осы тұстағы Раушанның ішкі монологі Бәкен характерін психологиялық тұрғыдан ашады. Раушан санасы оқыған еркек пен оқымаған еркекті (Бәкенді) салыстырады. Осы ретте кейіпкердің ішкі әлемін ашудағы тәсілдердің бірі – портретті автор ұтымды қолданған. Бәкен портретіне автор повестің әр тұсында айналып соғып отырады. Киімшең бүктүсіп жатқан Бәкеннің «Бес сандыра ағаштай мұрты әр жерде бір тырбыйып, делдиіп тұр. Көзінің алдындағы тыртығы, мұрнының үстіндегі бұжыр таңбасы – бәрі де Раушаның күнде көріп жүрген белгілері... Мұның Раушанға қанша жаттығы бар? Мұны жіптіктеп қарап, өз көзіне өзі сенбегені қалай? Бұл сауалдарға жауап таба алмай өз-өзімен іштей арпалысқан кейіпкердің саналы сезімі мен бейсаналық әрекеті үндеседі. Раушанның ішкі жан әлеміндегі сана сапырлысы, көңіл түпкіріндегі күдік пен күмән өз көзіне өзін сендірмейді, Бәкенге қайта үңілтіреді. Мариямның керуетінің тұсында ілініп тұрған оқығанның портреті «Мұртын пұшпақтап қырыққан, көзін Мариямға қарай қадап тұрған сияқты сұрланған әдемі киімді еркек» Раушанға сүйкімді емес, автор «сұрланған» сөзі арқылы кейіпкердің ішкі әлеміндегі жатсынуды, жатырқауды білдіреді. Раушан тағы да бейсаналық әрекетке барады «неге екенін өзі де білмей, орнынан ұшып тұрып, қабырғадағы ілулі суретке жетіп барды», ондағы ойы : «Марияммен қатарласып тұрған суретті жұлып алып, жырту еді». Оң-солын толық бағдарламаған Раушан бұрын оқығанның бәріне бір көзбен, бір сеніммен қарап еді.

Оқымаған Бәкеннің адамгершілік қылықтары мен оқыған Әбдіштің әрекетерін қатар көз алдынан өткізіп түрлі ойға келеді. Ішкі монологтағы: «Бала көтермей сырдаң тартып кеткен соң, бала беретін дуалы бақсы бар дегенді естіп, Раушан соған үшкіртемін дегенде де, Бәкен бір ауыз сөзге келместен, жалғыз бұзауын бермекші болып Әлімбайдан қарыз ақша алып, апарып қаратқан...». Бәкен мен Раушан ортақ бақытсыздықтарын ұмыттырардай алданышты сырттан іздеп жүрген жандар, әсіресе Раушан. Повесте ары қарай бала туралы ешкім тіс жармайды. Заман қиқуына қосылған кейіпкерлер ұрпақ жалғанбаса қоғамның өсуіне тұсау болатынын естен шығарғандай. «Әбдіш–оқыған еркек», «Ақша істеп шығаратын төре», «Қаланы түзетуші кім? Оқыған еркектер шығар! Деп ойлады Раушан Олай болса, сол оқыған еркектің бірі Әбдіш пе? Әбдіш болса ол...». Раушанның екі ұшты сезім үстіндегі әрі-сәрі күйін беру арқылы автор өз тұсындағы оқығандар болмысына қатысты әлеуметтік, философиялық ойдың ұшқынын байқатады. Раушанның оқығандар төңірегіндегі ойы арпалысып, «оқыған

еректер жауыз!» деген суық байламға келеді, бүкіл жамандықты соларға телиді. Раушанды толғандыратын сұрақ «оқығанның бәрін адамшылықтан шығарғанда, адамшылық атын алатын кім?».

Ол Мариямға «оқыған еркектерден қорқам. Оқыған еркекте ар- ұят бар дегенге нанудан кеттім...» деп көңіл күйіндегі ала құйын сезімнің шетін шығарады. Мариям: «Оқыған еркектің саған солай көрінуі мүмкін. Бірақ анығына қанып барып өкпелеу керек. Оқыған еркектің бәрі бірдей болады десең, мықты қателесесің. Шын жолдас, шын дос, шын таза жүрек оқыған еркектен шығады... Әбдішті мысал қылып жалпы оқыған еркекке өкпелеуге болмайды. Әбдіштердің мақсаты – әйел бостандығын ойыншық қылу, кеңес үкіметінің жұмысына әлінің келгенінше кеселін тигізу» деп оқығанның да оқығаны бар дегендей көп дүниеге көз жеткізеді. Раушан қарама-қарсы екі мінездегі сауаттылар бейнесі арқылы оқыған мен кісілігі ізгілікті адамның айырмасын ұққандай болады. Автор әйелдер жиналысында баяндама жасаған оқығанды да ондыртпайды. «Қазақ жігіті не айтар екен деп Раушан құлағын түксе де, айтқанының біріне түсінбеді, «значыт» тан көп айтқан сөзі де болмады».

Автор төңкеріспен ілесе қазақ ішіне келген қатерді, жақсы, жаманды сезінуге, салмақтап саралауға халықтың дайындығы жоқ екенін рухани жүдеу Раушан, Бәкен болмысы арқылы байқатады. Бәкен де, Раушан да сезімнің адамдары, санасында биік парасат болмаса да, заман ұсынған әурешілікке, елден асу үшін көзсіз кіруге даяр әрекетшіл жандар. Бәкен – ішкі қайшылығы мен тартысы бір басына жетерлік, шытырман дәуірдің ыстық - суығын кешкен, үй ішілік қарым-қатынас мәселесінде өзіндік ұстанымы солқылдақ адам. Яғни ішкі өзегі мықты емес, автор Бәкендердің әлсіздігі қазақты көштен қалтыруға себепші дегендей, ер-азаматтың алда жүруін аңсау пиғылын байқатады. Жаулығын шошандатып Раушанды жиынға әкеле жатқан Бәкеннің ішкі әлеміне автор енуге тырысады, «кісіге қарайтын бетім жоқ қой дегендей» ұялысына автор да өкінішін қосқандай болады.

Осы тұста автор табиғат құбылысына үлкен жүк артады. Қаламгердің табиғатты суреттеу шеберлігі кейіпкердің психологиялық сезімімен қатар өрілуі арқылы астарлы ой сілемін аңдытады. «Ойнақшыған күн, көрпесін бүркенген қыздай бір есе шарбы бұлтты бетіне ұстай қойса, кейде, Бәкенді мазақ қылып күлгендей, бұлттан шыға салып жымындайды». Бәкен Раушан ауылнай болғалы өзгерді, жұрттың көзінде өзінің үлкен адам болғаны, жұмысы барлардың шақырып сыйлайтыны оған жал бітірді. Кешегі аяғына отырғызбайтын Демесіндердің мөр бастыруға бола мәймөңкөлеулері, қатынына қарсы қайрай айтқан сөздері, «өтірікке мөр баса алмаймын» деген Раушанға сөзін өткізе алмауы оны жаңа әрекетке итермелейді. Раушанға хатшы қылып бекітілген Жақсылық Бәкенге сүйкімді емес. Одан Раушанды қызғанғандай қалып танытады. Күндегі әдетімен шам жаққанда

келіп, кеңсе қағаздарын жазуға даярланған Жақсылыққа : «Қағаз жазатын болсаң, күндіз кел, түнде мазаны алушы болма, жина!» – деді. Бұл көрініске араласқан Раушан күйеуінің «қой» дегеніне: «Қоймағанда қайтпексің, ұрмақпысың? Ұрып көр, пұртекез істеп өзінді қазір айдатып жіберейін!..» деп қаһарланғанымен, орнынан ұшып тұрған күйеуінен сескеніп, Жақсылықтың артына жылысады.

Майлин кейіпкер болмысындағы қылт еткен өзгерістің өзін асқан шынайлықпен суреттеп отыр. Күндіз Демесіннің алдында Раушанға сөзін өткізе алмай қорланған Бәкен, қазір әйелінің бөтен еркектің көзінше шаптығуын, оның артына барып паналауын тіпті де кешіре алмады. Бәкен де, Раушан да пенде. Күнгей жағы бар адамның көлеңкелі жағы да болады. Бұл жерде мәселе автордың қайсысына бет бұруында. Б. Майлин – өз ұстанымын тықпаламай, кейіпкер болмысын көбінесе тыныш қана бақылағанды ұнататын жазушы. Осы тұста да сол ұстанымынан танбайды.

Автор Раушанның ұлттық болмысына қаяу түсе бастағанын сездіріп қана қоймай, басты кейіпкерін ұлттық танымның, болмыстың аясынан шығарып жібереді. Раушанға дейін қазақ әдебиетінде бірде-бір әйел кейіпкер «пұртекез істеп өзінді қазір айдатып жіберейін!» деп күйеуіне сес көрсетіп, айбат шекпеген. Күйеуін «айдатам» деген ойдың өзі қазақ әйелінің ұлттық ойлау жүйесінде жоқ құбылыс. Еркіндікпен келген жат леп Раушанды қазақтың өмір салтына жат әрекетке жетеледі. Күйеуін пір тұтқан ежелгі қазақ әйелінің болмысына Раушан қимылы кереғар. Тіпті Бәкеннің сөлбірейіп өз үйінен шыға жөнелуді де қазақи түсінікке жат. Үйдің иесі еркек болса әйелін айдап шықпаушы ма еді, Бәкенді ол әрекетке жібермей тұрған өзінің табиғи момын мінезі десек те, оның көңілінде жаңа үкіметтен қорқу, сескену сезімі басым. Яғни төңкеріспен келген үрей қазақ еркектерінің мысын басып, табиғатында жоқ қылықтар өрбітті.

Морт кеткен Бәкенмен табысу үшін Раушан іздеп барып, «ендігәрі сенің айтқаныңнан шықпаймын!» деп жалынды да, соққысын да жеді, тепкісін де көрді, сонда да сұрланып, мелшиген Бәкеннің қайтары жоқ. Раушан үйіне келіп ойға кетті. С. Ордалиев Б. Майлиннің қаһарман психологиясын ашудағы шеберлігіне қарата: «Екі адамның ара қатынасын диалогтар арқылы бейнелесе кейде автор ішкі монологтармен кейіпкердің жан дүниесін терең ашып көрсетеді» – дейді [2, 97]. Бәкенді үйге қайтара алмаған Раушанның ішкі монологі арқылы автор кейіпкердің өз ұғымына сай ойлау үрдісін береді және өзін-өзіне ақтатады. «Енді не қыл дейді?.. Демесіннің айтқанын істемеді деп ашуланатын не жөні бар?.. Күлзипаға таба қылатындай не жазығым бар еді?! Енді қайтып сенің бетінді көрсем бе? – деген сертті аз-ақ айтпай қалған?». Бәкен де «Енді қайтып оны қатыным деп айтпаймын, оның бетіне қараушы болмаймын!» деп өзіне-өзі серт береді.

Бірін-бірі жақсы көретін Раушан мен Бәкен жаңа заман әлегімен бірін-бірі іштей жатсына бастады. Отбасы бүлінді. Раушан күйеуіне айтуды да қаламай Орынборға оқуға кетеді. Ал осы хабарды жеткізген Жақсылыққа Бәкеннің оқша атылып сабауы да бейсаналықтың үлесі. Бәкен Раушанның орнына ауылнай болып сайланғанда Демесіндерше айтсақ «қой үстіне боз торғай жұмыртқалады» бірақ бұл Бәкенге қайырсыз болып жабысты; мың түрлі істеген заңсыздығы үшін Бәкен сотқа тартылып, үш жылға түрмеге жабылып та үлгерді...». Автор повестің аяғын заман талап еткен үрдіспен аяқтайды.

Ғасырлар бойы қалыптасқан тұрмыс-салт бетін өзгерткенде: «Коммунистің не екенін білмеймін, бірақ әйелдерге болсады дегенді естігенім бар еді. Болысатыны рас болса, маған болыссын, мені мынаның таяғынан құтқарсын. Осы бәледен құтқаратын болса, шоқындырып жіберсе де ырзамын» деген әйелдің өтініші оқырманды ойлантары сөзсіз.

Автор «шоқинуға ырзашылықтың» әлеуметтік, психологиялық астарынан секем алғандай болып, «Раушан бұған жәрдем беру түгіл, өзі біреуден жәрдем сұраудың жайын қарастырып отыр еді» деп көктей өтеді. Болыстың шабарманы да жаңа үкіметті арқалана асып сөйлейді. Ылау сұрап жолдағы ауыл ат бермегенде: «Көзіңді ашып қара! Кіммен сөйлесіп тұрсың? Мен әкеңмін, мен болыстың адамымын!.. Болысқа айтып күліңді аспанға ұшырамын!» дейді. Автор шабарманның әсіре еркіндігін орынсыз көргендей бейіл танытады.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Раушан коммунист» – сыртқы ықпалдың әртүрлі мінез-құлыққа, мұрат-мақсатқа әсерін, адамдар арасындағы ендігі қарым-қатынастың өзгешелігін мейлінше шынайы суреттеген шығарма. Автор жаңа қоғамға иек артқандардың өздерін сөйлету арқылы адам болмысындағы өзгерісті кең қамтуға талпынған, қамыққан кейіпкердің де (әйел), масайраған кейіпкердің де (рассильный) дағдылы мінездерінің бұзылуына себепкер сырттан келген қайшылықты күш екенін қайыра бір еске сала кетеді.

Б. Майлин повесте салған жерден қазан төңкерісін түсіне алмаған қазақ даласының оны қабылдау үстінде қым-қиғаш қақтығыстар мен қиыншылықтарға ұрынғанын суреттеуде жаза баспас реалистігінен жанылмаған. Автор заман шындығын ашуда кейіпкерлердің өзіндік ерекшелігін, әртүрлі қақтығыстардың, әлеуметтік, психологиялық мәнін ашуда кейіпкердің ішкі өміріне, рухани әлеміне еркін кіру нәтежесінде повестің көркемдік сипатын арттырған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Майлин, Б.** Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1987. Т. 3. – 336 б.
- 2 **Ордалиев, С.** Сөз зергері. – Алматы, 1982. – 221 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Н. М. Рахманова

Повесть «Раушан коммунист» и человек-общество-автор

Университет Алматы, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

N. M. Rakhmanova

The story «Raushan the Communist» and the man-society-author

Almaty University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

В статье рассматриваются взаимные интересы между новым обществом и казахским народом в повести Б. Майлина «Раушан коммунист». Рассказывается об осмыслении понятий «человек-общество-автор» с художественной позиции. Анализируется многоголосие в произведении. Проблемы причиненные национальной натуре казахской женщины, автор доказывает, собрав все это в образе главной героини произведения.

Выявляется, что при знакомстве в личность героя автором мастерски использованы разные способы изображения. Определяется, что ирония в произведении, показывая мгновенно меняющийся характер, нацелена на читателей, на развитие их мышления.

The article discusses the interrelations between the new society and the Kazakh people in the story of B. Mailin «Raushan the Communist». It is told about the comprehension of the notions «man-society-author» from the artistic position. Analyzed polyphony in the work. Problems provoked by the national nature of the Kazakh woman, the author proves, having collected all this in the image of the protagonist of the work.

It is revealed that when acquainted with the personality of the hero, the author skillfully used different methods of imaging. It is determined that the irony in the work, showing an instantaneously changing character, is aimed at readers, on the development of their thinking.

Н. М. Рахманова¹, Ж. Таласпаева²

¹ф.ғ.к., профессор м.а., Алматы университеті; ²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ.
e-mail: 55rnm@mail.ru

**ҒАСЫРЛЫҚ ТУЫНДЫНЫҢ БАСТЫ БАҒДАРЫ
– ЕЛ ТҰТАСТЫҒЫ**

Мақалада сахналанғанына 100 жыл толған «Еңлік-Кебек» пьесасының болмысы сөз болады. Еңлік-Кебек оқиғасы М. Әуезовке дейін де қазақ әдебиетінде жырланғаны айтылады. М. Әуезов пьеса өзегіне Мағауия Құнанбаевтың «Еңлік-Кебек» шығармасынан гөрі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» поэмасының оқиғасын алғаны зерделенеді. Мақалада пьеса нұсқаларындағы сахна заңына сәйкес өзгерген айырмашылықтар айтылады. Драматургтың алаш қайраткерлерінің елдікті, еркіндікті аңсаған ойларын Абыз сарынына астарлағаны пайымдалады. Пьесадағы билер сөз саптауындағы шешендік дала даналарының сөз барымтасының жаңғырығы екені байыпталды. Пьеса тілінің өткірлігіне мысалдар келтіріледі. Билер аузындағы бітімге шақырған түйін сөздер елді дәнекерлікке, ел тұтастығына жетелегені нарықталады. Өмірде болған тарихи оқиғаны суреттей отырып, автордың кейіпкер сомдауда романтизм әдісіне де барғаны айтылады.

Кілтті сөздер: сахна заңына бейімдеу, сарын астары, билер сөз саптауы, турабилер, ел төріндегі текетірес, Абыз монологы, ақыл асыру.

КІРІСПЕ

М. Әуезовтің шығармашылық жолына көз жібергенде, оның драматургия жанрына беріле, ыждағатпен қарағанын байқауға болады. Автордың қаламы қатай келе өңделген шығармаларының дені де драмалық дүниелердің үлесінде.

М. Әуезов қазақ драматургиясының алғашқы кірпішін қалап, бұл жанрдың қазақ әдебиетінде қалыптасуына қажырлы еңбегімен мұрындық болды. С. Мұқановтың «Драматургия – қазақ әдебиетінде М. Әуезов қалыптастырған жанр» деген сөзі шындықты айта білудің үлгісі [1, 78].

М. Әуезов қазақ драматургиясының керегесін өз төл шығармаларымен кеңейтумен бірге, әлем әдебиетінің үлгілерін де классикалық деңгейде аударды. Екі жүзден артық драмалық шығармаларды дүниеге әкелген,

әлем мойындаған Шекспирдің «Оттеласы» мен «Асауға тұсауы», Гогольдің «Ревизоры», Н. Погодиннің «Ақсүйектері», К. Треневтің «Любовь Яроваясы», А. Кронның «Флот офицері» сәтімен аударылудың нәтижесінде қазақтың ұлттық театр өнерін молықтыра түсті.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

М. Әуезов драматургиясының алғашқы қарлығашы – «Еңлік-Кебек». Пьесаның алғашқы нұсқасы 1917 жылы жазылған, автор небәрі 20 жаста. Пьесаның негізі Шыңғыстауда XVIII ғасырдың соңына қарай, 1780 жылдары болған тарихи оқиғадан алынған. Пьесаның 1917 жылы жазылған тұңғыш нұсқасы ешбір жерде жарияланбаған. Ол нұсқаның кемел драмалық шығарма дәрежесіне жете алмауы да заңдылық. М. Әуезов «Еңлік-Кебекті» 1922 жылы қайта жазып шықты. Пьеса сол жылы Орынборда жарық көрді. «Еңлік-Кебектің» қазір театр сахналарында қойылып жүрген нұсқасы 1943-56 жылдары автор көрігінен өткен. Соңғысында 1922 жылы нұсқадан алынып қалған кейіпкерлер Нысан Абыздың бәйбішесі Таңшолпан, Еңліктің әкесі Ақан, шешесі Қалампыр. Пьеса оқиғасының дамуын жеделдету, сахна заңына бейімдеу үрдісі де қысқартылса керек.

Еңлік-Кебек оқиғасын М. Әуезовке дейін Мағауия мен Шәкәрім Абай ықпалымен поэма етіп жазған. М. Әуезов пьеса өзегіне Мағауия Құнанбаевтың «Еңлік-Кебек» поэмасынан гөрі Шәкәрім Құдайбердіұлының «Жолсыз жаза» поэмасының оқиғасын көбірек пайдаланған. Пьесаның жазылуына Шәкәрім мен Тұрағұлдың ықпалы зор болғаны байқалады.

«Еңлік-Кебектің» алғашқы қойылымы 1917 жылы жазда, Ойқұдықта Әйгерім мен қызы Кенженің қосақтай тіккен киіз үйінде өткен. Пьеса Тұрағұлдың қызы Ақылияның ұзату тойына сый ретінде қойылған. Қойылымды сахнаға шығарған сол ауылдың, яғни Абай ауылының жастары. М. Әуезов өзі суфлер болған.

1926 жылы Қызылордада қазақ драма театрының шымылдығы «Еңлік-Кебекпен» ашылды. Пьеса Нысан Абыздың сөзімен басталады. Пьесадағы тартыстың алғашқысы – Кебек пен Тобықты билеушілерінің арасында, екіншісі – Еңлік-Кебек үштігінің арасы, үшіншісі – билер тартысы, төртінші желі – Абыз бастаған халық өкілдері мен дала заңын сақтаушылар арасында өрбиді.

Абыз – дала данасы, дала қамқоры деңгейіне көтерілген кейіпкер. Автор өзінің ұстанымын Абыз бейнесі арқылы өрнектеген. Абыз мұңы ел мұңы, ел зары. Ол ер арманына тілекші, қара ниетке тосқауыл боларлық жан. Кебекке қастандық ойлап келіп бата сұраған Есенге: «Батыр десем, белге шықпай ойда ойнақшыр бейпіл ме ең?..Кегім десем, зықымды алған зұңғарды айтсам не етуші еді? Ашуды айтсам, «ақтабан шұбырынды» ма еді ұмытарым, тастарым. Елдігім қайда сондағы? Қусам, соны қусамшы!..» деп

ар ұялар сөзді кезеп, ұлттық өрлеуге жетелер жетелі ойдың қабырғасын сөгеді [2, 12]. Елдікті бәрінен үстем қойып, мәмлелікті көксер пиғыл танытады. Жұртының қас қабағындағы қапа көңілден арылу үшін азаттыққа ұмтылыс жасауды уағыздайды.

Абыз тілге шешен, сөзге жүйірік қана емес, ойға да, парасатқа кемел жан. Бітіспес жау, бітіспес дау қуғандар түйінін шешкенде, ел жайын, оның тарихи-әлеуметтік бағдарын бағамдауда Абыздың парасаты үлкен мүдделерді көздейді. Абыз өзі қақ ортасында жүрген оқиғалардың шежіре шертер куәгері. Оның кесек мінезі адалдықты, тыныштық пен берекені аңсайды. М. Әуезов елдікті, еркіндікті, тәуелсіздікті аңсаған алаш қайраткерлерінің ойын Абыз сарынының астарына астарлаған. Автор ел аңсарын асқақ идеал дәрежесіне көтеріп, оны ел ардақтысы Абыз сарынында қозғайды. Заманның кереғар шындығы, зарлы халық тағдыры, жазықсыз құрбан болған жастардың үкімгерлерге наласы, күнәсіз сәбиге және сол арқылы болашаққа деген үміт Абыз монологында беріледі. Абыз сарыны халық сарыны деңгейінде суреттелген.

Әдет-салтты тапжылтпай билеушілер Кеңгірбай, Еспембет, Қараменде қанша қатыгездік танытса да, өз заманының құрбаны екенін М.Әуезов дәйектей білген.

Қазақтың билер сөзіндегі сөйлеу мәнеріндегі шешендік сөз саптаулары «Еңлік–Кебекте» бұзылмаған қалпында жеткен. Бұл – сөз сайыстарын дала даналарының эстафета алауындай бірінен-біріне, қастерлінің қастерлісі ретінде жеткізген тұсында қағазға түсірген Әуезов зейінінің жемісі. Билер сөзінде салқын ақыл-сана мен өрт жалын намыс тайталасқандай.

Төгіліп тұрған кестелі сөзде адамгершілік болмыс та, азаматтық, тұлғалық келбет те бар. Ел төріне текетірес кіргенде қашанда жұрт биге қарайды. Өмір сабағын көп көрген билер, алып та жығуға, шалып та жығуға дағдыланған. Қара қылды қақ жарған, ақиқаттан ауытқымаған, өткенді таразылап бүгінді байыптаған билердің төрелік сөз барымтасының жаңғырығы пьесада дәстүрлі машықтан ауытқымаған. Салт бұзған жастардың әрекетіне тобықтылардың немқұрайлық танытуы, найман тобының шамына тиеді. Найман тобының сөз ұстары Еспембет жазадан қашу емес, оны ашуды, қайталанбас қақтығыстың қазығын қағуды тілейді. Еспембет пен Көбейдің сөз қақтығыстары екі адамның беттен алуы емес, екі елді де елдікке шақырған кемел бітімді аңсау айтысы. Өр қайсының өз тобының есесін жібермеуі билер дәстүрі. Еспембет: «Тобықты, шаялығыңды қылдың ба? Құлшылығыңды, білегі жуандығыңды қылдың ба? Алалы жылқы, ақтылы қойын жосылтып алдың, ата қонысынан іргесін аудардың, ел – жұртын шұбырттың... Ағайын, ұзында өші, қысқада кекті емессің, бітім сұрап, кісі салсам бақайыңнан келтірмейсің. Мына найманда алынбай жүрген кегің, тимей жүрген есен болса, оныңды айт!» дегенде Көбей: «Еспембет»!

Кеден-кеден болды, кедергі неден болды деп отырсың. Мен саған ол дауың орынсыз деп отырғаным жоқ. Менің сөзім екі елдің сөзін ұстап кездескен соң дәнекер болатын «қой асығын қолыңа ал, қолайыңа жақсы, сақа қой» деген. Жақпаса, билігінді өзің айт, саптыаяққа ас құйып, сабынан қарауыл қарайтын болсаң, мен билік айтпаймын...» дейді [2, 34-35].

«Билік айтпаймынның» ар жағында Еңлік пен Кебектің адал махаббатын мойындау да, шама келсе ақыл асыруды емес, ақиқат асыруды көздеу де бар. Еспембет пен Көбейден жасы да үлкен, ойы да өрелі, Қараменде белгілі топтың мүддесін емес, бүкіл ел атынан сөйлейді. «Сөз ем болудан кетіп, ауыздан шыққан жел есебінде болған заман ғой. Сондықтан сөйлер, сөйлемесімді білмей көп отырдым... Бәрің де замандарыңа қарай туған ұл екенсің. Туысында қапы жоқ. Бірақ бізге жат дүние екен. Содан байқағанымды айтайын: азған заманның белді биі бойлауық жылқы секілді бой бермейтін қисық болады екен. Не еп іздеген ысқаяқ келеді екен. Ағайын ел араздыққа сылтау таба алмай, түймедейді түйедей қылып, өсек, жыбыр әрекетке белшесінен батқан екен. Жас ұлғайып, сақал, шаш ағарған күнде бір тобына кездескем екем, туысқан, ажарыңнан түңілдім» [2, 37].

Қараменде сөзінде ежелгі салт, көзқарас пен жаңа таным қақтығысы бой көтереді. Ол елдің елдігі туралы айтқанда танып айтады. Қараменде жан дүниесін жабырқатқан әрекеттерді бүкпесіз, ақтарыла тура биде туған жоқтың сөзімен мінейді. «Көрмесем деген заманым еді» деп келешек келбетін басқаша көкसेген, өмір сыншысы байыпты уәжбен кесірлі кереуіздықтан жұртын сақтандырады. Шындықты айту үлкен жауапкершілік екенін түйсінген турабилердің басты аңсары – ел тұтастығы. Автор мұны қауымның сөзін айтқан Қараменде сөзіне көмкерді.

Кебек Абыздан бата сұрай келгенде «Жауың бар ма?» деген сұраққа «бірде-бірге өшім менен, жауым жоқ... Жауым жоқ менің!» – деп жауап береді. Досың бар ма дегенде: «Бір деп бекем ұстаған анық досым өзі жоқ», деп сыр ақтарады. Жауға жалғыз шабатын эпостық жырлардағы батырлар кейпі елес береді, пьесада романтикалық сарын басым.

Еңлік пен Кебек сезімдерін құрықтай алмай, есесін жібермеске бекінген Есенді жер қаптыра қашып кетеді. Мақтаншақ, өркөкірек әлім жеткілікті басшылыққа алған Есен жеңіліс тапқандай болады. Кебек барлық тізе батыруды Есеннен ғана күткен еді. Тобықты жүген ұстатпас рулық тартысқа, додаға жаужүрек батырын тастамас деген ішкі сенім бар еді. Жәукетай тобықтының ел басыларына мән-жайды айтуға кеткенде: «Не деп келді»-деп қобалжи тағатсызданады. Жәукетайдың «Жұрты құрысын, елдігі кеткен ел емес пе біздің тобықты» деген сөзі қос ғашықты есеңгіреткендей суық хабар. Үміттеніп үкім күткен Кебек басқа жаққа бас сауғалап қашуды ар санап, Кіші Ордадағы ұйтасты пана қылады.

Пьеса кейіпкерлері сан қырлы. Дала билері Еспембеттің «Тоқтасып бауыр болғам десең, көнесің айтқаныма» дегеніне ұйыйды. Кебек: «Табысарда сойған көк қасқаң, елдің ұлы-қызы біз болдық қой!» деп садағын тастайды [2, 46].

Кебектің билерге айтар соңғы сөзі: «Мойныма арқан тағып өлтір ме! Қорламай өлтір!». Ол соңғы демі біткенше, зұлымдыққа, қаталдыққа қасқая қарсы тұратын романтикалық бейне [2, 47].

Ойда жоқ жерде кездескен Кебекке өз басының мұңын шертіп, жігітке өзі сөз салатын, арашашы өзің бол дегендей кейіп танытатын Еңлік табиғаты да күрделі. Ел аузындағы жігітті арқа тұтып, сезімі сезіммен үкіленіп, Кебекпен серттесіп, елімен сырттай қоштасқан Еңліктің мұңға толы назды өлеңінде екі ұдай сезімдер қатар бой өреді.

Еңлік Еспембет бастаған топтың қолына түскенде үш тілек өтінеді: «Кебекпен араздасайын. Екінші, өлтірген соң бір жерге көміңдер. Үшінші, соңғы тілегім: бізде жазық болса да, мына бейшара сорлыда жазық жоқ қой. Ата-анамда ұрпақ жоқ, зарлап өтіп еді, енді мен екеш мен де жоқпын, соларға табыс етіндер. Жетім қозы бұл зарлық зарласа солардың бауырында зарласын. Бар айтарым осы еді» [2, 47]. Еңлік жазықсыз жазықты болған бейне.

Есен Абыздан бата алайын деп келгенде: «Елімнің абызы деп келдім. Алғаш айтқан кезеңім, алапаты асқардай батырмен күш сынаспақпын. Кездескелі ізденіп жүргенім өзіңнің іні батырың Кебек!» – деп сырын ашады [2, 11]. Есеннің жауын «алапаты асқардай» деп мойындай тұра, ізденіп жүруінде, наймандар тобынан бөлініп, Кебекке жекпе-жекке келуінде де өрлік бар. «Еңлік-Кебек» пьесасы өткен тарихи оқиғаны драма жанрына өз болмысымен әкелуімен де құнды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сахналанғанына 100 дың қарасы болған «Еңлік–Кебек» пьесасынан-ақ автордың өмірге деген, өнерге деген үлкен махаббатымен көрерменді ой мен сезімге, тереңдік пен парасатқа бөлегені байқалады. Қазақ драматургиясының үлкен ордаға айналуына күретамыр болған бұл пьеса – заман шежіресін нысана ете отырып, алға аққан тіршілік өзегінің қыртысты, теке-тіресті боларын бағамдатқан, аманат тілектерді жеткізе айтқан күдіретті шығарма.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Мұқанов, С.** Жазушы жолы / Мұхтар Әуезов тағлымы. – Алматы : Жазушы. 1997. – 504.

2 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. 9 т. – Алматы : Жазушы, 1997. – 362.

H. M. Рахманова¹, Ж. С. Таласпаева²

Главный ориентир векового произведения – целостность страны

¹Университет Алматы, г. Алматы;

²Северо-Казахстанский государственный университет

имени М. Козыбаева, г. Петропавловск.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

N. M. Rakhmanova¹, Zh. S. Talaspayeva²

The main orient of the worldwide work is the country's integrity

¹Almaty University, Almaty;

²M. Kozybayev North Kazakhstan State University, Petropavlovsk.

Material received on 05.09.17.

В статье рассказывается о значении пьесы «Еңлік-Кебек», которая не сходит со сцены уже 100 лет. Говорится о том, что события Еңлік-Кебек воспевались еще и до М. Ауэзова. Осмысливается, что М. Ауэзов в своей пьесе за основу больше взял события поэмы Шакарима Кудайбердиұлы «Неоправданное наказание», чем произведение Мағауи Кунанбаева «Еңлік-Кебек».

Также в статье описываются измененные различия в вариантах пьесы, связанные со сценическим законом. Рассуждается, что драматург мысли о народности, о свободе алашозцев скрывал под словами Абыза. Ораторство биев в пьесе рассматривается как отголоски словесного искусства степных мудрецов. Приведены примеры острых высказываний пьесы. Заключительные слова биев анализируются как призыв народа к единству, к целостности страны. Показано, что автор, описывая историческое событие, происходившее в действительности в жизни, в изображении героев произведения применяет и методы романтизма.

The article tells about the significance of the play Enlik-Kebek, which has been on the stage for 100 years. It is said that the events of Enlik-Kebek were also glorified before M. Auezov. It is understood that in his play M. Auezov took the events of Shakarim Kudaiberdiuly's poem «Unjustified punishment» as a basis more than the work of Magauya Kunanbayev «Enlik-Kebek». Also, the article describes the changed differences in the play's variants related to the stage law.

It is argued that the playwright is of the thought of the people, about the freedom of the Alashovites concealed under the words of Abyz. Oratory of biys in the play is considered as echoes of verbal art of steppe sages. Examples of sharp statements of the play are given. The final words of biys are analyzed as a call of the people to unity, to the integrity of the country. It is shown that the author uses the methods of romanticism in describing the historical event that took place in reality in life, in depicting the heroes of the work.

ӘОЖ 81-112

Г. Н. Сабирова¹, Ж. А. Есқалиев^{а2}

¹ф.ғ.к.; ²аға оқытушы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау қ.

ЖҰМЕКЕН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Мәдени лексика – ұлттық сананың қайнар көзі. Өйткені, қазақ тілінде халықтың тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, мәдениеті өмір сүреді. Сондықтан сөздің шығу төркіні (этимология) мен болмысын зерттеу арқылы ұлттың тарихын тануға болады. Бұл ретте белгілі бір қаламгер тіліндегі мәдени мәнді сөздерді зерттеу қаламгер тілінің ерекшелігін тану ғана емес, қаламгердің өмір сүрген дәуіріндегі қоғамдық сананы айқындауға ықпал етеді. Мақалада белгілі ақын Жұмекен Нәжімеденовтің тілі осы тұрғыдан зерттеу нысанына алынады.

Кілтті сөздер: мәдени лексика, тілдік қолданыс, тілдік тұлға, танымдық тіл білімі, ұлттық мәдениет.

КІРІСПЕ

Жұмекен сияқты ұлттық ақынның тілін әңгімелеу – Жұмекен танымы мен пайымындағы ұлттық мәдениет туралы әңгіме қозғау деген сөз. Тіл тұлға санасындағы ұлттық мәдениет Н. Уәлидің «Тілдік тұлға және оның мәдени-тілдік құзыреті» деп аталатын зерттеу жұмысының 1.3.3 тараушасында жақсы сөз болады [1, 11 б.]. Біздіңше, ғалымның айтып отырған мәдени білім немесе мәдени тілдік тұлғасы – ғалым А. Исламның «Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тілдік суреті» еңбегіндегі [2] айтатын ұлттық тұлғаның синонимі.

Мәдениеттің қай-қайсы болмасын, ұлттық мәнділікке жатады. Сондықтан ұлт мәдениетімен сусындап өсетін тілдік тұлға – әрі мәдени, әрі ұлттық тұлға.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Тіл мен мәдениеттің сабақтастығы дегенде, тіл-тұлғаның ұлт тілі мен мәдениетін қатар қабылдап, кәдесіне жаратуын айтамыз. Дәлірек айтсақ, тілдік тұлға тілдің тұтынушысы болумен қоса, өзі өскен топырақтың мәдениетін қоса қабылдайды. Ендеше, тілдік тұлға – ұлт мәдениетінің де тұтынушысы. Тіл ғылымы тілімен айтсақ, тілдік тұлға – тек тілдің субъектісі ғана емес, ұлттық мәдениеттің де субъектісі.

Ғалым А. Ислам тілімен айтсақ, оны құндылықтар жүйесінен тұратын дүниетанымдық, мәдени және жеке тұлғалық компоненттер құрайды. Тілдік тұлғаның табиғаты тұлғаның ұлттық мәдени сипатымен тікелей байланысты. Ұлттық тілдік тұлға – лексика-семантикалық деңгейде ғана сипатталып қоймай, сонымен қатар, ол ұлттық мәдени құндылықтарды, ұлттық менталитетті (ділді), ұлттық психологияны меңгерген және оны келер ұрпаққа бере алар тұлға [2, 11 б.]. Орыс ғалымы В. А. Маслова да тілдегі мәдени дүниетанымның басты категория екенін ескертіп, «лингвомәдени тұлға» терминін ұсынады және оған мынадай анықтама береді: «Лингвокультурная личность – закрепленный в языке (преимущественно в лексике и синтаксисе) базовый национально-культурный прототип носителя определенного языка, составляющий вневременную и инвариантную часть структуры личности» [3, 121 б.].

Лингвомәдени тұлға ұғымы – тілдік тұлға ұғымынан жоғары тұратын категория, өйткені бұл – тілдік тұлға ұлттық мәдени құндылықтарды жақтап, дамытушы қоғам қайраткері. Себебі, ұлттық тілдік тұлға – ұлт тілі мен ұлт мәдениетінің рухани-мәдени ақпаратын сатылы деңгейде толық меңгерген тілдік мәдени құзырет иесі [4, 14 б.].

Қандай болмасын, ұлттың ұлттық санасын оятып, оны тәрбиелеу – осы «ұлт жазушыларына» тиесілі. Оны «жасыру» не түсінбеу, сайып келгенде, күллі ұлттың ұлттық санасына нұқсан келтіреді. Осыған орай тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет [1, 112 б.]. Мәселен, Жұмекеннің ұлт ақыны екенін дәлелдеу үшін, тілдік код негізінде жасырын жатқан, мәдени кодты – ұлттық қасиетін танытатын тілдік бірліктер мазмұнындағы ақпараттарды ашуымыз керек.

Мәдени кодпен тікелей байланысты тіліміздегі этномәдени атаулардың танымдық қызметі, әсіресе XV-XIX ғ. ақын-жыраулардың жырларынан, тарихи шығармалардан, т.б. рухани көздер негізінде арнайы зерттеген

Ж. Манкееваның «Мәдениет лексикасының ұлттық сипаты» атты еңбегінде қарастырылған.

Ғалымның пайымдауынша, «тіл – тек коммуникативтік құрал емес, сонымен бірге, адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі, өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей дерлік таңба қоршаған, өйткені адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да... Тіл тек денотативті (белгілі, сигналды) коммуникация құралы ғана емес, сонымен бірге, коннатативті (белгілі, әлеуметтік, мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы, мәдениеті жатыр» [5, 14 б.].

Ұлттық әдебиет халықтың әдеби тілімен жазылып, оның өн бойында мәдени код жатады. Оны әр қаламгер әртүрлі пайдаланады. Жүмекен болса, мәдени кодты – ұлттың ұлттық қасиетін танытатын ақпараттарды 60-ж. әдебиетке келген М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, М. Мақатаев, т.б. қаламгерлер сияқты астарлауға пайдаланған ақын.

Мысалы, Жүмекен өлеңдерінде қазақтың тұрмыс-тіршілігіне қатысты тұлып сөзін 7 рет пайдаланған. Негізі тұлып – қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің түсініктемесіне қарағанда, 1 зат. Әртүрлі аң, мал терілерінен тігілген сырт киім, ішік; 2 зат. Жас төлі өлген малдарды алдарқату үшін, ішіне шөп, сабан тығылған бітеу тері (ҚТТС, 272 б.) деген мағынаны береді. Екеуі де тура мағынасындағы денотаттар. Дегенмен, тұлыптың екінші заттық атауы ауыс мағына жасауға бейім.

Оны фразеологиялық сөздікте берілген мынадай тіркестер дәлелдейді: тұлыпқа мөңіреу – алданыш етті, жұбанды; тұлыпты місе қылғандай – әдетте сиырдың бұзауы, түйенің ботасы өлгенде терісіне шөп тығып, тұлыптап қойып, сауар кезде көрсетеді, сиыр, я інген сол тұлыпты иіскеп те ииді (ҚТФС, 522 б.). Осы анықтамаға сүйеніп, тұлып сөзінің құрамындағы мағыналарды (сема) былайша жіктеуге болады:

1 Сиырдың бұзауы, түйенің ботасы өлгенде терісіне шөп тығып, тұлыптап қояды

2 Сиырға (түйе) сауар кезде көрсетеді

3 Сиыр (інген) сол тұлыпты иіскеп те ииді

4 Алданыш етеді, жұбанады.

Енді осы мағынаны (сема) Жүмекеннің қалай қолданып, дамытқанын түсіндіру үшін оған мағыналық талдау жасау қажет. Осы ретте әңгімені ақынның тұлып «тарихын» суреттеген «Тұлып» атты өлеңінен бастау керек.

1 Сиырдың бұзауы, түйенің ботасы өлгенде терісіне шөп тығып, тұлыптап қояды. Өлең «Қызыл бұзау арам қатты, Терісін сыпырып ап әжем желге кептіріп: Қолдан бұзау жасап қойды қайтадан теріге әлгі шөп тығып»

деп басталады. Бұл жерде тұлып – өзінің тура мағынасында қолданылып тұр. Яғни бұзаудың «терісін желге кептіріп», оған «шөп тығып», «қолдан бұзау жасау» – тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты қазақ үшін қалыпты жағдай. Міне, ақынды ойлантқан – осы қалыпты жағдай: «Қызыл бұзау – қызыл тұлып атанды, Көзі орнынан шөп көрінді сарғайып – Шөпке тоймай өліп пе екен ол қасқа?! Тұлып деген – ойыншық па, басқа ма, Сезім туды екіұдай, егіз біткен шоқыдай; Түк ұқпадым – қалың ойға малтып қап; Неткен, неткен масқара: Жетектеуші ем момын-қызыл байғұсты, тұрдым енді қолтықтап».

2 Сиырға (түйе) сауар кезде көрсетеді: «Қайтқан сайын өрістен сол тұлыппен аңырап кеп көрісті ол».

3 Сиыр (інген) сол тұлыпты иіскеп те ииді: «Иіскелейді, түртеді, ыңырсыды, көкірегі ұлып құр, Жалпақ тілмен жалай-жалай берген соң, тулақ болды түгі түсіп тұлыптың».

Ақынның тұлып тулақ болды деуінің мәнісі сиырдың сенімінің шама-шарқын көрсетеді, дәлірегі төмендетеді: тулақ – үстіне жүн сабау үшін немесе төсеніш үшін жүні алынбай қатырылған шикі тері (ҚТТС, 255). Соған қарамастан.

4 Алданыш етеді, жұбанады: «Кейін ұқтым пәлсафасын тірліктің, Соңғы талшық ойдың нәрін жаңа алдым: Алданғаны емес екен, жоқтығы екен амалдың». Ақын осы тұста адамды тануға ауысады: «амалдың жоқтығынан» елдің де «мөңірейтінін» айтады: «Жұбау тапты ел тұлыптарға мөңіреп, бауырынан бала кеткен талай жан; шүкір айтып әр күн сайын он рет, алданатын қара іздейді маңайдан». Қара болу – сүйеніш, медеу, алданыш болды; Қара көру – ес санау, пана тұту [6, 272 б.] мағынасын білдірсе, Жүмекен тұлыптың «орнын» сол дәрежеге көтереді. Адамға соншалықты үміт, сенім ұялатардай мәні барына тамсанбайды, әлеуметтік жағдай мәжбүрлеген шындықтың өзі екеніне кәміл сенеді. Шынында, сол кездегі елдің дәмеқор көңілін көрсетудің тәсілі: «Бөркін иіскеп қаза болған ұлының, Қария отыр өзін алдап амалдап; Жаңа шықтым сол үйден мен, табанда, Мен де өзіңнің ұлыңмын ғой деп алдап; Қара жерде қаза, мұңлық көптігі – Көңіл – жұбау талшық етсе бір атым. Қаза болған ұлының бөркін иіскеуі – қарияның өзін-өзі алдауы емес, өзін-өзі жұбатуы: Әжем тұлып жасағаны шөп тығып, Қызыл сиырды алдау емес, жұбату, Жұбатулар жаса, көңіл демеулер».

Жүмекен «тұлыпқа мөңіреу» өз-өзінді алдау емес, жұбату дегенге тоқтайды. Біздіңше, өлең оқиғасы алдау мен жұбану үрдісі үстінде, қарама-қайшылығында дамиды. Адам болсын, мал болсын, алданбаса, жұбанбас та еді. Өлең олардың «жұбау тапқанын» айтады. Демек, ақын өлеңі конфликтіге құрылып, «қорадағы» тұлыптан әлеуметтік мән табу барысында, ақынның өз қаламына тән тіркес тудырған: «сенем саған, жасқа келдім біршама – Сенем саған – талғамымыз бір сана; Сенем саған: көп сөзіңнің көзінен Шөп

көрініп тұрса да; Сенейінші саған, Қабыл, Ал алдым – аздығы емес ақылдың, аздығынан амалдың».

Жұмекен «Тұлып» лексемасын басқа өлеңдерінде осы мағынада қолданады. Исінген (ию, сүт ағу) малдың алдынан бұзау емес, тұлып алып шығу: «Қайтіп бүгін бұл ырыс тисін бірден, Жебір қолға сауаған – исіндірген?! Бір тамшыға біреу жүр құны қалып, Біреу шықты, әнеки, тұлып алып»; «Тырсып жатты алдында қара тұлып, Алдау мен мазақтаудан жаратылып. Иісі бар сол тұлыпта ботақанның, әйтпесе тебер еді нар атылып». «Бұлақ та жалт-жұлт етіп күлім қақты, Ебелек екі көзде діріл қақты; Ұқпады не болғанын Қара нар тек: Алдында пәре-пәре тұлып жатты».

Тұлыптың жасалу технологиясы, оның мәнінен бейхабар адам үшін, бұл – түсініксіз көрініс, қазақ үшін, таныс образ. Өлеңді оқыған қазақ тұлыпқа малдың исінетінін біле қояды. Осы ретпен мына өлеңнің қазақ шаңырағы ғана емес, ұлттың тағдырының «тұлыпқа мәңірегендей» қалпын көрсететінін аңғарамыз: «Өзін-өзі жаулаған ел, о, тәңірі, Тұлып иіскер орынына ботаның; Саулы інген-ел, о, бақытты ел, сорлы жұрт, О, тордағы торғайлардың Отаны!»

Бақытты да, сорлы ел – Кеңес Одағы (15 одақтас республика), оның құрама командасындағы қазақ жұртының символы. Бақытты болатыны – коммунистік саясатпен өмір сүріп, коммунизмге жетуді ойлаған, көңілі тоқ; сорлы болатыны – өз жаратылыс, тегін тәрк етіп, ата-бабасын, дінін, тарихын ұмыту арқылы «өзін-өзі жаулап», өз ұлтына тән қасиеттен айырылды. Кеңес Одағының идея-идеологиясын жаттап өскені – «бота орнына тұлып иіскер саулы інгендей» өзін-өзі алдағаны. Бірақ идеология цензурасынан асып кете алмайды, жалтақтап сөйлейді, құлдық психология санасын жайлап алған: «тордағы торғайлар». Яғни тұлыптың «тордағы» (отар) ел тірлігінен алынуы және ауыспалы мағынада жұмсалуды басқа емес, сол елдің (қазақ) тағдырын қамтуымен астасып жатыр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмекен өлеңдеріндегі ғаламның тілдік бейнесі ұлттық дүниетанымды негіздеуге саяды. Айталық, Жұмекен тұлып атты мәдени лексемамен майдан даласынан хат күткен ана, жар, бауыр, туған-туыстың көңіл күйін береді де, екіншіден, отарлаушы өкіметтің қол астындағы отар елдің психологиясын жеткізу үшін, соны ашатын тілдік құрал (сөз) таңдайды: «Бөркін иіскеп қаза болған ұлының, Қария отыр өзін алдап амалдап; Тұлып иіскер орынына ботаның», «Саулы інген – ел, о, бақытты ел, сорлы жұрт». Осындай тілдік құралдар арқылы тіл-тұлғаның «сөзқолданысы» (вербалды-семантикалық деңгей) және «тезаурусы мен мәдениеті» (когнитивтік деңгей) дәлелденеді. Ол, екінші жағынан, тіл-тұлғаның «адам жанын қойма ақтарғандай»

(М. Әуезов) ақынның саналы түрдегі мақсаты (прагматика) ақын қолданысындағы сөз атаулыға үстемдік етіп, оның қаламгерлік-адамтанушылық қызметінің деңгейін де белгілейді. Сол себепті прагматиканы арнайы деңгей ретінде қарастырудың қажеті жоқ. Ақын тілі – ақынның саналы түрде көтерген, сол үшін күрескен тақырыбының жемісі. Прагматикаға қатысты мәселені осылай қою керек деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ...дис. – Алматы, 2007. – 123 б.

2 **Ислам, А.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: филол. ғыл. докт. ...дис. – Алматы, 2005. – 295 б.

3 **Маслова, В.** Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С. 202.

4 **Имашева, Г.** Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі: филол. ғыл. канд. ...дис. – Алматы, 2007. – 45 б.

5 **Манкеева, Ж.** Мәдениет лексикасының ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

6 **Мағауин, М.** Ұлттың күре тамыры // Көсемсөз ой-толғамдар. – Алматы: Қанағат-қс, 1999. – 236 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Г. Н. Сабирова, Ж. А. Ескалиева

Языковая картина мира в поэзии Ж. Нажимеденова

Атырауский государственный университет
имени Х. Досмухамедова, г. Атырау.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

G. N. Sabirova, Zh. A. Eskalyieva

Language picture of the world in Zh. Nazhimedenov's poetry

Kh. Dosmukhamedov International University, Atyrau.

Material received on 05.09.17.

Культурная лексика – источник национального сознания. Так как в языке живет жизнедеятельность и мировоззрение, культура народа. Поэтому посредством исследования этимологии и существования слова можно познать национальную историю. В связи с этим исследование культурно значимых слов в языке известного писателя не является только познанием особенностей

языка писателя, а оказывает влияние на выявление общественного сознания эпохи, в которой жил писатель. В статье язык известного поэта Ж. Нажимеденова, именно с этой стороны, берется в качестве объекта исследования.

Cultural lexicon – a source of national consciousness. As in language there lives activity and outlook, culture of the people. Therefore by means of a research of etymology and existence of the word it is possible to learn national history. In this regard the research of culturally significant words in language of the famous writer is not only knowledge of features of language of the writer, and exerts impact on identification of public consciousness of an era in which there lived the writer. In the article language of the famous poet Zh. Nazhimedenov, from this party, undertakes as a research object.

УДК 821.512.145 : 083,77

Р. К. Сагдиева¹, Д. Х. Хуснутдинов²

¹к.филол.н., доцент, ²к.филол.н., доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет, г. Казань, Россия
e-mail: ¹ramsag777@rambler.ru; ²Domer1982@mail.ru

КОМПАРАТИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. ИБРАГИМОВА

Как культура неотделима от сравнения, так и сравнение неотделимо от культуры. Народный менталитет и духовная культура воплощаются в языках прежде всего через их образное содержание. И сравнение является одним из таких образно ярких, богатых средств, способных помочь разгадать национальное сознание.

В центре нашего внимания в данной статье находится компаративные конструкции в произведениях Г. Ибрагимова. Оправданность антропоцентрического подхода к сравнению диктуется антропологическим пониманием этого явления как универсума человеческого мышления и познания. Ведь с помощью сравнения выявляются количественные и качественные характеристики предметов, классифицируются, упорядочиваются и оцениваются содержания бытия и познания.

Ключевые слова: компаративная конструкция, сравнение, татарский язык, антропологическая парадигма, аффикс, сравнительная конструкция.

ВВЕДЕНИЕ

Антропоцентрическая концепция современного научного знания, развиваясь, набирая силу и экспансируясь практически во все отрасли и направления гуманитарных наук, в последние десятилетия приобрела статус научной общегуманитарной парадигмы. Антропоцентрическая парадигма, полагая главным прегрешением предшествующих этапов научных эволюций элиминирование человеческого фактора, поставила своей методологической задачей «реабилитацию» субъекта – мыслящего, чувствующего, говорящего, действующего – со всеми исходящими из этого последствиями. Антропоцентрическая идея путем ввода человека, заполнив зияющие лакуны научных парадигм, оказалось уместной и закономерной – в отношении научной онтологии – в лингвистической и других гуманитарных

науках. В широком смысле, антропоцентризм, считая человека *homo mensura* – мерой всех вещей [1], детерминирует такое понимание явлений и процессов, при котором автор не отделим от творения, то есть между автором и произведением нет и не может быть какого-либо барьера. Созданное человеком – это будто его имманация, свидетельство самого себя, подпись, если угодно. Язык без человека, «в самом себе и для себя» [2], в свете антропологической парадигмы стал представлять собой явление столь же странное, что и человек без языка. Между языком и человеком, личностью и языковым ее воплощением, личностью и языковой личностью нет каких-либо барьеров [3, 4, 5, 6]. Так, принцип антропоцентризма приводит к пониманию, очевидности, релевантности, необходимости изучения языка сквозь призму синкретичного понятия «человек».

У истоков развития компаративных исследований стояли такие ученые как Ш. Балли, Л. Деже, Ди Пьетро, Е. Д. Поливанов, И. И. Мещанинов, В. А. Богородицкий и др., которые отметили значимость компаративного изучения языков, а также разработали теоретические основы и принципы компаративного метода. С этим направлением также связаны имена таких ученых как И. А. Бодуэн де Куртенэ, Л. В. Щерба, Дж. Буранов, В. Г. Гак, М. А. Казем-Бек, М. М. Покровский, В. Д. Аракин, М. М. Гухман, Г. И. Климов, В. И. Солнцев, В. Н. Ярцева, Е. С. Кубряков, Н. З. Гаджиева, Б. А. Серебrenников, Л. К. Байрамова, З. М. Валиуллина и др., которые внесли значительный вклад в компаративное языкознание [7, 8].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Компаративность как функционально-семантическая категория широко представлена в семантической структуре и образно-изобразительной функции сравнительных конструкций в системе простого предложения татарского языка. Компаративные единицы в составе простого предложения довольно часто встречаются и в языке художественной литературы [9, 10, 11]. Исследование данных конструкций в произведениях Г. Ибрагимова показало, что основную часть лексико-морфологического способа репрезентации компаративности в простом предложении составляют послелого *kebek* (как), *shikelle* (как), *sıman* (как), *töslе* (как), *chaklı* (до) и др. При употреблении этих лексических средств проводится параллель между предметами, признаками и выявляется их общность, сходство. Например: *Ene Agıydelnen yugarı bashınnan yomshaq tamıq töslе ap-aq ber bolıt qüterelde. Ene tagın berse... ikenchese... ðchenchese – mene ber-ber artlı küterele torgan shul uq fq bolıtlar, anaları yanına sıyılğan aqqosh balaları kebek, tege in elek kürengennen yanına sıyılı, anar qushıla bashladılar.* (За рекой Белой появился как пух белое облако. Вон еще одна... вторая... третья — облака, которые виднелись друг за другом, были похожи

на маленьких лебедей, которые собираются под крыло своей матери. Они единились около той, которая показалась первой из-за горизонта.) «Дети природы»; *Mene adem khurlıgı, üzebez irler bula torıp, üzebez tegelerden ike uraq artıq bula torıp, qızlar chaqlı eshli almaganbız, beznen alıp chıgarga ber sacen bar ele, e alar üzlereneken betergenner de, bezge qarap sharqıldashıp kölep toralar...* (Вот позор, мы будучи мужчинами, нас в два раза больше, не смогли выкопать как девушки, за нами остается обработать сажень земли, а они свой участок земли выкопали и сейчас над нами смеются.) «Дети природы»

Более широкий диапазон употребления имеет послелог *kebek*, который дает понятие вида, используя для выявления внутренней и внешней сущности предметов и явлений [12]. Например: *Mene tömkin bulsa da, min shul ekiyettege batır kebek, etine gazaplagan avıldan üchemne alsam!..* (Если можно, я как герой в той сказке, отомстил бы той деревне, который замучил моего отца.) «Пастухи»; *Möğallimese bik artıq yağmlı, süzlerе yöregemdege barlıq ernülerne betere, yomshaq, kechkene, ap-aq tamıq kebek qulları belen minem qatı chechleremne sıypagan chagında, eytersen, qodret qulı belen minem canımni irkeliler; - shulay yomshaq, rekhet bula ide* (Учительница была очень милой, когда гладила мои жесткие волосы своими, нежными, маленькими, как пух руками, ее слова лечили все мои душевные раны.) «Пастухи».

Послелог *shikelle* (как) употребляется в основном при уподоблении предмета по внешнему виду и форме: *Qulda zur yılan shikelle böterlenep torgan ozın chıbrıq; unay urının turı kiterеп, anı urap-urap, böten yalannı yangıratırılıq ber shartıtsan, kötüden chitkerek chıgıp bargan usal sıyırların arqa tireleren yarıp alırlıq ber töshersen – üzennen buldıqsızlıgına gorurlanıp uq kitesen, shul arada iptesh malaylarınnan bererse kürense – bashın tagın da küterele* (На руке, как извивающаяся змея, кнут; если выбрать подходящее место и хлопнуть, чтобы все поле зазвенело и этим, в добавок, напугаешь убегающих коров из стада – начинаешь гордиться сам с собой, и если еще увидят тебя друзья – еще больше задирается нос.) «Пастухи».

Особо нужно отметить специфическую функциональность послелога *töslе*. Он выражает сравнительные отношения и по цвету, и по образу действия, и по качеству. Хотя его конкретное компаративное значение – уподобление по цветовому качеству. Например: *Fereshte töslе kürengen shul aq kıyemleler echennen kölech yözle, üte qara qashlı, gacеп mölayem ber khanım üzennen yomshaq qulları belen mine yarım qochaqlap utırttı da:*

– *Qurıqta: avır könner ütte inde... Sinen isemen nichek? – dide* (Милая, красивая, улыбчивая женщина, обняв меня своми нежными руками посадила и сказала:

Не бойся, прошли уже трудные дни... Как тебя зовут? «Пастухи»; *Shular echennen urıs töslе ber adem mina elle nerseler echerte de, bashların*

selki-selki: «Khgyaldan nindi belaler tua bit», - dide (Среди них был мужчина похожий на русского, он качая головой дал мне выпить что-то и сказал: «Мечта за собой несет беды».) «Пастухи».

Однако данные послелогои *kebek (как), shikelle (как), stan (как), qader (до)* по смысловым оттенкам мало чем отличаются друг от друга. Они управляют основным падежом существительных и выражают сравнение, сопоставление, тождество по качеству и одновременно управляют притяжательным падежом местоимений [13].

Следующую большую группу средств репрезентации категории компаративности составляют наречия, образованные при помощи аффиксов *-cha/-che, -day/-dey*. Например: *Tan sandugachlari sayraudan tuqtatagannar ide ele; bezne elle qaydan qaya ceyeler yatqan kin tugay, chiq sui belen enceday yaltrap, qarshi aldi (Соловьи все еще цебетали; наша просторная пойма встретитла нас в утренней росе, словно жемчуг.) «Дети природы»; Ul khaman elekkeche zur, mehabet bulip, elle qaydan ceyeler, haman elekkeche matur qoyash nurlari belen uynar yeshi iken ele. (Он все по-старому могучая, величественная, просторна, все по-старому, играя солнечными лучами живет.) «Красные цветы».*

Аффиксы *-cha/-che* в современной грамматике считаются словообразовательными аффиксами наречий, но в некоторых научных трудах отмечается, что данный аффикс «... хотя и признается словообразовательным, устанавливает отношения между словами и поэтому может считаться и средством связи» [13, 14]. Аффикс *-cha/-che* никогда не изменяет лексического значения слова, присоединяясь к словам, способным выражать или сравнение, или предел чего-нибудь в процессе речи. Этот аффикс часто встречается в художественной литературе.

Аффикс *-day/-dey* образуется на базе послелога *tik* и указывает на сравнение предметов с другими предметами или явлениями. В этом же значении он употребляется и в других тюркских языках. В компаративных конструкциях с данными аффиксами присутствуют все компоненты сравнения. Иногда основание сравнения выражается имплицитно, однако оно легко угадывается в контексте.

Аффиксы сравнительной степени, являющиеся основным способом выражения семантики сравнения, также часто встречаются в произведениях Г. Ибрагимова. Данные компаративные конструкции реализуют сравнение по количественному признаку, т.е. показывают различия в полноте проявления одного и того же признака в разных предметах: *Alar, qizlarga, kilenberge chenchep cirlyp cibereleler; tegennen tagı da agulıraq sawaplar kile; qay ara bik tatu gma bulip, berge qushılıp ta alalar... (Иногда они своими песнями дразнят девушек и невест, в ответ слышат очень острые на язык куплеты, но иногда дружно записывают...) «Дети природы»*

Компаративные конструкции, реализуемые с помощью аффиксов сравнительной степени, имеют специфическую структуру и семантику в отличие от собственно сравнения: качественный признак одного и того же предмета сравнивается с самим собой с целью установления большей или меньшей степени его проявления; аффиксы сравнительной степени могут образовывать только свободные сравнения; в этих конструкциях обычно отсутствует образ сравнения [14].

Аффикс *-raq/-rek* присоединяется к основам качественных прилагательных и усиливает степень наличия названного в них признака.

Превосходная степень выражает наибольшую интенсивность проявления признака по сравнению с другими предметами и не имеет единого показателя. В основном она образуется при помощи препозитивной частицы *ıñ* (самый), *biç* (очень): *Bu bit adem tügelder, fereshteder, fereshtenen de in olısı, Allaga in yaqın bulganıdır... (Это не человек, наверно ангел, и не только ангел, а ангел ангелов, тот, который приближен к Богу.) «Пастухи»; Yeshleknen bu deweren ademnen kheyetende in gali we in qıymmet ber zamanı dip khısaplıylar. (Этом период жизни человека называют молодостью, которое самый прекрасный и самый лучший этап в жизни.) «Любовь и искренность».*

Наше исследование показало, что рассматривая семантику степеней сравнения наречий в анализируемых произведениях, отметим, что они очень близки степеням сравнения прилагательных. В форме положительной степени наречия признак представляют вне сопоставления, в форме сравнительной степени – как обнаруживающиеся в большей степени по сравнению с другими его проявлениями, в превосходной – как высшую степень качества. Морфологические показатели данной категории наречий аналогичны морфологическим показателям прилагательных: *Ayaz könde, dimek, hich kötmegende yeshen sugı nichek teesir itse, patshanın bu fermanı anardan yamanraq buldı. (Указ царя был воспринят как молния в один прекрасный, солнечный день, нежданно и не только, еще хуже.) «Красные цветы»; Annan son böten tamirlarım beyencha bileme, ayaqlarım döshite – tagı khelsezlendem, tagı artıraq dözelde. (После по всем жилам к пояснице и к ногам прошла боль — обессилил, от боли все сильнее изнемог.) «Красные цветы»*

В то же время автором очень часто используются и метаслова сравнения. В татарском языке метаслова сравнения *okhshagan (похож), kheterletken (напоминающий), булып* и др. имеют свои лексико-семантические и стилистические свойства. Например: *Töshlerem önge okhshıy (Сны все более становятся похожими на реальность.) «Пастухи»; Ul yatlagan sürelele bulıp, shularnı uqıy ideme, elle cirlyy ideme, hichber waqıt bele almadım; lekin anın shul özın qıshqı töñnerde, tıshtagı burannın achi sizgiruına qushılıp, döyün qarangı pochtagında yalgız urnashıp, qan bulıp urnashtı (В длинные зимние ночи, когда за окном ветер, метель бушевала, сидя в темном углу дома, он*

выученные суры читал **или** пел, нельзя было отличить никогда, но это его состояние застыла у меня в жилах как сгусток крови «Пастухи».

Глагол *okhshagan* (похож) в сочетании с существительными и местоимениями в направительном падеже участвует в выражении уподобительности сравнения. Данный глагол может употребляться в различных грамматических формах: *okhshqshli* (похожий), *okhshash* (похожий), *okhshagan* (похож), *okhshiy* (похож). Например: *Bu shundiya yaqti, shundiya matur, bashqa chiberler yaltiragan berer yoldiz bulsa, busi zurligi yaqtılığı, quite belen qoyashqa okhshiy.* (Она такая светлая, восхитительная, если другие красавицы как звезды на небе, то она своей светлостью, величественностью **похожа** на солнце.) «Любовь и искренность»; *Agtydelnen kin bolinnar, zur taular arasinnan borgalanıp-borgalanıp aqqan cirende zurligi, yortlarmın maturlığı belen kecherek sheherge okhshagan ber awıl bar...* (Где река Белая течет извиристо между высокими горами, есть одна красивая, уютная деревня, **похожая** на маленький город.) «Красные цветы»

Данные слова по частотности употребления уступают другим способам репрезентации семантики компаративности, но все же широко представлены в произведениях Г. Ибрагимова.

Различны и функции компаративных конструкций. Они используются автором как средство портретной характеристики человека: *Ul chaqta taza imendey ir bulgan Qerimnen inde saqalma chal kergen, qartlıq üzen kürsete bashlagan* (Когда-то Карим был сильным, **как** дуб крепким мужчиной, но сейчас борода посидела, видать, и старость не за горами.) «Дети природы»

Как и большинство строевых единиц языка, сравнения используются для характеристики психологического состояния героев, образной конкретизации эмоций: *Sugishqa alalar dip, khatın-qız sikelle yılar torıp bulıtu inde* (Ссылаясь на то, что забирают на войну, нельзя **как** женщина сидеть плакать.) «Красные цветы».

Сравнения используются автором и при изображении картин природы: *Tan sandugachları sayraudan tuqtamagannar ide ele; bezne elle qaydan qaya ceyeler yatqan kin tugay, chiq sui belen encedey yaltirap, qarshi aldı.* (Соловьи все еще щебетали; наша просторная пойма, она встретила нас в утренней росе, **словно** жемчуг. «Дети природы»); *Ul khaman elekkeche zur, mehabet bulıp, elle qaydan ceyeler, haman elekkeche matur qoyash nurları belen uınar yeshi iken ele* (Она все **по-старому** большая, величественная, просторна, все **по-старому**, живет играя солнечными лучами.) «Красные цветы».

ВЫВОДЫ

Таким образом, рассмотрев средства репрезентации категории компаративности и их функционирование в произведениях Г. Ибрагимова,

мы пришли к выводу, что компаративные конструкции являются средством создания точности высказывания и служат цели выражения авторского отношения к изображаемому.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Zamaletdinov, R. R., Yusupov, F. Y., Karabulatova, I. S., Yusupov, A. F., Husnutdinov, D. K.**, The formation of Tatars ethnic groups in the Southern Urals and Trans Urals region // Life Science Journal, 2014. – № 11(11s). – P. 214-217.

2 **Sibgaeva, F. R., Salakhova, R. R.** Space in a world view of poetic phraseology of the Tatar language // Journal of Language and Literature, 2014; 5(3), 271-274.

3 **Husnutdinov, D. H.**, Functional and semantic of tatar language verbal sinlexis // Journal of Language and Literature. – 2015. – Vol.6, Is. 2. – P. 348-350.

4 **Husnutdinov, Damir H., Sagdieva, Ramilya K.** Using computer technologies in teaching process // Turkish online journal of design art and communication. – 2016. – Vol.6. – P. 2369-2375.

5 **Husnutdinov, Damir Haydarovich, Yusupov, Ayrat Faikovich, Yusupova, Nurfiya Marsofna.** Attribution of grammatical system of the language of tatar sufi poetry of the 19th century (on the basis of personal and impersonal forms of the verb) // Modern Journal of Language Teaching Methods. – 2016. – P. 27-31.

6 **Husnutdinov, D. H., Yusupova, Z. F., Shakurova, M. M.** Practical aspect of comparative research on the material of the Russian and Tatar languages: XIX-XXI centuries // Journal of Language and Literature. – 2016. – Vol. 7, Is. 2. – P. 191-194.

7 **Fattahova, R. F., Sagdieva, R. K., Aydarova, S. H., Giniyatullina, L. M.** On the origin, phonetic variants, semantic and stylistic peculiarities of the use of the affix – lar in the turkic languages. / R. F. Fattahova, R. K. Sagdieva, S. H. Aydarova, L. M. Giniyatullina – Man In India, vol. 96, no. 10. ISSN00251569-India-Scopus– P. 3521-3531

8 **Yusupov, R. A., Aydarova, S. H., Sagdieva, R. K., Harisova, G. F.** Improving efficiency of teaching the Tatar language to a foreign audience / R. A. Yusupov, S. H. Aydarova, R. K. Sagdieva, G. F. Harisova // International Education Studies; Vol. 8, No. 5; 2015. – ISSN 1913-9020 E-ISSN 1913-9039. – Published by Canadian Center of Science and Education. – P. 158-164.

9 **Хуснутдинов, Д. Х.** Функционально-семантическое изучение лексики татарского языка // В мире научных открытий. – 2015. – № 5.1 (65). – С. 410-416.

10 **Хуснутдинов, Д. Х.** Фразеологические единицы концепта «жир» в татарской языковой картине мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 3-1 (21). – С. 200-202.

11 **Хуснутдинов, Д. Х.** Сочетаемость имен, обозначающих световые явления в природе, со свето-цветовыми прилагательными в татарском языке // В мире научных открытий. 2015. – № 11 (71). – С. 296-303.

12 **Сагдиева, Р. К.** Повторение как средство выражения конкретизирующего отношения в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. – № 5 (35). – Ч. 2. – С. 181-184.

13 **Сагдиева, Р. К.** Аффиксы как средства выражения конкретизирующих отношений в татарском языке: дисс. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000. – 164 с.

14 **Сагдиева, Р. К.** Роль звукоподражательных слов в образовании конкретизирующего отношения в татарском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 3 (33) – Часть 2. – С. 169-172.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Р. К. Сагдиева, Д. Х. Хуснутдинов

Г. Ибрагимовтың шығармаларындағы салыстырмалы конструкциялар

Казан федералды университети, Казан к., Ресей.
Материал 05.09.17 баспаға түсті.

R. K. Sagdiyeva, D. Kh. Kussnutdinov

Comparative constructions in G. Ibragimov's works

Kazan Federal University, Kazan, Russia.
Material received on 05.09.17.

Мәдениет салыстырудан ажырамайтын болса, салыстыру да мәдениеттен ажырамайды. Халықтың менталитеті және рухани мәдениеті тілдерде ең алдымен олардың бейнелі құрамы арқылы іске асады. Сонымен қатар салыстыру халықтық сананы шешудің жарқын және бай тәсілдерінің бірі болып табылады.

Осы мақалада зейіннің орталығында Г. Ибрагимовтың шығармаларындағы салыстырмалы конструкциялар жатыр. Салыстыруда антропоорталық тәсілді қолдану бұл құбылыстың адамның ойлау және тануының универсумы ретінде антропологиялық түсінігімен ақталады. Салыстыру арқылы заттардың мөлшерлік және сапалық сипаттамасы анықталады, болмыс және танудың құрамы жүйеленеді, талданады және бағаланады.

According to the type, comparisons can be classified into two groups: complete, in which similarity feature is lexically prominent, and incomplete, in which there is no language expression of this element of comparison. Primary focus of this article is on comparative constructions in G. Ibragimov's works. Justifiability of anthropocentric approach to comparison is dictated by the anthropological understanding of this phenomenon as the universum of human thinking and cognition. Indeed, through the use of comparison quantitative and qualitative characteristics of the subjects become apparent, subject-matter of the existence and acquirements are classified, ordered and evaluated.

ЭОЖ 818.992.71

Ж. К. Сұлтанбекова¹, Т. И. Көшенова², А. К. Жундибаева³

¹2-курс PhD докторанты; ²ф.ғ.к., доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан қ.; ³философия докторы (PhD), қауымд. профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей қ.
e.mail: ¹judi-1522@mail.ru; ²timankyzy@mail.ru; ³shapsha-aray@mail.ru

Д. ИСАБЕКОВТЫҢ «ҚАРҒЫН» РОМАНЫНДАҒЫ ЖАСЫН БЕЙНЕСІ

Бұл мақалада қазақтың көрнекті жазушысы Дулат Исабековтың «Қарғын» романындағы басты кейіпкер Жасын бейнесінің жасалуы жайлы сөз етіледі. 80-жылдарда әдебиетке ерекше серпіліс әкелген бұл туындыда қаламгер сол кезеңдегі адамзат баласының қоғамдағы орны мен түрлі қарама-қайшылықтарды, адамның ішкі жан дүниесіндегі сезімдер арпалысын, адамзаттың заман талабымен үйлеспеуінен туган шарасыз күйін көрсетеді. Өмірде де, өнерде де «жалғыздық» шырмауындағы жас жазушының образы арқылы қоғам шындығын, өмір шындығын білдіреді.

Кілтті сөздер: бейне, қарама-қайшылық, жалғыздық, сезім, құндылық, күрес.

КІРІСПЕ

Өткен ғасырдың 80-жылдары қазақ әдебиетіне ерекше серпіліс әкелген көркем туындылардың бірі – Дулат Исабековтың «Қарғын» романы.

Дарынды қаламгердің аса зор талантпен жазылған бұл көркем романы сол кезеңнің өзінде-ақ әдебиет оқырманының сүйікті шығармасына айналған еді.

«Қарғын» романы – 70-жылдардың соңындағы қазақ зиялыларының өмір көрінісінен хабар беруші туынды болып табылады. Жазушы Дулат Исабековтың бұл романын «Қарғын» деп атауының басты себебі – шығармадағы басты кейіпкерлер талантты жазушы Жасын Мәдиев пен студент қыз Бағиланың ішкі жан дүниесіндегі сезімдер арпалысы, ақыл мен сезім арасындағы бітіспес күрес, адам жанының қоғам талабымен үйлеспеуінен туған шарасыздық, бағытсыздық. Сонымен қатар романда «бақытты» отбасы болып көрінгісі келетін Сәргел мен Мәликенің трагикомедиялық өмірі де көрініс табады. Мұнда адам мен қоғамның күй-жайы жеке отбасылық қарым-қатынастардың төңірегінде көрінеді. Жазушы, оқырманға ой сала отырып, бітіспес қарама-қайшылықтан туған шырғалаң өмірде екіжүзділікке көндігіп шарасыздық таныту керек пе, әлде тұңғығы терең мәнді адам бақытының асқақ шыңы – ұлы махаббат үшін күресу керек пе деген сауалға жауап іздейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дулат Исабековтің роман желісіндегі басты кейіпкері – енді танылып келе жатқан қыңыр мінезді жас жазушы; өзінің осы мінезінен, болмысынан азап тартса да, өмір мен қоғам, адамдар туралы жеке ой-пікірі өмір ағысына қарсы келсе де, ең бастысы өзіндік бейнесі ерекше жазушы. Осы тұрғыдан қарағанда, Дулат Исабековтың бұл кейіпкері Тургеновтың нигилист Базаровын («Әкелер мен балалар»), Булгаковтың Мастерін («Мастер мен Маргарита») еске салады. Дегенмен де Жасын Мәдиевті қандай кейіпкермен салыстырсақ та, оның орны ерекше. Роман желісі бойынша ол поезд купесінде өзінің әдеби-философиялық ой-тұжырымдары түсірілген қағазын ұмыт қалдырады. Онда Теккерей, Гюго, Франс, Шиллер, Скотт сияқты әлемге әйгілі батыс жазушыларының және совет жазушысы Д. Граниннің шығармашылығы туралы Жасынның келіспеушілік көзқарасы жазылған. Оның пікірінше, «саналы қоғам» мен білімді адамның ой-санасымен кәдуілгі кеңес халқының фанатизм культі үйлесім таппайды; *«жазушы, ең алдымен, өз-өзін батыл сынға ала білу керек; өз шығармашылығы арқылы адамзат қоғамына жаңа ой қоса білуі керек»*. Мұндай ой-тұжырым жас Бағила үшін тіптен жат нәрсе секілді көрінгенмен, бір жағынан оны осы уақытқа дейінгі асар асуларын бұзып өтер биіктікке жетелейді. Ол бұрын партия қызметкері болып қызмет еткен әкесінің поезд басшылығына айтып Жасынды басқа купеге ауыстырғандығына қатты қысылады. Осыдан зерек қызды ой үстінде қалықтатқан сұрақ туады: «Расымен де әкем билік күшімен ақыл-білімді де жеңе аламын деп ойлай ма?». Иә, бертін келе ол жалғыз әкесі емес, бүкіл

кеңестік жүйе осындай пікірде екеніне көз жеткізеді. Бағиланың ойына еріксіз Абайдың өлең жолы түседі: «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда...». «Абайдың мұнысы несі?» – деуші еді. «Ойлы, әділетті адам түбінде жеңеді, оның мерейі үстем болады, ол еңбегінің, білімінің, ойының зейнетін көреді», - деуші еді, он жыл бойы осылай деп келмеді ме, осылай үйретпеді ме? Енді кеп мұнысы несі? Абайға сене ме, мұғалімдерге сене ме, әлде өзіне сене ме? Қайсысына жүгінген жөн?» [1, 149 б.].

Осылайша Бағила өмірінде ең алғаш өзін ақыл мен жүректің шырмауында қалғандай сезінді. «Көз алдына көпе-көрнеу әділетсіздіктің оңай құрбаны боп, жылы орнынан айырылып бара жатқан жігіт елестеді». Ой шырмауының шешімін айқындауда оған махаббат пен аяныш, әділеттіктің өткір сезімі көмегін тигізе жатар. Ал біздіңше, тағдыр оны өткір ойлы жазушымен табыстыру арқылы өмірге басқаша қырынмен қарауға үйретпек.

Жазушы Мәдиев бейнесі, оқиға желісі бойынша, айналасындағыларға тәкаппар, қытымыр мінезімен көрінеді, тіпті аз уақыт ішінде жазықсыз Бағиланы ренжітіп те үлгереді. Оның есімінің жақсы еместігін, карамельдей езіліп көмескі естілетінін, сұлулығы да көз тартар емес, әрі әкесінің «үлкен адам» бола тұра бұған бірінші тіл тигізгенін сөз еткенінен байқай аламыз. Бұл жөнінде сыншы ғалым В.Бадиков бұл туралы былай дейді: «Образ Жасына слегка напоминает браваду Базарова и хемингуевских героев, привыкших, как и Жасын, «всегда говорить открыто и вызывающе». Этому, между прочим, очень быстро научилась и наша молодежь («дерзкие мальчишки») 60-х годов. Правда, не менее парадоксальный и дерзкий Олжас Сулейменов вскоре переведет это «задираание» в более серьезную общественно-значимую плоскость – бросит вызов – «надо портить отношения!». Но вряд ли Жасын «списан» с Олжаса, потому что имя исабековского героя – это до-вольно яркий, хотя, может быть, и слишком уж высокопарный литературный псевдоним. Он означает – «перо, разящее, как молния». Скорее всего язык, разящий кого попало и за что попало. Писатель Мадиев, как пишущий и уже известный литератор, в главном своем профессиональном качестве в романе проявлен только косвенно. Он талантлив, требователен к себе и собратьям по перу». Но в отличие от Олжаса гоним. Последнюю книгу Жасына сначала в печати замолчали, потом злобно обругали. Он пишет о темных сторонах нашей действительности, наводит «тень на плетень» [2].

Талантты жазушы адамгершілік қасиеттер тұрғысынан ғана емес, кәсіби ортада да өзін жалғыз сезінеді. Ол – кеңестік қоғамдағы дәстүрлі құндылықтарға қарама-қарсы мызғымас берік принциптері айқын біртума талант иесі. Мәликеден бөлек Жасын да айналасындағы адамдар, заттар мен құбылыстарға тіпті ерсі болса да өз бетінше атау беріп жүреді. Сол сияқты Бағила мен өзін Ахалтекеге теңеп, біртума жандар маймылдан емес «ахалтеке

тұқымынан» шығуы керек деп есептейді. Мұндағы Мәдиевтің көздегені не? Бағиланы неге жанына жақын тартады? Олар басқалардан қандай өзгешелікке ие? Міне, осы сауалдарға жауап іздеп көрелік.

Жасын сызылыңғы сөйлеуді ұнатпайды, дегенмен әсемсөзділіктен олақ емес. Бағилаға өзінің осындай түсініксіз әрі дөрекілеу болмысын өмірлік, шығармашылықта ұстанған жолымен байланыстырып түсіндіреді: «Адамға ешнәрсе бастан-аяқ ұнаған емес. Ең бастысы – өз ісің мен пікіріңнің дұрыстығын дұрыс түсіне білуде...» [1, 241 б.]. Мұнымен ол қоғамдағы өзі ұнатпайтын «тоқ адамдарды» меңзеп тұрғандай. «Мен тоқ адамды жек көрем. Өйткені тоқ адамның көзі соқыр, құлағы керең келеді. Оларға өнер де, ұлт та, ертеңгі күн де, дүниедегі өзгерістер де қажет емес, оларға қарын ғана қажет. Отырған орны, мінген көлігі ғана қажет. Бітті, басқаның керегі жоқ. Өмірден түк сезінбей осылай өтеді» [1, 211 б.]. Бағила Жасынның бұлайша сөйлеуінен қоғамға ашынып торығудан туған сырласу деп қабылдағанымен, шын мәнінде ол шағымданбайды, асқақтап та кетпейді. Ол үшін адамзат табиғаты бәрінен асқақ биік, қоғам тек «асқорыту қызметімен» шектелмеуі керек. Табиғаттың құдыреттілігі сондай, кім бар, кім жоқ, бәрібір, жапалақтап қар жаууын тоқтатпақ емес, нөсерлетіп жаңбыр жаууын тоқтатпақ емес; табиғат өз тіршілігін жасай береді. Бұл дегеніміз әлемді танудың немесе адамзат тұрмысының баянсыздығын көрсететін таптаурын, кереғар ойлар емес. Бұл – адамзат өмірінің куәсі, оның қым-қиғаш сағынышы, қайғысы, мұң-шері. Дәл осы себептен де ол Бағиланы жанына жақын тартады: болмысы ерекше, зейіні мол қызды бір сәтке көрмесе, жаны жабырқай түседі. «Адамзат баласының дәрменсіздігі өкінішті. Сонау бір қиянда кішкентай екі адам, қыз бен жігіт бір-біріне өлердей ғашық. Бір-бірінен тұра алмайды. Біздің одан мүлдем хабарымыз жоқ» [1, 286 б.].

Дулат Исабеков өз оқырманын «қайталанбас» кейіпкерлерінің рухани әлеміне бастай отырып, ницшелік ілім негізіне көшеді. Байғұс Бағила Жасынға деген сезімін өзі түсініп болмайды: сүйе ме, әлде жек көре ме, түсініксіз. Өсіресе, Жасынның мынадай қаһарлы пікірін мүлде ұғына алмайды:

«Егер құдай адамды шын жаратқан болса, онда да өзі үшін. Жападан-жалғыз сұрланып отыра беруден жалыққан соң адамды ойлап тауып, бүкіл галактикадан тәуір планета таппағандай қияндағы бір алақандай жерге таратқан да жіберген. Адамдар барға да, жоққа да сеніп жапа тармағай тіршілікке кірісіп кеткен. Санаулы демі, санаулы күні бола тұрса да, бірінің өлігін бірі жерлеп кеп отырса да, ғұмыры құдайдай мәңгі көрініп, түкке тұрғысыз ұсақ тірлігіне қайта кіріседі. Құдайға бұл тиімді. Біздің өмірімізге қарап отырып ішек-сілесі қатып, ернінен күлкі жиылмайды» [1, 239 б.].

Ницше бойынша ойлайтын Жасын үшін «ұлы адам» мәселесі – аянышты трагикомедия сияқты. Бағиланы үрейлендіретін де оның осы қым-қиғаш

пікірі. Бірақ бұл «ұлы адам» түбегейлі жалғыз, жақсылық пен жамандықтың ортасында тұр, бір жағынан ол адамзат болмысын рухани жағынан қайта шыңдау мақсатында өзінің рухани асқақтығымен барлық әлемге қарсы тұруға дайын. М. Цветаеваша айтқанда, «біреу бәрі үшін; біреу бәріне қарсы». Осы тұрғыдан алсақ, Жасынның образын жасауда Дулат Исабековтың Ницшенің іліміне арқа сүйенгенін байқай аламыз. Жасынның өзгеше ой түйсігі, оғаш нақылдап сөйлеуі, ой-пікірінің өте көрнекі, әсерлі болуының бір себебі осында жатыр. Мәселен, мына бір үзіндіден Жасынның жорамалдап сөйлесе де, өткір ойлылығын көре аламыз:

«...– Атыңызды кез-келген, тіпті, еркектің атына болса да өзгертіп алып, киоскиде жергілікті газеттер сатып тұрғаныңыз жарасады. – Одан үлкен қызмет таппадыңыз ба? – Сізге одан артық қызмет жоқ. Бола қалса, әдеміліктің үлгісі ретінде Юнесконың қамқорлығына алынып, бір суық музейде тұрасыз. – Ал, қартайған соң не істеймін? – Онда, сұлулықтың қалай қартайтынының үлгісі болып тұрасыз. Киіммен тұрасыз ба, киімсіз тұрасыз ба, ол жағын халықаралық комиссия шешеді [1, 236 б.].

Жасын Мәдиевтің адамгершілік, шығармашылық тәкаппарлығы сезімталдықты, махаббат еркеліктерін, әйелдің көз жасын, туыс, жақын адамдар арасындағы түрлі мылжық қарым-қатынастарды, кабинеттік құлықтарды жат тұтады. Ол өз сферасында жалғыздықта өмір сүріп, жұмыс жасауды қалайды. «Менің мақсатым – жазу, ойымды жазу. Қорғану менің міндетім емес. Сауыт әлсіздерге, өзіне-өзі сенбейтіндерге ғана қажет!» [1, 283 б.]. Иә, ол мықты тұлға! Ол да Ницше сияқты жеке-дара интеллектуалдық шығармашылықпен өмір сүруге мәжбүр. Ф. Ницшенің қолжазбаларында былай дейді: «Он одинок и лишен всего, кроме своих мыслей: что удивительно в том, что он часто нежится и лукавит с ними и дергает их за уши! – А вы, грубияны, говорите – он скептик» [3, 5 б.]. Философтың бұлай өзін-өзі бағалауы «ұлы адам» тұжырымын тағы да биік дәрежеге көтере түседі.

Роман желісі бойынша қонақ үй бөлмесінде Жасын Бағиланы ең алғаш сүйгенде, оны шым-шытырық ойлар қаптай түседі. Бағила оның бұл қылығына реніш білдіріп, мұндай әрекет күтпегенін көрсетеді. «Мен үшін сіз басқашасыз. Ешкімге ұқсамайсыз. Ұқсағыңыз келсе... білмеймін, оны өзіңіз біліңіз. Бас салып сүйеге қабілеті бар адам маған барлық жерден табылады» [1, 290 б.]. Жасын бұл жағдайдан өзін алып шығу мақсатында Ницше тәрізді «өзіне емес, өзгеге кінә тағу» тәсілін қолданбақ болады. Осылайша өз жеңілісін көрсетуден қашады.

«– Иә, – деді ол бір жолата ес жиған адамдай сергек үнмен. – Бүгін сәтсіз күн екенін жаңа ғана ойлап өтіп едім. – Ол столға жақындап, коньяктан бірнеше тамшы құйып ішті де, рюмкасын қолына ұстаған бойы сөзін

жалғастырды. – Бірақ, сәтті күн деген не? Ол – ойлаған ойыңның түгелдей жүзеге асуы, сенің жаза баспауың ғой? Солай ма? Кейде ол да жалықтырады, оның да адам жанын байытары шамалы. Біле білсең, осының бәріне сен кінәлісің. Неге қарайсың? Иә, сен кінәлісің. Менің ойым көп еді, бүгін соның бәрін ақтармақ едім. Шыкпады. Шыкпағаны да дұрыс болған шығар. Егер бәрін айтып қойсам, қалған тіршіліктің мәні азаятын секілді. Әйтсе де, өміріме сен көп араласқалы бері мен бостандық дегеннен айрылдым» [1, 290 б.].

Иә, мұнда да Бағила оған өз батылдығын көрсете білді. «– Міне, міне! Сіз өзіңізге енді ғана оралдыңыз, – деді қыз күліп. – Сіз маған осындай сәтте ғажап ұнайсыз». Ол да сөзбен тиісуді үйренген. Ендігі Жасынның бар амалы – оны өзіне лайықты қарсылас деп табу; «...өйткені саған сөздің аштығы әбден өтіп кеткен. Ал мен сөзден қашам, әбден тойынғамын». Артынша өз әдетіне басып, Жасын өз жеңілісін мойындаудан қаша түседі: «Сур, егер бұлай сөз жарыстыра берсең, мен сені тағы сүйіп алам».

Дегенмен де Жасын өз жеңілісін жасыра алмады. Бағиланы екінші рет сүйіп алғанда, өз бет-бейнесін білдіріп алады. «Ол помада мен духидің иісіне төзе алмайтын. «Барлық әйелдерге тән духи мен помаданың иісі! Мұның қажеті қанша еді? – деді ішінен Жасын. Әйелдер бұған неге құмар болады?» «Бағила оның зілді шыққан үнінен іштей толқып, өз ойымен арпалысып тұрғанын сезді. Ішкі дүниесінен қарғын жүрген кезде осылайша ұсақ-түйекті әңгіме ететінін де соңғы жылдары аңғарған» [1, 293 б.]. Міне, осы үзінді арқылы автор Жасынның «ішкі құпиясын» ашып береді. Бірақ та оның рухани құпиясының тамыры тым тереңде екен, және оның кілтін Бағиланың өзі де таба алмақ емес. Бағиланы мазалайтын басты ой – «үш жыл бойы біз не үшін кездестік? Осылайша, бір-бірімізді қайта көрместей ренжітіп, екі жаққа кету үшін бе?»

Дулат Исабеков Жасынның образын ашу үшін романда Бағила екеуінің қарым-қатынасын берумен қатар ақылды да парасатты әйел Мәлике және оның күйеуі, «таяз» ойлайтын Сәргелдің жанұялық өмірін береді. Бұның басты себебі де сол, қиыншылығы мол отбасылық өмірдің кіршіксіз пәк сезімдерді жойып жіберу қаупі де бар екенін, күйбең тіршілікпен махаббаттың да өз қызығын жоғалтатынын ескертеді. Мәликенің ойын да осындай қатпар ойлар паналайды. «Адамды бір-бірімен туыстық қатынас емес, мейірім мен махаббат туыстыратынын, ол жақындық өз туысыңнан да қадірлі боларын ойлады» [1, 258 б.]. Дулат Исабековтың де айтпақ ойы да осы: *ең бастысы – рухани жақындық. Ол тым биік әрі мықты.*

Мәлике, ересек әрі отбасылы адам ретінде Бағила мен Жасынның түрлі жастағы адамдар екендігін алға тартып, бір-біріне лайық деп санамайды. Байғұс Бағиланың ой-санасында түрлі қатпар жолдар қабаттасып, шегі

жоқтай созыла түседі. «Неге онымен бірге болу қиын? Неге оны ұмыту тіптен де қиын?». Жасынға жақын жүріп, оның отбасылы бола тұра өмірде де, шығармашылығында да «жалғыздығын» Бағила сезінеді, әлгі сұрақтарына жауап тапқандай болады. Мәлике болса, Жасын үшін Сәрден бас тартуға дайын. Біздің Бағила ше? Ол махаббаты үшін бәрінен бас тарта ала ма? Біздіңше, олай емес. Мұны байқаған Мәлике де Бағиланың жан азабын сезіне отырып, оған қолдау көрсетіп бағады. «Иә, Сіз дұрыс айтатын болуыңыз керек... Мен ол жігітті ұмыта алмайтын сияқтымын, ал оның жолы... мүлде басқа. – Сур, – деді Мәлике оған назар тоқтата қарап. – Жасынның ерекше адам екенін білем, ол сенікі емес. Сондықтан, ауыр да болса да айтайын, сенің оны ұмытқаның жөн. Ерте ме, кеш пе, бәрібір ұмытуына тура келеді. Жазғы каникулыңда алыс бір жаққа кет. Мәселен, Қара теңізге немесе Бурабайға. Жалғызсыраймын десең мен де бірге барайын» [1, 301 б.].

Бақытсыздықты сезінген адам ғана бақытсыз жанды ұға алады. Мәлике де Бағилаға Жасынның шарасыз хәл-ахуалын түсіндіруге тырысады: «Өзгені көп түсінетін ойшыл адам барлық уақытта бақытты бола бермейді. Олардың өмірі қол фонарьдың батареясы секілді, бар мейірімі мен қайрат-жігерін өзгеге жұмсайды да, өзі түптеп келгенде энергиясыз қалады». – Сонымен... – Сонымен, білмеймін... Мүмкін, соның өзі бақыт шығар. Жалпы, үлкен ұғымнан келгенде. Ал, жеке бастың ұғымынан келгенде, ол иығын қозғап қойды. – Білесің бе, жақсы адамдардың басым көпшілігі тіршілікте бақытты бола бермейді. Бір ғажабы – олар мұны бақытсыздық деп ешқашан есептемейді. Өйткені олар өзіне тиісті бақыттың басқаларға үлескенін біледі және мынау маған тиесілі еді деп айтпайды. Жақсы адам болудың қиындығы да сонда» [1, 299-300 б.].

Осылай деген Мәлике махаббат азабынан науқас болған Бағиланың ауыр халінен құтқаратын жалғыз адам – өмірде жалғыздық уын ішіп үйренген Жасынды Ялтаға өзі шақыртады. Және өзін «жедел жәрдемге» теңеп, шымшыма сөзін қыстырмақ болған Жасынға дәл, табынды жауап береді: «Сіздің орныңыз басқа!».

Талантты жазушының әдебиеттегі, сонымен қатар өмірдегі басты рөлі – ең бастысы, өзгелер үшін «өмір сүру». Дәл осы тұста Жасын да мұны ұғынды. «Өзінің де жанын кеміріп, күннен күнге ұлғайып, сүйек жараға айналып бара жатқан қасіреттей сезімді дәл осы тұста тежеп, шамасы жетсе шідерлеп тастауға бекініп еді. Ол қанша алысқа ұзағанмен, өзін-өзі қанша ауыздықтағанмен Бағиланы ұмыта алмасын, нәзіктікке езіле бермейтін қасаң жүрегінде оның бейнесі ақырғы минутқа дейін бірге өмір сүрерін жақсы түсінді». Оның басты қорқынышы – «құдайдай табынар сұлулыққа да бір кезде бойының үйреніп, оған көңіл бөлмейтін кездің келерін сезінгендіктен еді» [1, 313 б.].

Жасын Ялтадан түрлі ойлардың қамауына шырмалып қайтты. Бағилаға деген пәк сезіміне тағы көз жеткізіп, Мәликенің өзіне деген кіршіксіз ерекше ықыласын сезініп, алабұртқан көңілі одан сайын құлази түсті. Бірақ ол ешкімге білдірмейді, сыртқа шығармайды. Оның бұл ойлары жүрегінің, санасының түпкірінде мәңгіге сақталмақ. Иә, Жасын үшін ауыр. Оның барлық нәрсеге қақысы бар, тек сүюге қақысы жоқ. «Алғашқы кездесуден бастап тынышымды алған, ішкі дүниеме қарғын судай күрт өзгеріс енгізіп, әйел адамды шын беріле сүю деген ұғымымды жаңартып кеткен, қалған өмірімде ұмыта алмасымды санамен, парасатпен сезінген осы бір жан иесін жоғалтуым керек пе, жоғалуы тиіс пе?» [1, 320 б.].

Дулат Исабеков өз туындысын осылай шырғалаң оймен аяқтайды. Жазушының мұндағы мақсаты – адам мен адамның, заман мен қоғамның карама-қайшылықтарын әрбір кейіпкерінің жан болмысын тебіреніп жеткізу арқылы көрсетеді. Жасынның образы арқылы қаламгер әрбір адамның өзі өмір сүретін қоғамда алатын орны бар екенін көрсете отырып, оның арпалысын сыртқа шығартпай, өз-өзіне жеңдіртеді. Себебі, адам қиялы мен оның сезімінде шек жоқ, ал қоғамда шектеулі сызық бар. Осылайша қоғамдағы бітіспес күрестің, адамзаттың өз ойымен, өз санасымен арпалысының, ішкі жан айқасының түйінін өз қалауынша шешуді оқырман еншісіне қалдырады. Енді жазушының туындысына арқау болған басты кейіпкердің образы қалай дүниеге келгенін қарастырайық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдебиеттегі прототип деген дүниенің өзі типті бейнеден гөрі, тікелей жасалатын бейнеге жақынырақ. Жаңа шығарманың ішіндегі әлдеқандай кейіпкердің жекелеген мінезінен, ісінен, сөзінен, жалпы өзінен жақын жандарды жазбай тануға, шырамытуға, тұспалдауға әбден болады. Біз сөз етіп отырған жазушы Дулат Исабековтің «Қарғын» романындағы Жасынның бейнесі кімнің прототипі деген сауал туады. Осыған сәйкес Айгүл Аханбайқызының «Жасын бейнесіне жасырынған Асқар» атты мақаласына сүйенсек, романның басты кейіпкері Жасын – жазушы Асқар Сүлейменов болып шықпақ. Расында да солай ма? «Күлкісі де, жанары да салқын екен. Тура қараған адамның өңіменен суық жанары жуалдыздай тесіп өтетін секілді. Ашаң тұлғасында ешкімге бас имеген паңдық, тәкәппарлық пен ойлылық бір сәтке жалт еткендей болды», «Жас қыз Жасынның ойы тасқындаған сөздерінің жалпы мағынасын анық аңғарғанымен, жекелеген сөйлемдеріндегі тарам-тарам мәніне тереңдей алмады. Әйтсе де ол қарсы алдында отырған маңдайы ашаң жігіттің телегей-теңіз білім мен биік парасат иесі екенін, жебедей өткір, сүңгідей салқын жанары жақынды емес, бүгіні мен ертеңі үшін қайыспайтынын аңғарды...». Жасынның бұл суреттемелері Асқар

Сүлейменовтің мінезі мен бейнесін еріксіз еске салатындай. Бұл сұрағымызға нақты жауапты жазушының өзі былай береді: «Шығарманы жазуда тіпті оның есімінің ерекше болуын қалап, Жасын деген атты таңдадым. Ол – ерекше жаралған жан. Бұған табиғат ерекше дарын берген. Бойына біткен дарынын ізденіп, оқып, салыстырып, толықтырып, дамыта білген. Және бәріне өз көзқарасы бар, өзінің сын-пікірі бар, биік интеллектуалды, биік парасатты адам болуы қажет. Алдыма, міне, осындай мақсат қойдым. Ондай биік талғамды басқа біреудің бойынан көру де қиын еді. Асқармен етене жақын араласқаннан кейін шығар, оның бейнесі, мінезі санама әбден сіңіп, берік орнығып алған екен. Романның ортасына жеткенде, жазып отырған жазушы Жасынның Асқарға ұқсайтынын, тіпті нақ Асқардың өзі екенін бір-ақ аңдадым...» [4].

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Исабеков, Д.** Жеті томдық шығармалар жинағы. 1-том. Роман, эссе, повесть. – Алматы : Атамұра, 2012. – 408 б.

2 **Бадиков, В.** Прикосновение брата. Художественный мир Дулата Исабекова. // Қазақ әдебиеті. 1980. – № 1.

3 **Ницше, Ф.** Сочинения в двух томах. – Т. 1. – М., 1990.

4 <http://sn.kz/sn-adebiet-zhane-oner/item/2673>.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Ж. К. Султанбекова¹, Т. И. Кошенова¹, А. К. Жундибаева²

Образ Жасына в романе Д. Исабекова «Смятение»

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмета Ясави, г. Туркестан;

²Государственный университет имени Шакарима, г. Семей.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Zh. K. Sultanbekova¹, T. I. Koshenova¹, A. K. Zhundibayeva²

Image of Zhasyn in the novel of D. Isabekov «Kargyn»

¹A. Yesevi International Kazakh-Turk University, Turkestan;

²Semey State Shakarim University, Semey.

Material received on 05.09.17.

В этой статье речь идет о создании образа Жасына в романе «Смятение» («Қарғын») известного казахского писателя Дулата Исабекова. Автор романа рассматривает различные расхождения

в человеческом обществе посредством своих героев. Образом «одинокого» молодого писателя автор показывает жизненную правду и правду в обществе.

This article deals with the creation of an image of Zhasyn in the novel «Kargyn» («Қарғын») of the famous Kazakh writer Dulat Isabekov. The author considers various divergences in human society by means of his heroes. The author shows the vital truth and the truth in society in Zhasyn's image.

ӘОЖ 82-95:821.512.122

С. У. Такиров¹, Ж. Ш. Жумагелдин²

¹ф.ғ.к., доцент; ²филология магистрі, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.
e.mail: ²zhanaidar.zhumageldi@mail.ru

ИРАНБЕК ОРАЗБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ақын Иранбек Оразбаевтың ақындық болмысы, өлеңдерінің көркемдік ерекшеліктері қарастырылады. Иран-Ғайып поэзиясының көркемдік жүйесінен тақырып әр алуандығы, ізденіс мұраттары, өлең өрісі мен ондағы өмір өнегелері, кеңінен көрініс береді. Ең негізгісі, оның ақындығы адами болмысты бейнелеуден ізгілікке құштарлықтан өмір уақыт тынысын сезініп отырады. Демек, ақын поэзиясындағы көркемдік қабылдау, арналарынан қоғам, кезең көріністері бар сыр-сипаттарымен даралана түсетіндігі талданады.

Тірек сөздер: поэзия, қазіргі қазақ әдебиеті, өлең, махаббат, поэма, әдебиет, ұлт, халық.

КІРІСПЕ

Қазіргі қазақ поэзиясы көркемдік деңгейіне қоса жанрлық жағынан да түрлену, толысу үстінде екендігіне ешкімнің де шүбәланбасы шындық. Рас, қазақ поэзиясы поэма-дастандарға баяғы заманнан бай. Ал бүгінгі таңда осы байырғы жанрдың тақырыптық жағынан түрлене түсуі туған әдебиетіміздің толысқандығына тағы бір дәлел. Осы орайда драмалық дастандары жазылып,

жарияланып, тіпті көптеген театр сахналарында қойылған ақын Иранбектің есімі ерекше аталуға тиіс.

Өлеңнің негізгі құрамы – сөз бен ой. Ойды жеткізуші сөзді сұлулап жеткізу бар да, өткір қылыштың жүзінде ойнатып, жүрек қанымен жазғандай өзгеше жеткізу бар. Жел қағып, суық сорып тозығы жеткен жағалы ішікті көзге елестетіңізші. Ол бір кезде көз арбаған қырдың қызыл түлкісі еді. Ол бір кезде жоқ-жітіктің қолына түспеген, бидің бұйымы еді. Есікке таман есіліп жатқан осы ішіктің ішінен қаншама сыр оқуға болады демекші. Бір нәрсені оқу үшін сауат керек. Ал мына біз айтып отырған ескі ішіктің сырын сайрату үшін ақындық сауат керек. Ақындық сауат дегеніміз тек қана дарындылық емес. Дарынды болу және адал жүректі, ақиқаттың көзіне тіке қарайтын, батыр болмысты жан болу. Міне, осыдан кейін барып ақындыққа еніп сөйлеу оның бақытын ашады. Иран ақында осының екеуі аяғын тең басады. Сондықтан да оның ақындық сауаты тым биік. Күннің көзіне тіке қарай алатын тек қыран құс екен. Ақиқатқа тек тіке қарай алмасаң, ішіктің ішінде не сыр жатқанын қалай оқисыз.

Иран (Иранбек Оразбаев) ақынның аса сауаттылығы мен сұлу ақындығының сыры осында, мүмкін одан да тереңіректе. Бұлай деуге не себеп? Себебі асыл заттың уақыт өткен сайын сыны арта беретіні секілді, саф алтындай ақындық та заман өтіп, өмір алмасқан сайын жаңа бір қырынан таныла түсері сөзсіз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Франц Дюманың «Ақырғы алғашқысын өз құшағында аялаған» («Конец баюкают в своих объятиях начало») дейтін сөзі бар екен. Осы сөз бізге ұнайды. Шын мәнінде біздің бүгінгі рухани келбетімізде өткен замандардың бедері бейнеленеді. Сол бір бағзы замандардың салт-дәстүріне ғашықпыз. Оларды орағатып өте алмаймыз. Жарық дүниенің шындығын жарқырата көрсету үшін де ескі ақиқаттың алдына жүгінеміз. Өйткені біздің рух тамырымыз өткен өмірімізде. Мына бір қарапайым мысалға да назар аударсақ болады. Ол біздің Иран ақынның ақындық болмысын, оның өлеңдеріндегі көркемдік келбетті жақыннан көруге жәрдем етеді. Айталық түйе цементтен құйған бағанаға сүйкенсе, ол бағана міз бақпайды. Ал егер көктеп тұрған ағашқа сүйкенсе, ағаш теңсетіледі, бұтақтарының сынып кетуі де ғажап емес. Сонда осының қайсысы мықты? Біз алғашында цемент-бағана мықты ғой деп қаламыз. Егер оған түйе емес, ауыр темір көлік соғылса ше? Онда цемент-бағана сынып түседі, сосын тіктелмейді. Өйткені оның тамыры жоқ. Осы оқиғаны көктеп тұрған ағашқа әкелейік. Ағашта сынады, бірақ ол қайта көктейді. Себебі ол топырақтан нәр алып тұр. Ақындардың, нағыз ақындардың мықтылығы сонда, олар өткен өміріміздің рухани нәрін бойға сіңіре біледі. Бірақ әр ақынның үлесі әр қалай.

Иран ақынның өзгеден бір артықшылығы болса, онда ол оның өз ұлтының рухани қазынасымен мол сусындағаны. Сол рухани азықты дүниетану мұратымен мағыналастыруы. Тағы бір артықшылығы әуелден айтып отырғанымыз оның ақиқатшылығы, нақтылықты сүйюі, абстракционизмнен аулақ болуы. Біз бұл ақыннан бұлдыр елес пен әсіре ор иірімдерін әсте кездестіре алмағанымыз үшін оның ақындық қуатын аса жоғары бағаға лайық деп танымыз.

Заттың, қоршаған ортаның тәуелсіз болмысын – жаратылыстың құпия сырларын саралап, шынайы бейнелеп, адам баласының жігерлі, зиялы, рухани білім-парасат, ойшылдық ерекшелігіне қарай өмір шындығын қазқалпында тану өнер зейнетінің негізгі шарты. Олай болса Иран ақын осы шартты аса ақылдылық, көрегенділікпен орындаған. Иран ақында болмыстың жеке бір қырларын имитациялау (еліктеу) жоқ. Оның туындыларында логикалық түр-тұрпат бейнелілігі зор. Сезім әсерімен байыған, шабыттты ізденістерге толы оның өлең-жырлары сол себепті де алмастай ақиқатпен біте қайнасып жатады. Ол өмірдің өрнекті қасиеттерін тек ақиқат көзімен көруге ғана келіседі. Боямашылдыққа бармайды. Оның суреткерлік көзқарасы да тым сұлу.

Бала қайың,
Еменмен өркені егіз
Қарама...
Қарай берсең
Өртенеміз!
Өртенеміз,
Өртейміз өзгені де.

Өртеп өртсіз өмірден жеркенеміз [1, 45].

Астарлы образдылықты бірден ұғамыз. Бала қайың – жас сұлу. Емен – лирикалық кейіпкер. Лирикалық кейіпкер егде жан, беріш ағашты емен болып отырғаны сонан. Осы өлеңде сүйю бар. Бірақ «шідерімді үзіп-ақ кетер едім, шылбырымды сүйретіп қайда барам» дегендей, ендігі жерде жас сұлуды парасатқа үндейді. Сүйю – жалын, ол – жастық жалынымен өрши түсіп, өртке айналмақ. «Қарама, қарай берсең өртенеміз...» деп субъект-ақын «бала қайыңға» басу айтады. Асау сезімді ақылға жеңдіреді. Бұл «Қызықпа қыз, ақынға қызықпа, қыз...» дейтін Мұқағали Мақатаевтың өлеңін еске түсіреді. Анығын айтқанда мұның өзі ұлылардағы үндестік сияқты. Бұл – Иран ақынның ұлылығы.

Өз дәуірінің өзекті ағымдарын алдаспандай жарқылдата жырлаған, жан рахатын емес, ақыл азабын тартып қоғамның кертартпа қайшылықтарына басын тіккен, махаббаттың ләззатына мас болмай, қасіретінен күй тапқан ақынды ұлы демеуге хақымыз жоқ сынды.

Иран-Ғайып жырлап отырған жанрлардың (толғау, дастан, поэма, лирика...) негізін оған дейінгі қаламгерлер, лепті тұрғыдан дамытушы. Ол өз оқушысының көркемдікпен қатар көрегенділік қағидаттарын сыйлаушы. Кейбір пікірлерде «Иран-Ғайыпта әдемілік пен сұлулық сирек, оның өлеңдері лирикаға кірікпейді» дегендік кездесіп қалады.

Әдемілік пен сұлулық – рас, эстетикалық құндылық эталоны. Бірақ адамның мінез-құлқы, пиғыл алалығы сиықты қоғамдағы әртүрлі қатынастар келбеті бұл эталонға сыя бермейді. Өмірдің трагедиялық, драмалық жақтары мол. Соның бәрін тілдің шоғына қарып, сезімнің шуағына шомылдыру ер ақынның ісі болмақ. Иран ақында осындай артықшылық бар. Ондағы имандылық, адами қасиет иірімдері оқушысын ерекше толғанысқа түсіреді. Өмірді сүйюге, күресуге, ақиқаттан айнымауға үндейді.

«Құшағымды көктемгі нұрға жайып,

Өмір сүргім келеді бір ғажайып...», – дейді Иран ақын бір өлеңінде. Осы өлеңде сөз сұлулығы да, өмір сұлулығы да бар. Махаббат пен құштарлық қатар құшақ жаяды. Сонда «Иран-Ғайып өлеңдері лирикаға кірікпейді...» дегендері қайда? Бұл әрине, жете түсінбеу, бәлкім ақынды толық танымаудан туған сөз [2, 128].

Иран-Ғайып кереметтей махаббат жыршысы. Оның туындыларында халықтық пәлсафа мен ұлттық ұстын мол. Дидактика да, лирика да тұнып тұр. Ол қазақ өлеңінің көркем көшін келешекке бастап бара жатқандардың қара нар секілді. Арқасына артылған қап-қап қазына әлі талай ұрпақтың рухани сұранысын өтейтіндігіне еш күмән жоқ. Оның «ғажайып өмірі» алда, келер күндерді. Ақын бақыты дегеннің өзі де осы. Әлемдік өнердің әр дәуірінде қайталанбас келбет, келісті мүсінімен халық жадында, тарих жазуында сақталатын сирек есімдер болады. Поэзиядағы сол есімдердің алдыңғы легінде Иран-Ғайып есімінің орын алуы заңды. Біз бүгінгі еңбегімізді осылай қорытындылаймыз.

Ақынның махаббат тақырыбын бір ғана ғашықтық, сүйіспеншілік сезімі тұрғысынан қарау оның өнер тудыру қуатын нақты көрсете алмас еді. Махаббат сезімінен дәуір тынысын, әлеуметтік өмірді бөліп тастау дұрыс болмайды. Тіпті оның ішінде жаратылыс құбылыстарының да қоса қабат кезігуі заңды. Иран ақынның өлеңдерінде біз айтып отырған атрибуттар мен өлшемдер түгел кезігеді. Яғни онда жалаң сөйлеу, жадағай ой кезікпейді. Нені жырласа да оның көркемдік түйінін негізгі айтар нысанасының астарымен айшықтай жеткізеді. Көпсөзділік, көсемсу Иран ақынға жат қасиет. Алайда айтайын демесе де оның туындыларының өн-бойынан көсемдіктің өзі еріксіз көзге ұрады. Бұл оның кемел ойлылығы, ақиқатпен бетпе-бет келуінен туатын құбылыс. Сондықтан болар Иран ақында оқиға мен ой желісін байсалды баяндаудан гөрі дүлей сезім қуатымен жеткізу алдыңғы

орынға шығады. Ащы шындықтың шымырлап шыққын тұма бұлақтың асау сарқырамаға айналғанындай күйге ұласуы ақындықтағы айнамас заңдылық. Бұл заңдылықтың кез келген ақыннан көрініс таба бермейтіні де бар. Оның қайнар көзі ақын дарындылығында жатса керек.

Иран-Ғайып шығармашылығының ерекшелігі – лирикалық туындыларында бүкпесіз ақтарыла жазып, өзіне шүбәсіз сендіре білу құдіретінде. Оның өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі айырықша зор. Құбылтудың, әрі айшықтаудың тобына жататын көркемдеуіш құралдарын қолдану мен көркем сөз-образдарын жасауда ақынның шеберлігі еш ақыннан кем емес, керісінше өзіндік бояуы қанық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, Иран-Ғайып поэзиясының көркемдік жүйесінен тақырып әр алуандығы, ізденіс мұраттары, өлең өрісі мен ондағы өмір өнегелері, кеңінен көрініс береді. Ең негізгісі, оның ақындығы адами болмысты бейнелеуден ізгілікке құштарлықтан өмір уақыт тынысын сезініп отырады. Демек, ақын поэзиясындағы көркемдік қабылдау, арналарынан қоғам, кезең көріністері бар сыр-сипаттарымен даралана түседі. Осындай ізденістер ақынның он үш томдық шығармалар жинағының өн бойынан көрінеді. Ақын өлеңдердің алтын қазығы біреу–халық қамын ойлау. Әсіресе, замана жайынан ой ұқтырып, қоғамның әлеуметтік жағдайын шыншылдықпен шынайы жырлаған сыншылдық сарын әсте қалмай өлең ерімінде бірге дамып отырады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Иран-Ғайып. Сөз патшалығы. – Алматы : Жалын, 1996. – 196 б.
- 2 Дәдебаев, Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: Лекциялар курсы. – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 284 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

С. У. Такиров, Ж. Ш. Жумагелдин

Поэтическое творчество поэта Иранбека Оразбаева

Қарагандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова, г. Караганда.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

S. U. Takirov, Zh. Sh. Zhumageldin

Features of poet Iranbek Orazbayev's poetry

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 05.09.17.

В настоящей статье рассматриваются особенности поэтического творчества поэта Иранбека Оразбаева, который занимает особое место в современной казахской литературе. Иран-Ғайып отличается своеобразным стилем, заключающимся в отражении правдивых жизненных ситуаций. Поэт рассматривает жизненные проблемы с философской точки зрения. Исследуется актуальность его поэтических произведений, которая заключается в реалистичном отражении жизни современного общества. Кроме того рассмотрены художественное мастерство поэта и психологические аспекты его произведений.

This article discusses the features of poet Iranbek Orazbayev's poetry, which occupies a special place in the modern Kazakh literature. Iran-Faiyp's distinguished original style, is the reflection of truth situations. So consider the problems of life from a philosophical point of view. We investigate the relevance of his poetry, which is a realistic reflection of modern society. Also, considered artistic skill of the poet and the psychological aspects of his works.

А. Қ. Тұрышев¹, Р. О. Жұманбаева²

¹ф.ғ.к., профессор; ²ф.ғ.м., аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

e-mail: ¹trushev56@mail.ru; ²riza16041981@mail.ru

**ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ РУХАНИЯТЫ:
МӘНГІЛІК ЕЛДІҢ ТАРИХИ НЕГІЗІ**

Бұл мақалада автор ежелгі түркі халықтарының жеке мәселесін анықтау керектігі жайлы айтады. Түркі халықтарының терминдеріне байланысты түбірлердің этимологиясын талдайды.

Кілтті сөздер: ел, түркі атауы, тарих, этимология.

*Биікте көк тәңірі,
Төменде қара кер (йер) жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.
Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Истемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының ел-жұртын
Қалыптастырған, иелік еткен [1, б. 10].*

КІРІСПЕ

Ел туралы егес. Л. Гумилев: Ежелгі түріктердің жеке мәселесін анықтау керектігін айтады. Ол жеке мәселе – түріктер өз мемлекетін атаған сөздің яғни «ел-иль» терминінің аудармасы екендігін атап өту керек – дейді. Бұл терминді С. Е. Маловтың ел сөзін «Тайпалар одағы» деп аударғанын, бірақ оған тағы да: «мемлекет, халық» мәнін беретінін. Радлов, Мелиоранский, Бартольд, Томсен мен Хирт те осы түсінікті ұсынғанын. Терминнің басқа түсінігін Бернштам ұсынған екен. Ол елді – «әртүрлі тайпалар ақсүйектерінің ұйымдық жағынан берік топтасқан, сонау» рулық қауымның қалған дәстүрлері бар, ақсүйектік құрылыс». «**Al**» – мемлекеттік ұйымды білдіреді. Түріктік «**äl**» – бізге тарихтан өздерін «**türk**» деп есептейді. Бірақ, Л. Гумилев бұл екі көзқарастың тұрлаусыз екендігін жазады. Бірінші – Түріктің бірінші ханы Бумын «Елхан» лауазымын алған екен. Ол бұл атақты *жужандарды* бағындырғаннан кейін алған. **Елхан** лауазымының дәлме-дәл мәні «халықтарды билеуші» дейді Бичурин. Бұл түсінік Рашид-ад-Диннің парсы тілінде жаңа етістік: *иль қардан* – жаулап алу, бағындыру сөзінің пайда болуымен дәлелденеді. Бұл кірме сөз болғанымен, ол терминнің мағынасын дәл береді. Басқа түсінікке – тайпалар келісіміне «күр-

гүр» деген басқа термин бар, ол түрік, моңғол тілдерінде бір мағына береді. Бұған лайық «түрхан» термині яғни тайпалар бірлестігінің ханы деген сөз бар. Бұл лауазым *қидандардың* ханында болған. Өйткені олардың мемлекеті тең құқылы сегіз тайпаның одағынан тұрған. Бұған керісінше **ел** – басқа тайпаларды күшпен бағындыруды білдіреді. Сондықтан да «**il**» терминінің дәлме-дәл аудармасы латынның «империум» немесе орыстың «держава» деген сөзі. Өзін-өзі басқаратын тайпа «**ел-иль**» бола алмады десе, екінші – көзқарас соның өзі табын тірейтін мәтінмен жоққа шығарылады, мәселен: «türk budunälin törüsün» яғни түрік халқы мен эль (елі) заңдастырады... бұл арада эль өзіне *будун* сөзін де қосып алады, яғни билеуші тайпамен (Бернштам) шектеліп қалмайды. Текстегі: Kämka älig kas Ұан ugmän – мен елі-эли кім үшін аламын. Бірақ «мемлекеттік ұйымдар көрінісін» немесе «билеуші таптарды» тартып алуға болмайды сол себепті де Бернштам ұсынған аударма мәгінді мағынасыз етіп жібереді дейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

С. П. Толстов: «**эль**» терминінің басқа мағынасын: ежелгі мағынасындағы территориялық мәніндегі емес, саяси мәніндегі мемлекет деген сөз дегенін, бірақ осылай түсінген күннің өзінде, **эль** – елде бағындырылған тайпалардың болатынын ескеру керектігін. Осыған тоқтасақ, біз бастаухаттардың мәліметтері мен ешбір қайшылыққа келмейміз. Сонымен **ел** – орда мен тайпалардың қатар өмір сүруінің бір түрі болып табылады деген тұжырымға келеді Гумилев [2, б. 99-100]. Л. Гумилев: С. Е. Малов, Көне түрік жазуларының..., 1951, сөздігі, А. Н. Бернштам, Б. з. VI-VIII ғғ. Түріктерде..., Н. Я. Бишурин, Ерте заманда..., I т. 277-б, А. Н. Бернштам, VIII ғ. ту-гүдін..., 565–566 б. С. В. Киселев, Оңтүстік Сібірдің..., 503 б. С. П. Толстов. Абруйдың жауыздығы, 52 б. еңбектеріне сілтеме жасаған.

М. Қашқари: **EL. EL** тағы бір сипаттағы атауы. Ат түріктердің қанаты болғандықтан, атты «**el – el**» деп те атайды. Ат бағарларды (ат бапкерлерін) «**el** башы – ел басы» дейтіні сондықтан. Бұл «уәләт басы» деген сөз болса да, одан «ат бағар» деген ұғым аңғарылады – дейді [3, б. 77].

Л. З. Будагов: **اذ باشجي** ад башжы, **قوشجي** күшжы кучерь, извозчикъ, ямщикъ, **اط توتوجي** ад тұтмқ или **اط باشي توتوجي** ад башы тұтмқ править лошадами; **اط باشجي قاروجي** ад бақғұшы, қараұшы конюхъ, кучерь [4, б. 56]; Немесе, кучерь (күш+ер) күш (ат) ер (адам) түрік сөзі ат басшы, күшжы (көшір) атты көне түріктер күш//күс деген сияқты. Кошъ, косъ, кушъ монг. Хушъ – пара, пара лошадей, косат – один человекъ при сплѣшной тѣздѣ берет двух коней, қосшы земленной заяць, тушканшик, кос ағашы дерево сросшееся въ одно отъ двухъ корней т.б. деп түсіндіреді (таранслитерация-А.Қ) [5, б. 82-83]. Объявляет **айдаушы** * *Начинать байгу откуда; Началось борьба. Вот вышел* Рослый парень на поляну. Айдаушы** – распорядители во время

скачек. Караван* – басши – предводитель каравана – деп, Тверитин түсінік берген [6, б.104].

Мағрипа Ескеева: **el** 1. «племенной союз»; 2. «народ» (ДТС, 168); Е. 3, 8, 11, 16 т.б. (ДТД, 36). Орхон-Енсей әліпбиінде **i, e** дыбыстарының таңбалары ортақ, сондықтан ескерткіштер мәтініндегі **el** сөзі **il** түрінде де оқылып жүр. *Qayanin anta ölürtimiz, ilin anta altimiz* «Қағанын сонда өлтірді, елін сонда алдық» КТҮ. 38 деп жазады (Айд. I, 179) [7, б. 87].

«Орхон» ескерткішінің мәтініне көңіл бөлсек **«Мәңгі ел»** сөз тіркесін ұшыратар едік. Мысалы: *Ол йереру барсар, Түрік будун, өлтөчисен. Өтүкен йер олуруп, Арқыш-тікіш ысар, Нең бунуг йоқ, Өтүкен йыш олурсар, Беңгу ел тутта олуртачы сен, Түрк будун, тоқ, Арық оқ сен, Ачсық, тосық өмез сен, Бір тодсар, ачсық өмез – сен.// Ол жерге барсаң, Түркі халқы, өлімішің. Өтүкен жерінде отырып. (Қазынаға) керуен жіберсең, Еш мұңың жоқ. Өтүкен қойнауында отырсаң, Мәңгі елдігіңді сақтайсың сен, Онда түркі халқы тоқ. Аишың гой сен, Аштықта тоқтықты түсінбейсің, Бір тойсаң аштықты түсінбейсің* [1, б. 8]. Білге қаған: – Бүкіл жеткіншегім, ұланым, әулетім, халқым оңымды, солымды, ілгеріде күн шығыстағыны, кейін күн батыстағыны маған қараттым кексіз түрік Өтүкен қойнауының нағыз иесі жоқ еді, бірақ ел тұтатын жер осы жер еді мінекей табғаш хылықымен табысып, басқа жерге бар ма тәтті сөз, асыл дүниесіне: алтынына, күмісіне, дақылына, жібегіне алданба, алдандың екен түркі халқы жойыласың, ақылды, білімді болыңдар сонда ғана мәңгі елді сақтайсың деп өсиет айтады.

Ел – жол ұғымының синонимі. Ел басшы – ақ жол көрсетуші, нұсқаушы, дұрыс бағыт беруші ұлы адам. Ат ер түркінің қанаты. Жол көрсетушісі. Сондықтан да түріктер ат – ел деген. Жоғарыда Будагов ат-құш (күс) дейді. Демек, ат-ел желмен жарысқан. «Үкілі почта» тек қана атпен ғана жүзеге асқан. Қандай түтеп тұрған боранда (қыста, жазда түк көрінбейтін құм соққан) ат өзі жол тауып келген. Түркі атпен үлкен кеңістіктерді игерген. Бәйтерек пен Шоқтерек «мәңгі елдің» символы болған. Түркілер маусымдық (жайлау, күзеу) т.б. көшіп келе жатып тоқтаған жерге тал еккен, не ағаш (бәйтерек) орнатқан, оның басына құстар ұя салған. Халықтың есінде қыран бүркіт сақталған.

М. Аджи ел (ель – М.А.) түркілер ежелден қасиетті ағаш ретінде бағалағанын. Елді кейде «Өлген ағашы» деп атаған. Ол жер бетіндегі адамның тіршілігін жер астындағы рухпен байланыстырған. Ел, жебе сөзі, Өлгенге жоғарыға қарай жол сілтеген. Осыдан ел сөзі келіп шыққан, түркілер «жол», «сапар» деп атағандығын айтады [8, с. 36-37], [9, с. 236-237]. Өлген ағашына қатысы қазақ тілінде «Ит өлген жер» фразеологизмі сақталған. Расын да Өлген деген мифологиялық жер атауы болған сияқты. Ит (түркілік мифология) Түріктер өмір сүрген жерлерді Өтүкен, Жиделібайсын, Жұмақ, Өлген деп те түсінуге болатын сияқты.

О. Сүлейменов **ел** сөзіне қатысты мәліметтер келтірген: Тегінде, шайырлы, шырынды өсімдіктер **ЕРЕН** деп аталған. «Қылқанды ағаш» – «жапырақты ағаш» ұғымдарының әртүрлі тілдердің мысалдарымен дәлелденеді. Мысалы: латынша **ЕБУЛИС** – шырша (ель).

ЕБУЛУМ – аю бадам (бузина). Орыс тіліндегі «ель», «елка» және диалект «елха», «ельха» – қандығаш (ольха), «еленец» – арша (можжевельник). Қазақ тіліндегі **«ЕРЕН»** жусанның бір түрі – **ЕРМЕН** атауын берген. Ұйғыр тілінде басқа дауыссыз дыбыстың алдындағы баяу дыбыс түсіп қалады:

ЕМЕН – жусанның бір түрі. Қазақтар ықшамдалған атауды жаңа мағына беріп қабылдады: **ЕМЕН** – ағаштың бір түрі.

Түріктер самырсынның (кедр) атауын сол түбірдің өзінен, бірақ зат есімнің басқа жұрнағының көмегімен түзген: **ЕРС, ЕРЗ** – самырсын.

Жоғарыдағы айтылған **ЕРЕН** сияқты бұл формалар славян тілінде кең тараған – дейді [13, б. 228].

А. Н. Самойлович наным-сенім аймағына сол сияқты *Bay ülgen* алтайлықтарда *вау* сөзі қазақта, алтайлықта, шорларда ағаш және гүлдер дегенді білдіреді. **Бәйтерек** сөзінің түбір тұлғасы **бәй**. Бәйбіше, бәйшешек, бәйтөбет т.б. лексемада сақталған. Зерттеушілер түркі тілінде қырғ. *бай терек* < бай `бай`+*терек* `терек`, тат. *байтирэк* `шежіре ағашы`, баш. *байтирэк* `көпжылғы биік бұтақты тал` (БРС, с. 71). Қазақтар өзінің бай ата-тегін таратқанда кәрі тамыры теренге кеткен «шежіре бәйтерек» деп күні-бүгінге дейін айтады да жазады.

Н. Кудачина *бәйтерек* шежірелік композиті туралы: *бәйтерек* сөзі `отырғызылған ағаш немесе дінгек` маусымдық (жайлау, күзеу) кезінде көшпелі меншіктің ортасына орнатылады деген мағына берсе керек. Бұл ағаштың ұшар басына құстар ұя салған, әсіресе қыран бүркіт қасиетті саналған дейді. Бай сөзінің этимологиясын дәстүрлі табумен Алтайлықтарда семантикалық эволюциясын болжаммен алғанда: `ата-баба` – `қорғаушы` – `ататегі` – `қасиетті` – `ілік` – `ақсақал` – көне форма *ита* `ана` дегенге әкеледі. Салст. қаз. **ұма** `мошонка холощеного барана`, кирг. **ума** `мошонка холощеного барана, жеребца` (ЮСл, с. 804). Түркі тілінде алғашқы **ұма** екінші **ұмай** фонетикалық деформацияға ұшырап, мынандай формаға ие болған сияқты: **ұма** > **ұмай** > **май** > **бай** ~ **пай** (Қайдаров, Әжібекова) [10, с. 105-154]. Осы жазылғандарды жинақтай келе **мәңгі ел** > **бай ел** деген қорытынды жасауға болады.

Түркі атауы. Академик В. В. Бартольд б. д. VI ғ. бұрын түріктер (*турки*) деген сөздің өзі өмір сүрді дегенге негіз жоқ екендігін, түріктер (турецким) осы тілде сөйлейтін адамдар шын мәнінде анағұрлым ертеде өмір сүргендігін. Бұл сөздің шығуын тек қана болжаумен ғана айтуға болатынын жазды. Өзінің соңғы еңбегінде Томсен осылай деп жекелеген тайпалар мен дәлірек айтқанда

жекелеген хандық династияны атаған деген пікір білдіреді. Томсеннің ойынша, *түрк*, немесе *түрүк* сөзінің өзі алғашында мүмкін `күш`, `камал` деген мағынаны берсе керек дейді. Бірақ бұл болжамға жазбаның бір жері ғана дәлдіксіз емес, онда *түрк* сөзі жорта халықтық мағынада қолданылмаған; хан түркеш халқының қағанын «өзіміздің түріктер, өзіміздің халық» (*түркім, будунум*) деген. Томсен бұл жерін «gehörte zu meinen Türken, meinen Volk» деп аударған. Егер де *түрк* сөзі бұл арада жалпы мағынаны берсе, онда бұдан да бұрынырақ `жасалған`, `істелген` деген мағынаны берген деп жорамалдауға болады; хан мынаны айтқысы келген: бұған қарсы тасталқан болып ашуланған түркеш ханы оған өзінің билігімен тәуелді екендігін еске салған. Мүмкін былай да жорамалдауға болар еді: *түрк* сөзімен жазбада жиі ұшырасатын *түрү* сөзі `заң`, `салт` байланысты, сол сияқты «заңмен ұымдасқан халық массасы» деуге де болады. Хан айтады: өзіне аямай адал еңбегін, күшін берсе (*иш күч*) өзінің халқы (*будун*) және өзінің мемлекеті (*түрү*) дейді. Жалпы жазбада түріктер деп сол уақытта қай халықтың айтқаны жөнінде анық жауап жоқтың қасы. Сол сияқты, бұл атау басқа түрлі халыққа қалай таралғаны және де қандай мағыналық сипат алғаны да белгісіз. Хан өзінің халқын түріктер деп атайды, дәл сол мезетте оғыз немесе тоғыз-оғыз дейді, дегенмен, кейбір арада оғыздар мен тоғыз-оғыздар халықтың жауы ретінде аталады. Ескерткіштің кілтін ашқанға дейін Радлов VI-VIII ғғ. Түріктер оғыз халқына жатқан деген қорытындыға келеді және де жазба оны дәлелдеді де. Оғыздар немесе түріктер өз кезегінде бірнеше ұлыстарға бөлінген: айталық, шығыста телестер мен тардуштар, батыста түргештер; оғыздардан басқа бірнеше түрік, біздің ұғымдағы халықтар нәтижесінде, олардың кейбірі көбірек белгілі бола бастады мысалы: қарлұқтар, ұйғырлар және қырғыздар; бірақ та осы халықтар сол уақыттың өзінде түріктер деп аталғаны жөнінде мәліметтер аздау. Қазіргі уақытта ие болған *түрк* деген сөзге сол өзінің лингвистикалық мағынасын берген мүмкін мұсылмандардың ісі болса керек. Арабтар көптеген халықтың түркілер сияқты осы тілде сөйлейтінін байқаған, олар VII және VIII ғғ. істес болған, сондықтан да бұларды өздерінің түріктері деп атай бастаған. Ислам дінін қабылдау жағдайында түрік халқы өздерін өздері осылай атады. Дегенмен, күні-бүгінге дейін кейбір мұсылман түрік халқы өздерін түріктер, тіліміз түрік тілі демейді. Ислам ықпалында *түрк* сөзі аз тараған, будда ескерткіш әдебиетінің бірін өте сирек мысал ретінде келтіруге болады тілі түрік-ұйғыр деп аталады (*түрк уйһур мили*). Орыстар да, батыс еуропалықтар да печенгілер мен половцыларды түріктер деген жоқ. Түрік сөзі Еуропада өте кеңінен қолданыс тапқан, себебі олар селжүктерді осының негізінде Осман империясын, сол халықтан шыққан оғыздарды, орхон түріктерін атаған сияқты атаған. Орыс жылнамаларында *торк* атауы кездеседі, мүмкін түрік мағынасы сияқты мағынаға ие болуы да, бірақ та бұл

сөз басқа халықты атау мақсатында қолданылады екен, мысалы византия деректеріндегі *узами*, дәлірек айтқанда *оғыздар* [11, с. 39-40].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қаржаубай Сартқожаұлы: Түркі атауына байланысты алғашқы тарихи деректер б.з.д. XIV ғасырда ассириялық сына жазу да «türükki», Урару жазбасында «turug» (турух) деген түрмен сақталған (сілтемені қараңыз-А.Қ.); Ал ежелгі қытай дерегінде (б.з.б. XIV-XII ғғ.) «trouk» деген түрінде, Қытайдың басқа да деректерінде «Тоукию» дегенмен сақталғанын жазады. Сол сияқты б.з. VI-X ғғ. Араб тілінде «турк» (VI ғғ.), грекше Τουρχ (VI соңында), Сирия тілінде turlaje (VI ғ. соңы), санскритте «turuske», пракритше «turukka» (VI ғ.), ерте ортағасырлық фарсы тілінде «turk» (VIII ғ. ортасында) «twrk» (IX ғ. басында), тибетше «drug», «dru-gu» (VIII-IX ғғ.), хотонша «tturki», «tturki» (VII-X ғғ.) деп анықтайды. Байырғы түрік жазуында түркі этнонимін «türük» және «türk» екі түрмен жазып қалдырғанын жазады. Сартқожаұлы «Türük/türk» сөзінің мағынасын Г. Дёрфер «mächtig» (сильный, могучий); А. Н. Бернштам «türük/türk» тұлғасының этимологиясын «türkün»-нен шығарып «туыстас», «төркін», «тайпалардың жиналатын орны» деген, А. Н. Кононов «türk/ türkün» дей отырып, Бернштам ұсынысын қолдап мағынасын «төркін» деген ұғыммен береді. «Сильный», «могучий» (ДТС. 599), «Диван лұғатит түрки» сөздігінде «türk uigit» (күшті жігіт) (МҚ. I. 353, 335) мағынада қарыстырғанын айтады. Айтылған пікірлердің сілтемесі кітаптың соңында берілген. Сартқожаұлы «türük» деп қашап жазылғанын ескере отырып, Қытай нұсқаларында бұл атауды екі иероглифпен белгіленгенін, оның себебі атау екі сөзден немесе екі буынан тұратынын көрсетіп отыр дей келіп, біз осы ерекшелікті ескере отырып атау tög/ tür +ök /ük деген екі жеке тұлға түбірден құралған болуы мүмкін деген пікірге тоқталады. Tög +ük =türük болып өзгергенін жазады [12, с. 57-58]. Жалпы Қаржаубай Сартқожаұлы түркі атауына қатысты материалдарды жинақтап, өте тамаша талдаған.

Махмут Қашқари: **Түрік** – жарылқаушы Нұһ пайғамбардың ұлының есімі. Бұл есімді оған Тәңірдің өзі қойған. Оның ұрпақтары да түрік деп аталады. Мысалы, Рұм сөзі Тәңір жарылқаған Ысқақ пайғамбардың Иса, Иса пайғамбардың ұлы Рұмға есім болғанындай, бүкіл Рұм әулеттерінің аты болып келеді.

Қашқарлық Халафтың ұлы білімдәр имам Құсайынның маған айтып беруінше белгілі еларалық ұстаз Әбубәкір мүфти ақыр заман жайында жазған бір кітабында мынандай жайды рауаят қылады. «Ұлы Тәңір айтады: Менің бір тайпа қосыным бар. Оларды Түрік деп атап, күншығысқа қоныстандырдым!»

Бұл жағдай Түріктердің басқалардан ерекше екенін көрсетеді. Сондықтан Түріктерге Тәңірдің өзі арнайы ат қойған. Жер жүзінде ең биік, ауасы таза

бөлегіне қоныстандырып, «Өз қосыным» деп атаған. Оған қоса түріктер көрікті, өндері ұнамды, жүздері мейрімді, әдепті, үлкендерді құрметтей білетін кішіпейіл, уәделеріне берік тұратын мәрт және сол сияқты көптеген жақсы қасиеттерге ие болған ашық-жарқын жандар – деп жазған [14, б. 20].

А. Байтұрсынов жасаған баяндамасында: Әлібби түзеу деген түрік жұртында көптен келе жатқан мәселе. Мәселе қозғалғанна бері түрік әліббиінің түзелген жақтары бар. Түрік әліббиінің түбі арабтан шыққанмен, түрік тіліне икемделіп, өзгеріс кіріп, таза күйінде тұрмағандықтан, мен оны, араб әліббиі демей түрік әліббиі деймін – деген [15, б. 72]. А. Байтұрсынұлының бұлай деп жазған себебі баяндамасы араб хәріпі туралы еді. Өйткені, Қазақ білімпаздары 1924 жылы Орынбордағы съезде латын немесе араб жазуына негізделген хәріпке көшу мәселесі туралы пікір қозғаған болатын. Мінекей осы – съезде өзі айтқандай араб емес түрік хәріпі деп шығу негізіне байланысты айтқан.

Ә. Қайдар, М. Оразов: Көне тарихта қолданылған «түрк» сөзі қазіргі кезде жаңа мазмұнға ие болған. Егер *түрк* атауы тек ертедегі «*түрк будуны*» тіркесінде ғана қолданса, бүгінде «түркі» этнонимі түркі тілдес халықтардың, ру-тайпалардың бәріне бірдей өкілеттік жасайтын жалпы терминге айналды. Қазан төңкерісіне дейін «түркі» терминіне түрлі мағына беріліп, оны бірде татар, енді бірде *түркі-татар* терминімен теңестіріп келдік. Қазір *түрк*//*түрік* термині Түркияның негізгі халқының атауына, *түркі* термині барша түркі тектес халықтардың жалпы атауына айналды. *Түрк* сөзі тарихи уақиғаны білдіру үшін «*Түрк қағанаты*» деген тіркесте қолданылып жүр. Қалай болса да, **түрк**//**түрік**//**түркі** атауларының түп-төркіні бір сөз – деген пікірмен аяқтағанды жөн көрдік [16, б. 6–7].

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы : «Ана тілі» 1991. – Б. 10, 8.
- 2 **Лев Гумилев.** Көне түріктер. – Алматы : «Білім» 1994. – Б. 99-100.
- 3 **Қашқари, М.** Түрік сөздігі. – Алматы : Хант 1997. – Б. 77.
- 4 **Будагов, Л. З.** Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб.: Типография императорской академии наук, 1869. – Т. 1. – С. 56.
- 5 **Будагов, Л. З.** Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб. : Типография императорской академии наук, 1871. – Т. 2. – С. 82-83.
- 6 Песнь Козы – Корпече и Баян – слу. Авторизованный перевод с казахского Г. Н. Тверитина. – Алма-Ата: Казахстанское краевое издательство, 1935. – С. 104.
- 7 **Мағрипа Ескеева.** Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. – Алматы : Арыс 2007. – Б. 87.

8 **Мурат Аджи.** Кипчаки. Древняя история тюрок и Великой Степи. – 1999. – С. 36–37.

9 **Мурат Аджи.** Полюнь половоецкого поля. – М. : ТОО «ПИК-КОНТЕКСТ» 1994. – С. 236-237.

10 **Жанпейісов, Е. Н.** Этнокультурная лексика казахского языка. (на материалах произведений М. Ауезова) – Алма-Ата : «Наука» Казахской ССР. 1989. – С. 105-154.

11 **Бартольд, В. В.** Сочинения. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М. : Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы. – 1968. – Т. V. – С. 39-40.

12 **Қаржаубай Сартқожаұлы.** Байырғы түрік жазуының генезисі. – Астана : Арыс, 2007. – Б. 57-58

13 **Олжас Сүлейменов.** Азия. – Алматы : «Еңбек» сауда-саттық үйі. 1975. – Б. 228

14 **Махмут Қашқари.** Түбі бір түркі тілі. – Алматы : «Ана тілі» 1993. – Б. 20.

15 Қазақ білімпаздарының тұңғыш сіезі. – Орынбор : Қырғыз мемлекеттік баспасы 1925. – Б. 72.

16 **Қайдар, Ә., Оразов, М.** Түркітануға кіріспе. – Алматы : Арыс, 2004. – Б. 6-7.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

А. К. Турушев, Р. О. Жуманбаева

Тюркская духовность: историческая основа Мангилик Ел

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

A. K. Trushev, R. O. Zhumanbaeva

Ancient Turkic spirituality: the historical base of the eternal people

S. Toraihyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 05.09.17.

В настоящей статье автор дает анализ статье о тюркских слов и их этимологии, дает определение их свойствам.

In the article the author analyzes of the article about the Turkish words and their etymology, defines their properties.

Г. М. Хаирова¹, Ж. Ж. Шаймаганбетова², А. Т. Рахметова³

¹к.ф.н., доцент; ²м.г.н., ст. преподаватель; ³магистр филологии, преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда

e-mail: ¹g.khairova@mail.ru@gmail.com; ²zhanara.76_76@mail.ru; ³solnyshko2006@mail.ru

АКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Целью данной статьи является описание методов активного обучения. С учетом специфики обучения в высшей школе, исследуется активное обучение как средство развития познавательной деятельности студентов. Авторами статьи доказывается мысль о том, что использование преподавателями активных методов в вузовском процессе обучения способствует преодолению стереотипов в обучении, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих способностей студентов. Дифференциация обучения возможна с помощью активных методов, нетрадиционных дидактических средств, которые являются источником знаний, основой формирования умений и навыков производственного обучения, и направлена на повышение активизации мыслительной деятельности обучающихся. Успешность достижения этой цели зависит не только от того, что усваивается (содержание обучения), но и от того, как усваивается: индивидуально или коллективно, в авторитарных или гуманистических условиях, с опорой на внимание, восприятие, память или на весь личностный потенциал человека, с помощью репродуктивных или активных методов обучения.

Ключевые слова: методы обучения, программированное обучение, проблемное обучение, интерактивное обучение, дискуссия.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время учебный процесс требует постоянного совершенствования, так как происходит смена приоритетов и социальных ценностей: научно-технический прогресс все больше осознается как средство достижения такого уровня производства, который в наибольшей мере отвечает удовлетворению постоянно повышающихся потребностей

человека, развитию духовного богатства личности. Поэтому современная ситуация в подготовке специалистов требует коренного изменения стратегии и тактики обучения в вузе. Главными характеристиками выпускника любого образовательного учреждения являются его компетентность и мобильность. В этой связи акценты при изучении учебных дисциплин переносятся на сам процесс познания, эффективность которого полностью зависит от познавательной активности самого студента. Успешность достижения этой цели зависит не только от того, что усваивается (содержание обучения), но и от того, как усваивается: индивидуально или коллективно, в авторитарных или гуманистических условиях, с опорой на внимание, восприятие, память или на весь личностный потенциал человека, с помощью репродуктивных или активных методов обучения.

Дифференциация обучения возможна с помощью активных методов, нетрадиционных дидактических средств, которые являются источником знаний, основой формирования умений и навыков производственного обучения, и направлена на повышение активизации мыслительной деятельности обучающихся. Для этого можно применять:

1 оперативное закрепление одного из вопросов темы занятия с помощью карточек-заданий;

2 фронтальное устное дифференцированное закрепление изученного на уроке, проводимое «сильным» учащимся с менее подготовленным под руководством педагога;

3 рецензирование учащимися ответов своих товарищей;

4 выполнение письменных оперативно оцениваемых заданий (тестов), проверка их по эталонам;

5 зачеты с элементами игровых ситуаций;

6 письменные зачеты.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

С точки зрения педагогики, методы активного обучения как средство развития познавательной активности студентов можно разделить на три группы методов, наиболее интересных для использования в целях управления формированием мышления. Эти методы программированного обучения, проблемного обучения, интерактивного (коммуникативного) обучения.

Программированное обучение. Название происходит от заимствованного из словаря электронно-вычислительной техники термина «программа», обозначающего систему последовательных действий (операций), выполнение которых ведет к заранее запланированному результату. Основная цель программированного обучения – улучшение управления учебным процессом. У истоков этого вида обучения стояли американские дидакты и психологи

Н. Краузер, С. Пресси, Б. Скиннер, в отечественной науке этими вопросами занимались Г. Я. Гальперин, А. М. Матюшкин, Н. Ф. Талызина и др.

Особенности программированного обучения заключаются в следующем:

- учебный материал разделяется на отдельные порции;
- учебный процесс состоит из последовательных шагов, содержащих порцию знаний и мыслительных действий по их усвоению;
- каждый шаг завершается контролем (вопросом, заданием и т.п.);
- каждый учащийся работает самостоятельно и овладевает учебным материалом в посильном для него темпе;
- педагог выступает организатором обучения помощником (консультантом) при затруднениях, осуществляет индивидуальный подход.

Проблемное обучение. Исследованием этого метода обучения занимаются многие ученые-дидакты, психологи, педагоги-новаторы и т.д. Проблемное обучение – это форма организации умственного процесса при приобретении знаний путем решения проблем. От других видов обучения отличает организация обучения путем самостоятельного добывания знаний в процессе учебных проблем, развития творческого мышления и познавательной активности учащихся. Важным этапом является создание проблемной ситуации, представляющей собой ощущение мыслительного затруднения. Учебная проблема, которая вводится в момент возникновения проблемной ситуации, должна быть достаточно трудной, но посильной для учащихся.

Преимущество проблемного обучения: самостоятельное добывание знаний путем собственной творческой деятельности, высокий интерес к учебному труду, развитие продуктивного мышления, прочные и действенные результаты обучения.

Интерактивное обучение – обучение, которое основано на психологии человеческих взаимоотношений и взаимодействиях. В деятельности преподавателя центральное место занимает не отдельный учащийся как индивид, а группа взаимодействующих учащихся, которые, обсуждая вопросы, спорят и соглашаются между собой, стимулируют и активизируют друг друга. При применении интерактивных методов сильнее всего действует на интеллектуальную активность дух соревнования, соперничества, состязательности, который проявляется, когда, люди коллективно ищут истину.

Во время такого занятия от преподавателя требуется гораздо больше активности творчества, чем тогда, когда оно проходит пассивно, в форме пересказа вычитанных в книгах или давно известных истин. Интерактивные методы будут иметь наибольший эффект, не только обучающий, но и воспитательный, когда преподаватель будет влиять на обсуждение не только

высказываний научно аргументированной точки зрения, но и выражением своего личного отношения к проблеме, своей мировоззренческой и нравственной позиции. Формы участия преподавателя в дискуссии студентов могут быть самыми разнообразными, но ни в коем случае не навязыванием своего мнения. Лучше всего это делать путем тонко рассчитанного управления ходом дискуссии, через постановку проблемных вопросов, требующих продуктивного мышления, творческого поиска истины. Преподаватель высказывает свою точку зрения лишь в порядке извлечения выводов из высказываний студентов и аргументированного опровержения ошибочных суждений. Его позиция может совпадать с мнениями студентов, поскольку они появились в результате наводящих вопросов преподавателя. Такими приемами можно не просто направлять содержательную, интеллектуально познавательную сторону обсуждения теоретических вопросов, но и конструировать совместную продуктивную деятельность, тем самым влияя на учебную деятельность в учебно-воспитательную.

К методам интерактивного обучения могут быть отнесены следующие: эвристическая беседа, метод дискуссии, мозговая атака, метод круглого стола, метод деловой игры, конкурсы практических работ с их обсуждением и некоторые другие, применяемые отдельными энтузиастами активных методов обучения.

Эвристическая беседа. Метод получил название от восходящего к Сократу методу обучения «эвристика» (нахожу, открываю, отыскиваю). По своей психологической природе эвристическая беседа – это коллективное мышление или беседа как поиск ответа на проблему. Поэтому в педагогике это метод принято считать методом проблемного обучения.

Дискуссия как метод обучения стала применяться в последние годы. Когда была провозглашена гласность и были сняты запреты на плюрализм мнений не только по вопросам житейским, но и по проблемам теорий, политики, идеологии.

Метод дискуссии представляет собой специально запрограммированное свободное обсуждение теоретических вопросов учебной программы, которые обычно начинаются с постановки вопроса.

Метод дискуссии используется в групповых формах занятий, на семинарах-практикумах, собеседованиях по обсуждению итогов выполнения заданий, на практических и лабораторных занятиях, когда студентам нужно высказываться. Иногда практикуются и лекции-дискуссии, когда лектор по ходу изложения материала обращается к аудитории с отдельными вопросами, требующими коротких и быстрых ответов. Дискуссия в полном смысле на лекции развернуться не может, но дискуссионный вопрос, вызвавший сразу несколько разных ответов из аудитории, уже создает психологическую

атмосферу коллективного размышления и готовности внимательно слушать рассуждение лектора, отвечающего на дискуссионный вопрос.

Метод «мозговой атаки» как метод обучения еще не успел прижиться в практике вузовского преподавания. Само название метода родилось в системе управления, а также в сфере научных исследований. Он широко применяется в экономической управленческой деятельности. Суть этого метода заключается в поиске ответа специалистов на сложную проблему посредством интенсивных высказываний всевозможных приходящих в голову идей, догадок, предположений. «Золотое правило» мозговой атаки – ничего из произнесенного участниками разговора не подвергать сомнению, не критиковать, а обеспечить полную свободу высказывания любых идей. Такая психологическая свобода позволяет вести себя раскованно.

Метод «круглого стола» был заимствован педагогикой из области политики и науки. «Круглые столы» организуются обычно для обсуждения какой-нибудь проблемы представителями разных политических и научных направлений. В обучении метод «круглого стола» используется для повышения эффективности усвоения теоретических проблем путем рассмотрения их в разных научных аспектах, с участием специалистов разного профиля и т.д.

Метод «деловой игры». Первоначально появился не в системе образования, а в практической сфере управления. Сейчас деловые игры применяются в самых различных областях практики: в исследовательской работе, в процессе проективных разработок, при коллективной выработке решений и в военном деле.

В вузовской подготовке специалистов разного профиля деловая игра применяется чаще всего для обучения управленческой деятельности. Суть метода деловой игры как метода обучения заключается в учебном моделировании ситуации той деятельности, которой предстоит обучить учащихся, чтобы на моделях, а не реальных объектах учить будущих специалистов выполнять соответствующие профессиональные функции.

Активные методы обучения предполагают использование такой системы методов, которая направлена главным образом, не на изложение преподавателем готовых знаний и их воспроизведение, а на самостоятельное овладение студентами знаний в процессе активной познавательной деятельности.

ВЫВОДЫ

Таким образом, активные методы обучения – это обучение деятельностью. Так, например, Л. С. Выготский сформулировал закон, который говорит, что обучение влечет за собой развитие, так как личность развивается в процессе деятельности. Именно в активной деятельности, направляемой

преподавателем, студенты овладевают необходимыми знаниями, умениями, навыками для их профессиональной деятельности, развиваются творческие способности. В основе активных методов лежит диалогическое общение, как между преподавателем и студентами, так и между самими студентами. А в процессе диалога развиваются коммуникативные способности, умение решать проблемы коллективно, и самое главное развивается речь студентов. Активные методы обучения направлены на привлечение студентов к самостоятельной познавательной деятельности, вызвать личностный интерес к решению каких-либо познавательных задач, возможность применения студентами полученных знаний. Целью активных методов является, чтобы в усвоении знаний, умений, навыков участвовали все психические процессы (речь, память, воображение и т.д.).

Преподаватель в своей профессиональной деятельности использует ту классификацию и группу методов, которые наиболее полно помогают осуществлению тех дидактических задач, которые он ставит перед занятием. И активные методы обучения являются одним из наиболее эффективных средств вовлечения студентов в учебно-познавательную деятельность.

Таким образом, особенности активных методов обучения заключаются в решении психологических проблем в коллективе, высоком уровне мыслительной (интеллектуальной), аналитической деятельности студентов. К тому же практическая деятельность способствует более прочному усвоению знаний. Повышает интерес к занятию, что сопряжено с положительными эмоциями и идет эмоционально-интеллектуальный отклик на обучение. Наблюдается высокий уровень мотивации, самоуправления. Общение происходит на деловой основе. Развиваются творческие и коммуникативные способности.

Обычно активные методы обучения применяются в комплексе с традиционными методами. Активные методы охватывают все виды аудиторных занятий со студентами.

Для совершенствования и активизации учебного процесса в высшей школе большое значение имеет учет особенностей вузовского обучения, которое требует перестройки у студентов стереотипов учебной работы, сложившейся в школе и вооружение новыми умениями и навыками учебно-познавательной деятельности.

С развитием научно-технического прогресса, увеличивается объем информации, обязательной для усвоения. Установлено, что информация быстро устаревает и нуждается в обновлении. Отсюда вытекает следующее, что обучение, которое ориентировано главным образом на запоминание и сохранение материала в памяти, уже только отчасти сможет удовлетворять современным требованиям.

Значит, выступает проблема формирования таких качеств мышления, которые позволили бы студенту самостоятельно усваивать постоянно возобновляющуюся информацию, развитие таких способностей, которые, сохранившись и после завершения образования, обеспечивали человеку возможность не отставать от ускоряющегося научно-технического прогресса.

Из этого можно сказать, что нужны новые методы и подходы в обучении, которые могли научить студентов учиться, т.е. самостоятельно находить и усваивать нужную информацию. Ведь, то, что усвоено самостоятельно, методом проб и ошибок усваивается лучше.

Активные методы обучения создают условия для формирования и закрепления профессиональных знаний, умений и навыков у студентов вуза. Они оказывают большое влияние на подготовку студентов к будущей профессиональной деятельности. Вооружают студентов основными знаниями, необходимыми специалисту в его квалификации, формируют профессиональные умения и навыки, т.к. для практики необходима теория, а для теории практика.

Использование преподавателями активных методов в вузовском процессе обучения способствует преодолению стереотипов в обучении, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих способностей студентов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Балаев, А. А. Активные методы обучения. – М., 2006.
- 2 Вербицкий, А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М. : «Высшая школа», 2001.
- 3 Вербицкий, А. А. Деловая игра как метод активного обучения // «Современная высшая школа». – 2005. – № 3. – С. 23-28.
- 4 Сатыбалдина, К., Тарасенко, Р. Проблемное обучение как основа формирования творческого мышления студентов. – Алматы, 1991.
- 5 Смолкин, А. М. Методы активного обучения. – М., 1991.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Г. М. Хаирова, Ж. Ж. Шаймаганбетова, А. Т. Рахметова

Танымдық қызметін дамыту құралы ретінде оқытудың белсенді

Е. А. Букетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

G. Khairova, Zh. Shaymaganbetova, A. Rakhmetova

Active learning as a means of cognitive activity development

E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 05.09.17.

Осы мақаланың мақсаты оқытудың белсенді әдістерін сипаттау болып табылады. Назарға жоғары мектепте оқыту ерекшелігін ескере отырып, студенттердің танымдық белсенділігін дамыту құралы ретінде белсенді оқыту оқыды. Авторлар жоғары оқу мұғалімдердің белсенді әдістерін қолдану білім беру саласындағы стереотиптерді жеңуге көмектеседі деген идеяны, кәсіби жағдайларда жаңа тәсілдерін, студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту дәлелдеді. Белсенді әдістерін арқылы мүмкіндіктерді зерттеуге саралау, білім көзі болып табылады балама оқу-әдістемелік ресурстар, кәсіптік білім дағдылары мен қабілеттерін қалыптастыру үшін негіз, сондай-ақ осы мақсатқа жету психикалық қызметті жандандыруды арттыруға бағытталған ғана емес дайдыжесті (мазмұн оқыту) фактісі байланысты сонымен қатар дайдыжест жолы туралы: жеке немесе ұжымдық авторитарлық және гуманистік тұрғысынан, көңіл, қабылдау, еске, немесе бүкіл жеке әлеуетті адам болу сүйенудің не белсенді оқыту әдістерін пайдалана отырып.

The purpose of this article is to describe active learning methods. Taking into account the specificity of training in high school, studied active learning as a means of development of informative activity of students. The authors proved the idea that the use of active methods of teachers in higher education helps to overcome stereotypes in education, new approaches to professional situations, the development of creative abilities of students. The differentiation of learning opportunities through active methods, alternative teaching resources, which are a source of knowledge, the basis for the formation of skills and abilities of vocational training, and is aimed at increasing the activation of the learner's mental activity. Successful achievement of this goal depends not only on the digest (learning content) but also on how to digest: individually or collectively, in authoritarian and humanistic terms, relying on attention, perception, memory, or the whole personal potential human reproductive or using active learning methods.

**Г. М. Хаирова¹, М. А. Рахметуллина²,
А. А. Темирова³, А. Т. Рахметова⁴**

¹к.ф.н., доцент; ²м.г.н., ст. преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда; ³учитель русского языка и литературы, СШИОД имени Н. Нурмакова; ⁴магистр филологии, преподаватель, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда
e-mail: ¹g.khairova@mail.ru@gmail.com; ²mayken@mail.ru; ³ainash.temirova@gmail.com; ⁴solnyshko2006@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ОСНОВЕ ТЕКСТА

Целью данной статьи является описание теоретических предпосылок развития коммуникативной компетенции на основе текста. Исследуется текст как средство развития познавательной деятельности. Дается краткий обзор появления термина «коммуникативная компетенция». В связи со сменой приоритетов в развитии общества произошла переориентация науки о языке на человека и его место в культуре, на личность носителя языка, возник интерес к человеку в его способности совершать речевые поступки, к личности как автору картины мира, выраженной в языке и через язык. В свете антропоцентрического подхода особое внимание обращается на закономерности употребления языка в речи, социально-психологические условия осуществления языковой деятельности. Обучение связной речи – одна из актуальных задач преподавания русского языка в школе. Это обусловлено принципом коммуникативной направленности обучения, вызванным в свою очередь ведущей задачей школьного преподавания русского языка – необходимостью практического овладения им как средством общения.

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, текст, интериоризация, языковая система, языковая компетенция, речевые способности.

ВВЕДЕНИЕ

В связи со сменой приоритетов в развитии общества произошла переориентация науки о языке на человека и его место в культуре, на

личность носителя языка, возник интерес к человеку в его способности совершать речевые поступки, к личности как автору картины мира, выраженной в языке и через язык. В свете антропоцентрического подхода особое внимание обращается на закономерности употребления языка в речи, социально-психологические условия осуществления языковой деятельности.

Педагоги отмечают, что особенности изменений в преподавании русского языка заключаются не только в принятии коммуникативного принципа как ведущего, но, прежде всего, в выдвигании на первый план личности ребенка, ее потребностей в общении. Эти изменения перекликаются со словами М. М. Бахтина о языковом развитии ребенка: «Родной язык не принимается людьми, – в нем они впервые пробуждаются. Процесс усвоения родного языка ребенком есть процесс постепенного вхождения ребенка в речевое общение. По мере этого вхождения формируется и наполняется содержанием его сознание» [1, с. 255].

Любое научное знание, в том числе педагогическое, опирается на терминологию. С помощью «терминологического поля» [1, с. 256] оказывается возможным дифференциация и соотнесение значений тех понятий, которые ассимилировались педагогикой из бытовой терминологии или пришли в нее из других наук. Это определяет теоретическую значимость постановки и решения задачи определения понятийно-терминологического поля «языковой способности», учитывая, что данный термин очень долго относился к категории условных терминов, в частности, провизорных терминов, находящихся на пути к образованию термина и недостаточно определенных по содержанию и объему обозначаемого понятия. Это было связано с тем, что термин «языковая способность» является междисциплинарным термином и рассматривается «на стыке», по крайней мере, трех наук: психологии, педагогики и психолингвистики.

Спецификой термина «языковая способность» в связи с этим является то, что он относится к такому виду терминов, как коррелятивные. Это означает, что в его понятийно-терминологическое поле, согласно мнению известного исследователя педагогической терминологии, профессора Б. Б. Комаровского [2, с. 25], войдут парные, сравнительные и взаимообусловленные термины.

• В парные термины, которые выражаются понятиями, неотделимыми друг от друга, входят: языковая активность, языковые регулярности, языковая игра, речевая система, языковая личность, механизм контроля языковой правильности, чувство языка, лингвистическая интуиция, творческий характер языка, компенсаторная способность и др.

• К сравнительным терминам, которые обозначают сопоставляемые понятия, относятся: языковая система, языковая компетенция, речевые способности, коммуникативная компетенция, метаязыковая способность, метаязыковая компетенция, языковое сознание и др.

• В категории взаимообусловленных терминов, которые отражают представления о взаимозависимых явлениях, можно рассматривать: речевое общение, речевая деятельность, речевые действия, речевой навык, речевое умение, речевая установка, аналогия, речевая память, антиципация, упреждающий синтез речи, ресурсный дефицит и др.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Попробуем дать теоретическое обоснование его формирования.

Э. Р. Атаян подразумевал под «языковой компетенцией» – «знания и навыки говорящих, осуществляющиеся в их речевых действиях (performance)» [3, с. 143]. Под речевым навыком в педагогической психологии принято понимать «речевую операцию, осуществляемую по оптимальным параметрам» [4, с. 221]. Такими параметрами являются: бессознательность; полная автоматичность; соответствие норме языка; нормальный темп выполнения; устойчивость (тождество операции себе самой при изменяющихся условиях).

Сформировать речевой навык – это обеспечить правильное построение и реализацию высказывания учеником. Этапы развития навыка, по мнению И. А. Зимней, соответствуют общей схеме усвоения системы знаний [5, с. 242].

Выбор речевых операций (навыков) в зависимости от того, для какой цели, в какой ситуации происходит общение зависит от сформированности речевого умения. Владеть таким умением – значит уметь «подчинить форму речевого высказывания задачам общения, употребить самые эффективные... языковые (да и неязыковые) средства» [4, с. 51].

Совокупность развитых у ребенка речевых умений и навыков О. С. Ушакова определяет как «языковую способность, которая позволяет ему понимать и строить новые высказывания в соответствии с речевой ситуацией и в рамках системы правил, принятых в данном языке для выражения мысли» [6, с. 61].

Г.И. Богин исходит из психологической концепции А. А. Леонтьева [4, с. 222], который подразумевает под языковой способностью совокупность психологических и физиологических условий, обеспечивающих усвоение, производство и адекватное восприятие языковых знаков членов языкового коллектива. Г.И. Богин рассматривает следующие уровни речевой (языковой) способности:

- 1 Уровень правильности – соблюдение некоторого минимума правил.
- 2 Уровень скорости – обоснованное распределение речевого поступка во времени на основе достигнутой способности к интериоризации речи.

Интериоризация (от фр. *intériorisation* – переход извне внутрь и лат. *Interior* – формирование внутренних структур человеческой психики посредством усвоения внешней социальной деятельности [7, с. 110], присвоения жизненного опыта, становления психических функций и развития в целом. Любое сложное действие, прежде чем стать достоянием разума, должно быть реализовано вовне. Благодаря интериоризации мы можем говорить про себя и собственно думать, не мешая окружающим. Благодаря интериоризации психика человека приобретает способность оперировать образами предметов, которые в данный момент отсутствуют в его поле зрения. Человек выходит за рамки данного мгновения, свободно «в уме» перемещается в прошлое и в будущее, во времени и в пространстве.

Между общением и интериоризацией существует тесная связь: при поэтапном формировании умственных действий в рамках общения тех, кто формирует и у кого формируют, интериоризация реально имеет место и при этом играет важнейшую роль в данном формировании. «Процесс формирования – это деятельность одного человека, именно того, у кого формируются умственные действия; индивидуальная его деятельность, а не его взаимодействие с «другим». Этот «другой» (формирующий) выступает одним из внешних элементов деятельности».

Л. С. Выготский пришёл к следующему выводу: формирование основных социальных структур сознания человека происходит в процессе общения. При этом основным моментом выступает формирование того, что называется символически-семиотической функцией психики, той функции, благодаря которой человек может воспринимать окружающий его мир в особом «квазиизмерении» системе значений и смысловом поле [8, с. 91].

Символично-семиотическая функция создаётся в процессе интериоризации. Интериоризации подвергается система социальных отношений, в той степени, в какой она «записана», представлена в структуре общения между взрослым и ребёнком. Данная структура, выраженная в знаках, интериоризируется, «вращивается» и «переходит» внутрь психики ребёнка. Результатом интериоризации становится то, что структура психики ребёнка опосредствуется интериоризированными знаками и формируются базовые структуры сознания.

Интериоризированные знаки усваиваются лишь и исключительно в процессе общения. Тем не менее, отнюдь не выступает определителем структуры. В структуре данных знаков отражается их происхождение.

Изначальная ситуация, структура которой интериоризируется, – это общение, и интериоризированная, внутренняя структура несёт в себе и в своих элементах свернутое общение, получившее название диалогизм.

Диалог как скрытый механизм психических функций играет огромную роль; общение или свернутый диалог, рассматриваются как «встроенные» в глубинные, интериоризированные структуры психики; кроме того, функция означивания имеет диалогическую структуру (то есть несёт в себе свернутые отношения по типу субъект – субъект) [7, с. 110].

3 Уровень насыщенности – богатство словаря и грамматических форм, выходящее за пределы минимума средств, необходимых для достижения первого уровня.

4 Уровень адекватного выбора – выбор языковых форм на основе адекватности высказывания программе сообщения и ситуации общения. Важнейший фактор здесь – прагматико-стилистический.

5 Уровень адекватного синтеза целого текста – готовность правильно выбрать способ соединения предложений.

Реальный носитель языка с хорошо развитой речевой способностью владеет большинством компонентов высших уровней речевой способности. Он может также владеть тем или иным компонентом четвертого или пятого уровней неполно. Владение каждым уровнем «включает в себя» и владение всеми предыдущими (с 1 по 5 пункт). Данная модель отражает уровни готовности к речевой деятельности, четвертый уровень характеризует состояние коммуникативной компетенции.

Понятие коммуникативной компетенции было введено представителями американского социологического направления и означает способность говорящего индивида быть полноправным членом речевого коллектива.

Д. Хаймс (D. Hymes) (1967) под коммуникативной компетенцией понимает не только лингвистические формы языка, но и значение того, где, как и по отношению к кому можно использовать эти формы. Он пишет: «Адекватный подход должен различать и исследовать 4 аспекта компетенции:

- а) систематический потенциал (systemic potential) – реализовано ли что-либо и в какой степени, является еще неизвестным фактом;
- б) соответствие чему-либо (appropriateness) – является ли что-либо эффективным, в какой степени соответствует определенному контексту;
- в) существование (occurrence) – сделано ли что-либо и в какой степени;
- г) возможность (feasibility) – возможно ли что-либо и в какой степени, если даны соответствующие средства выполнения [9, с. 48].

Заслуживает внимание определение, данное Н. Диттмаром: «Коммуникативная компетенция» описывает способность индивидов общаться друг с другом в ситуационно и нормативно определяемых условиях (лингвистических, психологических, социальных и прагматических по природе) [9, с. 52]. У Н. Хомского коммуникативная компетенция рассматривается в рамках понятия языковой активности (actual performance)

и противопоставляется языковой компетенции (linguistic competence). Как компонент лингвистической (языковой) компетенции ее понимают Ч. Паулсон и Р. Уайт. Д. Хаймс и Ч. Брумфит напротив, трактуют ее как часть коммуникативной [10, с. 63].

С. А. Ламзин дифференцирует понятия языковой и коммуникативной компетенции так: «Если языковая компетенция связана с языковыми правилами (правилами построения предложений), то коммуникативная компетенция соотносится с правилами речевых действий. Последние выводятся из прагматики, то есть имеют прагматическое происхождение» [11, с. 86]. Следовательно, он определяет коммуникативную компетенцию как прагматическую. Прагматической он считает и языковую компетенцию, так как использование языка всегда предполагает регулирующее воздействие на поведение человека. Этот вид компетенции предполагает знание говорящим социолого-психологических факторов воздействия языковых средств: когда ему следует говорить или молчать, какие языковые средства он должен использовать, когда, где и с какой целью, как принять и правильно выполнить определенную роль. Коммуникативная компетенция предполагает выбор релевантных для ситуации общения пресуппозиций языка. Их функция в дискурсе сразу изменяется. Одно предложение подхватывает пресуппозицию другого и, не проявляя ее, устанавливает с ним различные отношения. «У пресуппозиций речи при этом – большая роль: на них строятся правила сочетания предложений», «создание в предложении смысла» [12, с. 286]. Восприятию смысла предшествует ожидание его законченности, предугадывание направления, по которому пойдет завершение смыслового целого [13, с. 264].

Н. Н. Жинкин связывал это явление с «упреждающим синтезом речи». Текущее, реализуемое звено адаптируется к структуре звена, подготовленного к реализации Упреждающий синтез в продуктивных видах речевой деятельности и вероятностное прогнозирование в рецепции являются единым общепсихологическим механизмом опережающего отражения [14, с. 281].

Благодаря упреждающему синтезу ряд последовательностей в тексте преобразуется в систему. Николай Иванович писал, что «порядок расположения предложений таков, что одно предложение обосновывает другое в признаке одновременности» [14, с. 280]. С другой стороны, в системе проявляются указания и на соотношения времен.

ВЫВОДЫ

При составлении текста упреждающий синтез проявляется через:

- 1) отбор слов;
- 2) распределение предметных признаков в группе предложений (через расчленение текста на субъект (предмет), и предикат). В отдельном суждении предикат следует рассматривать как новое в сообщении, а субъект – как известное. В тексте соотношения меняются;
- 3) выделение предиката. Материальным средством выделения предикатов является конструкция предложения, связанная с ней интонация и порядок слов в предложении;
- 4) связи двух предложений (два соседних предложения рассматриваются как целое – требуется найти союз и поставить вопрос).

За работу механизма упреждающего синтеза отвечает оперативная память. Ее функция заключается в следующем: за время устного составления предложения надо удерживать уже сказанные слова; упреждать слова, предстоящие произнесению.

«Удержание и упреждение слов», по мнению Н. И. Жинкина, «обеспечивают их согласованность в синтаксической схеме» [14, с. 331]. Ученый выдвигал гипотезу, что «последовательно удерживается и упреждается каждая пара (или несколько) синтаксически связываемых слов», в это же время «в особом коде внутренней речи» удерживается «общий смысл произносимого предложения» [14, с. 333].

Обучение связной речи – одна из актуальных задач преподавания русского языка в школе. Это обусловлено принципом коммуникативной направленности обучения, вызванным в свою очередь ведущей задачей школьного преподавания русского языка – необходимостью практического овладения им как средством общения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Аверинцев, С. С., Давыдов, Ю. Н., Турбин, В. Н. и др.** М. М. Бахтин как философ. – М. : Наука, 1992. – 256 с.
- 2 **Комаровский, Б. Б.** Русская педагогическая терминология. – М. : Просвещение, 1969. – С. 41-49.
- 3 **Атаян, Э. Р.** Методологические проблемы анализа языка. – Ереван : Изд-во Ереванс. ун-та, 1976. – С. 143.
- 4 **Леонтьев, А. А.** Основы психолингвистики. – М. : Смысл, 1997. – С. 221.
- 5 **Зимняя, И. А.** Педагогическая психология. Учебник для вузов. – М. : Логос, 1999. – С. 242.

- 6 **Ушакова, О. С.** Развитие речи дошкольников. – М. : Изд-во Инст-та Психотерапии, 2001. – 240 с.
- 7 **Ковалев, Г. А. и Радзиховский, Л. А.** Общение и проблема интериоризации // Вопросы психологии. 1985. – № 1. – С. 110-120.
- 8 **Выготский, Л. С.** Педагогическая психология. – М.: Педагогика-Пресс, 1999. – 536 с.
- 9 **Микляева, Н. В.** Развитие языковой способности у детей с нормальным и нарушенным развитием речи (сравнительный аспект): монография. – М. : Академия Естествознания, 2010. – 421 с.
- 10 **Сорокина, Н. В.** Организация речевого общения дошкольников с нарушением интеллекта на занятиях по развитию речи. // Дефектология. – 1990. – № 3. – С. 63.
- 11 **Ламзин, С. А.** Проблемы обучения речевой компетенции в аспекте прагматики языка // Учебные записки МПИИЯ. – 1985. – Вып. 222. – С. 86.
- 12 **Звегинцев, В. А.** Предложение и его отношение к языку и речи. – М. : МГУ, 1976. – С. 286.
- 13 **Звегинцев, В. А.** Теоретическая и прикладная лингвистика. – М. : Просвещение, 1967. – С. 264.
- 14 **Жинкин, Н. И.** Язык – речь – творчество. (Избранные труды). – М. : Изд-во «Лабиринт», 1998. – С. 81.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Г. М. Хаирова¹, М. А. Рахметуллина¹, А. А. Темирова², А. Т. Рахметова¹
Мәтін негізінде коммуникативтік құзыреттілік теориялық өң

¹Е. А. Букетов атындағы
 Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ. ;
²Н. Нурмаков атындағы
 Дарынды балаларға арналған мектеп-интернаты.
 Материал 05.09.17 баспаға түсті.

G. Khairova¹, M. Rakhmetullina¹, A. Temirova², A. Rakhmetova¹
Theoretical background of communicative competence on the basis of the text

¹E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda;
²School after N. Nurmakov.
 Material received on 05.09.17.

Осы мақаланың мақсаты мәтін негізінде коммуникативтік құзыреттілігін теориялық болжамдарды сипаттау болып

табылады. Біз ақпараттық қызметтің даму құралы ретінде мәтінді оқиды. Мерзімге «коммуникативтік құзыреттілік» пайда қысқаша шолу. Қоғам дамуының басым бағыттарының өзгеруіне байланысты адам және мәдениет оның орнына, ана спикері тұлғалық тілі ғылым ығысып, адам қызығушылық әлемнің авторы сурет ретінде жеке тұлғаға сөйлеу іс-әрекеттерін орындау оның қабілеті болды, тілі және тіл арқылы білдірді. Антропоцентристік көзқарасты ескере отырып, ерекше назар сөзінде, лингвистикалық қызметінің әлеуметтік-психологиялық жағдайында тілдік үлгілерін пайдалану жасалады. Білім келісілген сөйлеу – мектепте орыс тілін оқыту ең өзекті мәселелердің бірі. Қарым-қатынас құралы ретінде олардың практикалық меңгеру қажеттілігі. Бұл орыс тілі мектеп оқыту кезегі жетекші міндетке туындаған коммуникативтік бағдар оқыту, принципі байланысты.

The purpose of this article is to describe the theoretical assumptions of the communicative competence on the basis of the text. We study the text as the means for development of informative activity. A brief overview of the emergence of the term «communicative competence». In connection with the change of priorities in the development of society has shifted the science of language to the man and his place in the culture, the personality of a native speaker, there was interest in a man in his ability to perform speech acts to the individual as the author picture of the world, expressed in language and through language. In light of the anthropocentric approach, particular attention is drawn to the use of language patterns in speech, social and psychological conditions of the linguistic activity. Education coherent speech one of the most pressing problems of Russian language teaching in school. This is due to the principle of communicative orientation training, caused in turn by the leading task of school teaching of the Russian language – the need for practical mastering of them as a means of communication.

Д. Д. Шайбакова

д.ф.н., профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы
e-mail: damina@rambler.ru

ФОРМУЛЫ СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ СТРАН

В статье дан краткий обзор истории поиска лаконичной формулы, представляющей языковую ситуацию. Поскольку языковая ситуация хорошо структурирована, то ее формула имеет много вариантов включения разнообразной, поддающейся формализации информации. В нее входят статистические данные, статус языков, функциональные характеристики. Рассмотрены модели, разработанные У. Стюартом, Ч. Фергюсоном, О. Семенцом и др. С опорой на имеющийся опыт построена формула языковой ситуации в Казахстане. В связи с актуализацией исследований, выполняемых в русле модельной лингвистики, следует отметить практическую значимость рассматриваемого подхода.

Ключевые слова: модель, языковая ситуация, формула, параметры описания, индекс.

ВВЕДЕНИЕ

Обширная информация о языковой ситуации (ЯС) может быть предельно лаконично представлена с использованием формального аппарата. Не случайно ряд исследователей определяет языковую ситуацию как модель: «Языковая ситуация – это модель социально-функционального распределения и иерархии социально-коммуникативных систем и подсистем, сосуществующих в пределах данного политико-административного культурного ареала в тот или иной период, а также социальных установок, которых придерживаются в отношениях этих систем и подсистем члены соответствующих языковых и речевых коллективов» [1, 133-134]. Понимание ЯС как модели определяет методы ее исследования. В середине прошлого века для представления ЯС предлагались типологический метод, метод моделирования. Существенный вклад в формализацию описания ЯС внесли У. Стюарт [2], Ч. Фергюсон [3], Х. Клосс [4], О. Е. Семенец [5]. Таким образом, шлифовался вербальный, графический, символический метаязык социолингвистики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Одной из первых разработана типология языковых ситуаций Уильямом Стюартом. Ее особенностью было то, что главной задачей поставлено точное определение типов языков и их признаков. Для описания языковых ситуаций У. Стюарт предлагает четыре параметра: а) исторические условия; б) стандартизация, то есть наличие литературной нормы языка, кодификации; в) жизнеспособность, т.е. наличие социума, для которого данный язык является родным; г) однородность генеалогического континуума данного языка. С учетом этих признаков ученый выделяет следующие типы языков: стандартный, не включающий последний признак, классический, не включающий третий признак, местный, не обладающий вторым параметром, креольский, не обладающий вторым и четвертым признаками, пиджин, имеющий только первый признак [2; изложено по: 6]. Для импортированного языка отсутствует первый пункт.

Модельный подход к типологии языковых ситуаций получил признание. Продолжением следует считать типологию Ч. Фергюсона. Ученый разработал формулу социолингвистического профиля стран. Типология Фергюсона базировалась на количественных и качественных признаках языков. Для формулы ЯС он использовал латинские литеры, обозначая ими типы языков и сферы их функционирования [3]. Он различает языки:

- по количественно-демографическим характеристикам: $L\ maj$ («крупные» языки), $L\ min$ («малые» языки);
- по лингвистическим признакам: S – литературный, V – местный, C – классический, P – пиджин, K – креольский, $L\ spec$ – специальные языки;
- по функциям: i – интернациональный, обозначающий использование языка за пределами данной страны, e – используемый в системе начального образования, s – язык, изучаемый в школе, o – язык в официально-деловом общении, g – этнический, использующийся в повседневном общении, r – религиозный, w – лингва франка или койне [7, 8].

Конечно, нельзя не отметить, что это чрезвычайно упрощенное представление ЯС, т.к. оно не дает информации о значимости языка, полноте его функций. Однако структуру ЯС такие формулы способны представить. Образцы дает сам Ч. Фергюсон. Модель ЯС Испании он видит в такой формуле:

$$LS = 2 Lmaj (So, Sg) + 1 Lmin (Vg) + 2 Lspec (r + s).$$

В формуле указываются пять основных языков страны: два крупных – литературный официальный испанский и литературный этнический каталанский, один малый, местный, этнический – баскский, два специальных языка – это язык католической церкви латинский и язык школьного обучения французский.

Аналогичным образом могут быть представлены другие многокомпонентные ситуации. В коллективной монографии [Виноградов, с. 8] выведена формула ЯС в Бельгии:

$$LS = 2 L \max (Sowi, So) + 1 L \min (Sgs) + 2 L spec (Crs, Ss)$$

с крупными французским и немецким языком, местным фламандским, религиозным латинским и английским языком, изучаемым в школе.

Приведем еще несколько примеров сложных ЯС:

$$ЯС в ЮАР: LS = 2 L \max (So, So) + 8 L \min (Vs)$$

с плюрицентрическим английским языком и африкаанс и 8 местными языками.

$$ЯС в Индии: LS = 2 L \max (So, Coi) + 20 L \max (Ss) + 1 L spec (r)$$

включает плюрицентрический английский язык и хинди, 20 литературных языков и один специальный религиозный язык – санскрит.

Следуя этой формуле, башкирские исследователи представили ЯС современного Башкортостана в виде такой записи:

$$LS(c)RB = 3 Lmaj + 10 Lmin + 5 Lspec$$

с плюрицентрическим языком русским языком [8, 60-64]. Н. Г. Искужина данной формулой утверждает, что лингвистическая ситуация (состояние) Республики Башкортостан характеризуется тремя основными («большими») языками, один из которых является титульным, используемым в официально-деловом общении (башкирский), два других используются в повседневном и деловом общении и являются средством общения с другими республиками СНГ и РФ (русский и татарский); десятью «второстепенными» языками компактно проживающих в РБ этносов (чувашский, марийский, мордовский, удмуртский, украинский, белорусский, латышский, эстонский, немецкий, казахский); пятью «специальными» («особыми») языками, четыре из которых изучаются как иностранные языки в школе (английский, немецкий, французский, турецкий) и один используется в религиозных обрядах (арабский) [8]. Данная формула включает лишь количественную информацию и не указывает на функции и статус языков.

Отличительной чертой всякой модели является возможность ее пополнения и модификации. Более детализированную формулу предложил О.Е. Семенец. Общая формальная модель ЯС, разработанная им, включает больше экстралингвистической информации:

а) отношение лиц, владеющих данным языком в данной стране, к общему количеству населения;

б) количество языков, находящихся в пользовании местных народов и племен в данной стране;

в) наличие/отсутствие в данной стране местного языка межнационального общения – VM;

г) индекс наличия/отсутствия символической объединяющей функции (UF) чужого языка в стране там, где отсутствует местный язык межнационального общения;

д) индекс степени социальной консолидации местного сообщества, т.е. указание на то, преобладают ли в стране племена, народности или уже сложилась нация: + – tr – tribes, ntl – nationalities; nat – nation

е) индекс официального статуса плюрицентрического языка в стране неисконного ареала – of;

ж) индекс отношения к языку, отражающий его фактическое положение в стране, а именно способствует ли социальная обстановка его распространению (PR), или же сферы использования последовательно ограничиваются;

е) индекс социально-коммуникативной роли языка – в качестве макропосредника или микропосредника [5, 95].

На основании предложенной О. Е. Семенцом формулы [5, 94], используя специальный символический язык, мы вывели лаконичную модель для ЯС Казахстана.

Символический метаязык теории ЯС включает следующие знаки:

Lskz – языковая ситуация в Казахстане

KL – казахский язык

RL – русский язык

V – vernacularis – местный язык

VM – vernacular macromediator – местный язык-макропосредник

nat – nation – нация

UF – unifying function – объединяющая функция

o – official – официальный язык

st – государственный язык

s – язык школьного обучения

ST – литературный язык (стандартный)

PL – плюрицентрический

PR – promote – сферы использования последовательно ограничиваются

micro – micromediator – микропосредник

macro – macromediator – макропосредник

+ наличие признака

– отсутствие признака.

Приводимую формулу отличает то, что, помимо символического обозначения, мы вводим статистическую информацию.

Языковую ситуацию в Казахстане можно описать следующим образом:

$$LS_{JK} = \left(\frac{KL(70\% + V + st + ST + o + s - macro + UF + nat)}{RL(92\% + PL + ST + o + s + macro - PR - St + -UF)} \right) + 100L_{min}$$

В числителе – статус казахского языка (70 % населения страны говорит на нем, это местный язык, государственный, литературный стандартный, официальный, используется в системе образования, но не является макропосредником для более чем 100 этносов страны, хотя и выполняет объединяющую для нации функцию.

Он сосуществует с привнесенным русским языком, информация о котором дана в знаменателе, им владеют 92 % населения, он является макропосредником, имеет статус, приравненный к статусу официального языка, его функции по этой причине не ограничиваются.

Описание ЯС с опорой не на отдельные языки в границах государств, а на всю совокупность языковых образований, функционирующих в границах особых культурных областей, определенных ареалов имеет перспективы в аспекте модельной лингвистики.

ВЫВОДЫ

Таким образом, возможна предельно формализованная подача информации о языковой ситуации страны. Мы ограничились сведениями о статусе, типе языковой политики, функциональной значимости языков. Данная формула универсальна, она лишь требует подстановки новых сведений и может быть использована для презентации компонентов ЯС любой страны. В ней представлена только определенная фактологическая информация, но формула также может быть дополнена иными компонентами, реализуя принцип открытости модели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Швейцер, А. Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы [Текст] – М. : Наука, 1977. – 439 с.

2 Stewart, W. A. An Outline of Linguistic Typology for describing Multilingualism [Текст] // Study of the Role of Second Languages in Asia, Africa and Latin America. F. Rice (ed.). – Washington : Center for Applied Linguistics of the Modern Language Association of America, 1962. – P. 15-25.

3 Ferguson, C. A. National Sociolinguistic Profile Formulas [Текст] // Sociolinguistics. Sociolinguistics Conference. – Los Angeles, 1964. Edited by William Bright. – Janua Linguarum, Series Maior. – Vol. 20. – The Hague: Mouton, 1966. – P. 309-315.

4 **Kloss, H.** Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables [Текст] // Sociological Inquiry. – Vol. 36(2). – P. 7-17.

5 **Семенец, О. Е.** Английский язык в развивающихся странах Азии и Африки [Текст] // Варианты полинациональных литературных языков. – Киев : Наукова Думка, 1981. – С. 93-111.

6 **Горячева, М. А.** Типология языковых ситуаций: Российская Федерация [Текст]: дисс. канд. филол. наук: 10.02.19. – М., 2003. – 209 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cheloveknauka.com/tipologiya-yazykovyh-situatsiy-rossiyskaya-federatsiya>.

7 **Виноградов, В. А., Коваль, А. И., Порхомовский, В. Я.** Социоллингвистическая типология [Текст]. – М. : Книжный дом, 2009. – 136 с. – ISBN 978-5-397-00047-5

8 **Искужина, Н. Г.** Языковая ситуация в республике Башкортостан на современном этапе [Текст] // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – No 16 (307). – Филология. Искусствоведение. – Вып. 78. – С. 60-64.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Д. Д. Шайбакова

Еліміздің социоллингвистикалық бейінінің формуласы

Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

D. Shaibakova

National sociolinguistic profile formulas

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

Мақалада тілдік жағдайды көрсететін ықшамды формула іздеудің тарихына қысқаша шолу берілген. Тілдік жағдай жақсы құрылымдалғандықтан оның формуласында көптеген түрлі және нысандандырылатын ақпараттық қосылулардың нұсқалары бар. Оған статистикалық мәліметтер, тілдердің мәртебесі, функционалды сипаттамалары кіреді. У. Стюарт, Ч. Фергюсон, О. Семенецтің және т.б. құрастырған модельдер қарастырылған. Қолда бар тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстандағы тілдік жағдайдың формуласы құрастырылған. Модельді лингвистика қалпында жасалатын зерттеулерді өзекті етуге орай

қарастырылып отырған тәсілдің тәжірибелік маңыздылығын атап өткен жөн.

A search of a laconic formula for a language situation is given in this article. The author represents the short review of this task history. As the language situation is well structured, it's formula has many options which include the various, formal information, statistical data, the status of languages, functional characteristics. The models were developed by U. Stewart, Ch. Ferguson, O. Semenets, etc. An available experience is the basis for formula of a language situation in Kazakhstan construction. Due to the updating of the researches which are carried out in line with model linguistics it should be noted the practical importance of the considered approach.

ӘОЖ 78.031.4 (574)

Ж. Ш. Шайкенова

докторант, Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ.

e-mail: zhanar_sabit@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ХАТ-ӨЛЕҢДЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛелЕРІ МЕН МАҢЫЗДЫ ТҰСТАРЫ

Бұл мақалада сiбiр қазақтарының азамат соғысы, репрессия сонымен қатар Батыс сiбiрді мекендеген қазақтардың жерiн патшы билiгi отарлау кезеңiнде дүниеге келген хат-өлең жанрларының тарихи және филологиялық аспектілері қарастырылады.

Кiлттi сөздер: жанр, хат өлең, тариха өлеңдер, музыкалық-поэтикалық өнерлер.

КІРІСПЕ

Қазақ халқының хат өлең жанры түріндегі музыкалық-ақындық өнері – Қазақстан тарихындағы этномызыкатанудың (музыкалық фольклордың) әлі де болса ашылмаған парақтары деп айтуға лайық. Гуманитарлық салада аз зерттелгендіктен бұл өнерді зерттеп, игерудің кеңістігі қазіргі уақытта өте актуальды болып табылады. «Бізге жалпыұлттық тарихи сана қажет. Біздің тарихи жәдігерлерімізді қабылдауымыз қоғамды бөлу үшін емес, керісінше оны біріктіретін біркелкі көзқарасты қалыптастырудан тұрады.

Оны жоғары деңгейдегі ұлттық рух дәрежесіне көтеру үшін өзіміздің шынайы тарихымыздың, мәдениетіміздің, дініміздің қандай болғанын сезіне білуіміз керек. Қазақтардың ұлттық тарихы мен оны этногенезі мыңжылдықтарға созылған біркелкі байланысы бар процесс ретінде қаралуы тиіс» [1]. Бұл контексте бүгінгі Қазақстан ұлы дала өркениетінің заңды түрде ұлы дала өркениетінің заңды мұрагерлерінің бірі болып тұр.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Хат-өлең – қазақ музыкалық-поэзиялық мұрасының бұлжымас бөлігі, бұл жайында ХХ ғасырда дамудың даңғыл жолына түскен осы жанрдың тарихы куә. Және де заманауи әдебиеттану мен музыка ғылымында бұл жанр әлі күнге дейін толықтай зерттелмеген мұра болып табылады. Тарихи ғылымның міндеттерінен ауытқи отырып түсінетініміз хат-өлең жанры бүтіндей музыкалық-поэзиялық дәуір ретінде арнайы жарыққа шығаруды талап етеді.

Хат-өлең – халық шығармашылығымен және қазақ халқының тарихымен ізара тығыз байланысты.

Жұмыста теориялық әдістер пайданылды: бастапқы позицияны зерттеуді анықтауға арналған теориялық-әдістемелік талдаулар; проблеманың өрісіне сипаттама беруге және ретке келтіруге арналған – түсініктемелі-терминологиялық және салыстырмалы талдаулар. Теориялық база ретінде – қазақ халқының музыкалық-ақынның мұраларын зерттеу проблемаларымен айналысатын отандық зерттеушілердің еңбектері негізге алынды..

Хат-өлеңдердің жанрын байқағанда көретініміз, олар дереккөздерінде әртүрлі пайымдалады. Филолог Таласбек Әсемқұлов шығарма-өлеңді хат-өлең тобына жатқызады, бұл топқа «арыз-өлеңді» де қосады және оны қазақ ұлттық поэзиясындағы негізгі жанрлардың бірі деп санайды. Ол бұл жанрдың алғашқы түрлері руналық белгілермен тасқа қашалып жазылған көне түркілердің эпиграфиялық поэзиясында кездеседі деп санайды. «Ұлы түрік қағанатының өсиеттері уақыт өте келе кейінгі түркі мемлекетінің негізгі саяси, әскери және этикалық доктринасына болып рәсімделді. Ұлы қағанат дәуірінде өзінің бірлігі мен күшін сезініп, қазақ халқын құраған рулар мен тайпалар олар күйрегеннен кейін жалпы түркі тарихының ақырғы парақтарын аударды және өзіндік дербес жолын бастады. Бірақ та, мәдениет те тіл сияқты жалпыға бірдей болып қалды. Этникалық сападан ұлттық сапаға көшкен қазақ әдебиеті көне көк түркілердің сөз өнерінің басты канонынан шыға алмады... Сондықтан да көне дәстүр-әскери және психологиялық тәжірибелер хат арқылы берілді – қазақ фольклоры мен әдеби дәстүріне нық бекіді [2, 22 б.].

Белгілі фольклортанушылар М. Әуезов, Ә. Марғұлан, М. Ғабдуллин, М. Сильченко, Н. Смирнова, С. Сейфуллин, Е. Исмаиловтар ұсынғандай жанрлардың жіктелу принциптерінің негізге ала отырып хат-өлеңді салт-жорадан тыс лирикаға жатқызады. Ж. Мұқатаеваның анықтауынша, хат-өлең немесе сәлем хат әлеуметтік-тұрмыстық поэзияның әртүрлі жанрларын қамтиды. «Сәлем хат қазақтар арасында күнделікті және кеңінен тараған поэзиялық сөздің сирек кездесетін куәгері. Сәлем хат мазмұны белгілі бір адамға, оның жай-күйі мен денсаулығына, жаңалықтарына арналған, осыдан кейін оның негізгі бөлігі жолдаудан құралған хабарламадан тұрады» [3, 15 б.].

13-14 ғасырдағы Тайбұға әулеттері билік құрған, одан беріде Сейдахмет, Бекболат хандар, орыс басқыншыларына қарсы ширек ғасыр бойы қарсылық көрсеткен Көшім ханның заманында осы өңірді мекендеген қазақ рулары өзіндік тарихи кезеңдерді басынан кешкені белгілі. Қазіргі Ресей Федерациясының Сібір аймағына жататын Челябинск (Селебе), Қорған, Омбы, Новосибирск (Құлынды даласы) өңірлерін мекендеген қазақтардың ауыз әдебиеті мен өлең-жанрлары бүгінгі ұрпақ үшін қызығушылық туғызуға тиісті. Бізге белгісіз болып келген және ел арасынан жинастырып алынған осындай өлең хаттардың тарихына талдау жасаймыз.

Осындай өлең-хаттардың бірі қазір «Самал тау» деп аталады. Бұл өлең-хаттың авторы Шығыс Қазақстандағы Зайсан өңірінің тумасы Өсербай деген жігіт. Омбы жерінде бұл өлең әуелде «Өсербай солдаттың әні» деп атпен белгілі болған екен. 1916 жылы қазақтан соғысқа солдат алу туралы ақ патшаның жарлығы шыққаны тарихтан белгілі. Бір ғана Омбы төңірегінен тылдағы қара жұмысқа үш мыңдай қазақ аттанғаны Омбыдағы архив құжаттарынан белгілі. Көнекөз қариялардың айтуынша әннің авторы Өсербай Омбыда Мұқан Әйтпеновпен бірге «Үш жүз» партиясының негізін қалаған Көлбай Тоғысовпен жерлес екен. Бұл ән Сібір қазақтары ең алғаш Омбыдан жүз шақырым жердегі Байнияз ауылында дүниеге келген деп болжамдауға болады. Осы ауылдың тумасы Омбы генерал-губернаторының кеңсесінде аудармашы болған, өзі де әрі әнші, әрі сөзге шешен Жұмабек Байсейітов Өсербай-солдаттың тағдыры жайында Көлбай Тоғысовқа және оның жерлесі Райымжан Мәрсекөвке хабар береді. Бұл өлеңді кейінгі 50-60 жылдары Мұхамеджан Уәйсұлының, өзінің атам Шайкен Мұқанжарұлының аузынан және ауылдасы әрі ағайыны, шежіреші-жыршы Зейнолла Оспановтан әкем Шалқарбек Кәрібаев естіп, қағаз бетіне түсіруді жөн көріпті. Әннің шығу тарихы Шалқарбек Кәрібаевтың жеке архивінен алынды.

...Аттылы емес жаяуым,
Жаяудан да баяуым.
Он бес күндей жүргенде
Омбыға да таяуым....

Шалқарбек Кәрібаевтің жеке архивінен алынған мына хат-өлеңге де ерекше назар аударуға болады. 1937-38 жылдарғы репрессия науқаны тұсында дүниеге келген хат-өлеңнің тарихы екі адамның хат арқылы жазбаша айтысы арқылы баяндалады. Хат-өлеңнің авторлары Омбы облысы, Москаленко ауданына қарайтын Тұнба ауылының сыйлы адамы, әрі ақсақал-қариясы, сүйектері Қарауылдың Жауар атасына жататын Хасен аға мен ет-жақын ағайыны Рақымжан молда. Рақымжан молда соғыстан кейінгі жылдары Көкшетау облысының Қызылту поселкесінде тұрып, осы жерде өмірден өтті. Рақымжан молда баз біреулердің көрсетуімен 1937 жылдың нәубетіне ілігіп ел ішінде бой тасалап қашып жүрді. Ол кісінің жазығы алаштың ардақты ақыны Мағжан Жұмабаевпен іліктес-дәмдес болғандығы.

Рақымжан молда:

Хасен аға халыңызды білуге,
Сыр шертісіп жабы көңіл бөлуге.
Келіншекпін жаңа түскен ұялшақ,
Қымсынамын көше бойлап жүруге.
Сырқатыңыз қалай аға? Бойыңыз?
Сырқатыңа жабыға ма ойыңыз.
Бас ауырса жан қорқатын ол мирас,
Сырқат қонақ жәбабығуды қойыңыз.
Ғажап емес ол бір қонақ кетуі,
Бір дәріні сәтпен себеп етуі.
Ауру өлмес ажал келмей бірақ та,
Белгісіз ғой қалай адам өтуі.
Пәленмін деп жаза алмаймын атымды,
Түсінерсіз оқыған соң хатымды.
Алтындайын сөз шығарған шахтадан,
Қымбат еді-ау сөзің балдан татымды.

Сіз аурусыз аз ғой сірә шамаңыз
Көп сөз жазсам кетер сіздің мазаңыз
Осыменен сөз аяғын тоқтаттым
Дәмсіз қылып несене ұзақ жазамыз

Хасен аға

Аяулы інәім хатыңды алдым арнаған,
Мағынасын терең ойлап талдаған.
Жақсы сөзге жарым көңіл жабығып,
Омырауға жас моншақтап парлаған.
Дүние – теңіз, адам – кеме кешетін,
Өмір бір гүл, өсетін де, өшетін.

Меңреу ажал алмас қылыш жүзі өткір,
Біреуді ерте, біреуді кеш кесетін.
Ой бір толқын – оны тұрмыс билеген,
Сан тағдырды саз балшықтай илеген.
Татар дәмі таусылар шақ болғанда,
Ерді еріксіз елден жырақ сүйреген.

Осы хат өлеңді Зейнолла Оспанұлы Оспанов ақсақал жиын-тойларда домбыраға қосып айтып жүрді. 1931 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданының Бұланбай ауылында туған Зейнолла ақсақал бертінде 2009 жылы дүние салды. Бұл хат-өлеңдер Сібір қазақтарының тарихын зерттеуші, Қазақстан журналистері одағының мүшесі, фольклортанушы Шалқарбек Кәрібаевтың жеке мұрағатынан алынды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Хат-өлеңдердің проблемаларын зерттеген кезде бұл жанрдың өлеңдік хатшылығының едәуір көлемде әртүрлілігі анықталды. Осыдан келіп хат-өлеңдерді жіктеу мәселесі туындады.

Жалпы қазақ халқының өткенінен сыр шертетін және тарихи оқиғалардан мол мағлұмат беретін хат өлеңдерді бір жүйеге түсіріп қалың көпшілікке тарату, студенттер арасында осындай хат-өлеңдерді ел ішінен фольклор ретінде жинастыруға жол көрсету бүгінгі күннің өзекті мәселесі және болашақ ұрпақты патриоттық рухта тәрбиелеу үшін де қажет.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың Қазақ халқының басынан өткен ақтандақ беттерді ашу жолында тарихшылар мен ғалымдардың алдына қойған басты міндеттерінің бірі де осы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың ҚҰА XX сессиясындағы баяндамасы, «Қазақстан-2050 «Стратегиясы»: бір халық-бір ел-бір тағдыр. <http://www.akorda.kz/>

2 **Асемқулов, Т.** Генезис жанра хат-өлең // Байтенова Г. Цветы на пепелище. – Алматы, 1995. – С. 22-23.

3 **Мухатаева, Ж. А.** Учебно-методический комплекс по дисциплине «Музыкальная этнография». – Петропавловск : СКГУ имени М. Козыбаева, 2008. – 127 с.

4 Казахи Омского Прииртышья. Энциклопедия: Кн.1. – Сост. И. А. Турсунов. – Омск : Золотой тираж, 2015. – 483 с.

Ж. Ш. Шайкенова

Некоторые проблемы и значимость песен-писем в казахском фольклоре

Казахский национальный университет искусств, г. Астана.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Zh. Sh. Shaikenova

Some problems and significance of song-letters in Kazakh folklore

Kazakh National University of Arts, Astana.
Material received on 05.09.17.

В данной статье рассматриваются исторические и филологические аспекты жанра песен-писем сибирских казахов периода гражданской войны, репрессии, а также колонизации Царских властей на территории казахов Западной Сибири.

This article is about historical and philological aspects of songs-letters genre of the Siberian Kazakhs of the period of civil war, repression, and also colonization by the Imperial authorities in the territory of Kazakhs of Western Siberia.

Ху Явэй

PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы
e-mail: hu.yawei@mail.ru

**СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ РЕЧЕВОГО АКТА
«ПРОСЬБА» В РУССКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ**

Предметом исследования в данной статье являются коммуникативные стратегии и тактики, примеры их реализации в различных речевых ситуациях. Цель статьи – проанализировать речевой акт просьбы в русском и китайском языках. Нами рассматривается содержание речевого акта «просьба» и описываются особенности его реализации в сопоставляемых языках. Сделана попытка определения национальной специфики средств выражения семантики просьбы и выявления наиболее типичных национально-культурных особенностей исследуемой формулы речевого этикета. Проведенный анализ речевого акта «просьба» позволил выделить сходства и различия в русском и китайском языках.

Ключевые слова: прагматика, речевой акт, речевое действие, речевой этикет.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно, прагматика возникла в недрах семиотики, теории знаковых систем. В ней исследует отношение к знакам тех, кто их использует. Речевой акт рассматривается в прагматике как интенциональное, целеустремленное, конвенциональное действие отправителя информации, который является одним из составляющих коммуникативного акта, наряду с коммуникативным действием, приемником информации и коммуникативной ситуацией [1, с. 172]. Теоретические основы лингвистической прагматики были заложены в 60-е гг. XX в. в трудах лингвистов-философов Б. Рассела, Дж. Остина, Х. Грайса, Дж. Сёрля, З. Вендлера. Термин прагматика введен Ч. У. Моррисом как название одного из разделов семиотики, рассматривающего отношение между говорящим и знаком [2, с. 286]. В «Большом лингвистическом словаре» прагматика (греч. pragma 'дело, действие') описывается как область языкознания, изучающая отношения между знаковыми системами и носителями (пользователями) языка.

В связи с глобализацией, или всемирной экономической, политической, культурной и религиозной интеграцией, в современном обществе межкультурная коммуникация занимает важное место. Правила речевого поведения, отражающие специфику национальной культуры, реализуются в системе различных форм, которые употребляются говорящими для обращения и привлечения внимания, приветствия, знакомства, приглашения, предложения, согласия, отказа, извинения, благодарности, прощения, одобрения, похвалы, поздравления, пожелания, сочувствия, соболезнования, утешения, жалобы, просьбы, совета и др. Поэтому исследование средств реализации речевого акта имеет особую значимость для осуществления межкультурного общения между разными народами.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В «Лингвистическом энциклопедическом словаре» речевой акт определяется как целенаправленное речевое действие, совершаемое в соответствии с принципами и правилами речевого поведения, принятыми в данном обществе; единица нормативного социоречевого поведения, рассматривается в рамках прагматической ситуации [3, с. 412].

Обычно речевой акт рассматривается по линии коммуникативных взаимодействий между «я» и «ты»: в процессе общения «я» – говорящий (адресант), «ты» – воспринимающий (адресат, слушающий). Предполагается, что говорящие при вступлении в коммуникативную деятельность соблюдают некие социальные аксиомы, вне которых невозможно достижение коммуникативной согласованности и посткоммуникативного эффекта [4, с. 28].

Очевидно, что постулаты речевого общения используются в общении для достижения коммуникативного результата между говорящим и слушающим. Говоря о постулате вежливости, И. И. Формановская пишет, что всякое общение происходит в границах социально принятого поведения, т.е. адресованное высказывание оформляется этикетной рамкой (эксплицитной или имплицитной), поскольку говорящему запрещается наносить своей речью ущерб собеседнику, если поставлена цель достижения коммуникативной согласованности [4, с. 28]. Таким образом, каждому из нас нужно соблюдать правила речевого этикета, чтобы легче достигнуть коммуникативных результатов.

В данной статье рассматриваются средства реализации речевого акта «просьба». Мы рассмотрим его на примере русского и китайского языков.

В словаре [Ожегов, Шведова 1993] в словарной статье слова просьба даны следующие компоненты значения: 1. Обращение к кому-н., призывающее удовлетворить какие-н. нужды, желания. Обратиться с просьбой. Невыполнимая п. 2. То же, что прошение (устар.). Подать

просьбу. уменьш. просьбица, -ы, жен. (устар.). В «Словаре лингвистических терминов» О. С. Ахмановой дается следующее толкование слова просьба: «Разновидность коммуникативного высказывания, имеющая целью вызвать у слушателя реакцию в виде действия» [5, с. 368]. В этом речевом действии у говорящего есть потребность, он хочет слушающего выполнить его просьбу. Для достижения положительного результата говорящему нужно использовать правильную речевую стратегию. По мнению О.С. Иссерс, стратегия речевого поведения охватывает всю сферу построения процесса коммуникации, когда ставится целью достижение определённых долговременных результатов. В самом общем смысле стратегия включает в себя планирование процесса речевой коммуникации в зависимости от конкретных условий общения и личностей коммуникантов, а также реализацию этого плана. Иными словами, речевая стратегия представляет собой комплекс речевых действий, направленных на достижение коммуникативной цели [6, с. 181].

Рассмотрим специфические и универсальные средства реализации речевого акта «просьба» в русском и китайском языках.

К числу языковых средств для реализации вежливой формы выражения просьбы в русском языке относится сочетание:

Пожалуйста + повелительное наклонение глагола,

Если вам (тебе) не трудно + повелительное наклонение глагола,

Будьте любезны + повелительное наклонение глагола,

Будьте добры + повелительное наклонение глагола.

Следует отметить, что сочетание слов будьте добры, будьте любезны используется людьми старшего поколения.

Итак, в русском языке просьба чаще оформляется глаголом в повелительном наклонении: дай(-те), принеси(-те), напиши(-те), передай(-те). Русское выражение, которое включает глагол в императиве, например: – Дайте мне вашу книгу!, как и его китайский эквивалент, содержит значение требования: 把您的书给我吧! (Ба ниньдэ шу гэйвоба!). Более вежливый вариант просьбы в русском языке предполагает включение в неё слова пожалуйста: – Пожалуйста, дай(-те)... или – Дай(-те)..., пожалуйста.

Китайский речевой этикет в этом случае предполагает использование 请 (цин) со смысловым глаголом. Но нужно обратить внимание на то, что в китайском языке 请 (цин) используется только в начале предложения, если же это слово будет использоваться в конце предложения, то это будет ошибочным, так как в отличие от порядка слов в русском языке расположение членов предложения в китайском языке характеризуется фиксированной позицией. Например, – 请把杯子递给我。 Русское выражение: – Пожалуйста, передайте мне стакан! или – Передайте мне стакан, пожалуйста!

В том случае, когда говорящий обращается с настоятельной просьбой, в обоих языках используется глагол просить, удвоение выражения просьбы (Прошу вас, очень прошу), а также наречия-интенсификаторы очень, убедительно, настоятельно – 恳求 (кэньцю), 恳请 (кэньцин), 求求 (цюцю) и т.д. [7, с. 61]. Например:

– Я прошу вас (тебя) + инфинитив... – 我求您(你)... – Воцонинь(ни)...

– Очень прошу вас (тебя) + инфинитив... – 求求您(你)... – Цюцюинь(ни)...

– Настоятельно прошу вас (тебя) + инфинитив... – 恳求您(你)... – Кэньцю(ни)...

Форма Я прошу вас (тебя) + инфинитив – это лексико-семантическое и синтаксическое отражение общего смысла “просьба” и представляет собой типичное для перформативного высказывания построение. В этом выражении интенция является воздействующей, императивной, поэтому частотное воплощение – форма императивного высказывания с ядром – повелительным наклонением глагола: Сделайте это + пожалуйста. По мнению Н. И. Формановской, выработанное в речевой практике специализированное грамматическое средство побудительности оказывается наиболее употребительным [8, с. 37].

Подробная просьба выражается различными средствами в зависимости от того, насколько вежлив говорящий. При дружеских отношениях между людьми возможен такой вариант: Можно мне... или я могу...? Более официально звучат варианты в отрицательно-вопросительной форме с частицей ли. В китайском языке в аналогичных ситуациях следует употреблять глаголы 能(нэн) или 可以(кэи) в вопросительной форме: – Можно мне войти? 我可以进去吗? Вокэицициньма? – Можно ли мне войти? 我可不可以进去? Вокэпукэицицинь?

В русском языке в официальной обстановке используются этикетные стандартные формулы вежливости, например: Разрешите мне позвонить вам! Если использовать буквальный перевод этого высказывания на китайском языке в диалоге с китайцем, то это может вызвать смех. Обычно в официально-деловой речи носителями китайского языка употребляется вопросительная форма при реализации речевого акта «просьба».

ВЫВОДЫ

Подводя итоги вышесказанному, можно сделать следующие выводы:

1) Содержание этикетного речевого акта «просьба» в русском и в китайском языках имеет и сходство, и различия, что связано с разными культурами, традициями, обычаями и национальными менталитетами. Нам

нужно следовать стереотипам в процессе коммуникации между китайцами и русскими, чтобы успешно использовать речевой акт «просьба».

2) Анализ конкретных языковых средств выражения речевого акта «просьба» представляет собой обширные перспективы для дальнейшего изучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Serl', Dzh. Klassifikatsiya illokutivnyh aktov // NZL. – М., 1986. – Issue 17. – P. 170-194.

2 **Стариченок, В. Д.** Большой лингвистический словарь. – Ростов-на-Дону, 2008, – 810 с. – С.286.

3 **Ярцева, В. Н.** Главный редактор, Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.

4 **Формановская, Н. И.** Речевой этикет и культура общения. – М., Высшая школа, 1989. – 159 с.

5 **Ахманова, О. С.** Словарь лингвистических терминов. – М., 2007. – 576 с.

6 **Иссерс, О. С.** Речевое воздействие: учеб. пособие для студентов, обучающихся по специальности «Связи с общественностью» / О. С. Иссерс. 2-е изд. – М. : Флинта: Наука, 2011. – 224 с.

7 **Формановская, Н. И., Лю Цзин.** Речевой этикет. Русско-китайские соответствия. – М., 2007. – 97 с.

8 **Формановская, Н. И.** Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Русский язык, 1987. – 158 с.

Материал поступил в редакцию 05.09.17.

Ху Явэй

Орыс және қытай сөйлеу актісінің «Өтінішін» жүзеге асыру тәсілдері

Әл-Фараби атындағы

Қазақ халықаралық университеті, Алматы қ.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

Hu Yawei

Means of implementation of the speech act «Request» in Russian and Chinese languages

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.

Material received on 05.09.17.

Осы мақалада зерттеу пәні, түрлі сөйлеу жағдайларда оларды жүзеге асыру мысалдары байланыс стратегиясы мен тактикасы болып табылады. Мақаланың мақсаты – орыс және қытай тілінде сөйлеу актісін талдау. Біз сөйлеу актінің мазмұны «өтініш» деп және салыстырғанда тілдерінде оны жүзеге асыру мүмкіндіктерін сипаттайтын болды. Сұрау семантикасы білдіру ұлттық құралдарын ерекшелігін анықтау және сөйлеу этикетін формула ең көп тараған ұлттық және мәдени ерекшеліктері анықтау әрекеті. Сөйлеу актісі «талабы» бұл мүмкін ұқсастықтары мен орыс және қытай тілінде айырмашылықты анықтау үшін талдау.

The subject of the research are communicative strategies and tactics, examples of their implementation in various speech situations. The purpose of the article is to analyze the speech act of the request in Russian and Chinese. We consider the content of the speech act «Request» and describe the features of its implementation in the comparative language. An attempt was made to determine the national specifics of the means in expression the semantics of the request and to identify the most typical national and cultural features of the formula of speech etiquette. The analysis of the speech act «Request» made it possible to identify similarities and differences in the Russian and Chinese languages.

ӘОЖ 821.512.122. +821.512. 161

Қ. Мұқышева

докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
e-mail: kuralay-1976@mail.ru

МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВТЫҢ ҚАЗАҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНА ҚОСҚАН ОРАСАН ҮЛЕСІНІҢ АЙНАСЫ – «АЙҚАП»

Бұл мақалада «Айқап» журналындағы М. Дулатовтың публицистік қыры сөз етіледі, жариялаған мақалалары қарастырылады.

Кілтті сөздер: публицистика, дума, әйел теңсіздігі, ұлт жасанашыры.

КІРІСПЕ

Алғашқы қазақ журналының елдің іздеп оқыр үнпарағына айналуына, жаңадан шыға бастағанында үлкен жәрдем беріп, қаламының қуатын,

ойының шуағын төккен арыстардың бірі – Міржақып Дулатов. Әсіресе журналдың 1911-1913 жылдардағы нөмірлерінде Міржақып Дулатов, Азамат Алашұлы, Азамат Алашұғлы, Арғын, М. Д. деп қол қойып, мақала, очерк, өлең, әңгімелерін жиі жариялап тұрды. Бұл қазақ бола ма, болмай ма деген сұрақ тағдырдың талқысына түскен жиырмасыншы жүзжылдықтың басында ғасырдан-ғасырға ұласқан ұлттық идея ширыққан тұста, оның заңды жалғасы болып кейіннен Алаш идеясы дер уағында дүниеге келген кездер еді. Алаш идеясының уағыздаушысы, әрі оны жүзеге асырушы қайраткерлердің ұлт ісіне ерте есейген есті сана – жалындап тұрған жастық жігермен кіріскендіктері алдыңғы кезекте көрініс береді. Бұл олардың әрбір атқарған ісінен көрініс тапты. Жазылған шығарма, өлең, басылған мақала ұлттың қамын күйттеген мәселелерге арналды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Міржақыптың әдебиетке қызмет етуі Петербургте басталды. 1907 жылы Петербургте шығарылған «Серке» газетінде оның «Жастарға» деген өлеңі мен «Біздің мақсатымыз» тақырыбында мақаласы басылды.

Күрмеуі қиын мәселелердің түйіні тоғысқан, шешімін іздестіреміз деген мемлекеттік дума жайы қазақтың озық ойлы азаматтарын толғандырған мәселелердің бірі болды. Оның «Айқапта» жарияланған «Государственная дума һәм қазақ» атты мақаласы сол шақта ешкімді бей-жай қалдырмай, саналыны сан түрлі ойға жетелейді, өз заманының өзекті тақырыбын көпшілік талқысына салады. Көтерілген бірінші мәселе – патшаның жаңа низамы. Қазақтың думаға депутат сайлау хұқынан ажырап қалғандығы. Бұл сол кезеңде халық арасында үлкен дүрбелең тудырып, қазақтың қамын қазақ ойламаса, басқаға беймарал мәселе екенін айтып дабыл қаққан алаңдаушылық еді. Міржақып мақаласында депутатты оқыған өнерлі, білімді, халық үшін жанын пида ететін кісіден сайлау керектігін айтады. Депутаттыққа лайық адамдардың кезінде өтпей қалғанына өкініш білдіреді. «Заманымызда қазақ үшін ғұмырын, білімін жұмсап ауыр жазаларға кіріптар болып, жанын қиып жүрген күллі қазақ халқында бірінші дерлік жол басшымыз Ғалихан Бөкейханов. Бірінші Дума сайлауында Қарқаралы уезінің Тоқыраунск болысының управителі выборчик болуға таласып, Бөкейхановтың үстінен жамандап рапорттар бергендігі күллі қазақтың депутат сайлауына нендей көзбен қарағандығын көрсетуге жетеді деп білемін» (А-п. 1911. № 5), – деген сөздері арқылы депутаттыққа шын лайықты адамды сайлау керетігіне ел көзін жеткізеді. Қазіргі уақытта өз ұлтынан депутат жоқтығын, ал ноғайлардан он депутат бар екенін айта келіп, туысқан ноғайлар қазақ үшін сөйлейтіндігін, бірақ олардың қазақтың тұрмысын, ғадет-ғұрпын, мұқтажын, қай заңның пайдалы, залалды болатындығын көздері көрмеген қазақтың «дертін» дөп басып, шипасын тауып бере алмасын егжей-тегжей жазады.

«Халық үшін нендей ғана закон түзелсе де дума арқылы өтеді. Біздің қазақ халқының ұғып тұрған бір ісі жоқ, солардың ішінде бірінші орын алып тұрғаны жер мәселесі аз да болса думада депутаттарымыз болса, сөздері ықтыбарға алынбаса да қазақ жері өз мүлкі екендігін селдей ағып келе жатқан хаколдар жерді тарылтып, жұртты пақырлыққа айналтатын, хукіметтің де бұл харекеті бізге ғаділсіздігін дума мінбесінен сөйлеп, отчетында жазылып қалар еді. Ақырында сөйлеген хақиқат үстіге бір шықпай қалмас еді...» (А-п. 1911. № 5) – деп қазақтың «ары мен жаны» – жер мәселесіне соқпай өте алмайды. Өзінің 1906 жылы жазылған «Қазақ жерлері» деген бір өлеңінде осы мазмұндас, саяси мәселені ашық көтеріп, патшалық Ресейдің сұрқия озбыр саясатын бағыл әшкерелеп еді.

«Қазағым, жерің қайда ата мекен, // Қазақ қазақ болғалы мекен еткен? // Хазірде бәріңізді қуып шығып, // Орныңа қала салып «хахол» жеткен. // Шығарған жер өлшеуге землемерлер, // Қала үшін кеткен бізден жақсы жерлер. // Тәтті шөп, тұщы судың бәрі сонда, // Табатын бұған хәйлә қайда ерлер?» [1, 30-31 б.] – осы жыр жолдарындағы, қазақ қалын жақсартуға айла табатын ерлер, әрине, оқыған, көзі қарақты бас көтерер зиялылар, депутаттар болса керек еді.

Өзінің жайы өзіне мәлім қазақ халқының атынан сөзін сөйлеп, жоғын жоқтар депутат болмағандықтан, думада қандай заңдар қабылданып жатқанынан, оның біз үшін пайда-зиянын екшеуге үшін бейхабар екендігіне өкініш білдіреді. Мәселен, 1910 жылы октябрьдегі дума жиылысында оқымаған балаларды сегіз жасқа келген соң мектепте оқытуға міндеттеу, ал қарсылық танытқан ата-аналарға штраф салу туралы заң болғандығын айтады. Ал бұл заң қазаққа жетті ме, жоқ штраф үстіне штраф төлеттіру үшін жасалып отыр ма, болмаса қазақ баласын қайда оқытады. Міне, осы түйткілдер мақалада көтерілген еді. Мақала түйінінде: қазақ халқына енді не қылуға керек? – деп сауал қойып, «келер думаға қазақ халқының да депутаттар сайлануын сұрау керек» (А-п. 1911. № 5), – деп халықтың жайын ойлайтын адамдарды депутаттыққа өткізуді айтады, ой тастайды, елді оң жолға бұрады.

Қазақтың ен даласын бөлшектеп, дуан салып дүрліктірген – жер мәселесі екендігін автор алдыңғы мақалада айтып өткен еді. «Айқапта» жарық көрген «Жер мәселесі» мақаласының әлеумсет үшін мәні зор болды. Мұнда публицист М. Дулатов жер мәселесін шешудің дұрыс жолын іздестіреді, көпшілікті ойласуға ақылдасуға шақырады.

Бұл мәселеле сол зиялылардың өзін екі топқа бөлген еді, біреу қостап, біреу қате деп қиналды. «Ішкі Россиядан бұлттай көшіп келе жатқан мұжық алдағыға көз салуды үйреніс қылмаған қазақ халқын да ойға қалдырды. Бұрынғыдай көшіп жүру керек пе, 15 десятинадан ер басына жер кестіріп қала болу керек пе?» (А-п. 1911. № 11) – деп заманауи сауал тастаған қаламгер

болып жатқан өзгерістерді де шолып өтеді. Мәселен, қазақ оқығандарының бір тобы мен ноғай туғандарымыздың білімділері жақсы жерге орнығып отыруды пайдалы көріп, газеттерде жазып жатқанына тоқталады. «Атақты қазақ адвокаты 2 дума члені Сұлтан Бақытжан мырза Қаратаев өзіне ерген ағайындарымен тиісті жерін кестіріп алып, қала болды» (А-п. 1911. № 11), – деген мысалды да келтіреді.

«Бір халықтың тұрмысын түп-тамырынан бұзып өзгертуі (көшпенділіктен отырықшылыққа отырықшылықтан көшпенділікке шыққан секілді) оңай іс емес», – екендігін еске салады. «Қазір алдымызда 4-5 айлық қыс тұр. Осындай еркін уақытта қазақ халқы журнал үстінде кеңесіп, жазға шейін я қала болуға, я бұрынғыдай көшпенділікте қалуға тізгінді мықтап қоярға керек» (А-п. 1911. № 11), – деген ұлт жанашыры мақаласынан көп нәрсені аңғаруға болады. Қазақтың өз мемлекеттілігі жоқ кезде, билік бөтен жұрттың қолында болған кезде қазақ публицистикасы, әсіресе көш бастаушы көсемсөзшілер қалың елді басылым бетіндегі нұсқау, ұсыныс, пікір, тұжырымдар арқылы басқарып отырғандығының дәлелі – бұл. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Шын мәнінде, мемлекеттігіміздің жоқ кезінде қалың қазақтың қарайтын жалғыз тұтқасы – елдің көзі ашық оқығандары топтасқан газет-журнал болғандығы дәлел тілемейді. Ал сондай ауыр кезеңде публицистика «басшылығы дұрыс болса, әлеуметті түзейді, теріс басшылық қылса, әлеуметті адастырады» [2, 224 б.].

М. Дулатов – публицист мақалада өз болжауы бойынша: «15-20 жылдан бері бұл көшпелі мұжықтардың келіп бітуінің ұшы көрінбей, бұлай болғанда енді аз жылда қазақ халқы ең жаман жерге сорлап қалып ақырында пақырлыққа жетуі ықтимал» (А-п. 1911. № 11). Міне сол қауіп-қатердің алдын-алу үшін қазақ дұрыс жолды таңдауы керек. Әйтпесе, кейін кеш болатынын ел есіне салады. Өйткені, замана желінің беталысын дәл аңғара білген еді.

Ары-сәрі күй кешкен қарапайым халыққа бағалы ойлар айтып, бағыттаушы бола білді. Егер де отырықшы болсақ, қандай артықшылығы бар. Алдымен соны ұғындырады.

«Жер жүзіндегі халықтардың һәммесі бір аз ғана болмаса, қала болып отыр. Мал бағып көшіп жүрмегендіктен қырылып қалғаны естілмейді. ... Олар бізден кедей емес, бізден өнерсіз емес, бізден аз емес, бізден күшсіз емес. Бұларды көре тұра, біз қазақтарда қала болып, малдың санын кемітіп, бағасын көтеріп, егін салып, сауда қылып, оқу оқып, өнер тауып өзіміз де алдағы жұрттың істегенін істеп солардың жолына түсейік, сол уақытта ғана қатардағы халықтардың, бірі бола аламыз» (А-п. 1911. № 11), – деп ой түйеді. Сөз соңында айтқан ойында: «қала болуды құптаушылар (өзімізді де солардың бірінен санаймын)» – деп, өз көзқарасының қай жақта екенін де жасырмайды.

Қазақ үшін маңызды болып, дау тудырып отырған көшпенділіктің де кейбір артықшылықтарын көрсетіп өтеді. «Қазақ халқы көшейін деп жүрген жоқ, жерінің ауасына (климатическая условия) қарап көшіп жүр. Адам тұрған

жерінің құлы. Қазақ отырған жер егіншілікке жарамсыз. 12-15 жыл егін салған жер тозып шаңы шығады, тағы да жаңа жерге салу керек болады. Әлгі тозған жер егіндікке жарауына 20-25 жыл тынығуы керек.

...Халықтың ғұмыры 20-30 жылдығына емес, дүние тұрғанша тұруда үміт бар» (А-п. 1911. № 11), – деп көшпелі мал шаруашылығын түгел тастауды да құптамайтынын білдіреді. «Қазақ халқының егіншілікке айнамай, бұрынғыдай мал өсіру кәсібінде болғанда, бірінші өзіне, екінші мемлекетке зор пайда келтіреді», – деп қазақтың қанына сіңген ата кәсібі мал шаруашылығын дамытудың да қажеттігіне назар аударады. Ендігі жерде «өзі қайда барарын білмей, адасып тұрған халықты бұрынғыдан жаман адастырып, басшыларымыздың бір жаққа тартуына қайғырып, тездетіп бір ынтымаққа келуін тілейміз» (А-п. 1911. № 11), – деп өз жанашырлығын танытып мақаласын аяқтайды. «Былай тартсаң өгіз өледі, былай тартсаң арба сынадының» кері, қиын заманда қысталаңнан жол тауып шығу, жөн айту, сөзіңе иландыру оңай емес. Осы ауыр жүк ең алдымен Дулатов сияқты нағыз ұлт болашағын ойлаған азаматтар иығына түсті.

Осы тұста мерзімді басылымдар қазақ халқының зерделі қаламгерлерінің үлкен көмекшісі, мәмілеге келер орталығына айналды. Қазақтың маңдайына біткен дарын, қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасовтың 18 жасында орыстың «Трудовая Сибирь» журналында жарияланған «Қазақ әдебиеті» атты тарихи-талдау очеркі назар аударарлық. Онда ХХ ғасырдың бас кезінде публицистиканың ерекше дамығандығы жайынан, публицистердің кімдер екендігі жөнінен мынадай деректер келтіріледі:

«Қазақ прозасына келетін болсақ, азын-аулақ жамандарды айтпағанда табысы ауыз толтырарлық емес. Қырғыз (қырғыз деп аталған себептен) прозасында публицистика тәуірірек дамыған. Бір бастан олар қазақ халқының бостандығы мен әйел теңдігін қорғайды. Ең көрнекті қазақ публицистерінің арасында бірінші орында Ахмет Байтұрсынов тұр (бұл публицист болғанда да бесаспап), содан кейін Ө. Бөкейханов (тек саяси тақырыптарға ғана қалам тербейді) пен М. Дулатов (халыққа білім беру мен әйел теңдігін қорғайды) Бұл бағыттағы жас күштердің арасынан Болғанбаев, Әлімбаев, Қауызжанов, Ғаббасов, Аймауытов, Өуезов, Кемеңгеров, Тұрғанбаев, Жәнібеков және басқалар көп үміт күттіреді» [3]. Осында айтылған маңызды мәселенің бірі-әйел теңдігі тақырыбына жазуды М. Дулатов «Айқап» журналының бетінде бастады. Оған дәлел «Екі қыздың мұңы» атты ерекше бір шартты пішінде жазылған мақаласы. Қазақ қоғамындағы әйел теңсіздігі проблемасы Нұрилла және Ұлбосын есімді екі қыздың әңгіме диалогы негізінде ашылады. Бұл – жай үй-ішілік әңгіме емес, бүкіл қоғамдағы қазақ әйелінің басына түскен ауыр тауқыметі, азапты тағдыры сөз болған, содан шығудың жолдарын іздестірген, көпшілік қауымға ой тастаған салмақты сөз.

Екі қыз жеке бастарындағы тауқыметін айтып, мұңдасады. Бірте-бірте бүкіл қоғамдағы үлкен мәселеге бет бұрады. М. Дулатов – публицист қазақ қоғамындағы ауыр дерттің шешімін, болашақтағы көрінісін Нуриланың аузына салады.

«Нұрилла: Бұрынғырақ заманда қыз-қатындарды кемге ұстау, оларды мал орнына сату (қазіргі біздің қазақ секілді) әр жұртта болған. Бұл кезде ол жұрттардың көбі оқу-өнерге мольғып, арасынан білгіштер шығып, кітаптар жазып, дүниеге таратып, әйелдер жер жүзіндегі халықтардың жартысы ғана һәм олар халықтың анасы, тәрбиелі ананың балалары жақсы болып, көргенсіз ананың да баласы да көргенсіз болатын. Сол себепті әйелдерді ерлермен бір дәрежеде ұстау керектігін жұртқа түсіндіріп, берірек келген соң әйелдердің өздері де көтеріліп, бастарын қосып, дауыстарын жаңғыртып, өздерін жәбіршіліктен қорғап, оқу оқып, ақырында сондай теңдікке жеткен, бұл заманда қатыннан патша болғандар да бар...» (А-п. 1911. № 12).

М. Дулатов – публицист қазақ әйеліне жеткізетін ақыл-кеңесін де Нұриланың атынан айтады: «Нұрилла: бір ғана сен емес, күллі қазақ қыздарына айтатұғын насихатым мынау. Атасының малға сатқан жеріне егер өзі риза болмаса, басын кессе де бармасын. Ғұмырын қол ұстасып өтсе де, өзінің сүйгенімен кетсін. Бұл іс шарифатқа да теріс емес. Қызын сатсын деген шарифат жоқ. Қыздың басына закон көптен ерік берген. Бұларды көре тұрып пайдалана алмаған қыздардың обалы өздеріне. Қызды балам деген аталар жылатпасын, оқуға берсін» (А-п. 1911. № 12). Міне ғасыр басындағы қазақ әйеліне теңдік әперуді көздегендердің ойлары осылай ақтарылады. Мақала, қалың көпке түсінікті тілмен, жаңа түрмен жазылған. Бұл қазақ қоғамының аспанында тұмшаланған қалың бұлтты сейілтер алғашқы қарманулар еді, қарману емес, қарышты қадамдар еді.

ҚОРЫТЫНДЫ

М. Дулатов қоғамдық мәні зор саяси-әлеуметтік мәселелерді көтеруімен қатар, оны көпшілік назарына қарапайым тілінің түсініктілігімен және сол тығырықтан шығудың жолдарын көрсетіп отыратындығымен құнды. Халқының ілгерілеуіне алаңдап, жанашырлық таныта жазады. «Міржақып публицистикасының идеялық қуатын, позиция беріктігін арттыра түсетін және бір жайт – ол елді, азаматтарды үнемі бірлікке, ынтымаққа, өзара көмекке үндеп отырады... Тағы бір тамсандырар нәрсе: Міржақып – мақалдап, мәтелдеп жазудың шебері» [2, 62-63 б.].

«Айқап» журналының жарық көрген кезеңінде қазақ көсемсөзшілері жаңа белеске көтеріліп, даму кезеңіне көшті.

Зерттеушілер: «Айқаптың» тілі 20-ғасырдың басындағы ұлттық публицистикамыздың үлгісі болды. Журнал бетінде жазушы, журналистер

қазақтың жазба тілін қалыптастырып, көне, діни кірме сөздерден тазарту үшін Абай, Ыбырай бастаған жаңа әдеби тілді қолданды» [5, 26 б.], – деп атап көрсетті. Шын мәнінде, «Түркістан уалаятының газеті» мен «Дала уалаятының газетіндегідей» орыс, ноғай сөздері араласқан материалдардың жариялануына жол берілмеді. Мұны журнал редколлегиясында хатшы болып істеген С.Торайғыров та айқын білдіреді: «Біз Самарқан, Түркістан, Бұхар, Ташкент жағынан келген бас қатырғыш дін жақиеттерінен арылып, енді Европа мәдениетінен суарылған жаңа өнерлі тілді жасалық. Ол өнерлі тілдің үлгісін бізге Абай береді. Абайдан үйренейік, онан соң сынаптай таза, күмістей кіршіксіз қазақтың ауыз әдебиетінен, бұрынғы сөз тапқыр шешен сөздерінен үйренейік» [4, 26 б.] – деп жазды. Бұл пікірден бір жағы – «Айқап» айналасындағылардың қазақ тілінің тазалығына аса зор мән бергендігін көрсетеді. Сонымен қатар, қазақ публицистикасының ауыз әдебиетінің, шешендік сөздердің негізінде қалыптасқандығын, қазақтың тілінің тамырын суаратын ауыз әдебиеті үлгілері барын алға тартады. «Қазақстан» ұлттық энциклопедиясының жаңа басылымында да: “Оның 88 саны 1000-2000 данамен жарық көрген. ...Журналда қазақ ауылындағы оқу-ағарту мәселесі, әйел тендігі, отырықшылық тұрмысқа көшу, т.б. тақырыптар мен мемлекеттік Думаға қатысу сияқты саяси мәселелер көтерілді» [6,132-133], – деп жазылып, ғасыр басындағы баспа бетінде қызмет атқарғандардың зор еңбегін атап көрсетеді.

«Айқап» қазақ публицистикасын қоғамдық ойдың көшбасшысы деңгейіне жеткізген басылым еді

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Дулатов, М. Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1991. – 380 б.
- 2 Байтұрсынов, А. Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1989. – 320 б.
- 3 Бөкейханов Ә. Шығармалары. – Алматы : Қазақстан, 1994. – 384 б.
- 4 Сұхбанбердина, Ү. «Айқап» журналы. – Кітапта : «Айқап». – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1995. – 366 б.
- 5 Қожақеев, Т. Көк сенгірлер. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 272 б.
- 6 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. I том. – Алматы : Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 720 б.

Материал 05.09.17 баспаға түсті.

К. Мукушева

Неоценимый вклад в казахскую публицистику М. Дулатова в журнале «Айқап»

Казахский национальный университет
имени аль-Фараби, г. Алматы.
Материал поступил в редакцию 05.09.17.

К. Mukusheva

Invaluable contribution of M. Dulatov to Kazakh journalism in «Aykap» journal

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty.
Material received on 05.09.17.

*В данной статье рассматривается творчество публициста
М. Дулатова.*

This article discusses epy creativity of M. Dulatov.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **10-12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1. **УДК** по таблицам универсальной десятичной классификации;
2. **Инициалы и фамилия** (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);
3. **Ученую степень, ученое звание, место работы** (учебы), **город** (страна для зарубежных авторов);
4. E-mail;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – 30-150 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое

количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

8. **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово **ВВЕДЕНИЕ** / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец*).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признания заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно сослаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (*не более 1 страницы*).

– слова **ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ** / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (*не более 10 страниц*).

– слово **ВЫВОДЫ** / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (*не более 1 страницы*).

9. **Список использованных источников** включает в себя:

– слово **СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ** / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (*Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендуемый объем *не более чем из*

20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

10. **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

11. **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. **Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.** Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу: **140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.**

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKKZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

А. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени
Х. А. Яссави, г. Туркестан

e-mail: ad-ad_n@mail.ru

**СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК
СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ
РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА**

*В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей
репродуктивного поведения женщины сквозь призму семейно-родственных связей.*

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в ...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса ...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

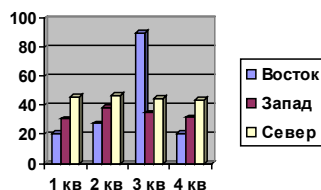

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2–е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).

2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.

3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.

4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

A. B. Yessimova

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық казак-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

A. Yesevi International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандағы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқында айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 05.09.2017 ж. жіберілді. Басуға 15.09.2017 ж. кол қойылды.

Форматы 70x100 1/16. Кітап-журнал қағазы.

Көлемі шартты 17,3 б.т. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген А. Елемесқызы

Корректорлар: А. Р. Омарова, Б. Б. Ракишева

Тапсырыс № 3072

Сдано в набор 05.09.2017 г. Подписано в печать 15.09.2017 г.

Формат 70x100 1/16. Бумага книжно-журнальная.

Объем 17,3 ч.-изд. л. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка А. Елемесқызы

Корректоры: А. Р. Омарова, Б. Б. Ракишева

Заказ № 3072

«КЕРЕКУ» баспасынан басылып шығарылған

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«КЕРЕКУ» баспасы

С. Торайғыров атындағы

Павлодар мемлекеттік университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

E-mail: kereku@psu.kz